वाचस्पत्यं

वृहत्संस्कृताभिधानं

नवम खण्ड ।

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव संस्कृतम्

१८३२ सम्वत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA.

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TWENTY PARTS—PART IX

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA:

PRINTED AT THE SARSAWATI PRESS.

PUBLISHED BY PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College Calcutt

PROFESSOR TARKAVACHASPATI'S WORKS AND PUBLICATIONS.

1. ३। आशुबोध व्याकरण Asubodham Vyakranam. A new Sanskrit Grammar founded on the system of Panini by Professor Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Free Sanskrit College for the use of the undergraduates of the Indian Universities. Royal 12 mo. 500 pages Revised Edition. Rs 3 Ans. 4

2. २ धातुरूपादर्श Dhaturupadarsha. Paradigm of Sanskrit Cojugation by the same author for the use of Schools and Colleges 8 vo. 274 pages. 2 0

3. १० शब्दस्तोम महानिधि (संस्कृत अभिधान) Sabdastoma Mahanidhi A Sanskrit Dictionary in alphabetical order by Professor Taranatha Tarkavachaspati, for the use of Schools and College 4 to. 530 pages. The words are explained in Sanskrit 10 0

4. ११ सिद्धान्तकौमुदी-सरला वृत्तिः Sidhantakoumudi with Sarala, or Panini methodized by Bhattoji dikshita with a commentary entitled the "Sarala" by Pofessor Taranatha Tarkavachaspati. in 2ovls. 8 vo. 1400 pages. 11 0

5. ॥ सिद्धान्तबिन्दुसार (वेदान्त) Siddhantavindusara. A treatise on the Vedanta philosophy by the same author 0 8

9. ८ तुलादानादिपद्धति Tuladanadipadhati on the sixteen Mahadanas or largessess by the same author (in Bengali characters.) 4 0

7. १ गयाश्राद्धादिपद्धति Gaya Shradhadipadhati. A treatise on the Gaya Shradha by the same author. Revised edition 1 Re

8. ॥ शब्दार्थरत्न Sabdartharatna. A treatise on the philosophy of Grammar by the same author. Revised edition. 12 Ans.

9. । वाक्यमञ्जरी Vakyamanjari A treatise on the Sanskrit composition, by the same author. (In Bengali characters) 0 4

10. ॥ छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर सटीक Vrittaratnakara and Chhandomanjari with notes, by Prof. Tarkavachaspati. Two popular works on prosody. 0 10

11. १ वेणीसंहार नाटक—सटीक Venisanhara with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. Revised edition. 1 0

12 १॥ मुद्राराक्षसनाटक सटीक Mudrarakshasa. A drama with the commentary of Prof. Tarkavachaspati 1 8

13. ॥ रत्नावली Ratnavali Ditto. A Drama edited by Prof. Tarkavachaspati. 0 12

14 १॥ मालविकाग्निमित्र सटीक Malavikagnimitra. A Drama of Kalidasa with a commentary by Prof. Tarkavachaspati. 1 8

15 । धनञ्जयविजय सटीक Dhananjayavijaya. A Drama edited with notes by Prof. Tarkavachaspati 0 4

16. १॥ महावीरचरित Mahaviracharita. A drama of Bhavabhuti edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 8

17. २ सांख्यतत्त्व कौमुदी सटीक Sankhyatatwakoumudi. The system of Sankhya Philosophy by Vachaspati Mishra with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 2 0

18. ॥ वैयाकरणभूषणसार Yeiyakarana Bhusanasara. A treatise on Grammar, by Kounda Bhatta the revised edition, Edited by Prof. Tarkavachaspati 0 12

19. ॥ लीलावती Lilavati. Arithmetic and Mensuration by Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachaspati 0 12

20. १ बीजगणित Vijaganita. Algebra. of Bhaskaracharya edited by Prof. Takavachaspati 1 0

21. शिशुपालवध Sishupalabadha with Mallinath's commentary, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara, B A. 4 0

22. १॥ किरातार्जुनीय सटीक Kiratarjunia Ditto. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 8

23. कुमारसम्भव पूर्वखण्ड Kumarasambhava Purva khanda Ditto (First seven cantos only) this edition contains certain portions of Sivapurana from which Kalidasa has borrowed his poem, edited by Prof. Tarkavachaspati 0 12

26. १०० वाचस्पत्यम् (बृहदभिधान) A Comprehensive Sanskrit Dictionary by Prof. Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Free Sanskrit College. in 20 parts; the words are explained in Sanskrit and intended for those students of Sanskrit who are desirous of obtaining a through knowledge of the Language.

The Work is Composed of the following materials.

1. Panini on genders.
2. on the suffixes.
3. On the primitive and derivative words.
4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit Dictionary and Radhakanta's Sabdakalpadruma. Also numerous words not to be fouod in the said or any previous Dictionaries.
5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas.
6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlink Sanskrit and German Dictionary.

Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained.

Charvaka, Madhyamika Yogachara, Vaibhasika Soutrantika. Arhata, Ramanuja, Madhwa, Pashupata, Saiva Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Sankhya Patanjala, and Vedanta.

7. The technical terms of the Shronta and Grihya sutras.
8. The technical words af Hindu law.
9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans
10. The plan and scope of the Mahavarata and Ramayana
11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.
12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.
13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained; also an account of Hindu anatomy and the preparation of drugs.
14. The explanation of the techical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.
15. The principles of Hindu astrology.
16. The technical words of the Tantras, Politics. Rhetoric, prosody Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatayoga, and Vastushastra.
17. Classifications of the Vedas.

This work is expected to be completed before 1878. Persons intending to subscribe are requested to communicate with the author (in the Press) Ten parts (1-10) of this Important Sanskrit Dictionary have been delivered from the Press The Price of each part is 6. Rs To subscribers 100 Rs. for the complete work.

But persons advancing Rs. 80 before the month of 1876 will get the complete work as it is Published in parts

27. ८ कादम्बरी सटीक Kadambari. The celebrated prose works of Bana Bhatta with the commentary of Professor Taranatha Tarkavachaspati.

24. = राजप्रशस्ति Rajaprasasti. A poem by Prof Tarkavachaspati.

29. ८ मुग्धबोधविभावणीय (…)

आह "प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः। मास्यर्बुदं द्वितीये च तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः। आत्मा च चेतनः षष्ठो धातुर्धातुविमूर्च्छितः" या०। धातुषु पृथिव्यादिषु मूर्च्छितो लोलीभूतः क्षारनीरवदेकीभूत इति यावत्। प्रथमे गर्भमासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्त एवावतिष्ठते न कठिनतया परिणमते। द्वितीये तु मास्यर्बुदमीषत्कठिनं मांसपिण्डरूपम्भवति। अयमभिप्रायः—कोष्ठपवनजठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीषदीषच्छोष्यमाणं शुक्रसम्पर्कसम्पादितद्रवीभावं भूतजातं त्रिंशद्भिर्दिनैः काठिन्यमापद्यत इति। तथाच सुश्रुते—"द्वितीये मासि शीतोष्मानिलैरभिपच्यमानो भूतसंघातो घनोजायत" इति। तृतीये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति। किञ्च "आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम्। वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च। पित्तात्तु दर्शनम्पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम्। रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवम्। भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्त्तिमेव च। आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः" या०। आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र सम्बध्यते। गगनाल्लाघवं लङ्घनक्रियोपयोगितां, सौक्ष्म्यं सूक्ष्मोपलम्भम्, शब्दं विषयम्, श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियम्, बलं दार्ढ्यम्, आदिग्रहणात् सुषिरत्वं विविक्ततां च। "आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां सर्वच्छिद्रसमूहांश्चेति" गर्भोपनिषद्दर्शनात्। पवनात् स्पर्शनेन्द्रियम्, चेष्टां गमनागमनादिकाम्, व्यूहनं अङ्गानां विविधं प्रसारणम्, रौक्ष्यं कर्कशत्वम्, चकारात् स्पर्शं च। पित्तात्तेजसः दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम्, पक्तिं भुक्तस्याहारस्य पचनम्, औष्ण्यम् उष्णस्पर्शत्वम्, अङ्गानां रूपं श्यामिकादि प्रकाशितां भ्राजिष्णुताम्। तथा शब्दतापमर्षादि च, "शौर्यममर्षं तैक्ष्ण्यं पक्तिमौष्ण्यं भ्राजिष्णुतां सन्तापवर्णप्रकर्षरूपेन्द्रियाणि तैजसानीति" गर्भोपनिषद्दर्शनात्। रसादुदकाद्रसनेन्द्रियम् शैत्यम्, स्नेहं स्निग्धताम्, क्लेदमार्द्रताम्, समार्दवं मृदुत्वम्, भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियं गौरवं मूर्त्तिं च। सर्वमेतत् परमात्मनो जन्ममरणरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति [illegible] स्पन्दते चलति। तथाच शारीरके "तृतीये मासि चलनादावभिप्रायं करोतीति"। किंच "दौहृदाप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्। वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः"। गर्भस्यैकं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमित्येवं द्विहृदयायाः स्त्रिया यदभिलषितं तद्दौहृदम्। तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति तस्मात् तद्दोषपरिहारार्थं गर्भपुष्ट्यर्थं च गर्भिण्याः स्त्रिया यत्प्रियमभिलषितं तत्सम्पादनीयम्"।

किं च "स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानाम्पञ्चमे शोणितोद्भवः। षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च सम्भवः" या०। तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसंघस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति। पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः। तथा षष्ठे बलवर्णकररुहरोम्णां सम्भवः। किं च "मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुसिरायुतः। सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि" या०। असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः, स्नायुभिरस्थिबन्धनैः सिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः। तथाऽष्टमे मासि त्वचा मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति। किं च "पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति। अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते" या० तथाष्टममासिकस्य गर्भस्यौजः कदाचन शुभाशुभपोषधात्रीं गर्भं च प्रति पुनः पुनरतितरां चञ्चलतया गच्छति। अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते। अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति। ओजःस्वरूपं च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् "हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति"। किं च "नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः। निःसार्य्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः" या०। एवं प्रकारेण चक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासि [illegible] प्रागपि सप्तमे वाष्टमे वा अभ्याघातादिदोषवशात्, प्रबलैर्निर्हेतुप्रसूतिमारुतैः स्नायुग्रन्थिचर्म्मनिर्म्मितयन्त्रस्य छिद्रेण सूक्ष्मशुषिरेण सज्वरो दुःसहदुःखेन [illegible] निःसार्य्यते धनुर्यन्त्रेण मुक्तो बाण इव [illegible]। निर्गमनानन्तरन्तु बाह्यपवनस्पर्शान्नष्टपूर्वस्मृतिर्भवति "जातः स वायुना स्पृष्टो न स्मरति पूर्वं जन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति" निरुक्तस्याप्यादर्शेऽभिधानात्"।

पदार्थादर्शे गोपालकृते त्वस्य विशेष उक्तो यथा "कललं चैकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्। शोणितं दशरात्रेण मांसपेशी चतुर्दशे। घनमांसं च विंशाहे पिण्डीभावोपकल्पितम्। पञ्चविंशतिपञ्चाहे कललवद्वर्धते। एकमासे तु सम्पूर्णे पञ्च भूतानि धारयेत्। मासद्वये तु संप्राप्ते शिरा सन्धिश्च जायते। मज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशाङ्गुल्यश्चतुर्थके। कर्णाक्षिनासिकानां च रन्ध्रं मासि तु पञ्चमे। आस्य-

स्वोदरं षष्ठे वायुरन्ध्रं तु सप्तमे । सर्व्वाङ्गं सन्धिसम्पूर्णं मासैरष्टभिरिष्यते" ।

तत्रैव अध्यात्मविवेके विशेषः । "द्रवत्वात् प्रथमे मासे, कललाख्यं प्रजायते । द्वितीये तु घनः पिण्डः, पेशी वा घनमर्ब्बुदम् । पुंस्त्रीनपुंसकानान्तु प्रागवस्थाः क्रमादिमाः । तृतीये त्वङ्कुराः पञ्च कराङ्घ्रिशिरसां मताः । अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च सूक्ष्माः स्युर्युगपत्तदा । विहाय श्मश्रुदन्तादीन् जन्मानन्तरसम्भवान् । एषा प्रकृतिरन्या तु विकृतिः सम्मता सताम् । चतुर्थे व्यक्तता तेषां भावानामपि जायते" ।

सुश्रुते तु कायोत्पत्तिप्रकारश्चेत्युक्तं यथा "आयुर्व्वेदशास्त्रेषु सर्व्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च तिर्य्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्म्माधर्म्मनिमित्तं, त एतेऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्माश्चेतनावन्तः शाश्वता लोहितरेतसोः सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति । स एष कर्म्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः" । इत्युपक्रम्य सात्त्विकराजसतामसगुणान् कर्म्मपुरुषस्योक्त्वा पञ्चभूतकार्य्याणि शरीरे दर्शितानि यथा "आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्व्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता च । वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्व्वचेष्टासमूहः सर्व्वशरीरस्पन्दनं लघुता च । तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः सन्तापो भ्राजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तैक्ष्ण्यं शौर्य्यञ्च । आप्यास्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्व्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च । पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्व्वमूर्त्तिसमूहो गुरुता चेति । तत्र सत्वतमोबहुला आपः । तमोबहुला पृथिवीति । श्लोकौ चात्र भवतः । अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्व्वाण्येतानि निर्द्दिशेत् । स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्व्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते"

ततः शुक्रशोणितयोर्दोषगुणप्रदर्शनेन शुद्धयोस्तयोर्गर्भहेतुत्वमुक्तं यथा—

"अथातः शुक्रशोणितशुद्धिनाम शारीरं व्याख्यास्यामः । वातपित्तश्लेष्मकुणपगन्धिग्रन्थिभूतपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धिरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति । तेषु वातवर्णवेदनं वातेन । पित्तवर्णवेदनं पित्तेन । श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा । शोणितवर्णवेदनं कुणपगन्ध्यनल्पं रक्तेन । ग्रन्थिभूतं श्लेष्मवाताभ्याम् । पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्याम् । क्षीणं प्रागुक्तं पित्तमारुताभ्याम् । मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति । तेषु कुणपगन्धि-ग्रन्थिभूत-पूतिपूय-क्षीण रेतसः कृच्छ्रसाध्याः । मूत्रपुरीषगन्धिरेतसस्त्वसाध्याः साध्यमन्यच्चेति"

तत्र आर्त्तवदोषगुणादिकमुक्तं तच्च आर्त्तवशब्दे पृ० ८०८ दर्शितम् । "लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्ष्मणावटशुङ्गासहदेवाविश्वदेवानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिन्दून् दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च तान्निष्ठीवेत्" । "ध्रुवञ्चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्व्वकः । ऋतुक्षेत्राम्बुबीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा । एवं जातरूपसत्त्वो महासत्त्वाश्चिरायुषः । भवन्त्यृणस्य मोक्तारः सत्पुत्राः पुत्रिणे हिताः । तत्र तेजोधातुः सर्व्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति, पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं, पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं, तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम् । यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी, तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते । तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धं करोति । तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं, पित्तानुगतं शुक्लाक्षं, वातानुगतं विकृताक्षमिति । भवन्ति चात्र । घृतपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते । विसर्पत्यार्त्तवं नार्य्यास्तथा पुंसां समागमे । बीजेऽन्तर्व्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ । यमावित्यभिधीयेते धर्म्मेतरपुरःसरौ । पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम् । यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः । स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम् । स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यकं शृणु चापरम् । दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः षण्ढकं शृणु पञ्चमम् । यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्ढसंज्ञितः । ऋतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्त्तेताङ्गना यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता । आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा । सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्ढसंज्ञितः ।

अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः । हर्षात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत् । आहाराचारचेष्टाभिर्य्यादृशीभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः । यदा नार्य्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन । मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते । ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् । आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि । मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । कललं जायते तस्या वर्ज्जितं

पैत्रकैर्गुणैः । सर्पवृश्चिककुष्माण्डविकृताकृतयश्च ये । गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम् । गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वावमानिते । भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च । मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः । वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात् । मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च । वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि । जरायुणा मुखे च्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते । वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति । निश्वासोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति । मातुर्निश्वसितोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नसम्भवान् । सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ । तलेष्वसम्भवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावतः । भाविताः पूर्व्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः । भवन्ति सत्वभूयिष्ठाः पूर्व्वजातिस्मरा नराः । कर्म्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे । अभ्यस्ताः पूर्व्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्" ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः । सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण परस्परोपकारात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च ।

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्य्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री, साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः । अदृष्टार्त्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते ।

भवन्ति चात्र । पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् । नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् । स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् । हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति । नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा । ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा । मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम् । ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् । तद्वर्षाद्द्वादशात् काले वर्त्तमानमसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् । युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला । पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् । तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः । अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते । तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणम् दिवास्वप्नं रात्रिजागरणम् शोकं यानारोहणं भयमुत्कुटासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणं च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते । तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतोष्मानिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकं चेदर्व्वुदमिति । तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्व्वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागाश्च सूक्ष्मा भवन्ति । चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तिभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति, कस्मात् ? तत्स्थानत्वात् तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मासेऽभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयां च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौहृदा हि वीर्य्यवन्तम् चिरायुषं च पुत्रं जनयति । भवन्ति चात्र । इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत्तु गुणान्वितम् । अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः । अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते । दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते । आश्रमे, संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रतिमायान्तु, प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाशने पुत्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम् । गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा । माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोम-

संयुतम्। वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम्। मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्। सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात्। अतोऽनुक्तेषु या नारी समाध्यायति दौहृदम्। शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति। कर्म्मणा चोदितो जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्। यथा तथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि।

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति। षष्ठे बुद्धिः। सप्तमे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः। अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजः तत्र जातश्चेन्न जीवेन्नैर्ऋतभागत्वाच्च ततो बलिं मांसौदनमस्मै दापयेत्। नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमे जायते अतोऽन्यथा विकारी भवति।

मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा साऽस्य मातुराहाररसवीर्य्यमभिवहति। तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति। असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमानिषेकात् प्रभृति सर्व्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसवहानां तिर्य्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति।

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्व्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम्। हृदयमिति, कृतवीर्य्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्। नाभिरिति पाराशर्य्यस्ततो हि वर्द्धते देहो देहिनः। पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य। मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्व्वगात्रसम्भवस्य। तत्तु न सम्यक् सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च। तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति। एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः। एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः। तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति।

तत्र गर्भस्य पितृजमातृजरसजात्मजसत्त्वजसात्म्यजानि शरीरलक्षणानि व्याख्यास्यामः। गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि। मांसशोणितमेदोमज्जहृन्नाभियकृत्प्लीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि। शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च रसजानि। इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकञ्चात्मजानि। सत्त्वजान्युत्तरं वक्ष्यामः। वीर्य्यमारोग्यं बलवर्णौ मेधा च सात्म्यजानि।

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिमहत्त्वं च पूर्व्वं च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिध्यायति स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातकादीनि पुन्नामान्येव, प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्त्रमियं जनयिष्यतीति। तद्विपर्य्यये कन्याम्। यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतमग्रतो निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणं च तस्या नपुंसकमिति विद्यात्। यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूते इति। भवन्ति चात्र। देवताब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः। महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान्। अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते। अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तौ ये भवन्ति गुणागुणाः। ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्माधर्मनिमित्तजाः"॥

एवं याज्ञवल्क्यसुश्रुतादिवाक्यैः कायस्य पाञ्चभौतिकत्वे स्थितेऽन्येऽपि भूतविशेषगुणादिभेदाः पदार्थादर्शे उक्ता यथा। "अस्थि मांसं त्वचा नाडी रोम चैव तु पञ्चमम्। एते पञ्चविधा प्रोक्ताः पृथिवी कठिनात्मिका। लाला मूत्रं तथा शुक्रं शोणितं मज्जपञ्चमम्। अपां पञ्च गुणा एते द्रवरूपाः प्रकीर्त्तिताः। क्षुधा तृष्णा-ऽऽलस्यं निद्रा [illegible] कान्तिरेव च। उष्णात्मका गुणा एते तैजसाः परिकीर्त्तिताः। धावनं गमनं [illegible] कुञ्चन-प्रसारणे। एते पञ्च गुणा वायोः क्रियारूपा व्यवस्थिताः। रागद्वेषौ तथा लज्जा भयं मोहस्तथैव च। व्योम्नः पञ्च गुणा एते शून्यात्मके शरीरात्मनि"। तत्राप्ययं विशेषः मनुष्यकायस्य पार्थिवत्वं, चन्द्रादिलोकस्थकायस्याप्यत्वं, सूर्य्यादिलोकस्थकायस्य तैजसत्वं वायुलोककायस्य वायव्यत्वम्, बाहुल्येन तत्तद्भूतस्यैव पृथिव्यादिगुणाधिक्योपलब्धेः। इतरभूतानान्तु उपष्टम्भकतामात्रं तदेतत् गौत०सू० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा।

"पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः।" ३अ०२८सू०

तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम्। कस्मात्? गुणान्तरोपलब्धेः। गन्धवती पृथिवी, गन्धवच्छरीरम्, अबादीनामगन्धत्वात् तत्प्रकृत्यगन्धं स्यात् न त्विदमबादिभिरसंपृक्तया पृथिव्यारब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पञ्चानां संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगो हि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति, आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्थाल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयं, नाबादिसंयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति। पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निश्वासो-

रुपलब्धेरानुमानिकम्, गन्धक्लेदनव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्, न इमे असन्दिग्धा हेतव इत्यपेक्षितत्वात् सूत्रकारः। कथं सन्दिग्धाः? सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिः, असति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति यथा स्थाल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति, तदिदमेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् न त्विदमित्थम्भूतम् तस्मात् पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः भा०।

"श्रुतिप्रामाण्याच्च" ३अ०२८सू०

"सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतात्" इत्यत्र मन्त्रे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति "सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमि" इत्यत्र मन्त्रान्तरे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते, सेयं कारणाद्विकारस्य सृष्टिरभिधीयत इति, स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीयानामनेकार्थारम्भदर्शनाद्भिन्नजातीयानामनेककार्यारम्भानुपपत्तिः" वात्स्या०भा०

सां०सू०षु च "पाञ्चभौतिको देहः" सू० पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामो देह इत्येकोऽयमतम्। "चातुर्भौतिकमित्येके" सू०। आकाशस्यानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम्। एतत्तु वार्त्तिकादिमते न तु भूतचतुष्टयस्य स्वीकारात् चार्वाकमतेऽभिमतिः। "ऐकभौतिकमित्यपरे" सू०। "पार्थिवमेव शरीरमितराणि भूतान्युपष्टम्भकानि। अथवा ऐकभौतिकमैकभौतिकमित्यर्थः तत्र मनुष्यादेः पार्थिवं पार्थिवकेऽन्न पार्थिवता। अन्यादिलोकेषु अभ्यादीनामपि विद्ये न आश्चर्यमिति। विज्ञानभिक्षुणा होमानां भूतान्तरसंसर्गमात्रम्" भा०। अन्यत्राप्युक्तम् "सर्वेषु पृथिव्युपादानम् असाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत्" सू०। सर्वेषु स्थावरजङ्गमेष्वपि पृथिव्येवोपादानम् असाधारणात् आधिक्यात् इतिकारणकथात् अत्रापि कार्ये पञ्चचतुरादिभूतजत्वव्यपदेशः पूर्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपष्टम्भमात्रेणेत्यर्थः" भा०।

शा०सू०भाष्ययोश्च शा०छ०मांसादीनां पृथिव्यादिकार्यत्वात्तथा कायस्य त्रैभौतिकत्वं व्यवस्थापितं यथा

"मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च" सू०। "भूमिस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानायाः मांसादि कार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते। तथाहि (छा०)श्रुतिः "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः" इति। त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यते इत्यभिप्रायः। तस्याः स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यममध्यात्मं मांसं वर्द्धयति अणिष्ठन्तु मनः। एवमितरयोरप्तेजसोर्यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यम्। मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यम्। अस्थि मज्जा वाक् च तैजस इति। अत्राह यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकम् अविशेषश्रुतेः "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति" किंकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः इदं तेजः इमा आप इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्यं मांसादि, इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि, इदं तेजसोऽशितस्य कार्यं मज्जादि। अत्रोच्यते—

'वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" सू०। तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति। विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूयस्त्वमित्येतत्। सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित् कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते। अग्नेस्तेजोभूयस्त्वम्, उदकस्याब्भूयस्त्वं, पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणम्। व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकतापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिद्ध्येत्। तस्मात् सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोबन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते" भा०।

उत्तरपादे च भाष्यकारात् देहस्य त्रैभौतिकत्वमुक्तं यथा।

"तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" सू०। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहति गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः? प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथाहि प्रश्नः 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति'। निरूपणं च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते। ननु अन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्वदेहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति "तद्यथा तृणजलायुका" इति। तत्राप्यपरिवेष्टितस्य जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयत इत्यविरोधः। एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशात् वृत्तिलाभस्तत्र भवति, केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति, इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते, जीव एव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं

प्रतिपद्यते शुकइव वृक्षाद्वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः ताः सर्वाः प्रशमाद्रन्त्याः श्रुतिविरोधात्। ननूदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः संपरिष्वक्तो रंहति इति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते? सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति।

"त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् तद्व्यपदेशः" सू०। तुशब्देन नोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वप्स्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोबन्नानां तस्मिन् कार्य्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिः। न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते। तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयमापः पुरुषवचस इति प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः। सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते। ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते! नैष दोषः, इतरापेक्षया अपां बाहुल्यं भविष्यति, दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवद्रव्यबाहुल्यम्। कर्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे, कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि, कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः। बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम्"। तथा च त्रैभौतिकत्वं बाहुल्याभिप्रायेण ऐतरेयोपनिषदि पञ्चभौतिकत्वोक्तेः। यथा

"एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि—पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो—यत् किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरम्, सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म" उप० श्रु०।

"स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्म। अपरं सर्वशरीरस्थप्राणप्रज्ञात्मान्तःकरणोपाधिष्वनुप्रविष्टो जलभेदगतसूर्यप्रतिबिम्बवद्धिरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा। एष एवेन्द्र इन्द्रगुणात् देवराजो वा। एषः प्रजापतिर्यः प्रथमजः शरीरी, यतो मुखादिनिर्भेदद्वारेणाग्न्यादयो लोकपाला जाताः। यत्प्रजो वा एषः प्रजापतिरेव एष येऽप्येते अग्न्यादयः सर्वे देवा एष एव। इमानि च सर्वशरीरोपादानभूतानि—पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यन्नान्नादत्वादि लक्षणान्येतानि। किञ्चेमानि च क्षुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि सर्पादीनि। इवशब्दोऽनर्थकः। बीजानि कारणानि चेतराणि चेतराणि च द्वैराश्येन चलाचलतया निर्दिश्यमानानि। कानि तानि? इत्युच्यन्ते—अण्डजानि पक्ष्यादीनि। जारुजानि जरायुजानि मनुष्यादीनि। स्वेदजानि यूकादीनि उद्भिज्जानि च वृक्षादीनि। अश्वाः, गावः, मनुष्याः, हस्तिनः। अन्यच्च यत्किञ्चिदिदं प्राणिजातम्। किं तत्? जङ्गमं यच्चलति पद्भ्यां गच्छति। यच्च पतति आकाशेन पतनशीलम्। यच्च स्थावरमचलं सर्वं, तदशेषतः प्रज्ञानेत्रम्—प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा, तच्च ब्रह्मैव, नीयते अनेनेति नेत्रं, प्रज्ञा नेत्रं यस्य तदिदं प्रज्ञानेत्रम्। प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलयकालेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रयमित्यर्थः। प्रज्ञानेत्रो लोकः पूर्ववत्। प्रज्ञाचक्षुर्वा सर्व एव लोकः। प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः। तस्मात् प्रज्ञानं ब्रह्म। तदेतत् प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिविशेषं सन्निरञ्जनं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमेकमद्वयं, नेति सर्वविशेषापोहसंवेद्यं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं तदत्यन्तविशुद्धप्रज्ञोपाधिसम्बन्धेन सर्वज्ञमीश्वरसंज्ञं भवति। सर्वसाधारणाव्याकृतजगद्बीजप्रवर्त्तकं नियन्तृत्वादन्तर्यामिसंज्ञं भवति। तदेव जगद्बीजभूतबुद्ध्यात्माभिमानलक्षणं हिरण्यगर्भसंज्ञं भवति। तदेवान्तरण्डोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिमद्विराट् प्रजापतिसंज्ञं भवति। तदुद्भूताग्न्याद्युपाधिमद्देवतादिसंज्ञं भवति। तथा विशेषशरीरोपाधिष्वपि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तेषु तत्तन्नामरूपलाभो ब्रह्मणस्तदेवैकं सर्वोपाधिभेदभिन्नं सर्वैः प्राणिभिस्तार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञायते विकल्प्यते चानेकधा। एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमित्याद्या स्मृतिः" शाङ्करभाष्यम्।

कणादसूत्रवृत्त्योस्तु कायस्य पञ्चादिभौतिकत्वनिराकरणेन एकैकभूतारब्धत्वं व्यवस्थापितं यथा "पृथिव्यादि कार्य्यद्रव्यं त्रिविधं—शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम्" क०सू०। तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणतत्क्रियावदन्त्यावयवित्वम् उपाधिभेदः न तु शरीरत्वं जातिः पृथिव्यादिना परापरभावानुपपत्तेः" उपस्कारवृत्तिः। तथा च शरीरत्वम् अन्त्यावय-

विभागवृत्तित्वे सति चेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं । इत्तत्व-पृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादिवारणाय सत्यन्तम् । घटत्वादिवारणाय चेष्टावद्वृत्तीति । घटशरीरसंयोगादिवारणाय जातीति । मनुष्यत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय मानुषादिशरीरे लक्षणसमन्वयः । वृक्षादावपि चेष्टा अस्त्येव आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् अन्यथा भग्नक्षतसंरोहणादिकं न स्यात् । कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वात् नृसिंहत्वजातिमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः नतु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करात् नापि चेष्टाश्रयत्वम् निश्चेष्टशरीरेऽव्याप्तेः ।

"इदानीं शरीरस्य त्रैभौतिकत्वचातुर्भौतिकत्वप्रवादं निराकर्त्तुमाह" उपस्कारवृत्तिः ।

"प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते" सू०

"यदि गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं शरीरं भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्पतीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः । क्लेदपाकादयस्तु उपष्टम्भकजलानलगता एव, चातुर्भौतिकमप्येवम् । नन्वस्तु त्रैभौतिकम्, त्रयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एकस्य गुणस्यारम्भकत्वे गुणान्तरारम्भकत्वात् । तथा च यदि पृथिवीजलाभ्यामारम्भः स्यात् तदा तदारब्धमगन्धमरसञ्च स्यात् । एवं पृथिव्यनलाभ्यामगन्धमरूपमरसञ्च स्यात् । पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च स्यादित्याद्यूह्यम्" उ०वृत्तिः

"गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम्" सू० ।

"पृथिव्यप्तेजसां प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथाच न त्र्यात्मकमपि शरीरं न द्व्यात्मकं तत्रयारब्धमपीत्यर्थः । कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलम्भः ? इत्यत आह" वृत्तिः । "अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः" सू० "मिथः पञ्चानां भूतानां परस्परमुपष्टम्भकतया संयोगो न निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरवयवयोर्द्रव्यं प्रत्यसमवायिकारणं संयोगो नेष्यते । तथाच तदुपष्टम्भात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलम्भ इति तर्हि किंप्रकृतिकमिदं मानुषशरीरम्? इत्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपतिष्ठते "पार्थिवं तद्विशेषगुणोपलब्धेः" (पाठान्तरम्) पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुषशरीरे आनाशमनपायी दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्कशरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः" उपस्कारवृत्तिः ।

वेदान्तिनस्तु मनुष्यादिकायस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव प्रतिपेदिरे । तच्च प्रमेयविवरणोपन्यासे उक्तं तच्च ६६४पृ० दर्शितम् । चार्वाकास्तु कायस्यैव भोक्तृत्वं मन्यन्ते तन्मतं तत्रैव निराकृतं तच्च ६६४पृ० दर्शितम् ।

अत्रेदमभिधीयते । प्राधान्येन यद्येकैकभूतारब्धत्वं तथापि कस्य मानवदेहारम्भकत्वम् तद्विवेचनीयम् । प्रागुक्तश्रुतवाक्येन या० वाक्येन प्रत्यक्षेण अवरोहशब्दे ४४०पृ० दर्शितशा०सूत्रभाष्येण वक्ष्यमाणैतरेयश्रुत्या च शुक्रशोणितयोरेव योनिनिषेकेण चेतनाविधाने देहारम्भस्योक्तत्वात् शुक्रशोणितयोरुपादानत्वं युक्तं ताभ्यामेव देहारम्भणात् शुक्रशोणितोपादानत्वात् देहस्याप्यत्वं शुक्रस्य तैजसत्वात् तैजसत्वञ्च युक्तं, श्रुतौ "वेत्थ यथा सौम्य ! पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" प्रश्ने "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" प्रतिवचने च शा० उ० पुरुषशब्दवाच्यदेहेन्द्रियसंघातस्य अम्मयत्वस्योक्तम शुक्रस्य च ओषध्युपादानकत्वेन पार्थिवत्वमपि "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति मनुना प्रागुदर्शितेन या०वचनेन च अन्नोपादानकत्वस्योक्तत्वात् पार्थिवत्वसिद्धेः । तथा च भूयस्त्वेन त्र्यात्मकत्वमेव मानवदेहानां युक्तम् अतएव "त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्तद्व्यपदेशः" शा० सू० त्र्यात्मकत्वमेवोक्तं तेन पाञ्चभौतिकत्वोक्तिरितरभूतोपष्टम्भकतामात्राभिप्राया । श्रुत्या बलवदागमेन विरोधात् कायस्य एकभूतारब्धत्वानुमानं नरशिरःकपालशुचित्वानुमानवत् न प्रसरति । ६६४पृ० दर्शितविवरणोपन्यासोक्तदिशा पाञ्चभौतिकत्वात् त्रैभौतिकत्वस्याप्युपपत्तेरिति ।

गर्भेन उत्पत्तिप्रकारः ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा—

"पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति । तद्यदा, स्त्रियां सिञ्चत्यथैतज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्त्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत् कुमार

जन्मनोऽध्येऽधिभावयति आत्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म।" उप०

"वैराग्यहेतोरयमेवार्थविद्याकामकर्मवान् यज्ञादिकर्म कृत्वा अस्माल्लोकाद्धूमादिक्रमेण चन्द्रमसम्प्राप्य क्षीणकर्मा वृष्ट्यादिक्रमेणेमं लोकं प्राप्यान्नभूतः पुरुषेऽग्नौ हुतः। तस्मिन् पुरुषे ह वै अयं संसारी रसादिक्रमेणादितः प्रथमं रेतोरूपेण गर्भो भवतीति तदाह तदेतत् पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति। तच्चैतद्रेतोऽन्नमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यो रसादिलक्षणेभ्यस्तेजः सारूप्यं शरीरस्य, सम्भूतं परिनिष्पन्नं तत् पुरुषस्याऽऽत्मभूतत्वादात्मा। तमात्मानं रेतोरूपेण गर्भीभूतमात्मानमात्मन्येव स्वशरीर एव बिभर्त्ति धारयति। तद्रेतो यदा यस्मिन् काले भार्य्यामृतुमतीं तस्यां योषाऽग्नौ स्त्रियां सिञ्चति। उपगच्छन्नथ तदेतद्रेत आत्मनो गर्भभूतं जनयति पिता। तस्य पुरुषस्य स्थानान्निर्गमनं रेतःसेककाले रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्थाभिव्यक्तिः।

तदेतदुक्तं पुरस्तादसावात्माऽमुमात्मानमित्यादिना। तद्रेतो यस्यां स्त्रियां सिक्तं सत् तस्या आत्मभूयमात्माव्यतिरेकतां यथा पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमङ्गं स्तनादि तथा तद्वदेव। तस्माद्धेतोरेनां मातरं स गर्भो न हिनस्ति पिटकादिवत्। यस्मात् स्तनादि स्वाङ्गवदात्मभूयं गतं तस्मान्न हिनस्ति न बाधत इत्यर्थः। साऽन्तर्वत्नी एतमस्य भर्त्तुरात्मानमत्रात्मन उदरे प्रविष्टं गतं बुद्ध्वा भावयति वर्द्धयति परिपालयति गर्भविरुद्धाशनादिपरिहारमनुकूलाशनाद्युपयोगञ्च कुर्वती। सा भावयित्री वर्द्धयित्री भर्त्तुरात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्षयितव्या च भर्त्रा भवति। न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्यचित् केनचित् सम्बन्ध उपपद्यते। तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधानेन बिभर्त्ति धारयति प्राग्जन्मनः। स पिता अग्र एव पूर्वमेव कुमारं जातमात्रं जन्मनोऽध्यूर्द्ध्वं जातं कुमारं जातकर्म्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव भावयति पितुरात्मैव पुत्ररूपेण जायते। तथा ह्युक्तं "पतिर्जायां प्रविशतीत्यादि" तत् किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयति? उच्यते—एषां लोकानां सन्तत्यै अविच्छेदायेत्यर्थः। विच्छिद्येरन् हीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि यदि न कुर्य्युः ते च पुत्रोत्पादनादिकर्म्माऽविच्छेदेनैव सन्तता हि प्रबन्धरूपेण वर्त्तन्ते यस्मादिमे लोकास्तस्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्त्तव्यं न मोक्षायेत्यर्थः। तदस्य संसारिणः पुंसः कुमाररूपेण मातुरुदराद्यन्निर्गमनं तद्रेतोरूपापेक्षया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिव्यक्तिः" अस्य पितुः" शाङ्करभाष्यम्।

स्थावराणामपि भोगायतनदेहवत्त्वमस्ति। तदेतदुद्भिज्जशब्दे ८०८पृ० उक्तप्रायमपि सां० सू० प्र० भाष्ययोर्व्यक्तं दर्शितं यथा। "न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरुदादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्" सू०। "न बाह्यज्ञानं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः किन्तु वृक्षादीनामन्तःसंज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनं शरीरं मन्तव्यम्। यतः पूर्ववत् पूर्वोक्तो यो भोक्त्रधिष्ठानं विना मनुष्यादिशरीरस्य पूतिभावस्तद्वदेव वृक्षादिशरीरेष्वपि शुष्कतादिकमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः "अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यतीत्यादिरिति"। न बाह्यबुद्धिनियम इत्यंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकीकृत्येत्थमेव व्याख्येयम्। सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम्" भा०। "स्मृतेश्च" सू०। "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः। वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्" इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः। ननु वृक्षादिष्वप्येवं चेतनत्वे न धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्राह।

"न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः" सू० "न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तियोग्यत्वं जीवस्य, कुतः? वैशिष्ट्यश्रुतेः, ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारश्रवणादित्यर्थः" भा०।

तस्य कायस्य षाड्विध्यं सां० सू० भा० उक्तं यथा। "स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादाधारयति" भा०। "ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकं चेति न नियमः" सू०। "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" श्रुतावण्डजादिरूपं शरीरत्रैविध्यं प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं न तु नियमः। यत ऊष्मजादिषड्विधमेव शरीरं भवतीत्यर्थः। तत्रोष्मजा दन्दशूकादयः। अण्डजाः पक्षिसर्पादयः। जरायुजा मनुष्यादयः। उद्भिज्जा वृक्षादयः। सङ्कल्पजाः सनकादयः। सांसिद्धिका मन्त्रतपआदिसिद्धिजाः। यथा रक्तबीजशरीरोत्पन्नशरीरादय इति" भा०।

कणादेन संक्षेपेण कायस्य योनिजायोनिजत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्तम् तच्च अयोनिजशब्दे ३४७पृ० दर्शितम्। प्रकारान्तरेण कायस्य चातुर्विध्यमुक्तं सां० सू० भा० यथा। "त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः"

पुद्गलास्तिकायः इति हि तेषां मते पञ्च पदार्थाः। अर्हच्छब्दे ३८४पृ० विवृतिः।

"कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि। योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति" गीता। "पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम्" शकु०। "पर्य्यङ्कबन्धस्थिरपूर्व्वकायम्" कुमा०।

कायचिकित्सा स्त्री ६त०। अष्टविधेषु आयुर्वेदाङ्गेषु मध्ये सुश्रुतोक्ते चिकित्साङ्गभेदे। "ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्—तद्यथा शल्यं शालक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" विभज्य सुश्रुते लक्षितं यथा "कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातिसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठादीनामुपशमनार्थम्"।

कायबन्धन न० कायं बध्नाति बन्ध–ल्यु। चेतनाधिष्ठिते शुक्रशोणितयोः संयोगभेदे। "भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सा०सू०। चेतनाधिष्ठानेनैव शुक्रशोणितसंयोगस्य देहारम्भहेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम्।

कायमान न० कायस्य मानमिव मानमस्य। २पर्णकुटीरे त्रिका०। तस्य विशालत्वाभावेन काममात्रपरिच्छेदकत्वात्तन्मानत्वम्। ६त०। २देहपरिमाणे न०।

कायरूपसंयम पु० पात०सूत्रोक्ते ध्यानविशेषरूपे संयमभेदे स च तत्र सविस्तरं फलसहितो दर्शितो यथा।

"कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्द्धानम्" सू०।

"कायरूपे संयमाद्रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः। एतेन शब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तं वेदितव्यम्" व्यासभाष्य०।

"पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि [illegible] तद्वस्तु चक्षुर्ग्रहणकर्म्मशक्तिमनुभवति यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य [illegible] रूपवत्त्वप्रच्युतापेत। [illegible] तस्मात् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे अन्तर्द्धानयोगिनश्चक्षुश्चरकार्यक्षमशक्तिः [illegible]

कायवलन न० कायोवल्यते आच्छाद्यतेऽनेन वल–वृतौ करणे ल्युट्। कवचे वर्म्मणि हारा०।

कायव्य पु० भारतोक्ते दस्युप्रभुभेदे तदुत्पत्तिकथादि भा० शा० १३५अ० यथा।

"निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः। कायव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात् सिद्धिमाप्तवान्। अरण्ये सायं पूर्व्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता। विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादानाञ्च कोविदः। सर्व्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा। धर्मज्ञः सर्व्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः। अप्यनेकशता सेना एक एव जिगाय सः। स वृद्धावन्धबधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत्। मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुच्चावचैरपि। सत्कृत्य भोजयामास मान्यान् परिचचार च। आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन्। अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय सततं वने। येऽस्मान्न प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया। तेषामासज्य गेहेषु कल्य एव स गच्छति। बहूनि च सहस्राणि ग्रामणीत्वेऽभिवव्रिरे। निर्मर्य्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशवर्त्तिनाम्। दस्यवः ऊचुः। मुहूर्त्तदेशकालज्ञः प्राज्ञः शूरो दृढव्रतः। ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्वेषामेव सम्मतः। यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा। पालयास्मान् यथान्यायं यथा माता यथा पिता। कायव्य उवाच। मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम्। नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात् स्त्रियः। सर्व्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्व्वसत्त्वेषु केनचित्। नित्यन्तु ब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यञ्च तदर्थतः। सत्यञ्च नाभिहन्तव्यं दाराविघ्नञ्च मा कृथाः। पूज्यते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा। सर्व्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति। कार्य्या चोपचितिस्तेषां सर्व्वस्वेनापि या भवेत्। यस्य ह्येते सम्प्ररुष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम्। न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन। यो ब्राह्मणान् परिवदेद्विनाशञ्चापि रोचयेत्। सूर्य्योदय इव ध्वान्ते ध्रुवं तस्य पराभवः। [illegible] प्रत्र [illegible]। [illegible] यो न प्रदास्यन्ति [illegible]। [illegible] दण्डो न [illegible]

कायव्यूह काये वातादीनां धातूनां सप्तानां त्वगादीनाञ्च व्यूहो व्यूहनम्। कायस्थवातादीनां विन्यासे "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" पात० सू० "नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात्। वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः सप्त सन्ति धातवः-त्वग्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि पूर्व्वं पूर्व्वमेषां बाह्यमित्येवंविन्यासज्ञानम्" भा० इति०। योगिभिः कर्मभोगार्थं कल्प्यते २कायसमुदाये च यथा च भोगार्थं कायव्यूहरचना तथा चिन्तामणौ मुक्तिवादे उक्तं यथा "यत् माऽभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्त इत्यादिश्रुतेरन्यथार्थवर्णनं, तस्य स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्विरुद्धार्थकवेदानुमापकत्वात्। वामदेवसौभरिप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा कर्मक्षय इति चेन्न तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादे वा कायव्यूहसम्भवात्। भोगजननार्थञ्च कर्मभिरवश्यं तत्तत्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः। यौगपद्यञ्च कायानां तज्जनकधर्मस्वभावात् तपःप्रभावाद् वा"।

एकस्यैव जीवस्य चित्तान्तराणि कायेन्द्रियाणि च निर्म्माय तत्तत्कर्मभोगार्थरचितकायव्यूहेन योग इत्येतत् ब्र० भा० समर्थितं यथा। "सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः" शा० सू०। "हार्दविद्यायां श्रूयते—"स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादि"। तत्र संशयः—किं सङ्कल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थानहेतुः उत निमित्तान्तरसहितः? इति। तत्र सत्यपि सङ्कल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षा युक्ता यथा लोकेऽस्मदादीनां सङ्कल्पाद् गमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसम्पत्तिर्भवत्येवं मुक्तस्यापि स्यात् एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति। सङ्कल्पादेवेति तु राज्ञ इव सङ्कल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसामग्रीं सुलभामपेक्ष्योच्यते। न च सङ्कल्पमात्रसमुत्थानाः पित्रादयो मनोरथविजृम्भितवच्चञ्चलत्वात् पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्य्याप्नुयुरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः-सङ्कल्पादेव तु केवलात् पित्रादिसमुत्थानमिति। कुतः? तच्छ्रुतेः "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिका" हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पीड्येत। निमित्तान्तरमपि यदि

पपत्तिः, प्राकृतसङ्कल्पविलक्षणत्वाच्च मुक्तसङ्कल्पस्य" भा०। "अतएव चानन्याधिपतिः" सू० "अतएव चावन्ध्यसङ्कल्पत्वाद नन्याधिपतिर्विद्वान् भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः। न हि प्राकृतोऽपि सङ्कल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ सङ्कल्पयति। श्रुतिश्चैतद्दर्शयति "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति" भा०। "अभावं बादरिराह ह्येवम्" सू० "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इत्यतः श्रुतेर्मनस्तावत्सङ्कल्पसाधनं सिद्धं शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तैश्वर्य्यस्य विदुषः सन्ति न सन्तीति समीक्ष्यते तत्र बादरिस्तावदाचार्य्यः शरीरस्येन्द्रियाणाञ्चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते। कस्मात्? एवं ह्याहाम्नायः "मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इति। यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसेति विशेषणं न स्यात्। तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे" भा० "भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्" सू० "जैमिनिराचार्य्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते, यतः "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पमामनन्ति न ह्यनेकविधता विना शरीरभेदेनाञ्जसी स्यात्। यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामयमनेकधाभावविकल्पः पठ्यते, तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्य्यं भूमविद्यास्तुतये सङ्कीर्त्यत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते" भा० "द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः" सू० "बादरायणः पुनराचार्य्योऽतएवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते, यदा सशरीरतां सङ्कल्पयति तदा सशरीरो भवति, यदा त्वशरीरतां तदा अशरीर इति सत्यसङ्कल्पत्वात् सङ्कल्पवैचित्र्याच्च, द्वादशाहवत्-यथा द्वादशाहः सत्रमहीनश्च भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनात् एवमिदमपीति" भा० "तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः" सू० "यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा सन्ध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्युपलब्धिमात्रा एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युः एवं ह्युपपद्यते" भा० "भावे जाग्रद्वत्" सू० "भावे पुनस्तन्वोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मुक्तस्याप्युपपद्यन्ते" भा० "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति" सू० "भावं

शरीरेण योगाद्विनराणि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवद् वेश इति। यथा प्रदीपएकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन् विद्वानैश्वर्य्ययोगादनेकभावमापद्य सर्व्वाणि शरीराण्याविशति। कुतः! तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावम् "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधेत्यादि"। नैतद्दारुयन्त्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेशे। न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति। यत्त्वात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासम्भव इति नैष दोषः एकमनोऽनुवर्त्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसङ्कल्पत्वात् स्रक्ष्यति। सृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते। एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया" भा०।

यथा च परशरीरे चित्तस्यावेशस्तथा पात० सू० भाष्ययोः दर्शितं यथा

"बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" पात० सू०

"लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्य कर्मणोबन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति प्रचारसंवेदनञ्च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्मबन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निःक्षिपति निःक्षिप्तं चित्तञ्चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति, निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त" इति व्यासभा०।

कायसम्पद् स्त्री ६त०। "रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पदः" पात० सूत्रोक्ते रूपलावण्यादौ। "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च" पात० सू०। व्याख्यानमिदमैश्वर्य्यशब्दे तत्र १५५१ पृ० दृश्यम्।

कायस्थ पु० कायेषु सर्व्वभूतरूपदेहेषु तिष्ठति अन्तर्यामितया स्था-क ७त०। १परमात्मनि मेदि०। यथा च सर्व्वशरीरेष्वधिष्ठातृतया स्थितिस्तथा अन्तर्यामिब्राह्मणे

गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन्। सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ। ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम्। पूजितो मुनिना सद्यः पाद्यार्घ्याचमनादिभिः। ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात्। रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वं मनोरथम्। याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महामुनिः। ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा। भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति। यत्त्वया प्रार्थितं देव! तत् त्वं शंसितुमर्हसि। राम उवाच। तवाश्रमे महाभाग! सगर्भा स्त्री समागता। चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः। तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने!। ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच, ददामि तव वाञ्छितम्। दाल्भ्य उवाच। स्त्रियं गर्भमसुं बालं ततो त्वं दातुमर्हसि। ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः। क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत् त्वं याचितवानसि। प्रार्थितश्च त्वया विप्र! कायस्थो गर्भ उत्तमः। तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा। एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम्। निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः। कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रायां क्षत्रियात्ततः। रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्मात् बहिष्कृतः। कायस्थधर्म्मोदत्तोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः। तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन्। दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः। सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्च्चने। देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम्। अत्र क्षात्रधर्म्माद्बहिष्कृतः इत्यनेन सगरेण काम्बोजादीनामिव तस्य तद्वंश्यस्य च क्षत्रियधर्म्मयुक्तोपनयनादिराहित्यप्रतीतावपि चित्रगुप्तधर्म्मप्रदानकथनेनोपनयनादिकस्य वेदाधिकारित्वं च सूचितं तेन केवलशूद्रादिराहित्यमात्रं चित्रगुप्तधर्म्मप्रदानेन लेखनाधिकारः सूचित। चित्रगुप्तधर्म्मश्च तदुत्पत्तिसहितः पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे

दर्शितो यथा--

इदानीन्तनानाम् यद्यपि व्रात्यक्षत्रियाणां क्षत्रियतुल्याशौचभागित्वमुचितं तथापि मनुना “शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः स्युः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च” इति शूद्रत्वप्राप्तिं प्रति क्रियालोपस्य वेदानध्ययनस्य च हेतुताया उक्तेः इदानीन्तनानामुभयासद्भावेन वृषलधर्मत्वप्राप्त्या अकृतप्रायश्चित्तक्षत्रियाणामुपनयनादिराहित्येन शूद्रधर्मप्राप्त्या मासाशौचव्यवहारो नानुपपन्नः। रघुनन्दनेन महाभिन्द्रप्रभृतिक्षत्रियाणामपि कलौ शूद्रत्वस्योक्तेः शूद्रतुल्यतया मासाशौचव्यवहारस्य युक्तत्वात् गतानुगतिकन्यायादेव तथा चार इत्यनुमीयते। व्रात्यप्रायश्चित्तञ्च मिता० आपस्तम्बेनोक्तं यथा “यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्य्यते उपयनं तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम्”। एतेषाञ्च बहुकालावधिव्रात्यत्वं, यतो मनुना “झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यात् निच्छिविरेव च। नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड़ एव च” इति व्रात्यजत्वादेव तेषामुत्पत्तेरुक्तेः बहुकालपतितसावित्रीकस्यापि प्रागुक्तापस्तम्बवचनेन प्रायश्चित्तस्य विधानात् तथा प्रायश्चित्ताचरणं च उपनयनाद्यधिकारिता भवितुमर्हत्येव किन्तु वर्णसङ्करजातिभेदरूपकरणस्य न तथात्वं तन्निर्णयस्य वंशपरम्पराज्ञात्यभावे दुर्घटएव “शूद्रवद्वर्णसङ्कराः” इति स्मृतेः तेषां शूद्रधर्मातिदेशात्, तेषां मासाशौचाद्याचारदर्शनात् तदन्येषामपि व्रात्यक्षत्रियरूपकरणानां तथैवाचार इति गम्यते।

करणशब्दे उदा०। तज्जातिस्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् पुंयोगे तु ङीष्। कायस्थित्यनया स्था—करणे घञर्थे क ६त०। टाप्। ३हरीतक्यां मेदि०। ४धात्रीवृक्षे जटा० ५काकोल्यां भरतः ६एलाद्वये ७तुलस्याञ्च राजनि०।

कायस्थैर्य्य न० ६त०। रसायनादिना देहपिण्डस्य स्थिरतायाम् कायस्य बहुकालस्थायितायाम् साधनञ्च सर्व्व० सं०। “अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्थैर्य्ये सर्व्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्थाय पिण्डस्थैर्य्योपायं पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सङ्गिरन्ते” इत्युपक्रम्य दर्शितं रसेश्वरशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते।

कायाकाशसम्बन्धसंयम पु० पात० सूत्रादुक्ते संयम-
पापादौ कर्म्मणि। “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाऽविधानतः। परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्” ति० त० दशविधपापकीर्त्तने वाक्यो०। “मनसा तु कृतं कर्म मनसैवोपभुज्यते। वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम्” शा० भा० धृता स्मृतिः।

कायिका स्त्री कायेन तद्व्यापारेण निर्वृत्ता ठक्। १ बलीवर्द्दादिकायपरिश्रमसाध्ये वृद्धिभेदे। “दोहवाह्यकर्मयुता कायिका समुदा हृता” व्यासः। मूलधनाविरोधेन प्रत्यहनधमर्णदेयपणपादादिरूपायां २वृद्धौ च। “कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादाद्या तु कायिका” नारदः। ऋणादानशब्दे विवृतिः।

कार पु० कृ—कृतौ घञ्। १क्रियायाम् २यत्ने “सकारनानारकास”इत्यादि माघः। “सकाराः सयत्नाः सोत्साहाः” मल्लि० करणे घञ्। ३बले। कस्य सुखस्यारः प्राप्तिर्यत्र। ४रतौ विश्वः कृ—हिंसायां भावे घञ्। ५वधे धातूनामनेकार्थत्वात् ६निश्चये। कर्मणि घञ्। ७पूजोपहारे बलौ। कं सुखमृच्छत्यनेन ऋ—करणे घञ् ६त०। ८पत्यौ कं सुखं निर्वृतिमृच्छति कर्त्तरि अण्। १०यतिरूपे प्रव्रज्यान्विते चतुर्थाश्रमे च शब्दरत्ना०। कं जलं निष्यन्दजमृच्छति अण्। ११हिमाचले मेदि०। करकायां भवम् अण् पृषो० कलोपः। १२करकाजे जले न० सुश्रुतः। “तत्र त्वन्तरीक्षं चतुर्विधं तद्यथा धारं कारं तौषारं हैमञ्चेति” सुश्रुते कारमित्यत्र कारकमित्येव पाठः समुचितः ककारलोपः लिपिकरप्रमादात् इति बोध्यम्। कर्मण्युपपदे कृ—अण्। स्वर्णकार कुम्भकार इत्यादौ तत्तत्कर्मकारके त्रि०। स्त्रियां टाप्, वोपदेवमते कर्मणि अण् णित्वात् ङीप् इति भेदः।

कारक न० करोति कर्त्तृत्वादिव्यपदेशान् कृ—ण्वुल्। १कर्त्तृत्वादिसंज्ञाप्रयोजके कर्म्मणि क्रियायाम्। “कारके” पा०। कर्त्तृत्वादिव्यपदेशकारिण्यां क्रियायामित्यर्थः। करोति क्रियां निष्पादयति कृ—ण्वुल्। २क्रियानिष्पादकेषु कर्त्तृकर्मादिषु कारकसंज्ञान्वितेषु न० तेषाञ्च क्रियायामेवान्वयः “सम्बोधनान्तं कृत्वोर्थाः कारकं प्रथमोक्तिः। धातुसम्बन्धाधिकारविहितमसमस्तनञ्। तथा यस्य च भावेन, षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। सम्बन्धस्यापकस्यास्य क्रियस्यान्वयो मतः” इति हर्य्युक्तेः। वैयाकरणभूषणकारणादिकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा नाम क्रियाजनकशक्तिमत्त्वं करोति क्रियां

निवर्त्तयतीति महाभाष्ये व्युत्पादनात् साधकं क्रियानिष्पादकं कारकसंज्ञं भवतीति वार्त्तिकार्थश्च। द्रव्यस्य स्वतन्त्रत्वाभावेऽपि शक्त्याऽऽविष्टस्यैव तस्य तथात्वम्। तत्रचान्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिरेव कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा "स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुरिति"। शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च द्रव्यं कारकमिति व्यवहारइत्यवधेयम्, एवञ्च क्रियाजनकत्वेन सर्व्वेषां कर्तृत्वेऽपि स्वस्वावान्तरव्यापारविवक्षयैव करणत्वादिकं यथोक्तं हरिणा" "निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः"इति। तद्भेदश्च मञ्जूषायां दर्शितोयथा-"कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः, क्रियाफलेनोद्देश्यत्वरूपव्यापारश्च कर्म्मणः, कर्तृकर्म्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति" तत्र करणाधारकर्म्मकर्तॄणां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैर्व्विना क्रियानुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्म्मणस्तथात्वं घटं करोति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थघटादेरपि पूर्व्वकालत्वेन कारणादिहेतुत्वात्तथात्वम् अतएव तेषु कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति, स्थाली पचति, ओदनः पच्यते इत्यादि प्रयोगः। अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थतया पूर्व्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं महाभाष्ये "पर्य्याप्तं करणाधिकरणकर्म्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनायेति"।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणकर्म्मकर्तृभेदात्। एतेषाञ्च एकस्यां क्रियायामुभयप्राप्तौ "विप्रतिषेधे परं कार्य्यम्" इत्युक्तेः परस्योत्तरप्राबल्य तदुक्तं हरिणा--"अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम्। कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते" इति। गुणप्रधानक्रिययोरेकस्मिन् द्रव्ये उभयशक्तिप्रसक्तौ तु "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् कार्य्यस्य प्रधानात्-

न्यायमते धात्वर्थे प्रकारतया भासमाने सुबर्थे तन्मते हि सुबर्थस्यैव कारकत्वं तुल्यम्। तदर्थान्वयित्वाच्च पदार्थस्य तत्त्वंगौणम्। तथाच विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तेनापादानादेः क्रियानिष्पादकत्वाऽभावेऽपि न क्षतिः स्वान्वयिविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात्। यथा च तदन्वयः तथा शब्द० प्रका० तथा दर्शितं यथा

"कारकार्थेतरार्थे च सुप् द्विधा च विभज्यते। धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम्। इत्यत्र कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागस्तत्र यद्धातूपस्थाप्यधात्वर्थेऽन्वये प्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम्। वृक्षात् पतति, व्याघ्राद्बिभेति इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्यां पचति, भुक्तौ भासत इत्यादौ, ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थितो विभागादिः प्रकारीभूय भासते इति तत्तद्धातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्रत्यपञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते। यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते, तेन वृक्षात् पततीत्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यवहारः। स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारीभूतोऽपि स्तोकादिर्न कारकं सुपानुपस्थापनात्, द्वितीया तु तत्र क्लीबलिङ्गत्वप्रदानुशासनिक्येव स्तोकपाचकइत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिवद्विशेषणविधेरेव। षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते, तण्डुलस्य पचतीत्यप्रयोगात इयतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः। अतएव "क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्। कर्तृकर्मादिभेदेन, शेषः सम्बन्ध इष्यते" इति शाब्दिकाः स्मरन्ति"। "कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः" "कारकं प्रथमो-

कारकायाइदं तत्र भवं वा अण्। ६कारकासम्बन्धिनि त्रि०। ७तन्निर्य्यान्दजले न० राजनि० ८अप्सु स्त्री ङीप्। तज्जलगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "दिव्यवायग्नि-संयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः। पाषाणखण्ड-वच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः। करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम्। दारुणं शीतलम् सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत्"। [१९९९पृ० विवृतिः

कारकदीपक न० दीपकभेदरूपार्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे

कारकविभक्ति: स्त्री कारकशक्तिबोधिका विभक्तिः। व्याकर-णोक्ते कर्म्मादिबोधके विभक्तिभेदे कारकशब्दे विवृतिः। "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति" व्या०प०।

कारकर त्रि० कारं करोति कृ-ट। क्रियाकारके दासादौ।

कारकुक्षीय पु० शाल्वदेशे हेम० तत्र भवः अण् बहुषु तस्य लुक्। तद्देशवासिजनेषु बहुव०।

कारज त्रि०। कारात् क्रियातो जायते जन-ड। १क्रियाजन्ये करजे नखे भवं तस्येदं वा अण्। २नखभवे ३नखसम्ब-न्धिनि च त्रि०।

कारञ्ज त्रि० करञ्जस्य तत्फलस्येदम् अण्। करञ्जफलतैलादौ तत्तैलगुणादि सुश्रुते उक्तं यथा। निम्बातसीप्रक्रमे "करञ्जपूतीकसर्षपमधुशिग्रुविडङ्गज्योतिष्मतीफलतै-लानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्य्याणि कटूनि कटुविपाकानि सरागाण्यनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति"

कारण न० कारयति क्रियानिवर्त्तनाय प्रवर्त्तयति कृ-णिच्-ल्यु। १क्रियानिष्पादके हेतौ २उद्देश्ये ३देहे ४इन्द्रिये। कृ-वधे स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट्। ५वधे मेदि०। ६कर वाद्यभेदे। करणएव कारणः। ७कायस्थे पु०। करण-मेव स्वार्थे अण्। ८साधने ९कर्म्मणि। १०गीतभेदे रत्नकोषः। न्यायमते कारणत्वलक्षणभेदादिकं भाषा० मुक्तावल्योर्दर्शितं यथा।

"पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्" भाषा०।

पारिमाण्डल्येति पारिमाण्डल्यम् अणुपरिमाणं, कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः। अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न सम्भवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजन-कत्वनियमात् ... नानुमितिकारणम् इत्यभिप्रायेण। मानसप्रत्यक्षे आत्ममह-त्त्वस्य कारणत्वात् महत्परिमाणं कारणं बोध्यं तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्य्याणामाशय इत्यन्ये तन्न ज्ञानातिरिक्तं प्रति कारणताया एव आचार्य्यैरुक्तत्वात्" मुक्ता०।

"अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्त्तिता। कारणत्वं भवेत् तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितम्। समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्। एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम्"। यत्समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायिजनकं तत्। तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात्" भाषा०।

ननु कारणत्वं किम्? अत आह अन्यथेति। तस्य-कार-णत्वस्य। तत्र समवायिकारणे, आसन्नं कारणं द्वितीयमस-मवायिकारणमित्यर्थः। अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटा-समवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि अभिघाता-द्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवा-यिकारणं स्यात्, तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तु-संयोगभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्य-समवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगस्पन्दाद्यसमवा-यिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्य्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं न देयम् आत्मविशेषगुणानान्तु क्वाप्यसमवा-यिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव। तत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्य्यैकार्थप्रत्यास-त्त्या, कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च। आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र कार्य्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणं तत्र घट-रूपं प्रति कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः। इत्थञ्च कार्य्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञाना-दिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्य्यवसन्नम् आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः" मुक्ता०।

कारणतायाः तर्कं प्रमाणं च भाट्टदीपिकायां दर्शितं यथा

व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् नैवं दोषः, विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येवं विधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तम् "व्याघातावधिराशङ्केति" तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः । कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः१ कारणोपलम्भे२ सति उपलम्भः ३उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात्४ अनुपलम्भः५ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निश्चीयते" ।

कारणत्वञ्च नियतपूर्व्वसत्त्वं तच्च कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति नैयायिका मन्यन्ते । तच्च सत्त्वगर्भं न वेति सन्देहे सत्त्वगर्भं श्रीहर्षखण्डने निराकृतं यथा

"ननु तदसत्त्वाविशेषात्तत्कार्य्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः, नकार्य्यस्याद्यसत्त्वात्तथाद्यत्रान्यदापि सामग्रीसत्त्वाऽविशेषात्तथापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म? । अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं, तथादर्शनात् । तर्हि ममापि कालान्तरस्यापि तदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनोनियामकं, तथादर्शनादेव । मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्य्यजन्मनियामकमिति चेत् न असमसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्माद्यदास्थाया एव सामग्र्यास्तदा कार्य्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम् । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोऽविशेषः । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत्, तत्काल इत्याकलय । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपम्? इति चेत् रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्तेः । किञ्च "अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्ततः" । तथाह्यन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तेरसतः स्वाश्रयत्वमापादयति । विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि च स्वाश्रितस्ववृत्तित्वव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेक-

प्यदपसारिका निस्तारय, सत्ताभेदे हि बहुविध्यव्यवहारानुगमनिबन्धनव्याकुलः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्त्वव्युत्पत्तिमिच्छतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूपसत्त्वोपगमाय स्वस्ति, भिन्नामप्यनुगतशब्दप्रवृत्त्याद्याधानपदेऽभिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्णैव । मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्गर्भिणीं कारणतां कथमनुगमयितासि ? । किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्यसन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नैवापि न स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ यदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्त्वयोः कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात् । अथ न सत्ताकारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्व्वसत्तां हि कारणतामन्ये इति मन्यसे तर्हि मत्पक्षे सैव कारणताऽस्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति षट्कुक्ष्यां प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छताऽपि सत्ता किं मयाभ्युपगतैव ? अन्यथा कालावसतीति त्वमपि किं सत्तान्तरसत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेवं, पूर्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात् असत्त्वाऽविशेषात् । असत्त्वाविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेन्न सत्त्वाविशेषेऽपि तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽन्वयव्यतिरेकानुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं, सोऽप्यनियतो यदा कारणाभावस्तदा कार्य्याभावावश्यम्भावाभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्वएव कदाचित्कार्य्योत्पादात् अन्यस्य तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् । अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात् । अन्वयस्यापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन "आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्ज्जितमोदकाः । रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च रसवीर्य्यविपाकादिजननात् तदसत्कथं कार्य्यं स्यात् ? इति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्यकार्य्यत्वोपगमे कारणवत्कार्य्येऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे चाऽविशेषस्य पूर्व्ववदापत्तेः तस्मात् "पूर्व्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे

बुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न यादृश्या हि धिया नि-
श्चक्षुरादिकत्वानुधावनविश्रान्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृ-
श्यैव निश्चयोक्तस्य ममापि कारणतानिश्चयः, केवलं ततः
परास्वपि कक्षासु बाधात् पूर्व्वपूर्व्वभ्रान्तिसम्भवेन न
तत एव सत्त्वावधारणं वयं मन्यामहे इति विशेषः”।

तत्र हेतौ “पञ्चैमानि महाबाहो! कारणानि निबोध
मे” गीता। “न लिङ्गं धर्म्मकारणम्” मनुः। उद्देश्ये
“तस्यागमनकारणम्” रघुः। फलस्य कारणत्वञ्च
इच्छाद्वारा, उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात्
सर्व्वोहि लोकः फलमिच्छन्नेव तदुपाये प्रवर्त्तमानो दृश्यते
इति तस्य तथात्वम्। कारणमस्त्यस्य अर्श० अच्।
१०उत्तरभेदे उत्तरशब्दे विवृतिः। “मिथ्योत्तरे पूर्व्व-
वादे कारणे प्रतिवादिनि” मिता० स्मृतिः। भावे तल्
कारणता स्त्री। त्व कारणत्व न०कारणभावे “एकः कार-
णतां गतः” कुमा०। “कारणत्वं भवेत्तस्य” भाषा०।

कारणकारण न० ६त०। अन्यथासिद्धपदार्थभेदे यथा
कुलालः घटादीनां कारणं, तत्कारणं तज्जनकः घटं
प्रत्यन्यथासिद्धः। व्यापारद्वारा तु न कारणकारणस्यान्य-
थासिद्धिः। यथा कुठारादीनां, ते हि छेदनक्रियाकारण-
छेद्यसंयोगजनका अपि नान्यथासिद्धाः एवं व्याप्तिज्ञानस्य
अनुमितिजनकपरामर्शरूपस्य, चक्षुरादीनां प्रत्यक्षजनक-
विषयसंयोगरूपस्य च कारणस्य कारणत्वेऽपि नान्यथा-
सिद्धिः। “नहि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः”
इत्युक्तेः २परमेश्वरे च सहि सर्व्वेषां निमित्तोपादान-
कारणानामधिष्ठातृत्वेन प्रयोजकत्वात् तथा, ३प्रयोजके-
कारणकारणस्याकारणत्वेऽपि प्रयोजकत्वमस्त्येवेति नैया-
यिकादयः।

कारणगुण पु० ६त०। उपादानकारणस्य गुणे “कारणगुणाः
कार्य्यगुणानारभन्ते” इति न्यायप्र०। यथा तन्त्वादिरूपो
पादानगुणाः शुक्लादयः, कार्य्यस्य पटस्य शुक्लगुणारम्भका
भवन्ति न वैपरीत्येनेति आकरे स्थितम्।

कारणगुणोद्भव पु०कारणगुण उद्भवोऽस्य। उपादान कारण-
गुणेनोपपन्ने गुणभेदे। ते च गुणा भाषायां दर्शिता यथा।
“अपाकजास्तु स्पर्शान्ताद्रवत्वञ्च तथाविधम्। स्नेह-
त्वानुष्णाशीतो शब्दः। एकपृथक्त्वे त्वत्र त्वप्रत्ययस्य
प्रत्येकमन्वयात् एकत्वं पृथक्त्वञ्च शाह्नम् पृथक्त्वपदेन
चैकपृथक्त्वं शाह्नम्” मुक्ता०। [विवृतिः।

कारणमाला स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३९८पृ०

कारणशरीर न० कारणरूपं शरीरम्। वेदान्तिमते अज्ञान-
रूपे शरीरे। वेदान्तसारे तद्विवृतिः दृश्या।

कारणा स्त्री कृ—हिंसायां स्वार्थे णिच्—भावे युच्। १तीव्र-
वेदनायाम् अमरः। कृ—णिच्-युच्। २प्रेरणायाम्

कारणिक त्रि०कारणैश्चरति ठक्। कारणेन विचारके १परी-
क्षके अमरः। करणस्येदम् काश्या० ठञ् ञिठ् वा।
२करणसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ठञि णित्त्वात् ङीप्
ञिठ इदुच्चारणार्थः स्त्रियां टाप् इति भेदः।

कारणोत्तर न० कारणेन उत्तरम्। व्यवहारेषु वाद्युपन्यस्तं
वस्तु सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलतासाधनकारणकथन-
रूपे उत्तरभेदे, यथा अयं शतं मे धारयतीत्यभियोगे सत्यं
गृहीतं किन्तु शोधितम्, इयं भूमिर्मदीयानेन भुज्यते
इत्यभियोगे सत्यमेतस्य भूमिः किन्तु दानेन क्रयादिना वा
इदानीं ममेत्युत्तरम्। उत्तरशब्दे १०९०पृ० विवृतिः।

कारण्डव पुंस्त्री रम-ड तस्य नेत्त्वम् रण्डः ईषत् रण्डः का-
रण्डः तं वाति वा—क करण्डस्येदं कारण्डं तदा-
कारं वाति वा—क वा। हंसभेदे “हंसकारण्डवोद्गीताः
सारसाभिरुतास्तथा” भा० व०२८अ०। स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष्। अस्य अजिरादि० पाठात् मतौ संज्ञायामपि
न दीर्घः कारण्डववती नदीविशेषः। “हंससारसक्रौञ्च-
चक्रवाककुररकादम्बकारण्डवेत्युपक्रमे “प्लवाः संघचारिणश्च”
इति सुश्रुते तस्य प्लवत्वं संघचारित्वञ्चोक्तम्।

कारण्डव्यूह पु० बौद्धभेदे त्रिका० २बौद्धशास्त्रविशेषे च।

कारन्धम पु० करन्धमस्यापत्यं शिवा० अण्। १करन्धमपुत्रस्या
पत्ये अविक्षिन्नाम्नि नृपे तदुत्पत्त्यादि “एतस्मात् कार-
न्धमाद्राजन्! विश्रुतः स करन्धमः। तस्य कारन्धमः पुत्र-
स्त्रेतायुगमुखेऽभवत्। इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदु-
र्जयः। तस्य सर्व्वे महीपालाः वर्त्तन्ते स्म वशे तदा।
स हि सम्राडभूत्तेषां वृत्तेन च बलेन च। अविक्षिन्नाम
धर्म्मात्मा शौर्य्येणेन्द्रसमोऽभवत्” इत्युपक्रमे “तस्य पुत्रोऽति-

कारन्धमं नृपम्" तत्रैव २अ० यद्वत्तस्य कारन्धममिति विशेषणात्। तस्येदमण्। २नारीतीर्थभेदे न० तत्तीर्थप्रादुर्भावादि भा० आ० २१७,१८अ०। यथा

"ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः। अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः। वर्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः। आचीर्णानि तु यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः। अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम्। कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत्। भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत्। एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः। विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः। दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः। तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः। तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः। तापसा ऊचुः। ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान्। अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन!। वैशम्पायन उवाच। तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्य्यमाणस्तपोधनैः। जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः। ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम्। विगाह्य सहसा शूरः स्नानं चक्रे परन्तपः। अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान्। जग्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम्। स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्। उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः। उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्ज्जुनेन यशस्विना। बभूव नारी कल्याणी सर्व्वाभरणभूषिता। दीप्यमाना श्रिया राजन्! दिव्यरूपा मनोरमा। तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत्। का वै त्वमसि कल्याणि! कुतो वासि जलेचरी। किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा?। वर्गोवाच। अप्सराऽस्मि महाबाहो! देवारण्यविहारिणी। इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल!। मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्व्वाः कामगमाः शुभाः। ताभिः सार्द्धं प्रयाताऽस्मि लोकपालनिवेशनम्। ततः पश्यामहे सर्व्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम्। रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम्। तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसा वृतम्। आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यकाशयत्। तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपञ्चाद्भुतमुत्तमम्। अव-

महातेजाः स्थितस्तपसि निर्म्मले। सोऽशपत् कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ!। ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः!। वर्गोवाच। ततो वयं प्रव्यथिताः सर्व्वा भारतसत्तम!। अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम्। रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः। अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज!। एष एव वधोऽस्माकं सुपर्य्याप्तस्तपोधन!। यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः। अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्म्मचारिणः। तस्माद्धर्म्मेण वर्द्धस्व नास्मान् हिंसितुमर्हसि। सर्व्वभूतेषु धर्म्मज्ञ! मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम्। शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्व्वन्ति पालनम्। शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स धर्म्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्म्मकृत्। प्रसादं कृतवान् वीर! रविसोमसमप्रभः। ब्राह्मण उवाच। शतं शतसहस्रन्तु सर्व्वमक्षय्यवाचकम्। परिमाणं शतं त्वेतन्नेदमक्षय्यवाचकम्। यदा च वो ग्राहभूता गृह्णतीः पुरुषान् जले। उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थलं पुरुषसत्तमः। तदा यूयं पुनः सर्व्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ। अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे हसतापि कदाचन। तानि सर्व्वाणि तीर्थानि ततः प्रभृति चैव ह। नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्व्वशः। पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम्। वर्गोवाच। ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। अचिन्तयामापसृत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः। क्व नु नाम? वयं सर्व्वाः कालेनाल्पेन तं नरम्। समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत् पुनः। ता वयं चिन्तयित्वैव मुहूर्त्तादिव भारत!। दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम्। संप्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम्। अभिवाद्य च तं पार्थ! स्थिताः स्म व्रीडिताननाः। स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तत्। श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत्। दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै। पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम्। तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः। मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः। तस्य सर्व्वा वयं वीर! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः। तदिदं सत्यमेवाद्य

उत्थाय च जलात्तस्मात् प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् । तास्तदा-प्सरसो राजसद्मस्थन्न यथा पुरा । तोर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुम् । चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं तदा मणिपुरं ययौ" ।

कारन्धमिन् पु० स्त्री करएव कारकं धमति ध्मा-इनि पृषो० । १कांस्यकारे स्त्रियां ङीप् । २धातुवादरते च मेदि०

कारपचव पु० देशभेदे । "अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां कारप-चवं प्रति" कात्या०श्रौ० २४।६।१०कारपचवो देशभेदस्त-न्मध्ये यमुना वर्त्तते तां कारपचवदेशस्थां यमुनां प्राप्य तत्रावभृथमभ्यवयन्ति" सं०व्या० ।

कारभ त्रि० करभस्येदम् अण् । करभसम्बन्धिनि मूत्रादौ "अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्" सुश्रुतः ।

कारभू स्त्री करएवकारः तस्य भूः । राजग्राह्यकरग्रहणभूमौ ।

कारमिहिका स्त्री कारं जलसम्बन्धं मेहति मिह-सेके क ततः स्वार्थे क अत इत्त्वम् । कर्पूरे राजनि० ।

कारम्भा स्त्री० ईषत् रम्भा कोः कादेशः । प्रियङ्गुवृक्षे अम०

कारयिष्णु त्रि० कृ-णिच्-इष्णुच् । कारयितरि ।

कारव पु० स्त्री कैति रवोऽस्य । काके त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

कारवल्ली स्त्री कुत्सितश्चारो गतिर्यस्याः कर्म० । कारवेल्ले (करेला) । कारवान् कर्मयुक्तः सन् वीयते वी-क्विप् । २काण्डीरे काण्डधरे राजनि० ।

कारवी स्त्री कारं याति वा कर्के जलोपलक्षितवर्षाकाले रवोऽस्य कारवीमयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्त्यस्य अच्, कृ हिंसायां स्वार्थे णिच्-क्विप् काः तमवति अण् वा गौरा० ङीष् । १शतपुष्पायाम्, (मौर) २रुद्रजटायाम्, ३मयूर-शिखालतायाम् । ४कारवेल्ले, (करेला) ५त्वक्पत्रयाम् (तेजपात) ६कृष्णजीरके च । ७क्षुद्रकारवेल्ले अमरः राजनि० ८काकयोषिति च ।

कारवीरेय त्रि० करवीरेण निर्वृत्तादि करवीर+चतुरर्थ्यां सख्या० ढञ् । करवीरनिर्वृत्तादौ ।

कारवेल्ल पु० कारेण वातगत्या वेल्लति वेल्ल-चालने अच् । १लताभेदे (करेला) २तत्फले न० । "कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तमवातलम् । ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेह-क्रमीन् हरेत्"भावप्र० । स्वार्थे क कारवेल्लकोऽपि तत्रैव कारवेल्लीकठोरं पुलकितमिव तैलैः भावितं रामठेन । रचितमरिचचूर्णं संस्र्वेनातिपूर्णं सुललितरसभाग्यं लोल-तामातनोति"पाकशा० । कारवेल्लीफलं भेदि लघु तिक्तं सुशीतलम् । पित्तास्रकामलापाण्डुकफमेदःक्रमीन् हरेत्" वैद्यकम् । स्वार्थे क कारवेल्लिकाप्यत्र स्त्री ।

कारस्कर कारं वधं करोति कृ-हेत्वादौ ट हस्वे नि० सुट् । विषतिन्दौ किम्पाके वृक्षे राजनि० टाभादौ न सुट् ।

कारस्कराटिका स्त्री कारस्कर इवाटति अट-ण्वुल् । कर्ण-जलौकायाम् । त्रिका० ।

कारा स्त्री कृ-हिंसायां भिदा०भावे अङ् "ऋदृशोऽङि"पा० गुणः "काराबन्धने" पा०ग० दीर्घनिर्द्देशात् दीर्घः । १बन्धने मेदि० २पीडायां त्रिका० पा०ग० बन्धनशब्दस्य बन्धनाधारपरत्वे ३बन्धनागारे अमरः । कुत्सितमृच्छति ऋ-अच् कोः का । ४दूत्याम् ५प्रसेवके । ६स्वर्णकारि-कायाञ्च मेदि० । ७शब्दे च । काराधुनी ।

कारागार न० कारायाबन्धनस्यागारं गृहम् बन्धनागारे (जेलखाना) "रिपुः कारागारं कलयति च तं केलि-कलया" कर्पूरस्तवः । कारागृहादयोऽप्यत्र ।

कारागुप्त त्रि० कारायां बन्धनागारे गुप्तः । (कएदी) बन्धनाकारबद्धे हेमच० ।

कारापथ पु० देशभेदे । तत्र च लक्ष्मणात्मजाङ्गदचन्द्रकेतु राज्यमासीत् "अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवम् । शासनात् रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ" रघुः ।

कारायिका स्त्री कं जलमाराति प्रचरणस्थानत्वेन आ+रा-ण्वुल् । बलाकायां जटाधरः ।

काराधुनी स्त्री कारा शब्दः तस्याधुनी उत्पादयित्री । शब्दनिष्पादके शङ्खादौ । "अगस्त्योनरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव" ऋ० १,१८०,८ । "कारा शब्दः" भा०

कारि स्त्री कृ- भावे प्रश्नाख्यानविषये इञ् । प्रश्नाख्यान-विषये १क्रियायाम् । "कां कारिमकार्षीः ? सर्वां कारि-मकार्षम्" इत्यादि । कृ-कर्त्तरि शिल्पिनि इञ् । २शिल्पिनि त्रि० ।

कारिका स्त्री कृ-भावे ण्वुल् । १क्रियायाम् । "कारिकाशब्द-स्योपसंख्यानम्"वार्त्ति० क्रियायोगेऽस्य गतित्वम् तत्र का-

४ विवरणश्लोके अल्पाक्षरेण बह्वर्थज्ञापकश्लोकभेदे । ५ शिल्पिरचनायाम् मेदि० । ६हस्तिभेदे (सुट्) रमानाथः ।

कारित त्रि० कृ-णिच्-कर्मणि क्तः । १करणाय प्रेरिते । “शिष्यः शरीरमह्यानमहमीयानयेत्र च । कारितास्ते यतो-ऽतन्द्राम्” देवीमा० । २अधमर्णेन स्वकार्यसिद्धये नियत-वृद्धेरुत्क्रान्ताधिकवृद्धौ स्त्री “वृद्धिः सा कारिता नाम यस्मि-ऋणेन स्वयं कृता” मिता० मा० स्मृतिः । “ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्त्तिता । आपत्काले कृता नित्यं सा तु स्यात् कारिता मता” कात्या० ।

कारी स्त्री कृ-हिंसायाम् इञ् स्त्रियां ङीप् । कण्टकारि-वृक्षे राजनि० । तस्याः कण्टकाचितत्वेन हिंसासाधनत्वात् रोगहिंसाकारकत्वाद्वा तथात्वम् ।

कारीर न० करीरस्यावयवः काण्डं भस्म वा पलाशा० अञ् । १वंशस्य काण्डे २वंशभस्मनि च ।

कारीरी स्त्री कं जलमृच्छति ऋ-णिच् कारं सजलमेघ-मीरयति ईर-अण् उप० स० गौ० ङीष् । वर्षहेतौ इष्टिभेदे । “वर्षकामेष्टिः कारीरी” “तस्यां प्रति त्वं चाक-मध्वरमांडे अग्निं स्वाम नमोभिरिति धाय्ये” आश्व० श्रौ० २।१३।१।२। “वर्षकामस्य कारीरी नाम इष्टिः कार्या । तस्यां-कारीर्याम् । अत्र बहुदैवत्याया आम्ना-नात् अन्यदा इयमेव कारीरी एकदैवत्या भवति तस्यामपि प्रापणार्थं तस्यां वचनमिति” नारा० । आरब्धायां कारीर्यां कृताङ्गायां वर्षणे सति सा समापनीया न वेति सन्देहे कात्या० श्रौ० १।२।२२ सू० निर्णीतं यथा ‘इष्टे तत्परिमाणम्” कृताङ्गायामिष्टौ वर्षणे इष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म कर्त्तव्यं यत्परिमाण-मदृष्टे वर्षणे क्रियते । न तु इष्टौ इष्टायां किमप्यन्यूनं कृताङ्गं परित्याज्यमिति । न च वर्षणं तत्र तस्या इष्टेः फलं, किन्तु कालस्वभावात् प्रतिबन्धकापगमाच्च स्वयं प्रवृत्तम् इत्याशयः” सं०व्या० । अतएव जैमिनिना ६,२,१३ कर्मणि आरब्धे फलेच्छाराहित्ये, कथञ्चित् फलप्राप्तौ च आरब्धस्य काम्यकर्मणः समाप्यत्वमुक्तं यथा “प्रक्रमात्तु नियुज्ये-तारम्भस्य निमित्तत्वादिति” व्याख्यातं चेदं शबरस्वामिना यथा “प्रजाकामो यजेत, ग्रामकामो यजेत”—इत्येवमादि कर्म समाम्नायते । तत्र सन्देहः—किं प्रक्रान्तं नियोगतः तस्य आख्यातस्य अर्थम् उपदिशन्ति, ‘उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तम् आह—इति, उपक्रमादारभ्य यावत् परिसमाप्तिः—इत्येतावान् व्यापारविशेषः तस्य अर्थः, न यथा पाकः त्यागः—इति । तत्र हि पाकस्त्यागश्च निर्दिश्यते न आरभ्य परिसमापयितव्यम् । एवं च आख्यातार्थं लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरम्भे पुरुषप्रयत्नः चोद्यते—इति मन्यते । यतो चोदितं न नियो-गत आरभन्ते, नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति, तेन नोभे आरम्भपरिसमाप्ती शब्दार्थः किन्तर्हि ?—परिस-माप्तिः शब्दार्थः परिसमाप्त्याऽर्थप्राप्तत्वात् आरम्भस्य । तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः—इति गम्यते । सा चेत् शब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया चोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्त-व्यतावचनं’ तेन न नियोगत आरम्भः, नियोगतस्तु परिसमाप्तिः । तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि वीयात फलेच्छा, अवाप्नोति वा फलं, तस्यामप्यवस्थायां, कर्त्त-व्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् । ननु अर्थिनो यो-ऽर्थः सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते’ । नैतदेवं, वाक्यार्थो हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता श्रुत्या गम्यते । तस्मात् ग्रामकामेण याग आरब्धः परिसमापनीयः ग्रामादिकामनावचनं निमित्तत्वेन तदा भवति निमित्ते, च उत्पन्ने यत् कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते, तद्विनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यम्, न हि तद्विनष्टम् अनुत्पन्नं भवति, उत्पत्तिश्च निमित्तं न भावः तस्मात् वीतायामपि फलेच्छायाम् उप-क्रान्तं परिसमापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तम् आरम्भः सोऽपि परिसमाप्तेः” इति ।

कारीरीष्टिं प्रकृत्य श्रूयते च । “यदि वर्षेत्तावत्येव जुहु-यात्” “कारीरीमनुइष्टिः” मि०कौ० ।

कारीष न० करीषाणां समूहः अण् । शुष्कगोमयसमूहे ।

कारीषगन्धि त्रि० कारीषस्येव गन्धोऽस्य इत्समा० । शुष्क-गोमयसंघगन्धयुक्ते स्त्रियां ष्यङ् चाप् । कारीषगन्ध्या तस्याः तत्पुरुषे पुत्रपत्योः परयोः संप्रसा० दीर्घश्च । कारीष-गन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः । एवं परमकारीषगन्धी-पुत्रः । उपसर्ज्जने तु न, अतिकारीषगन्ध्यापतिः । बन्धु-शब्दे परे तु बहुव्रीहौ तथा वा, कारीषगन्ध्याबन्धुः कारीष-गन्धीबन्धुः । एवं कौमुदगन्ध्यादयोऽपि संप्रसारणादौ

"उपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः" ऋ० १, १४८, २, । "नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम्" मनुः । "कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा" याज्ञ० "गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्" मनुः । २सूपकारादौ "धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् । कर्म्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा" मनुना कारुशिल्पिनोर्भेदेन निर्द्देशात् "कारवः सूपकारादयः" कुल्लू० । एतेषां च कर्म्मकरणरूप एव करो न धनरूपादिर्मनुना कर्म्मोपकरणत्वेन तेषां निर्द्देशात् । तत्र करप्रतिरूपकर्म्मकरणप्रकारो मनुना दर्शितो यथा "कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपतिः" मासि मासि कर्म्म एकैकं दिनं कारयेदित्यर्थः । "सम्भूय कुर्व्वतामर्थं सबाधं कारुशिल्पिनाम् । अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः" याज्ञ० । ३कारके तत्तत्क्रियानिष्पादके त्रि० मेदि० । "राघवस्य ततः कार्य्यं कारुर्वानरपुङ्गवः" भट्टिः । भावे उण् । ४कर्म्मणि मेदि० ५शिल्पे हेमच० ६[illegible] । अत्रेदं बोध्यम् उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे समुदायशक्त्या शिल्पिप्रभृतितत्तदर्थवाचकता, व्युत्पत्तिपक्षे अवयवशक्त्या अवयवार्थस्याप्युपस्थापनेन योगेन विशिष्टार्थपरतया यौगिकत्वं तेन कार्य्यं कारुरित्यादौ कर्म्मादेरन्वयः उदन्तकृद्योगाच्च तत्र कर्म्मणि न षष्ठी अवयवार्थे कर्म्मणोऽन्वयासम्भवात् न द्वितीयादिप्रसक्तिः । स्वार्थे क । कारुकोऽपि सूपकारादौ । "न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारुककुशीलवौ" मनुः । "अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् । पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्म्मभिः । यैः कर्म्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः । तानि कारुककर्म्माणि शिल्पानि विविधानि च" मनुः । स्त्रियामूङ् । कारू शिल्पिन्यां रजकादिस्त्रियाम् । [चौरे शब्दच० ।

कारुचौर पु० कारुणा शिल्पेन चोरयति चुर-अच् । सन्धिचौरे शब्दच० ।

कारुज पु० कं जलमारुजति, ईषत् रुजति वा आ+रुज-क । १करभे, २वल्मीके, ३नागकेशरे, ४गैरिके, ५स्वयंजाते [illegible]स्थे तिलादिवृक्षे च हेमच० । कारुतो जायते जन-ड

चितम्" भाग० २,५,१० । "आचार्य्या वै कारुणिकाश्च" भा० वि० ४७अ० । [स्वार्थे क । कारुणिका तत्रार्थे ।

कारुण्डी स्त्री ईषत् रुण्डी मूर्द्धहीना । जलौकायां शब्दच० ।

कारुण्य न० करुणः करुणायुक्तः करुणाविषयो वा तस्य भावः, करुणैव वा ष्यञ् । करुणायां परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः । २करुणाविषयत्वे च "दयासमुद्रे स तदाश्रयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः" नैष० "कारुण्यवारांनिधे !" गीतगन्नम् ।

कारु(रू)ष पु० करु(रू)षस्य राजा अण् । करु(रू)षदेशाधिपे दन्तवक्रे "करु(रू)षान्मानवादासन् कारु(रू)षाः क्षत्रजातयः" भाग० ९,२१ "करु(रू)षोऽभिजन एषाम् अण् भर्गा० बहुषु न तस्य लुक् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिषु ब० व० ।

कारेणव त्रि० करेणोरिदमण् । करेणुसम्बन्धिदुग्धादौ । "कषायं बहुविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं परम् । सर्पिः कारेणवं हन्ति कफकुष्ठविषक्रिमीन्" सुश्रु० ।

कारेणुपालि पुंस्त्री करेणुपालस्यापत्यम् इञ् । करेणुपालकापत्ये । युवापत्ये तु इञन्तत्वात् फक् तस्य तौल्वल्या० न लुक् । कारेणुपालायन तदीययुवापत्ये पुंस्त्री ।

कारोत्तर पु० कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति उद्+तृ-अच् । १सुरामण्डे अमरः स्वामी तु कारोत्तम इति पठित्वा तत्रार्थे इत्याह सुरागालनक्रियायां सत्त्वसोत्तमत्वात्तथात्वम् । कारेण ईषत्कृत्वा उत्तार्यतेऽसौ उद्+तृ-कर्म्मणि अप् । २कूपे हेमच० तत्रैतत्वात् चालनीरूपे वंशादिजे ३पात्रभेदे । "अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारोत्तरोभिषक्" यजु० १९, १६ । कारोत्तरः सुरापावनचालनी" वेददी० "अस्थि मज्जानं मासरैः कारोत्तरेण" यजु० १९,८२ । सुरागालनी चालनी च वंशमयी तथा सौत्रामणीयसुरागालनप्रकारः कात्या० श्रौ० १९.२.७, सू० दर्शितो यथा । "श्वभ्रं खात्वा खरमपरेण चर्मावधाय परिस्रुतमासिच्य कारोत्तरमवदधाति, कारोत्तराद्वा चर्म्मणि मन्त्रलिङ्गात् पूतामादत्ते सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्तीति" । "ततो दक्षिणवेदिखरमपरेण बहिर्वेदि श्वभ्रं गर्त्तं खात्वा तत्र गर्त्ते गोचर्म्मावधाय परिस्रुतं सुरां चर्म्मणि आसिच्य सुराया उपरि कारोत्तरं वंशमयं पात्रं (करोत्तरचालनिका)

सुरामाविश्वति तथा च यति कारोत्तरात् चर्म्मणि सुरा पतति" सं०व्या०। "तस्य लोमान्येव पुष्पाणि, त्वक् तोक्मानि, मांसं लाजा अस्थि कारोत्तरो मज्जा मासरं रसः परिस्रुत् अग्नलक्षौहितं, रेतः पयः, मूत्रं सुरोवध्यम् वल्कसम्" शत० ब्रा० १२,९,१,२। एवं कारोत्तरशब्दस्य चालनीपरत्वे स्थिते सुराशब्दस्य तत्-साध्यत्वात् तथात्वं बोध्यम्।

कार्कश्य न० कर्कशस्य भावः ष्यञ्। कठोरस्पर्शे "आस्तेन लोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणी" माघः।

कार्कषि पुंस्त्री कर्कं स्यति सो क—पृषो०षत्वम् कर्कषः काठिन्यनाशकः तस्यापत्यम् पक्षे इञ् तदपत्ये पक्षे वाकिन्या। वा फिञ् कक् च। कार्कषकायणि तत्रार्थे पुंस्त्री।

कार्कीक त्रि० कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव ईकक्। श्वेताश्वतुल्ये।

कार्ण पुंस्त्री कर्णस्यापत्यं शिवा० अण्। १कर्णापत्ये वृषकेतौ कर्णस्येदम् अण्। २कर्णसम्बन्धिमलादौ त्रि०।

कार्णायनि त्रि० कर्णेन निर्वृत्तादि कर्ण+चतुरर्थ्यां फिञ्। कर्णेन निर्वृत्तादौ। सुतङ्गमादिपाठात् पक्षे इञ्। कार्णिरप्यत्र त्रि०।

कार्त्त त्रि० कृतः कृत्प्रत्ययस्य व्याख्यानोग्रन्थः अण्। १कृत्प्रत्ययव्याख्याने ग्रन्थे। कृतस्येदम् अण्। २कृतसम्बन्धिनि अस्य कौजपेन सह द्वन्द्वे कार्त्तकौजपा० पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः। कृतमेव स्वार्थे अण्। ३कृतयुगे "किङ्कारणं कार्त्तयुगप्रधानः" भा०आ०९०अ०।

कार्त्तकौजपादि पु० पाणिन्युक्ते द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवार्चलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये"।

कार्त्तवीर्य्य पु० कृतवीर्य्यस्यापत्यम् अण्। कृतवीर्य्यनृपापत्ये सहस्रबाहौ अर्जुने। "अर्जुनः कृतवीर्य्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत्। दत्तात्रेयाद्धरेरंशात् प्राप्त[illegible]। न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः। यज्ञदान तपोयोगैः [illegible]" "सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्य्योऽभवत् प्रभुः। अस्य लोकस्य सर्व्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः। स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम्। शशास पृथिवीं सर्व्वां हैहयः सत्यविक्रमः। स्ववित्तं येन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे। क्षत्रधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च। आराधयामास च तं कृतवीर्य्यात्मजो मुनिम्। न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभिः। स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत्। सहस्रबाहुर्भूयासं चमूमध्ये गृहेऽन्यथा। मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे। विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रत!। ताञ्च धर्म्मेण सम्प्राप्य पालयेयमतन्द्रितः। चतुर्थं च वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम!। तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित!। अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्वृत्तं त्वदाश्रयम्। इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम्। एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः। ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम्। अब्रवीद्वीर्य्यसम्मोहात् कोऽन्वस्ति सदृशो मम। धैर्य्ये वीर्य्ये यशःशौर्य्ये विक्रमेणौजसापि वा। तद्वाक्यान्तेऽन्तरीक्षे वै वागुवाचाशरीरिणी। न त्वं मूढ! विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम्। सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः। अर्ज्जुन उवाच। कुर्य्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये। कर्म्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः। पूर्व्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः। त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ कथं तु ब्राह्मणो वरः। सर्व्वभूतप्रधानांस्तान् भैक्ष्यवृत्तीनहं सदा। आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे। कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि। विजेष्याम्यवशान् सर्व्वान् ब्राह्मणांश्चर्म्मवाससः। न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात् त्रिषु लोकेषु कश्चन। देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम्। अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम्। न हि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम्। अर्ज्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताऽभून्निशाचरी। अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत। त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु। एतेषां कुर्व्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति। [illegible] त्वां महीपाल! शमयिष्यन्ति वै द्विजाः। निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः। तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः। वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम्। अर्जुन [illegible]

मम् । अपां वै सदृशो वह्निः सूर्य्यस्य नभसोऽपि वा”
ततः पवनार्ज्जुनयोः संवादे बहुकथा तत्र द्रष्टव्या ।
“भवन्तं कार्त्तवीर्य्योयोऽङ्गीनदग्निमचीकरत्” भट्टिः
“अनन्यसाधारणराजशब्दोबभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्यः” रघुः ।

कार्त्तवीर्य्यदीप पु० ६त० । कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनोद्देशेन दीयमाने दीपे । तद्दानविधानादि विधानपारिजाते उड्डीशेश्वरतन्त्रे उक्तं यथा

“गोमयेनोपलिप्तायां शुद्धभूमौ समाहितः । तन्मध्ये मण्डलं कार्य्यं त्रिकोणं विन्दुसंयुतम् । षट्कोणं तद्बहिः कार्य्यं मध्ये मूलं समालिखेत् । तण्डुलैः कुङ्कुमाक्तैर्वा रक्तचन्दनमिश्रितैः । तस्योपरि न्यसेद्दीपं घृतपूरितवर्त्तिकम् । तं दीपं विधिनायुक्त्या पश्चात्प्रज्वलयेत्ततः । कार्त्तवीर्य्य ! महाबाहो ! भक्तानामभयप्रद ! । गृहाण दीपं मद्दत्तं कल्याणं कुरु सर्वदा । अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्य्यस्तु प्रीयताम् । पश्चिमाभिमुखं दीपं कारयेत् शुभकर्म्मणि । अभिचारे तु त्रितयं दक्षिणोत्तरपश्चिमे । नष्टप्राप्त्यै च कुर्वीत पश्चाद्दिग्विषमान् पुनः । वश्याभिकामी कुर्वीत गुर्व्वाज्ञां प्राप्य साधकः । चतुर्वर्गफलायैव शतदीपावलिं ततः । मारणे तु सहस्रं स्यादृमासाङ्कमेव च । दीपावलिं प्रकुर्वीत गुर्व्वाज्ञां प्राप्य साधकः । चतुर्वर्गफलावाप्त्यै कुर्वीत प्रतिवासरम् । अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्य्यः प्रसीदति । एवं दीपं सुरेशानि ! कुर्वीत गुरुशासनात् ! । महाभये समुत्पन्ने चिन्ताव्याकुलितेक्षणे । नवगं स्वर्णसंयुक्तं देयं रात्रौ विचक्षणैः । पूर्णमासीदिने कुर्यान्नगरैका प्रदक्षिणा । ग्रामे पुरे गोव्रजे वा साधकः सर्वकालतः । एतत् सारतरं देवि ! न देयं यस्य कस्यचित् । गुरुभक्ताय शान्ताय साधकाय प्रकाशयेत् । नास्तिकाय न दातव्यं परशिष्याय नो वदेदिति” । तद्दीपपात्रादिविवृतिः तत्रैव

“राजचोरादिपीडासु महारोगभयेषु च । नानादुःखेषु देवेशि ! सुखप्राप्त्यै तथैव च । दीपं कुर्वीत विधिवद्गुरुदर्शितमार्गतः । दीपपात्रं नवं कार्य्यं महाकार्य्ये विशेषतः । सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं लौहं च मृण्मयम् । माषे यव मुद्गश्यामो शङ्खे व्याघ्रान्तिवत्तमा । अभिचारे नदीकूलद्वयोर्मृत्तिकां तु कारयेत् । अलाभे सर्वपात्राणां ताम्रे कुर्याद्विचक्षणः । सप्त पञ्च तथा तिस्र एका वा वर्त्तिका भवेत् । अयुग्मा वर्त्तिका ग्राह्या एकोत्तरशतावधिः । गुरुकार्य्येऽधिका कार्य्या स्वल्पे स्वल्पतमा प्रिये ! । रक्तं श्वेतं तथा पीतं माञ्जिष्ठं कुसुम्भजम् । कृष्णञ्च कर्पुरञ्चैव क्रमतो विनियोजयेत् । सर्वाभावे सितेनैव कुर्याद्वर्त्तीः पृथक् भवेत् । दशपञ्चाधिकाश्चैव विंशतिर्वा सर्वैश्च । चत्वारिंशत्तथा कार्य्याः [illegible] भवेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं पञ्चाशदेव च । तत्तत्कार्य्यवशाद्देवि ! कुर्यात्तन्तून् समाहितः । षट्कर्म्माणि तथा कुर्य्यात् साधकश्च सुबुद्धिमान् । चत्वारिंशदधिकांश्च नित्यदीपे तु कारयेत् । तदर्द्धमपि च प्रोक्तं देवि ! विश्वार्त्तिहारिणि ! । गोघृतेन प्रकर्त्तव्यो दीपः सर्वार्थसिद्धये । गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ यन्त्रं समालिखेत् । कपिलागोमयेनैव षट्कोणञ्च लिखेत्ततः । मारबीजं (क्लीं) कर्णिकायां षट्पात्रे बीजषट्ककम् । दिक्षु बीजचतुष्कञ्च शेषैः संवेष्टयेच्च तत् । तत्र प्रत्यङ्मुखो दीपः स्थाप्यः सर्वाङ्गसुन्दरि ! । प्राणानायम्य त्रिभिन्नमलेनाज्यं समानयेत् । [illegible] त्रिविधा च तान्त्रपात्रेऽष्टगन्धकैः । स्थापयेत्पूर्वतस्तस्य कुर्यात्प्रज्वलनमादरात्” । “अनेन विधिना देवि ! कार्त्तवीर्य्यस्य गोपतेः । दीपो देयः प्रयत्नेन सर्वकार्य्यमभीप्सता । गुर्वाज्ञां पुरस्कृत्य कुर्य्याद्देवि ! प्रयत्नतः । अन्यथा तु कृतं लोके विपरीतफलं भवेत् । विधानं दीपदानस्य कृतघ्नपिशुनाय च । ब्रह्मकर्म्मविहीनाय न वक्तव्यं कदाचन । सुभक्ताय सुशिष्याय साधकाय विशेषतः । वक्तव्यं देवि ! विधिना मम प्रीतिकरं शिवम् । किं बहूक्तेन भो देवि ! कल्पोऽयमखिलार्थदः । अथाभिधीयते मानमाज्यस्य वरवर्णिनि ! । साधकानां हितार्थाय सर्वार्थस्य च सिद्धये । पलानां पञ्चविंशत्तु दीपो देयोऽर्थसिद्धये । पञ्चाशता घोरघान्त्यै शत्रुक्षयाय चेष्यते । पञ्चसप्ततिर्देवेशि ! शत्रूणां स्यात् पराजये । एतेन रोगनाशः स्यात् सहस्रेणाखिलाः क्रियाः । सिध्यन्ति साधकानां हि प्रयोगा येऽतिदुष्कराः । नित्यदीपे न मानं हि कार्य्यः सोऽत्र स्वशक्तितः । यथाकथञ्चिद्देवेशि !

अधिकं तत्र दृश्यम् । मन्त्रमहोदधौ १७तरङ्गे । कार्त्तवीर्य्यमन्त्रादिकमुक्त्वा विशेषो दर्शितो यथा "अथ दीपविधिं वक्ष्ये कार्त्तवीर्य्यप्रियङ्करम् । वैशाखे श्रावणे मार्गे कार्त्तिकाश्विनपौषतः । माघफाल्गुनयोर्मासोर्दीपारम्भं समाचरेत् । तिथौ रिक्ताविहीनायां वारे शनिकुजौ विना । हस्तोत्तराश्विरौद्रेषु६ पुष्यवैष्णव२२ वायुभे१५ । द्विदैवते १६च रोहिण्यां दीपारम्भो हितार्थिनाम् । चरमे २७च, व्यतीपाते धृतौ वृद्धौ सुकर्म्मणि । प्रीतौ हर्षे च सौभाग्ये शोभनायुष्मतोरपि । करणे विष्टिरहिते ग्रहणेऽर्द्धोदयादिषु । योगेषु रात्रौ पूर्व्वाह्णे दीपारम्भः कृतः शुभः । कार्त्तिके शुक्लसप्तम्यां निशीथेऽतीव शोभनः । यदि तत्र रवेर्व्वारः श्रवणं तत्र दुर्लभम् । अत्यावश्यककार्य्येषु मासादीनां न शोधनम् । आद्येऽह्न्युपोष्य नियतो ब्रह्मचारी शयीत कौ । प्रातः स्नात्वा शुद्धभूमौ लिप्तायां गोमयोदकैः । प्राणानायम्य सङ्कल्प्य न्यासान् पूर्व्वोदितांश्चरेत् । षट्कोणं रचयेद्भूमौ रक्तचन्दनतण्डुलैः । अन्तः स्मरं (क्लीं) समालिख्य षट्कोणेषु समालिखेत् । मन्त्रराजस्य षड्वर्णान् कामबीजविवर्ज्जितान् । शिष्टं पञ्च वर्म्म चास्त्रं पूर्व्वाद्याशासु संलिखेत् । मन्त्रार्णैर्वेष्टयेत्तच्च त्रिकोणं तद्बहिः पुनः । एवं विलिखिते यन्त्रे निदध्याद्दीपभाजनम् । स्वर्णजं रजतोत्थं वा ताम्रजं तदभावतः । कांस्यपात्रं मृण्मयञ्च कनिष्ठं लौहजं मृतौ । शान्तये मुद्गचूर्णोत्थं सन्धौ गोधूमचूर्णजम् । कुम्भपृष्ठिसमानं तु पात्रं कुर्य्यात् प्रयत्नतः । अर्कदिग्वसुषट्पञ्चचतुरामाङ्गुलैर्मितम् । आज्ये पलसहस्रे तु पात्रं शतपलैः कृतम् । आज्येऽयुतपले पात्रं पलपञ्चशतीकृतम् । पञ्चसप्ततिसंख्ये तु पात्रं षष्टिपलं मतम् । त्रिसहस्रीकृतपले शराङ्के १२५ पलभाजनम् । द्विसहस्र्यां शरशिवं ११५ शताङ्के त्रिंशता मितम् । शतेऽक्षिशर ५५ संख्यातमेवमन्यत्र कल्पयेत् । नित्यदीपे वह्निपलं पात्रमाज्ये स्मृतं पलम् । एवं पात्रं प्रतिष्ठाप्य वर्त्तीः सूत्रोत्थिताः क्षिपेत् । एका त्रिसोऽथ वा पञ्च सप्ताद्या विषमा अपि । तिथि१५माद्याऽऽसहस्रान्तु तन्तुसंख्या विनिर्म्मिता । गोघृतं प्रक्षिपेत्तत्र शुद्धवस्त्रविशोधितम् । सहस्रपलसंख्यादि दद्यान्तं पात्राद्दक्षिणदिग्भागे शक्त्याऽङ्कुशचतुष्टयम् । अधोऽग्रां दक्षिणाधारां निखनेच्छुरिकां शुभाम् । दीपं प्रज्वालयेत्तत्र गणेशस्मृतिपूर्व्वकम् । दीपात् पूर्व्वत्र दिग्भागे सर्व्वतो भद्रमण्डले । तण्डुलाष्टदले वापि विधिवत् स्थापयेद्घटम् । तत्रावाह्य नृपाधीशं पूर्व्ववत् पूजयेत् सुधीः । लाजाक्षतान् समादाय दीपं सङ्कल्पयेत्ततः । दीपसङ्कल्पमन्त्रोऽथ कथ्यते द्वीषु५२भूमितः" । ततस्तन्मन्त्रादिकमुक्त्वा शेषविधिर्दर्शितो यथा "एवं दीपप्रदानस्य कर्त्ताप्नोत्यखिलेप्सितम् । दीपप्रबोधकाले तु वर्ज्जयेदशुभाक्षरम् । विप्रस्य दर्शनं तत्र शुभदं परिकीर्त्तितम् । शूद्राणां मध्यमं प्रोक्तं म्लेच्छस्य वधबन्धनम् । आखोत्वोर्द्दर्शनं दुष्टं गवाश्वस्य सुखावहम् । दीपज्वाला समा सिद्ध्यै, वक्रा नाशविधायिनी । कृते दीपे यदा पात्रं भग्नं दृश्येत दैवतः । पक्षादर्व्वाक् तदा गच्छेद्यजमानो यमालयम् । वर्त्त्यन्तरं यदा कुर्य्यात् कार्य्यं सिध्येद्विलम्बतः । नेत्रहीनो भवेत् कर्त्ता तस्मिन् दीपान्तरे कृते । अशुचिस्पर्शने व्याधिर्दीपनाशे तु चौरभीः । श्वमार्जाराखुसंस्पर्शे भवेद्भूपतितो भयम् । यात्रारम्भे वसुपलैः कृतो दीपोऽखिलेष्टदः । तस्माद्दीपः प्रयत्नेन रक्षणीयोऽन्तरायतः । आ समाप्तेः प्रकुर्व्वीत ब्रह्मचर्य्यञ्च भूशयः । स्त्रीशूद्रपतितादीनां सम्भाषामपि वर्ज्जयेत् । जपेत् सहस्रं प्रत्यहं मन्त्रराजं नवाक्षरम् । स्तोत्रपाठं प्रतिदिनं निशीथिन्यां विशेषतः । एकपादेन दीपाग्रे स्थित्वा यो मन्त्रनायकम् । सहस्रं प्रजपेद्रात्रौ सोऽभीष्टं क्षिप्रमाप्नुयात् । समाप्य शोभने घस्रे संभोज्य द्विजनायकान् । कुम्भोदकेन कर्त्तारमभिषिञ्चेन्मनुं स्मरन् । कर्त्ता तु दक्षिणां दद्यात् पुष्कलां तोषहेतवे । गुरौ तुष्टे ददातीष्टं कृतवीर्य्यसुतो नृपः । गुर्व्वाज्ञया स्वयं कुर्य्याद्यदि वा कारयेद्द्विजम् । कृत्वा रत्नादिदानेन दीपदानं धरापतेः । गुर्व्वाज्ञामन्तरा कुर्य्याद्यो दीपं स्वेष्टसिद्धये । प्रत्युतानुभवत्येष हानिमेव पदे पदे । दीपदानविधिं ब्रूयात् कृतघ्नादिषु नो गुरुः । दुष्टेभ्यः कथितो मन्त्रो वक्तुर्दुःखावहो भवेत् । उत्तमं गोघृतं प्रोक्तं मध्यमं महिषीभवम् । तिलतैलन्तु तादृक् स्यात् कनीयोऽजादिजं घृतम् । आस्यरोगे सुगन्धेन दद्यात्तैलेन दीपकम्

संशय' । यथा कार्त्तिक्यां कुर्य्याद्दीपदानं स्ववेश्मनि । शिवाः सर्व्वेऽरिभिः सार्कं तस्य नश्यन्ति दूरतः । सर्व्वदा जयमाप्नोति पुत्रान् पौत्रान् धनं यशः । यथा कश्चिद्यो गेहे नित्यं दीपं समाचरेत् । कार्त्तवीर्य्यार्जुनप्रीत्यै सोऽभीष्टं लभते नरः । दीपप्रियः कार्त्तवीर्य्यो मार्त्तण्डो नतिवल्लभः । स्तुतिप्रियो महाविष्णुर्गणेशस्तर्पणप्रियः । दुर्गाऽर्च्चनप्रिया नूनमभिषेकप्रियः शिवः" ।

कार्त्तवीर्य्यस्य च दत्तात्रेयकृतयोगप्रभावात् हरेश्चक्रावतारात्वं उपास्यत्वम् । यथा चास्य हरेश्चक्रावतारत्वं तथा तस्य ध्याने वर्णितं यथा "उद्यत्सूर्य्यसहस्रकान्तिरखिलक्षौणी-धवैर्वन्दितो हस्तानां शतपञ्चकेन च दधच्चापानिषूं-स्तावता । कण्ठे हाटकमालया परिवृतश्चक्रावतारो हरेः पायात् स्यन्दनगोऽरुणाभवसनः श्रीकार्त्तवीर्य्यो नृपः" ।

२ सुभूमाख्ये जैनराजचक्रवर्त्तिभेदे हेमच० ।

कार्त्तवीर्य्यारि पु० ६त० । परशुरामे यथा च तस्य तदरित्वं तथा वर्णितम् भा०व० ११६अ० यथा

"अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्य्योऽभ्यवर्त्तत । तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्य्या समार्च्चयत् । स युद्धमदसम्मत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्च्चनम् । प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेनोस्ततो बलात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् । आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् । गाञ्च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् । स मन्युवशमापन्नः कार्त्तवीर्य्यमुपाद्रवत् । तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा । चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून् परिघसन्निभान् । सहस्रसम्मितान् राजन्! प्रगृह्य रुचिरं धनुः । अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्म्मणा" । कार्त्तवीर्य्यविजेत्रादयोऽप्यत्र ।

कार्त्तस्वर न० कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण् कृताः पठिताः स्वरा येन कृतस्वरः सामगानकर्त्तृभेदस्तस्य दक्षिणात्वेन देयम् शैषिकोऽण् वा । १स्वर्णे तन्नामनामके २धूस्तुरे च अमरः "स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः" माघः । "पृथुकार्त्तस्वरपात्रम्" मा०द० । [ज्योतिर्विद्यावेत्तरि अमरः ।

"नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः" सू०सि० । "मासवाच्या नक्षत्रनाम्नेति । पर्वान्तयोगतः पर्वान्तः पूर्णिमान्तः तस्य योगात्सम्बन्धात् । नक्षत्रसंज्ञया मासाः । तत्ताराश्चान्द्रमासा ज्ञेया इति तात्पर्यार्थः । तथा हि यद्दर्शान्तावधिकश्चान्द्रो मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसंज्ञः । यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्रः । विशाखासम्बन्धाद्वैशाखः । ज्येष्ठासम्बन्धाज्ज्यैष्ठः । आषाढासम्बन्धादाषाढः । श्रवणसम्बन्धाच्छ्रावणः । भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपदः । अश्विनीसम्बन्धादाश्विनः । कृत्तिकासम्बन्धात् कार्तिकः । मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्षः । पुष्यसम्बन्धात् पौषः मघासम्बन्धान्माघः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति । ननु पूर्णिमान्ते तत्तन्नक्षत्राभावे कथं तत्संज्ञा मासानामुच्यतेत्यत आह" रङ्ग० ।

"कार्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि० । "नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्तमी । कार्तिक्यादिष कार्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः । कृत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितं कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकः । मृगाद्राभ्यां मार्गशीर्षः । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । अश्लेषामघाभ्यां माघः । चित्रास्वातीभ्यां चैत्रः । विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः । ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्यैष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः । श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रावण इति फलितम् । अवशिष्टमासानामाह । अन्त्योपान्त्याविति । अत्र कार्तिकस्यादित्वेन पश्चादन्त्य आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः । एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः समुच्चयः इति मासत्रयं त्रिधा स्थानत्रय उक्तम् । रेवत्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः । पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम्" रङ्गनाथ. ।

चान्द्रकार्त्तिकत्वञ्च तुलाराशिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तत्वम् "मीनादिस्थो रविर्य्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः" व्यास

कार्त्तिके मांसभक्षणात्” पद्म पु० “शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते। कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” मत्स्यपु०। तत्र नानार्थशब्दानामेकत्र शक्तिरन्यत्र लक्षणेति सिद्धान्तात् चान्द्रे मुख्यत्वम्, सौरे गौणत्वमिति रघु०। उभयत्र शक्तिरिति कालमाधवीयेस्थितम्। मासशब्दे विवृतिः। एवं मार्गादीनां चान्द्रसौरलक्षणमूह्यम्। २कृत्तिकानक्षत्रयुक्तपौर्णमासीघटिते चर्द्धमासात्मके तत्पक्षे च। “नक्षत्रेण युक्तः कालः” “साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्” पा० व्या० जयादित्येन अश्विनिस्थि दशरात्रादिव्यावृत्त्यर्थं मासार्द्धमाससंवत्सराणामिव संज्ञेति व्याख्याय उदाहृतं पौषो-मासः पौषोऽर्द्धमासः पौषः संवत्सर इति”। गुरोः कृत्तिकारोहिणयोरन्यतरनक्षत्रेण पर्वान्तयोगे गुरोरस्तोदयोपलक्षिते ४वर्षे च यथोक्तं ज्यो०सि०रङ्गनाथाभ्याम् “अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिवृहस्पतिवर्षाण्याह” रङ्ग०। “वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ। कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा” ज्यो०सि०।

“यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तन्नाम्नो मासो भवति। तथेति समुच्चयार्थकम्। वृहस्पतेः सूर्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः। चकारः पौर्णमासीसम्बन्धसमुच्चयार्थकः। योगे उक्तनक्षत्रसम्बन्धे-कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति। वैशाखकृष्णपक्षीयामायां वृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तद्दिवृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसञ्ज्ञम्। एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासादिषु मृगपुष्यमघापूर्वफाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढश्रवणपूर्वभाद्रपदाश्विनीदिनक्षत्रसम्बन्धात् मार्गशीर्षादीनि भवन्ति। अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयमध्ये यसम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः। अमेत्याद्युपलक्षणम्। तेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तन्नाम्ना वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम्। संहितायामस्तोदयग्राहकोक्तिः परमिदानीमुदयवर्षव्यवहारो गणकैर्गण्यते “शेनोदितेज्य” इत्युक्तेरिति” रङ्ग०।

तस्य च विवृतिः मलमासतत्त्वे यथा

दयैकतरलाभे कार्त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि। यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्नक्षत्रे गतो गुरुस्तत्रैवेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं मार्गशीर्षोत्तरं पौषमित्यादिक्रमादिति:”

वार्हस्पत्यवर्षप्रयोजनमुक्तं ज्यो०सि० “वार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः”। षष्ट्यब्दं प्रभवादिवर्षाणि।

यथा च कार्त्तिकशब्दस्य कार्त्तिकीयुक्तार्द्धमासपरत्वं वर्षभेदपरत्वं च जयादित्येन दर्शितं तथा आषाढश्रावणाश्विनमाघ शब्दानामपि तादृशपौर्णमासीघटितपक्षवत्सरपरत्वं पूर्ववदनुक्तमपि ज्ञेयम्।

कृत्तिकानामयं पोष्यत्वेन अण्। अग्नौ निषिक्तरुद्रतेजोजाते ५स्कन्दे देवे। तस्य कृत्तिकापोष्यत्वकथा च भा०अनु० ८४अ० यथा।

“शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः। गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह!। देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन!। समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः। ततः सर्व्वे समुद्विग्ना देवं रुद्रमुपागमन्। ते महादेवमासीनं देवीञ्च वरदामुमाम्। प्रसाद्य शिरसा सर्व्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्वह!। अयं समागमो देव! देव्या सह तवानघ!। तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः। अमोघतेजास्त्वं देव! देवी चेयमुमा तथा। अपत्यं युवयोर्देव! बलवद्भविता विभो!। तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति। तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन!। वरं प्रयच्छ लोकेश! त्रैलोक्यहितकाम्यया। अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तेजः परमकं विभो!। त्रैलोक्यसारौ हि युवां लोकं सन्तापयिष्यथः। तदपत्यं हि युवयोर्देवानभिभवेद्ध्रुवम्। न हि ते पृथिवी देवी न च द्यौर्न दिवं विभो!। नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति नो मतिः। तेजःप्रभावनिर्द्दग्धं तस्मात् सर्व्वमिदं जगत्। तस्मात् प्रसादं भगवन्! कर्त्तुमर्हसि नः प्रभो!। न देव्यां सम्भवेत् पुत्त्रो भवतः सुरसत्तम!। धैर्य्यादेव निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम्। इति तेषां कथयतां भगवान् गोवृषध्वजः। एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रर्षे! प्रत्यभाषत। इत्युक्त्वा चोर्द्ध्वमनयद्रेतो वृषभवाहनः। ऊर्द्ध्वरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः। रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते

माभिरद्य वै । तस्मात् प्रजा वः खगमाः सर्व्वेषां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूद्वह ! । देवा व्यास्तथा शापादनपत्यास्तथाऽभवन् । रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास वै तदा । प्रस्कन्नन्तु ततस्तस्मात् किञ्चित्तत्रापतद्भुवि । उत्पपात तदा वह्नौ ववृधे चाद्भुतोपमम् । तेजस्तेजसि संपृक्तमात्मयोनित्वमागतम्” । इत्युपक्रम्य तारकासुरेण बाधितानां देवानां ब्रह्मसमीपे वरप्रार्थनादिकमुक्तं यथा

“देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ! । सुरानबाधते क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयताम् । तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ! । परित्रायस्व नो देव ! न ह्यन्या गतिरस्ति नः । ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्व्वभूतानामधर्म्मं नेह रोचये । हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधिता । वेदा धर्म्माश्च नोच्छेदं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ! । विहितं पूर्व्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः । देवा ऊचुः । वरदानाद्भगवतो दैतेयो बलगर्व्वितः । देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं व्रजेत् । स हि नैव स्म देवानां न सुराणां न रक्षसाम् । वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ! । देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुरा कृते । न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्व्वे जगत्पते ! । ब्रह्मोवाच । हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ! । स उत्पादयिताऽपत्यं वधाय त्रिदशद्विषाम् । तद्वै सर्व्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् । मनुष्यानथ गन्धर्व्वान्नागानथ च पक्षिणः । अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति । यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः । सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते । रुद्रस्य रेतः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितञ्च यत् । तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् । वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति । स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभुक् तदा । तस्माद्वो भयहृद्देवाः ! समुत्पत्स्यति पावकिः । अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् । तारकस्य वधोपायः कथितो वै याऽनघाः ! । न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति । बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्ब्बलानि भवन्ति वै । हन्यात्स वो मनोगतं कामं देवः सम्पादयिष्यति । एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः । जग्मुः संसिद्धसङ्कल्पाः पर्य्येषन्तो विभावसुम् । ततस्त्रैलोक्यमृषयो विचिन्वन्तः सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वह्नेः सर्व्वे तद्गतमानसाः । परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः । लोकानन्वचरन् सिद्धाः सर्व्व एव भृगूत्तम ! । नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनम् । ततः सञ्जातसन्त्रासानग्नेर्दर्शनलालसान् । जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाऽग्नेः प्रदीपितः । उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः” इत्युपक्रम्य ८५ अ० देवैरग्निसमागमे ततो देवैः प्रार्थितवरादिमुक्तं यथा ।

“अग्निरुवाच । ब्रूत यद्भवतां कार्य्यं कर्त्ताऽस्मि तदहं सुराः ! । भवतान्तु नियोज्योऽस्मि मा वोऽत्रास्तु विचारणा । देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः । अस्मान् प्रबाधते वीर्य्याद्वधस्तस्य विधीयताम् । इमान् देवगणांस्तात ! प्रजापतिगणांस्तथा । ऋषींश्चापि महाभाग ! परित्रायस्व पावक ! । अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ! । यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्धव्यवाहन ! । शप्तानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् । अन्यत्र भवतो वीर्य्यात्तस्मात्त्रायस्व नः प्रभो ! । इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान् हव्यवाहनः । जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति । तया चाप्यभवन्मिश्रो गर्भश्चास्या दधे तदा । ववृधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा । तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलचेतना । सन्तापमगमत्तीव्रं सा सोढुं न शशाक ह । आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते । गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादमानदत् । अबुद्धिपतितेनाथ नादेन विपुलेन सा । वित्रस्तोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विह्वललोचना । विसंज्ञा नाशकद्गर्भं सोढुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पमानेव जाह्नवी । उवाच ज्वलनं विप्र ! तदा गर्भबलोद्धृता । न ते शक्ताऽस्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे । विमूढाऽस्मि कृताऽनेन न मे स्वास्थ्यं यथा पुरा । विह्वला चास्मि भगवंश्चेतो नष्टञ्च मेऽनघ ! । धारणे नास्य शक्ताऽहं गर्भस्य तपतां वर ! । उत्स्रक्ष्येऽहमिमं दुःखान्न तु कामात् कथञ्चन । न तेजसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव ! विभावसो ! ।

गङ्गा चापि न शक्ता तं गर्भं वोढुं धारयितुं तथा । न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यतो धारणादृते । सा वह्निना वार्य्यमाणा देव्यपि सरिद्वरा । समुत्ससर्ज्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा । समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता । नाशकत्तं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा । सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभम् । दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्वह ! । पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः । कीदृग्वर्णोऽपि वा देवि कीदृग्रूपश्च दृश्यते । तेजसा केन वा युक्तः सर्व्वमेतद्ब्रवीतु मे" ।

"गङ्गोवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघ ! । सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्व्वतञ्चावभासयत् । पद्मोत्पलविमिश्राणां ह्रदानामिव शीतलः । गन्धोऽस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतांवर ! । तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः । यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च । तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पर्य्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च । व्यादीपयंस्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् । एवंरूपः स भगवान् ! पुत्त्रस्ते हव्यवाहन ! । सूर्य्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः । एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत । पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्य्यं दिवौकसाम् । जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ! । एतैः कर्म्मगुणैर्लोके नामाग्नेः परिगीयते । हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा । पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै । स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः । दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः । ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम् । पुत्त्रश्चैताश्च तं बालं पुपुषुस्तन्यविस्रवैः । ततः स कार्त्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः । स्कन्नत्वात् स्कन्दताञ्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत्" । अधिकं कार्त्तिकेयशब्दे वक्ष्यते । कार्त्तिकस्येयम् अण् ङीप् । कार्त्तिकी ई देवीशक्तिभेदे कौमार्य्याम् नवपत्रिकान्तर्गते जयन्त्याख्ये देवीभेदे च कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । चान्द्रकार्त्तिकमासस्य ८ पौर्णमास्याम् स्त्री । "कार्त्तिक्याः आपहायणी मासे" महाभा० ।

कार्त्तिकव्रत न० कार्त्तिके कर्त्तव्यं व्रतम् । कार्त्तिकमासे

तेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः । स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदाऽनृती । न करोति मुनिश्रेष्ठ ! यो नरः कार्त्तिकव्रतम् । विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके । करोति मुनिशार्दूल ! नरकं याति सा ध्रुवम् । व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही । इष्टापूर्त्तं वृथा तस्य यावदाहूतनारकी । संप्राप्ते कार्त्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः । भवन्ति विमुखाः सर्व्वे तस्य देवाः सवासवाः । इष्ट्वा च बहुभिर्यज्ञैः कृत्वा श्राद्धशतानि च । स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी । कार्त्तिके नरकं याति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् । वेदैरधीतैः किं तस्य ? पुराणपठनैश्च किम् ? । कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके वैष्णवं व्रतम् । जन्मप्रभृति यत् पुण्यं विधिवत् समुपार्ज्जितम् । भस्मीभवति तत् सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यद्दत्तञ्च परं जप्तं कृतञ्च सुमहत्तपः । सर्व्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद ! । अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् । पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके नरा महामुने ! । वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके शुभम्" । किञ्च "अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !" । किञ्च "नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने ! । चातुर्म्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः" । किञ्च "पिण्डदानं पितृणाञ्च पितृपक्षे न वै कृतम् । व्रतं वा कार्त्तिके मासि श्रावण्यामपितर्पणम् । चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्माघस्नानं न मज्जले । न कृतां मज्जन पुष्ये, श्रावणे रोहिणाष्टमी । सङ्क्रमे न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता । कुत्र यास्यन्ति ते मूढा नाहं वेद्मि कलिप्रिय !" । पाद्मे च "शौनकादिमुनिगणसंवादे 'मानुषः कर्म्मभूमौ यः कार्त्तिकं नयते वृथा । चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमाम्बुनि । नियमेन विना विप्राः ! कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यस्माद्दूर्जोऽस्य वल्लभः । यैर्न दत्तं हुतं जप्तं न स्नानं न हरेर्व्रतम् । न कृतं कार्त्तिके प्राप्ते ! द्विजास्ते

जनार्द्दने । तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारद !"। किञ्च "कार्त्तिके नार्च्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशवः । नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः । जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् । कार्त्तिके नार्च्चितो विष्णुर्हारितं तैश्च जन्म वै ! विष्णोः पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम् । न भवेत् कार्त्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्दिकम्"। कार्त्तिकमाहात्म्ये स्कान्दे "कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते । ततो विशेषतस्तत्र कर्म देशादिभेदतः" इत्युपक्रम्य "कार्त्तिकस्य तु मासस्य कोट्यंशेनापि नार्हति। सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्वदानेषु यत् फलम् । एकतः सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः। एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले । मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्व्वदानानि चैकतः । एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्व्वदः केशवप्रियः । यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके। तदक्षयं भवेत् सर्व्वं सत्योक्तं तव नारद !। कार्त्तिकः खलु वै मासः सर्व्वमासेषु चोत्तमः । पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनः । यथा नदीनां विप्रेन्द्र ! शैलानाञ्चैव नारद ! । उदधीनाञ्च विप्रर्षे ! क्षयो नैवोपपद्यते । पुण्यं कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चित् क्रियते मुने ! । न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् ! पापस्याप्येवमेव च । न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् । न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम् । कार्त्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा । कार्त्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वैष्णवः । पितॄनुद्धरते सर्व्वान् नरकस्थान् महामुने !"। पाद्मे "द्वादशस्वपि मासेषु कार्त्तिकः कृष्णवल्लभः । । तस्मिन् संपूजितो विष्णुरल्पकैरप्युपायनैः । ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया । यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः । तस्यायन्तादृशो मासः स्वल्पमप्युरुकारकः । दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः । तत्रापि दुर्लभः कालः कार्त्तिको हरिवल्लभः । दीपेनापि हि तत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः । सुगतिञ्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात् ।"

"अथ तद्व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे" "व्रतानामिह सर्व्वेषामेकजन्मानुगं फलम् । कार्त्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मशतानुगम् । अक्रूरतीर्थे विप्रेन्द्र ! कार्त्तिक्यां सहयशैर्मे कृत्वा पितृष्वधाम् । व्रतेन कार्त्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् । प्रदत्तानाञ्च भक्ष्याणां कार्त्तिके नियमे कृते । अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्"। किञ्च "ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रो वा मुनिसत्तम । तिर्य्योनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके"। किञ्च "कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! स्वगत्या वैष्णवं व्रतम् । यः करोति यथोक्तन्तु मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम्"। तत्र कर्म्मविशेषमाहात्म्यं स्कान्दे "दानं दत्तं हुतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम् । तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्त्तिके च द्विजसत्तम !"। किञ्च "यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः । तदक्षयं लभ्यते वै अन्नदानं विशेषतः"। किञ्च "ये तु संवत्सरं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते । कार्त्तिके स्वस्तिकं कृत्वा सममेतन्न संशयः । कार्त्तिके या करोत्येवं केशवालयमण्डनम् । स्वर्गस्था शोभते सा तु कपोती पक्षिणी यथा । यः करोति नरो नित्यं कार्त्तिके पत्रभोजनम् । न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश । जन्मप्रभृति यत् पापं मानवैश्च कृतं भवेत् । तत् सर्व्वं नाशमाप्नोति ब्रह्म(पलाश)पत्रेषु भोजनात् । सर्व्वकामफलं तस्य सर्व्वतीर्थफलं भवेत् । न चापि नरकं पश्येद्ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् । ब्रह्मा चैष स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्व्वकामदः । मध्यमं वर्ज्जितं पत्रं शूद्रस्य मुनिसत्तम ! । भुङ्क्ते नरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश । तिलदानं नदीस्नानं सत्कथा साधुसेवनम् । भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कार्त्तिके मुक्तिदायकम् । जागरं कार्त्तिके मासि यः करोत्यरुणोदये । दामोदराग्रे विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफलं लभेत् । जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महामुने ! । कार्त्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् । साधुसेवा गवां ग्रासः कथा विष्णोरथार्च्चनम् । जागरः पश्चिमे यामे दुर्लभः कार्त्तिके कलौ"। किञ्च "जलधेनुसहस्रञ्च वृषसंस्थे दिवाकरे । तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा तु कार्त्तिके । सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे । सूर्य्यवारेण यत् स्नानं तदेकाहेन कार्त्तिके । पितॄनुद्दिश्य यद्दत्तं कार्त्तिके कृष्णवल्लभे । अन्नोदकं मुनिश्रेष्ठ । अक्षयं जायते नृणाम्" किञ्च "गीतशास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं

कल्पञ्च कार्त्तिके पुरतो हरेः । यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् । हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम् । कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते । कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः । वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद ! । नैवेद्यदानेन हरेः कार्त्तिके वत्सरसंख्यया । युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! अगुरुन्तु सकर्पूरं यो दहेत् केशवाग्रतः । कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भवः" किञ्च "नियमेन कथां विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविताः । श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोशतं फलम् । सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः । शास्त्रश्लोकोच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने ! । श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् । कार्त्तिके मुनिशार्द्दूल ! कुलानां तारयेच्छतम् । नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । निर्द्दहेत् सर्व्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत् । न तथा तुष्यते दाने न यज्ञैर्गोगजादिकैः । यथा शास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः । कार्त्तिके मुनिशार्द्दूल ! यः शृणोति हरेः कथाम् । स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिगतानि च । यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने ! । अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्" किञ्च "सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य दम्भपूर्व्वादिकान्नरः । कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्" । पद्मे "कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् । पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत् । स सर्व्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ । मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्वृतः" किञ्च "कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम् । शूरश्च बहुवीर्य्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते" । किञ्च "पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः । निष्पापः स्यात्तु नैवेद्यं हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते । मध्यस्थमेकं पत्रं वर्जयेद्ब्राह्मणेतरः" । किञ्च "अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि । क्षमतेऽस्य हरिर्द्देवः पूजितः कार्त्तिके ध्रुवः । नैवेद्यं पायसो विष्णोः प्रियं स्वाद्वं घृतान्वितम् । विभज्य तञ्च भुञ्जानो यस्तु कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते । देवानामपि ते वन्द्याः किं यैराजन्म तत् कृतम्" । स्कान्दे कार्त्तिकव्रताङ्गानि "हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम् । उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके" । किञ्च "पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्त्तिके व्रती । फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम् । कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च । आपद्गतो यदाप्यम्भो न लभेत् स्नानाय सः । व्याधितो वा पुनः कुर्य्याद्विष्णोर्नाम्नाऽपमार्ज्जनम् । उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे । अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् । तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः । अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम् । सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणानां गवामपि । सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे" । तत्र दीपदानमाहात्म्यं स्कान्दे

"कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि । निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके" किञ्च "शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम् । दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि । रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे । तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके । घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः । ज्वाल्यते मुनिशार्द्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ? । मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्द्दने । सर्व्वं सम्पूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः । तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले । यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः । श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! । भविष्यति कुलेऽस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि । कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् । मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः" किञ्च "मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः । दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके । गृहे वाऽऽयतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके । पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः । स जातो मानुषे लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् । यद्गृहे कार्त्तिके मासि दीपो वै मधु-

दत्त्वा तु कार्त्तिके। तस्यास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद! यस्य शोभयते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः। पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके। प्राप्नोति शाश्वतं स्थानं सर्व्वबाधाविवर्ज्जितम्। यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम्। द्वादश्याञ्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते। कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद!। समतीताश्च ये केचित्तेषां सङ्ख्या न विद्यते। क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया। ते सर्व्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः" किञ्च "द्यूतव्याजेन विप्रेन्द्र! कार्त्तिके केशवालयम्। द्योतयेद्या महाभागाः! पुनात्यासप्तमं कुलम्। कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्य्याद्यो वैष्णवालये। धनं पुत्त्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्व्वदा। यथा च मथनाद्वह्निः सर्व्वकाष्ठेषु दृश्यते। तथा च दृश्यते धर्म्मो दीपदाने न संशयः" किञ्च "निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र! कृत्वा चैवात्मविक्रयम्। कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिकपूर्णिमा। वैष्णवो न स मन्तव्यः संप्राप्ते कार्त्तिके मुने!। यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसद्मनि"। नारदीये श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे "एकतः सर्व्वदानानि दीपदानानि चैकतः। कार्त्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः"। कार्त्तिके 'कार्त्तिके स्ववाड़-दीपं यो ददाति हरिसन्निधौ। दिव्यकान्तिविमानाग्रे रमते स हरेः पुरे"। तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यं स्कान्दे "पिष्टपकेऽन्नदानेन ज्यैष्ठाषाढे च वारिणा। कार्त्तिके तत्फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात्। बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात्। कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः। दयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे। परेण नृपशार्द्दूल! निस्तीर्णा यमयातना। न तद्भवति विप्रेन्द्र! दृष्टैरपि महामखैः। कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात्। एकादश्यां परैर्द्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य मूषिका। मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा"। तत्र शिखरदीपमाहात्म्यं स्कान्दे। "यदा यदा भासयते दीपकः कलशोपरि। तदा तदा मुनिश्रेष्ठ! द्रवते पापसञ्चयः। यो ददाति द्विजातिभ्यो महीमुदधिमेखलाम्। हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्। नार्हति षोडशीम्" किञ्च "यः करोति परं दीपं मूल्येनापि महाव्रते!। शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम्। विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्त्तिके। केशवस्य महाप्राज्ञा कुले तेषां न नारकी। दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम्। कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्म्मणा। कार्त्तिके कार्त्तिकीं यावत् प्रासादोपरि दीपकम्। यो ददाति मुनिश्रेष्ठ! तस्येन्द्रत्वं न दुर्लभम्"। तत्र दीपमालामाहात्म्यं स्कान्दे "दीपपङ्क्तेश्च रचना सबाह्याभ्यन्तरे हरेः। विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृक्। दीपपङ्क्तेश्च रचनां कुरुते केशवालये। तस्यालये प्रसूतानां कल्पानां नरकं न हि। विष्णोर्विमानं दीपाढ्यं सबाह्याभ्यन्तरे मुने!। दीपोद्द्योतकरं मार्गं तेन प्राप्तं परं पदम्"। भविष्ये च "यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम्। प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः। सूर्य्यायुतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः। तेजोराशिविमानस्थो जगदुद्द्योतयंस्त्विषा। यावत् प्रदीपसंख्या तु घृतेनापूर्य्य बोधिता। तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते"।

तत्र आकाशादिदीपमाहात्म्यं पाद्मे "उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्तिके नरः। सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात्। विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात्तु कार्तिके। आकाशस्थं जलस्थञ्च शृणु तस्यापि यत् फलम्। धनं धान्यं समृद्धिश्च पुत्त्रवानीश्वरो गृहे। लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते" किंच "विप्रवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम्। अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः। चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च। वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च। दीपदानाद्धि सर्व्वत्र महाफलमवाप्नुयात्"।

देशविशेषे कार्तिकमाहात्म्यविशेषः पाद्मे। "यत्र कुत्रापि देशेऽयं कार्तिकः स्नानदानतः। अग्निहोत्रसमफलः पूजायाञ्च विशेषतः। कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायां चापि तत्समः। ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वारकायाञ्च भार्गव!। कृष्णसालोक्यदो मासः पूजास्नानैश्च कार्तिकः। अन्याः पुर्य्यस्तत्समाना मुनयो मथुरां विना। दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीद्युतः किल। मथुरायां

राधां नरैरूर्जे स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः । कृष्णकृपा हि ते सेया नात्र कार्य्या विचारणा । दुर्लभः कार्त्तिको विप्र ! मथुरायां नृणामिह । यत्रार्च्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति । भुक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्च्चितोऽन्यत्र सेविनाम् । भक्तिन्तु न ददात्येष यतो वश्यकरी हरेः । सा त्वञ्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः । मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् । मन्त्रद्रव्यविहीनस्य विधिहीनस्य पूजनम् । मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां सदर्च्चनम् । यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः । तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् । कार्त्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्त्तिके मथुरायां वै पूजनाद्दर्शनं ध्रुवः । शीघ्रं संप्राप्तवान् बालो दुर्लभं योगतत्परैः । सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा । तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ । किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः । कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्च्यते राधिकाप्रियः । यानि सन्ति तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च । कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले । कार्त्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः । सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् । परोपहासमुद्दिश्य कार्त्तिके हरिपूजया । मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" इति ।

अथ कार्त्तिकव्रतारम्भकालक्रमौ । पाद्मे "आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः । नित्यं जागरणायान्त्ये यामे रात्रेः समुत्थितः । शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् । निशम्य वैष्णवान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः । कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् "प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि । तत्र सङ्कल्पमन्त्रः । कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्द्दन ! । प्रीत्यर्थं तव देवेश ! दामोदर ! मया (लक्ष्म्या) सह" इति । "प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु" । अर्घ्यमन्त्रः—"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । अर्घ्यं गृहाण देवेश ! त्वां नमामि सुरेश्वर !" । काशीखण्डे "व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । दामोदर ! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ! । नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्त्तिके पापशोषणे । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !" ॥

इति । पाद्मे तिलैरालिप्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्व्वकम् । स्नात्वा तु विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् । उपलिप्याथ देवाग्रे निर्माय स्वस्तिकं प्रभुम् । तुलसीमालतीपद्मागस्त्यपुष्पादिनार्च्चयेत् । नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम् । सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्पयेत् । विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा । प्रणामांश्च यथाशक्ति एकभक्तादिकं व्रतम्" । पाद्मेऽन्यत्र "प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्च्चनम्" । किञ्च "मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा । घृतेन दीपदानं स्यात् तिलतैलेन वा पुनः । दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानां च सङ्गमैः । नीयतां कार्त्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् । आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे । अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे । दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्वै विष्णुसन्निधौ । देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" । किञ्च "रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः" । स्कान्दे च "न गृहे कार्त्तिके कुर्य्याद्विशेषेण तु कार्त्तिकीम् । तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्य्यात् सर्व्वयत्नेन भामिनि !" । कार्त्तिके वर्ज्यानि स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे "कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् । निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहूतनारकी । कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च । न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी । कार्त्तिके मासि धर्म्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् । तत्रैव यत्नतस्त्याज्यं शाशकं शौकरं तथा" । किञ्च—"परान्नं परशय्याञ्च परदारं पराङ्गनाम् । सर्व्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् । कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् । संप्राप्य कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् । दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः" । तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे "कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् । न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि । चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु ! कार्त्तिके मांसभक्षणात्" ।

कार्त्तिकिक पुं० कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठक् ।

कार्त्तिकेय पु० कृत्तिकानामपत्यं पाल्यत्वेन ढक्। अग्निनिषिक्तरुद्रतेजस उत्पन्ने कृत्तिकाभिः पालिते स्कन्दे देवे कार्त्तिकशब्दे तत्कथादि उक्तम्। रामायणे तु संक्षेपेणोक्तं यथा "कुमारस्तामभवत् तत्र तरुणार्कसमद्युतिः। वह्नितेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः। तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः। तदा क्षीरप्रदानार्थं कृत्तिकाः संन्ययोजयन्। ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा। स्यादस्माकमयं पुत्रः ख्यातो नाम्नेति राघव!॥ अन्योन्यं पिबतस्तासां तनयस्य स्तनानि षट्। समभूवन् महाबाहो! षण्मुखस्तेन विश्रुतः। ततस्तादेवता ऊचुः कार्त्तिकेय इति प्रभुः। पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः"।

कार्त्तिकेयप्रसू स्त्री कार्त्तिकेयं प्रसूते प्र+सू–क्विप्। पार्वत्यां शब्दरत्ना०। पार्व्वत्यां शिववीर्यनिषेककाले देवैर्विघ्ने कृते तद्रेतसो भूमिवह्न्यादिनिषेकेण तस्योत्पत्तेस्तस्यास्तदीयमूलकारणत्वात् तत्प्रसूत्वं यथा ब्रह्मवै०पु०गणेशख०"सम्भूय रहः क्रीड़ा पार्व्वतीशिवयोः पुरा। दृष्टस्य च सुरैः शम्भो वीर्य्यं भूमौ पपात ह। भूमिस्तदक्षिपत् वह्नौ वह्निश्च शरकानने। तत्त्वं पुष्टः कृत्तिकाभिः"। षट्सु ऋषिपत्नीषु वह्नेः रेतसो निषेके ताभिश्च शरवणे क्षेपात्तज्जन्म तस्यमूलमग्निकुमारशब्दे ५४पृ० भारतवाक्यं दर्शितम् तेन गङ्गायां निषेकाज्जन्मकथनन्तु कल्पभेदादित्यविरोधः।

कार्त्तीयणि पु०स्त्री कर्त्तुरपत्यम् कुर्वा०ण्यः कार्त्त्यः तस्यापत्यम् "यञोद्यश्च" पा० फिञ् यलोपः। कर्त्तुरपत्यस्यापत्ये।

कार्त्तिकोत्सव पु० ७त०। १कार्त्तिककर्त्तव्ये उत्सवे उपचारात् तदाधारे कार्त्तिकपौर्णमासीरूपे २काले त्रिका०।

कार्त्स्न्य न० कृत्स्नस्य भावः ६त० ष्यञ्। साकल्ये "विभाषा साति: कार्त्स्न्ये" पा० "तन्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान्" मनुः। [ण। कर्द्दमेन रक्ते वस्त्रादौ।

कार्द्दम(मिक) त्रि० कर्द्दमेन रक्तं अण् इत्तिकारमते ठक्

कार्पट पु० कर्पटएव स्वार्थेऽण्, कार्पटः, स इवाकारोऽस्यस्य, अच् वा। १जीर्णवस्त्रखण्डे (लाता कानि)। तादृशवस्त्रयुक्ते २कार्य्यार्थिनि (उमेदार) त्रि० हेमच०। तदाकारयुक्ते जतुनि (जौ) हेमच०।

कार्पटगुप्तिका स्त्री कार्पटेन वस्त्रखण्डेन गुप्ते स्वार्थे क (कन्था) (बस्ता) इति ख्याते पदार्थे शब्दचि०।

नकार्पटिकप्रस्फुटितचरणधूलिधूसरकिसलयशालिकृतोपकाराः" काद०। "नित्यं कार्पटिकान् सर्व्वान् समं पुत्रेण पश्यति" काशी०ख०१२अ०। २कर्मठे त्रिका०।

कार्पण्य न० कृपणस्य भावः ष्यञ्। १कृपणत्वे २दीनत्वे च "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता। "कार्पण्यं केवला नीतिः क्रौर्य्यं श्वापदचेष्टितम्" हितो०।

कार्पास त्रि० कर्पास्या अवयवः बिल्वा० अण्। कर्पासीविकारे सूत्रादौ। तस्य फले लुक्। कर्पासी स्वार्थेऽण् ङीप् कर्पासी (कापास) २ वृक्षे स्त्री। स्वार्थे क। कार्पासिकाऽप्यत्र। स्वार्थिकस्यापि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य क्वाचित्कत्वात् कार्पसकोऽप्यत्र पु०। "कार्पासको लघुः कोष्णो मधुरो वातनाशकः। तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकृन्मूत्रवर्द्धनम्। तत्फलं पिटिकानाहपूयस्रावविनाशकृत्। तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु" भावप्र०। अधिकं कर्पासशब्दे १७२२पृ० दृश्यम्।

कार्पासधेनु स्त्री स्त्री कार्पासरचिता धेनुः। दानार्थं कल्पितायां कार्पासवस्त्रादिनिर्म्मितायां धेनौ। तद्विधानं हेमा० दा०ख० वराहपुराणे यथा
"अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं शुभाम्। विश्वस्य गुह्यगुप्त्यर्थं ब्रह्मणा चांशुकं कृतम्। कार्पासमूलन्त्वापि तेनासाद्युत्तमा स्मृता। सा च कार्पासभारेण धेनुः श्रेष्ठा प्रकीर्त्तिता। मध्यमा च तदर्द्धेन कन्यसी (कनिष्ठा) च तदर्द्धतः। पूर्ववद्वस्त्रधान्यञ्च हिरण्यञ्च तथैव च। वत्सकन्तु चतुर्थांशेदानमन्त्रोऽभिधीयते"। पूर्व्वर्वर्द्दित वराहपुराणोक्तातिलधेनुवदित्यर्थः। "हेमकुन्देन्दुदेवेशि! क्षीरार्णवसमुद्भवे!। सोमप्रिये! सुधेन्वाख्ये! सौरभेयि! नमोऽस्तु ते। दत्तेयमिन्दुनाथाय शशाङ्कायामृताय च। अत्रिनेत्रप्रजाताय सोमराजाय वै नमः"। "यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति। स याति सोमलोकन्तु सोमेन सह मोदते। न रोगो न ज्वरी कुष्ठी कुले तस्य प्रजायते। पुत्रदारसमोपेतो जीवेच्च शरदां शतम्"। वस्त्रधेन्वादयोऽप्यत्र

कार्पासनासिका स्त्री कार्पासस्य तत्पूरणार्था नासिकेव। (टेको) तर्कौ शब्दरत्ना०। कर्पासनासिकाप्यत्र।

कार्पासपर्व्वत पु० दानार्थं कल्पिते धान्यशैलादिषु दशसु अन्तेन कर्पासवस्त्रनिर्म्मिते पर्व्वतभेदे तद्विधानादि

परमं सर्व्वदानानां प्रियं सर्व्वदिवौकसाम् । देशकालौ समासाद्य धनं श्रद्धाञ्च यत्नतः । देयमेतन्महादानं तारणार्थं कुलस्य च । पर्व्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः । पूर्व्वोक्तेन विधानेन कृत्वा सर्व्वं विधानतः । विंशद्भारस्तु कर्त्तव्य उत्तमः पर्व्वतो बुधैः । मध्यमो दशभिः कुर्य्याज्जघन्यः पञ्चभिस्तथा । सर्व्वधान्यसमूहस्य मध्ये स्नोपधिभिर्वृतः । रत्नैश्च संयुक्तो लोकपालावृतस्तथा । ब्रह्मादयस्तथा शृङ्गे काञ्चनेन विनिर्मिताः । कुलाचलांश्च चतुरश्चतुर्भागेन कल्पयेत् । सौवर्णशिखरान् सर्व्वान् सर्व्वरत्नोपशोभितान् । नानाधातुविचित्राङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमावृतान् । कुण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते । ऋत्विजश्च तथा चाष्टौ कारयेद्दक्षिणत्तमान् । होमोव्याहृतिभिश्चैव अग्नौ तद्दैवतैरपि । गव्येन सर्पिषा तत्र तथा कृष्णतिलैरपि । अयुतं होमसंख्या च पालाशसमिधस्तथा । शङ्खतूर्य्यनिनादैश्च तथा मङ्गलपाठकैः । उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः । पर्व्वकाले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानतः । "नमः सर्व्वामरावास भूतसङ्घैरभिष्टुतः । ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः सदा" । इत्युच्चार्य्य नरो दद्यान्नारी वा विधिपूर्व्वकम् । पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषणैस्तथा । अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । स गच्छेत्त्रिदशावासं विमानोपरि संस्थितः । अप्सरोगणसंवीतो गन्धर्व्वैरभिसंस्तुतः । तत्र मन्वन्तरं यावदुषित्वा विबुधालये । पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य महाभुङ्क्ते ससागराम् । रूपवान् सुभगो वाग्मी श्रीमानतुलविक्रमः । पञ्च जन्मानि नारी वा जायते नात्र संशयः । भूयश्च शृणु राजेन्द्र ! दिव्यं कार्पासपर्व्वतम् । तच्च भारशतेनैव कुर्य्यादर्द्धेन वा पुनः । शेषं पूर्व्वविधानेन सर्व्वं कुर्य्याद्यथाक्रमम् । फलं पूर्व्वोदितञ्चैव जायते नृपसत्तम !" । कार्पासाचलकार्पासशैलादयोऽप्यत्र ।

कार्पाससौत्रिक त्रि० कर्पाससूत्रेण निर्वृत्तः ठक् अनुशतिकादेराकृतिगणत्वेन द्विपदवृद्धिः । कर्पाससूत्रनिर्म्मिते वस्त्रादौ । "शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके" याज्ञ० ।

कार्पासिक त्रि कर्पासेन निर्वृत्तः ठक् । कर्पाससूत्रनिष्पन्ने पटादौ "शतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम्" भा०स०५०अ० । कार्पासवस्त्राच्छादिनाम् ।

कार्म त्रि० कर्म्म शीलमस्य छत्रा० णः । "कार्म्मस्ताच्छील्ये" पा०नि० टिलोपः । फलमनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्ते कर्म्मशीले स्त्रियां टाप् ।

कार्म्मण न० कर्म्मैव कर्म्मन्+"तद्युक्तात् कर्म्मणोऽण्" पा०अण् । १वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणे कर्म्मणि सि०कौ० । कर्म्मणे हितम् अण् । २मूलकर्म्मणि मन्त्रौषध्यादिभिर्वश्यादिकरणे अमरः (यादुकरा) । "कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु" माघः । ततः स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गाति क्रम विधानात् कार्म्मणी तत्रार्थे स्त्री० । "धौतं नद्या किमिदमथवा कार्म्मणी माथुरीणाम्" उद्धवदू० कार्म्मणमिति तु न्यायः । ३मन्त्रादियोगविद्यायाम् न० कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य अण् । ४कर्म्मदक्षे त्रि मेदि० । प्रपञ्चसारोक्तमन्त्रयन्त्रान्तर्गते ५मन्त्रभेदे च । "मायिकं नाम योगोत्थं पौरुषं कार्म्मणं मतम् । आलक्ष्य तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मतत्रयम्" "ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्धन्याद्वन्वयं यती" तन्त्रसा० ।

कार्म्मार पु० कर्म्मार एव स्वार्थेऽण् । १कर्म्मकारे (कामार) "कार्म्मारो अश्मभिर्द्युभिः" ऋ०९,११२,२ । "कार्म्मारः अयस्कारः" भा० । कर्म्मारस्यापत्यम् शिवा० अण् । २कर्म्मकारापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कार्म्मारक त्रि०कर्म्मारेण कृतं कुलाला०वुञ् । कर्म्मकारकृते ।

कार्म्मार्य्यायणि पुंस्त्री कर्म्मारस्यापत्यं फिञ् नि० । कर्म्मकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् ।

कार्म्मिक त्रि० कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः ठक् । निष्पत्त्यनन्तरं चित्रसूत्रैः चक्रस्वस्तिकादिचिह्नयुक्ततया क्रियमाणे पटादौ । "कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागःक्षयो मतः" याज्ञ० । "कार्म्मिकं कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिकमित्युच्यते" मिता० । तस्य भावः पुरोहि० यक् । कार्म्मिक्य तद्भावे न० ।

कार्म्मुक न० कर्म्मणे प्रभवति उकञ् । १धनुषि अमरः । "कार्म्मुकेणेव गुणिना बाणः सन्धानमेष्यति" माघः । "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकम्" किरा० । २कर्म्मक्षमे त्रि० मेदि० । कार्म्मुकं साध्यत्वेनास्त्यस्य अच् । ३वंशे मेदि० । ४श्वेतखदिरे ५हिज्जलवृक्षे ६महानिम्बे च पु० राजनि० । मेषादितः नवमे ७राशौ "कार्म्मुकं तु परित्यज्य झषं (मकरम्) संक्रमते रविः । प्रभाते चापराह्णे च स्नानं कुर्य्यात् भविष्यपु० । [illegible]

लि० स्त्रियां ङीप्। "अन्वावाहुके तयोद्याम्नां प्रादेशमात्राः शमिध आदधाति" "इतोऽन्यां कार्मुकीं कुरु:" इति कात्या०श्रौ०१६,४,२२,२५,। अत कमुकः धमनश्च" कर्कः। स च श्वेतखदिरः। अतएव स्वार्थे अणन्ततया श्वेतखदिरार्थतेत्युक्तं राजनि०। तूलस्फोटने तदाकारे (आचड़ा) (धुनारा) इतिख्याते ९यन्त्रभेदे। अग्निपुराणे धनुर्वेदप्रकरणे धन्विनां वैशाखादिस्थानपञ्चकमुक्त्वा धनुः शिक्षाप्रकारलक्षणादिकमुक्तं यथा

"कार्मुकं गृह्य वामेन बाणं दक्षिणकेन तु। वैशाखे यदि वा स्थाने संस्थितोऽप्यथ वाऽऽयते। गुणाढ्यं तु ततः कृत्वा कार्मुकं प्रियकार्मुकः। अधः कोटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्रिणः। धरण्यां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च। भुजाभ्यां मन्दकुञ्चाभ्यां प्रकोष्ठाभ्यां दृढव्रतः। न्यसेत्तु बाणं धनुःश्रेष्ठे पुङ्खदेशञ्च पत्रिणः। विन्यासो धनुषश्चैव द्वादशाङ्गुलमन्तरम्। ज्यया विशिष्टः कर्त्तव्यो नातिहीनो नचाधिकः। निवेश्य कार्मुकं नाभ्यां (धनुर्मध्ये) नितम्बं शरं करम्। उत्क्षिपेदुन्नतं हस्तमन्तरेणाक्षिकर्णयोः। पूर्व्वेण मुष्टिना ग्राह्यं स्तनाग्रे दक्षिणे शरम्। हरणन्तु ततः कृत्वा शीघ्रं पूर्व्वं प्रसारयेत्। नाभ्यन्तरा नैव बाह्या नोर्द्धका नाधरा तथा। न च कुब्जा न चोत्ताना न चला नातिवेष्टिता। समा स्थैर्य्यगुणोपेता मौर्वी दण्डइव स्थिता। छादयित्वा ततो लक्ष्यं पूर्व्वेणानेन मुष्टिना (वाममुष्टिना)। उरसा तूत्थितो यन्ता त्रिकोणावनतस्थितः। स्रस्ताङ्गो निश्चलग्रीवो मयूराञ्चितमस्तकः। ललाटनासावक्त्रांसाः कूर्परोऽस्य समो भवेत्। अन्तरे त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं चिबुकस्यांसकस्य च। प्रथमं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं द्वितीये द्व्यङ्गुलं तथा। तृतीयेऽङ्गुलमुद्दिष्टमायतं चिबुकांसयोः। गृहीत्वा सायकं तुण्ड्या मयूराञ्चितमस्तकः। तर्ज्जन्याङ्गुष्ठकेनाथ पूरयेत् सायकं पुनः। अनामया पुनर्गृह्य तथा मध्यमयाऽपि च। तावदाकर्षयेद्वेगात् यावद्बाणः प्रपूरितः। एवंविधमुपक्रम्य मोक्तव्योऽविधिवत् खगः। दृष्टिमुष्टिगतं लक्ष्यं भिन्द्याद्बाणेन सुव्रतः। त्यक्त्वा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्वेगेन पृष्ठतः। एतदुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया द्विज!। कूर्परं तदधः कुर्य्यादाकृष्य तु धनुष्मता। ऊर्द्ध्वं वै मस्तके (धनुर्मध्ये) कुर्य्यादङ्गुष्ठन्तु मध्यमम्। ज्येष्ठं प्रकृष्टं विज्ञेयं धनुःशास्त्रविशारदैः। ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयो भवेद्द्वादश [illegible]ः कनीयान् दशमुष्टिकः।

चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रयं शार्ङ्गन्तु मध्यमम्। कनीयस्तु त्रयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः। अश्वे रथे गजे श्रेष्ठः सदैव परिकीर्त्तितः"

"पर्य्यायितं द्विजः कृत्वा ततो मार्गगतायुधाम्। सुनिर्धौतं ततः कृत्वा यज्ञभूमौ विधानवत्। ततो बाणं समादाय दंशितः सुसमाहितः। तूणमासाद्य बध्नीयात् दृढां कक्ष्यां च दक्षिणाम्। विलक्ष्यमपि लक्ष्यं यस्तत्र चैव सुसंस्थितः। ततः समुद्धरेद्बाणं तूणाद्दक्षिणपाणिना। तेनैव सहितं मध्ये शरं संगृह्य धारयेत्। आकृष्य ताडयेत्तत्र चन्द्रकं (चन्द्राकारलक्ष्यम्) षोडशाङ्गुलम्। युक्त्वा बाणं ततः पश्चाद्धनुः शिक्षा ततः कृता। निगृह्णीयान्मध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः। अक्षिलक्ष्यात् क्षिपेत्तूर्णं चतुरस्रं तु दक्षिणम्। चतुरस्रगतं वेध्यमभ्यसेन्नादितः स्थितम्। तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं पराहत्तगतं च यत्। निम्नमुन्नतवेध्यञ्च अभ्यसेत् क्षिप्रकं ततः। वेध्यस्थानेष्वथैतेषु सत्त्वस्थ त्रुटकं धनुः। हस्तावापशतैश्चित्रैस्तर्जयेद्दुर्जयैरपि। तस्मिन् मध्यगते विप्र! द्वे वेध्ये दृढसञ्ज्ञके। द्वे वेध्ये द्वे तथा चित्रदुष्करे दृढदुष्करे। न तु निम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये प्रकीर्त्तिते। निम्नं दुष्करमुद्दिष्टं वेध्यं मूर्द्धिं शतञ्चरेत्। लक्ष्यकायनमध्ये तु चित्रदुष्करसंज्ञके। एवं वेध्यगणं कृत्वा दक्षिणेनेतरेण च। आरोहेत् प्रथमं वीरोजितलक्ष्यस्ततो नरः। एष एव विधिः प्रोक्तस्तत्र दृष्टः प्रयोक्तृभिः। अधिकं भ्रमणं तस्य तस्माद्द्विगुणं प्रकीर्त्तितम्। लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पत्रिपत्रगतं दृढम्। भ्रान्तं प्रचलितं चैव स्थिरं यच्च भवेदिति। समन्तात्ताडयेद्भिन्द्याच्छेदयेद्व्यथयेदपि। कर्म्मणां संविधानज्ञो ज्ञात्वैव विधिमाचरेत्। मनसा चक्षुषा दृष्ट्वा योगसिद्धिं ध्रुवं व्रजेत्"।

१०वृत्तक्षेत्रस्य परिध्यर्द्धात्मके रेखाभेदे ११तदीयांशभेदे च तयोर्धनुराकारत्वात्तथात्वम्। तदानयनप्रकारः जीवानयनप्रकारमुक्त्वा लीला० दर्शितो यथा।

"अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम्। व्यासाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः। लब्धोनितात्परिधिवर्गचतुर्थभागादाप्ते पदे वृत्तदलात्पतिते धनुः स्यात्"।

"उदाहरणम्। विदिताइह ये गुणास्ततोवद तेषामधुना धनुर्मितिम्। यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गाणितिकातिनैपुणम्"

न्यासः । ४२ । ८२ । १२० । १५४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । [एता जीवासंख्या यथा भवन्ति तथा जीवाशब्दे वक्ष्यते] सप्तमापवर्त्तितः परिधिः १८ । ४२ जीवाङ्क्षुण्णा २१/२ पञ्चभि ५ श्च परिधेः १८वर्गो ३२४ गुणितः । १७०१० । व्यासार्द्ध २४० । ४ घात ९६० युत ४२ भौर्व्विकयानया १००२ विभक्तोलब्धो १७ ऽत्राङ्कलाघवाय चतुर्व्विंशतेरप्यधिकसङ्ख्यांशयुतोऽग्रेष्टांतो-ऽनेनोनितात्परिधि १८ । ३२४ वर्ग चतुर्थभागात् ८१ (१७ ऊनितात्) ६४पदे प्राप्ते ८ इति १८ दलात् ९ । पतिते १ जातं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिखण्डा-दशांशेन गुणितानि स्युः"। एवं ८२ संख्यादौ कल्प्यम् ।

"दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापम्" इति सि०शि०उक्ते १२ राशिचक्रस्यार्द्धरूपे खण्डे च तस्य च जीवाभेदेनान्यविधा मितिः यथोक्तं तत्रैव "ज्यां प्रोज्झ्य तत्त्वाश्वि२२५हृता-वशेषं यातैष्यजीवाविवरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा च तज्ज्ञैस्तत्त्वाश्विभिस्तत् सहितं धनुःस्यात्" "यस्य धनुः साध्यं तस्याद्या जीवा विशुध्यति सा शोध्या शेषात्तत्त्वा-श्वि २२५ गुणाद्गतागामिज्यान्तरहृताद्यल्लभ्यते तत्स्थाप्यं ततोयतमा जीवा विशुद्धा तद्गुणितैस्तत्त्वाश्विभिः २२५ सहितं धनुःस्यात्" प्रमि०

सू०सि० रङ्गनाथाख्याञ्च तथैवोक्तं यथा ।

"ज्यां प्रोज्झ्य शेषं तत्त्वाश्विहतं तद्विवरोद्धृतम् । सङ्ख्या-तत्त्वाश्विसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते" सू०सि० ।

"यस्य धनुः कर्त्तुमिष्टं तस्मिन्नशुद्धपूर्वं ज्यापिण्डं न्यूनी-कृत्य शेषं पञ्चाकृति २२५ गुणं तद्विवरोद्धृतं तयोः शुद्धाऽ-शुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्ख्या तत्त्वाश्विनोः संवर्गे घाते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्ध्यति ततमा याश्चाप-कलास्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्विनः । यदि ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यया का ? इत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा"। अधिकं जीवाशब्दे वक्ष्यते ।

कार्म्मुकासन न० । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणं यथा "कार्म्मुकासनमाकुर्य्यादुदरे पूरयेन्मुखम् । तदा वायुरधोयाति कालेन सूक्ष्मवायुना ॥ कृत्वा पद्मासनं मन्त्री वेष्टयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वाम-पादाङ्गुली तथा । सव्यापसव्यहस्तेषु कार्म्मुकासनमेव च । कार्म्मुकद्वययोगेन शववद्वायुभावयेत्" रुद्रयामले ।

कार्य्य त्रि० कृ-कर्म्मणि ण्यत् । १कृतिसाध्ये २कर्त्तव्ये । "तस्मात् शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ" गीता । "नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदक-क्रिया" मनुः । "शब्दानां कार्य्ये कार्य्यान्विते वा शक्तिरिति" मीमांसकाः । ३उत्पाद्ये जन्ये "व्यापारो-भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कृञोऽकर्मतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" इत्युक्तेः कृञोभावनारूपव्यापारा-र्थकत्वात् तत्साध्ये "यदि रसः कार्य्यः स्यात् विभावादि-कारणकः स्यात्" सा० द० । गुरुमते यागादिकृति-साध्ये ४अपूर्व्वे । यथा चापूर्व्वस्यैव कार्य्यत्वं तथाऽपूर्व्व शब्दे २४८पृ० दर्शितम् । ५प्रयोजने ६उद्देश्ये तदि-च्छयैव कर्मसु प्रवृत्तेस्तस्य तथात्वम् "उपसर्पति कार्य्यार्थी कृतार्थी नोपसर्पति" हितो० । अष्टादशानां विवाद-पदानाञ्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । "यस्मात्कार्य्य समारम्भास्तराते न विनिश्चितः" व्य० त० कात्या० स्मृतिः । उपचारात् ७हेतौ च मेदि० । व्याकरणमते ८आदिश्यमाने वर्णादौ । "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी नि-मित्ततया नाश्रीयते" महाभा० "भिषक् कर्त्ताथ करणं रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्य्यमारोग्यमेवैकम्" सुश्रुतोक्ते ९आरोग्ये च तत्र कर्त्तृत्वकरणत्वकारणत्व-कार्य्यत्वार्थेषु भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे ण्यत् । १० कर्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मल-ग्नावधि दशमस्थाने । "कार्य्याधीशः स्वगेहे बुधगुरुक-विभिः संयुतो वीक्षितो वा" जातकम् कार्य्यस्य व्यापार-रूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्य्योत्पत्तिप्रकारोमतभेदेन चतुर्द्धा "तत्र असतः सज्जा-यते इति सौगताः तैरभावादेव कार्य्याणामुत्पत्तेः स्वी-कारात् । सतोऽसज्जायते इति नैयायिकाः तैः प्रागुत्-पत्तेः घटादीनामसत्त्वस्य, मृदादिकारणस्य च तदा-सत्त्वस्य च स्वीकारेण असत उत्पत्तेः स्वीकारात् । सतो-विवर्त्तः कार्य्यं जगत् न वस्तु सदिति अद्वैतवादिनः । सतः सज्जायते इति साङ्ख्याः । विवृतञ्चैतदुत्पत्तिशब्दे ११०८पृ० ।

यथा च लिङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता तथा गुरुमत प्रदर्शने शब्दचि० उक्तं यथा

"अथ स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं वा यद्विधिः समभिव्याहृतक्रियान्वयी तद्वाच्यमर्थो गा । तत्र गुरवः नाकृत्य [illegible]

वच्छेदकत्वन्तु यावन्तो विजातीयस्वर्गव्यक्तयः प्रत्येकं तत्-पूर्व्वक्षणवृत्तिनियतत्वं विजातीयस्वर्गोत्पत्त्यधिकरणनिष्ठस्वावच्छिन्नोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वमिति यावत् एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र बोध्यम्। कार्य्यत्वं कारणत्वञ्चातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेणेदमित्यपि कश्चित्। ननु भवन्मतेऽपि विधिप्रत्ययात् कार्य्यत्व रूपेणापूर्व्वावगमेऽपि तस्य स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथा च तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्त्यर्थमुत्तरकालं परम्परया स्वर्गसाधनत्वावगमः परम्परासाधनत्वस्यापूर्व्वनिष्ठसाधनताघटितत्वात्। न च कार्य्यवत् साक्षात् साधनत्वस्यापि विध्यर्थतया तस्य च समानपदोपात्ततया कार्य्य एवान्वयादपूर्व्वस्य स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं तथापि कार्य्यमात्रस्य विध्यर्थत्वपक्षेऽप्रतीकारादित्यत आह कार्य्यताविधिपक्ष इति। कार्य्यत्वमात्रस्य विधिप्रवृत्ति निमित्तत्वपक्ष इत्यर्थः मात्रपदादिष्टसाधनत्वमात्रस्य व्यवच्छेदः तेन संख्यादेर्विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिः। कृतिसाध्यत्वस्य पृथक्शक्यत्वपक्षे कार्य्यमात्रस्य विधिशक्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः। मात्रपदादिष्टसाधनत्वव्यवच्छेदः। अन्वयप्रकारतयेति कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकरूपतयेत्यर्थः। साधनत्वं पदानुपस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं घटेन जलमाहरेत्यादौ अपदार्थस्यापि निरूढ़ेतरत्वस्य भानवदिति भावः। यद्यपि अपूर्व्वे कृतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतायां शाब्दबोधात् पूर्व्वमपूर्व्वे तज्ज्ञानमसम्भवि अपूर्व्वस्य शाब्दबोधात् पूर्व्वमज्ञानात्, तथापि परनये बोधनीयपदार्थे बोध्यताज्ञानं न कारणं बोधनीयपदार्थस्यापूर्व्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने क्वचित्तस्य ज्ञानं तच्च प्रकृतेऽपि सम्भवति कार्य्यत्व रूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकार्य्यसाधनताज्ञान सत्त्वादिति निगर्वः। स्वयमुपसंहरति अत इति स्वर्गसाधनतार्हमिति साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्यमित्यर्थः। क्रियाकार्य्यतानिर्व्वाहकमिति कार्य्योपस्थितिरिष्टसाधनताज्ञानं ततः कृतिरिति प्रणाल्या क्रियायाः कृतिसाध्यतानिर्व्वाहकत्वमित्यर्थः लिङाद्यर्थ इति आदिपदात्तव्यादिपरिग्रहः"।

शब्दचिन्तामणौ स्थानान्तरे गुरुमते वैदिकलिङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता शङ्कापूर्व्वकं दर्शिता यथा।

"नन्वपूर्व्वे व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रसिद्धार्थे स्वर्गपदसम[illegible]पपत्त्योपस्थिते शक्तिर्गृहीतव्या न च शाब्दानुभवात् पूर्व्वमपूर्व्वमुपस्थितं मानाभावात् अपूर्व्वत्वव्याघातादवाच्यत्वापाताच्च। न च लिङादिना तदुपस्थितिः व्युत्पत्त्यनन्तरं तत्प्रवृत्तावन्योन्याश्रयात्। न च कार्य्यत्वेनोपलक्षिते तत्र शक्तिग्रहः उपलक्षणं हि कारणमनुमापनं वा अगृहीते सम्बन्धाग्रहात् अशक्यमिति ? नैवम् कार्य्ये धर्म्मिणि कार्य्यत्वेन शक्तिग्रहात् कार्य्यत्वविशिष्टस्योपस्थितमेव ततोऽन्विताभिधानदशायां यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवः स्वर्गकामायोग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रिया भिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्व्वे पर्य्यवस्यति, नत्वपूर्व्वत्वेन शक्तिग्रहो न वाऽपूर्व्वं कार्य्यमित्यनुभवः भवति च सामान्यतः सम्बन्धग्रहः सहकारिवशाद्विशेषबुद्ध्युपायः यथा तवैव कर्त्तृमात्रसम्बन्धग्रहात् कर्त्तृविशेषसिद्धिः। ननु कार्य्यत्वेनापि किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्व्वे उभयत्र वा ? नाद्यः, अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहानुपयोगात्। नान्त्यौ, प्रागनुपस्थितेरिति चेत् ? न येन हि रूपेण शब्देनानुभवो जन्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शब्दानुभवहेतुः। नहि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च घटत्वेन शाब्दानुभवहेतुः। एवञ्च घटादावेव कार्य्ये शक्तो लिङिति शक्तिग्रहः ततः कार्य्यमिति स्मरणं ततो योग्यतादिवशात् प्रचरद्द्रव्यगुणकर्म्माणि कार्य्याणि विहाय याग विषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवत्वपूर्व्वमालम्बते योग्यत्वाच्च तस्य स्थायित्वलाभः। अतएव वाक्यार्थानुभवमात्रविषयत्वात्तदपूर्व्वम्। न च कृतानाशाकाङ्क्षादिवशादन्वयबोधः पदेन क्रियते, न चापूर्व्वं स्मृतिगोचर इति वाच्यं ? शक्तिग्रहपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण हेतुहेतुमद्भावावधारणात् लाघवादावश्यकत्वाच्च। न च क्वचित् सहचारमात्रेणान्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा, गौरवात् गोपदादश्वगवानुभवप्रसङ्गाच्च, विशिष्टवैशिष्ट्य बोधे सर्व्वत्र तथैव, अन्यथा पर्व्वतीयवह्निव्यापकतया नावगत इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ। ननु सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सर्व्व एव व्यक्तयो व्याप्तिग्रहे शक्तिग्रहे च विषयी भवन्ति कथमन्यथा पर्व्वतीयधूमव्याप्तिग्रहे तस्य त्वनुमितः ? इति चेत् न येन रूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन रूपेण व्याप्यत्वेन वा पक्षधर्म्मताग्रहोऽनुमितौ कारणमस्तु किन्तया। अपि च सा यद्यस्ति ममापि, नास्ति चेत्तवापि। किञ्च तव दर्शने नास्तीति सुतरामपूर्व्ववाच्यता कार्य्यत्वेन हि रूपेणापूर्व्वस्यापि शक्तिग्रहविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च। नचैवमपूर्व्वस्मृतिः यागविषयकत्वादेर्विशेषस्य कार्य्ये लिङं विनानु-

पस्थितेः यथा पर्व्वतीयत्वभानं वह्नौ, नानुमितिं विना । ननु यदि कार्य्ये क्रियासाधारणे लिङ् शक्तिः क्रिया चायोग्येति योग्यापूर्व्वलाभः तदा नित्यनिषेधापूर्व्वयोरलाभः न हि तत्रायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते फलाश्रवणात् कल्पनायाञ्च बीजाभावात् नचैकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थः परत्रापि तथैवेति न्यायात्तत्राप्यपूर्व्वमेव लिङाद्यर्थ इति युक्तं न ह्यपूर्व्वत्वेन शक्तिपक्षः किन्तु कार्य्यत्वविशिष्टे धर्म्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येव, न च कार्य्येण समं क्रियान्वयानुपपत्त्याऽपूर्व्वे पर्य्यवसानमभेदस्याप्यन्वयत्वादिति वैषम्यम् न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिः कल्पिता किन्त्वनन्यलभ्यकृतिरूपे कार्य्यत्वमात्रे, धर्म्मिणः पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्य्यतान्वयस्यान्विताभिधानलभ्यत्वात् तथाच धर्म्मिणि शक्तिर्वेदे कल्पनीया सा च क्रियानिरासेनैव, न हि क्रियायाः कार्य्यत्वान्वययोग्यत्वेन धर्म्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनं न हि क्रियातिरिक्तकार्य्यात् कार्य्यमात्रं लघु ततः क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं यतो न भ्रमः क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया निरस्तायां क्रियायां धर्म्मिणि शक्तिकल्पनसमये यत् क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिपक्षे क्रियातिरिक्तत्वप्रवेशः न हि यत्र युक्तानुपपत्त्या यत् कल्पनं तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्य्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पना । नित्यनिषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वययोग्यं लिङाऽभिधीयते न तु कार्य्यत्वमात्रे धर्म्मिणि बाधकाभावात् लक्षणाप्रसङ्गाच्च । घटादिस्तु लिङ् शक्तिपक्षेण तिरस्क्रियते न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् अन्विताभिधानदशायां त्वयोग्यतया तस्याप्रवेशः । विधिप्रत्ययस्य च तत्राप्रयोगः केवलस्य तस्यासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च तदर्थेनान्वयबोधजनननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अतएवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्व्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति । अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिवृत्तितया न कार्य्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेयत्वमेव तथास्त्विति चेत् न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं फलबलकल्प्यत्वाच्छक्तेः नतु प्रतिपाद्यमात्रवृत्तिः शास्नात्वादौ व्यभिचारात् न च प्रमेयत्वं तथा, तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् अतएव लोके लिङ् लाक्षणिकी, क्रियाभिन्ने धर्म्मिणि वेदे शक्तिकल्पनात् । न च लौकिकानामपूर्व्वे तात्पर्य्यं सम्भवति पूर्व्वं प्रमाणान्तरेणाप्रतीतेः । क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लक्षणैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्य्यतावगम्यते तत्र कार्य्यत्वे लिङस्तात्पर्य्यं बाधवात् न धर्म्मिणि, क्रियाया धातुलभ्यत्वात् तदाहुः "तात्पर्य्याद्धि वृत्तिर्न वृत्तेस्तात्पर्य्यमिति" । तृतीयायाः करणत्वैकत्ववत् कार्य्यं कार्य्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं किन्तु विशिष्टं विशेष्याच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्य्यत्वे लक्षणा न च कार्य्यत्वविशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्यंशमपहाय क्रियया कार्य्यतान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति वाच्यं नहीतरधर्म्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्यन्तराकाङ्क्षास्ति अतः स्वतन्त्रकार्य्योपस्थितये लक्षणा यथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इत्यत्र पुरोडाशार्थतया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवापाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठाने लक्षणा । न च व्युत्पत्तिविरोधः न हि लोके क्रियाकार्य्यत्वेन शक्तिरवधारिता येन विरोधी भवेत् किन्तु कार्य्यत्वमात्रे, क्रियाया धातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्यन्तरे शक्तावपि तद्भङ्गः । तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानां गृहीतप्रत्ययार्थं वाऽपूर्व्वमपीति न विरोधः । अस्तु वा लोके लिङः क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः तथापि तद्भङ्गं विनैव नानार्थन्यायेन वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात् ।"

व्याकृतञ्चेदं मथुरानाथेन यथा—

"व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिपक्षासम्भव इत्यर्थः समभिव्याहारानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो यागे कृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः । गृहीतव्येत्यस्यैवान्वयः । नन्वन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थितिः कल्पनीयेत्यतआह अपूर्व्वत्वव्याघातादिति शाब्दबोधात् पूर्व्वं प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्व्वरूपत्वादिति भावः । ननु तत्रापि योगार्थोऽत्र त्यज्यते भगाङुपपदत्वादित्यस्वरसादाह अत्राच्यत्वेति । प्रकारान्तरेणापूर्व्वस्योपस्थितौ तद्वाच्यत्वं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः । तत्प्रवृत्तौ—लिङादिनाऽपूर्व्वोपस्थितौ । अपूर्व्वत्वेनोपस्थितिः प्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते न चेति ।—उपलक्षिते उपस्थिते । कारणं लिङादिना कारणम् । गूढाभिसन्धिः समाधत्ते नैवमिति । कार्य्ये धर्म्मिणीति कार्य्यताश्रये धर्म्मिणीत्यर्थः । कार्य्यत्वविशिष्टेति घटादौ विशेषः यागविषयकं कार्य्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेषः । स्वर्गकामेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः । विशेषवद्रूपाय इति सामान्यरूपेण विशेषवद्रूपाय इत्यर्थः । संबन्धपक्षात् तत्सम्बन्धपक्षात् कर्त्तृवि [illegible] तादिना

विशेषसिद्धिरित्यर्थः। अभिसन्धिमद्वाटयितुं पद्धते नन्विति। अनुपस्थितेरिति अपूर्व्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः। येन ह्रीति शक्तिपक्षपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारत्वेनैव कार्य्यकारणभावः न तु समानविषयकत्वेनापि गौरवादित्यर्थः। ननु समानविषयकत्वेनैव कार्य्यकारणभावो न तु समानप्रकारकत्वेनेत्यत आह नहीति। पदार्थस्मरणस्य-प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणस्य तथा च समान प्रकारकत्वस्यावश्यकत्वात्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः। स्मरणं-घटादेः स्मरणम्। ननु कार्य्यमात्रशक्त्या कथं स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिकार्य्यलाभः? इत्यत आह योग्यत्वाच्चेति यागविषयककार्य्ये स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्य्यन्तस्थायित्वस्य योग्यतारूपत्वाच्चेत्यर्थः। अतएवेति यतएव प्रथमं न तज्ज्ञानमित्यर्थः अपूर्वम् अपूर्व्वत्वव्यवहारः। पदेन क्रियत इति नियम इति शेषः। शक्तिपक्षेति तथा च शाब्दनियमोऽसिद्ध इति भावः। नन्वाकाशादिपदस्थले शाब्दपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य दृष्टत्वादत्रापि तथेत्यत आह नचेति। क्वचित्-आकाशादिपदे। तथा-शाब्दधीहेतुः। अपूर्व्वेति शक्तिपक्षाविषयीभूतेत्यर्थः। ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुतया यागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुरोधादपूर्व्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह विशिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव हेतुर्नतु विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेश इत्यर्थः। अन्यथा-विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे। व्यापकतयेति। ज्ञानेन न भात इत्यर्थः। तदन्वयः तद्विषयत्वम्। तस्मात्-तदीयपक्षधर्मताज्ञानात्। तेन रूपेणेति स्वमते, तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्। व्याप्यत्वेन वेति महानसीयधूमे गृहीतेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वरूपेण वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः। एतच्च न्यायमये परमये वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेः वह्निव्याप्यवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेरेवेति ध्येयम्। सा-सामान्यप्रत्यासत्तिः। सुतरामिति विहप्तोऽपि कार्य्यत्वेन ह्रीति। क्रियासाधारणेन-क्रियासाधारणधर्मप्रकारेण। अयोग्या-साक्षात्फलजननायोग्या। योग्यति साक्षात्फलजननयोग्येत्यर्थः। नित्यनिषेधेति सन्ध्यामुपासीतेत्यत्र सन्ध्यावन्दनापूर्व्वस्य, न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणाभावजन्यापूर्व्वस्य चेत्यर्थः। तथा च तथापस्थित[illegible] इति भावः। अयोग्यतया-साक्षात्फलजननायोग्यतया। फलाश्रवणात् इति नित्ये निषेधस्थले च फलाश्रवणादित्यर्थः। कल्पनायाञ्चेति फलकल्पनायाञ्चेत्यर्थः। बीजाभावात् प्रमाणाभावात्। कार्य्येण समं-क्रियारूपकार्य्येण समम्। अभेदस्यापीति यद्यपि निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावस्य कार्य्यत्वाभावेन कार्य्यत्वरूपेण लिङा न तद्बोधसम्भवस्तथापि अभावस्योत्पादविनाशशालित्वमते ऽभावस्यापि कार्य्यत्वसम्भव इत्यभिप्रायेणेदं धर्म्मत्वरूपकार्य्यत्वाभिप्रायेण वा। केचित्तु कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तच्च योगक्षेमसाधारणमित्यभावस्यापि कार्य्यत्वसम्भव इत्याहुः। कृतिरूप इति साध्यत्वसंसर्ग इति भावः। अन्विताभिधानेति शाब्दबोधेत्यर्थः। धर्म्मिणि-कार्य्ये। कार्य्यत्वान्वयेति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः अयोग्यतया स्वर्गकामकृति साध्यत्वान्वयायोग्यतया। एवमग्रेऽपि। तत्र शक्तिरिति तत्र शक्तिपक्ष इत्यर्थः। यत्प्रयुक्तेति यस्मिन्स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः। शक्तिकल्पनादिति वैदिकलिङमात्रशक्तिकल्पनादित्यर्थः। उपासनादीति सन्ध्योपासनादीत्यर्थः आदिपदान्निषेधविधिस्थले कलञ्जभक्षणाद्यभावपरिग्रहः। लक्षणेति वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मिण्येव शक्तिकल्पनादिति भावः। एतच्च लोकस्थले लौकिकलिङत्वं कार्य्यत्वशक्यतावच्छेदकमित्यभिप्रायेणान्यथा तत्र लिङत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लक्षणाया असङ्गतेरिति ध्येयम्। एतच्चापाततः तन्मतेऽपूर्व्वस्य शक्तिपक्षाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्ववत् क्रियाया अपि कार्य्यत्वरूपेण वैदिकलिङः शक्तिपक्षाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्वसम्भवात् न हि न्यायनयइव तन्मते शाब्दपदार्थशक्तिधीरपेक्षिता किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यत्र कुत्रचिद्धर्म्मिणि शक्तिपक्षादेव शाब्दबोधे योग्यव्यक्तिभानम्। किञ्चैवमपि निषेधस्थलेऽपूर्व्वालाभः तत्र कलञ्जभक्षणाभावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्य्यत्वरूपेण लिङा तस्यैव बोधसम्भवात्। वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया लिङा क्रियादेर्न बोधसम्भव इत्येव तत्त्वम्। ननु घटादिलक्षणकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ कथमपूर्व्वलाभः घटादिभिन्नकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपूर्व्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्य्ये शक्तिपक्ष इत्यत आह घटादिस्विति। उभयथापीति घटादिभिन्नकार्य्यत्वस्य घटादिकार्य्यत्वस्य च शक्यतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः। किन्तु कार्य्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः। ननु

सामान्यतः कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह—अन्वितेति अयोग्यतया—धात्वर्थान्वयायोग्यतया। नन्वेवं कार्य्यत्वेन घटादेरपि शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह विधेति केवलस्य—धात्वसमभिव्याहृतस्य, तस्य—विधिप्रत्ययस्य, अप्रयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः। अप्रयोगः विधिप्रत्ययः इत्यादेरप्रयोगः। प्रयोगोपाधीति शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधेऽभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमित्यर्थः। तादृशबोधेऽपक्षत्वं कारणमिति पर्य्यवसितोऽर्थः। प्रतिपत्तिः शक्यप्रतिपत्तिः। तदेव तत्वेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना शक्यवृत्ति तदेवेत्यर्थः तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितम्। आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवाद्यंशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। आकृतिस्तु अवयवसंयोगविशेषरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्। वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तु न कोपि धर्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः पशुपदादेरपि लोमवल्लाङ्गूलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवल्लाङ्गूलादिकम्। घटादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपालत्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात्। तत्पदेति न चाकृतेरपि कालिकादिसम्बन्धेन शक्यगवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् मुख्यत्वोपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः, घटादिपदे आकृतिव्याप्यान्तरजातेः शक्यतावच्छेदकत्वव्युदासः। ज्ञानविषयशक्तत्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिमुख्यविशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्यमुख्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम्। नचाकाशादेरपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादेर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेराकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः। सम्प्रदायमते चाकाशादिपदशक्तेर्विशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसिद्धेरेवातिव्याप्तिविरहात्, अवयवावयविशाचिद्द्रव्यादिपदे द्रव्यादेः शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यदलम्। उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्ति-समाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके नातिप्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं यत्प्रकारताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तस्यैव विवक्षितत्वादिति निगर्वः। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं संख्यानसूत्रगुरुमते, नव्यनैयायिकमते च संमतमिति न तत्रातिव्याप्तिरिति तु ध्यायः। सास्नादौ सास्नासमवेतत्वादौ तथा—यथोक्तलक्षणाश्रय। तद्बोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्त्तकत्वात् शक्त्याऽजनकत्वात् घटादिपदस्येति शेषः। ननु लौकिकलिङः कार्य्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्य्ये धर्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्त्ववैदिकलिङ्त्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदकगौरवमित्यत आह अत एवेति शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः। लाक्षणिकी-कार्य्यत्वे लाक्षणिकी वेदे—वेदस्थले। शक्तिकल्पनादिति लिङ्सामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः। न च लिङ्मात्रस्य कार्य्यत्वे शक्तिः वेदे च कार्य्ये धर्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्य्यत्वापेक्षया कार्य्यत्वविशिष्टस्य कार्य्यत्वस्य गुरुत्वात् विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं कृतिसाध्यत्वत्वरूपकार्य्यत्वत्वापेक्षया प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्मत्वरूपस्य वा कार्य्यत्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः। वेदे च प्रागभाववत्त्वादिरूपकार्य्यत्वाश्रये धर्मिणि लक्षणाऽस्त्वेवेत्याशयः। ननु लोकस्थले कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वमेवाऽर्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत आह नचेति पूर्व्वमिति वेदे तु अनादिलिङ्प्रवाहदेशाव्यापकाभावपूर्व्वावगमात्तत्र तात्पर्य्यमस्त्व इति भावः। वस्तुतोऽपूर्व्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यम्। ननु लिङः शक्तिपक्षे क्रियाभिन्नधर्मिणोविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्येव तथा च लोकेऽपि पाकः कार्य्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणया इत्यत आह क्रियासाधारण्येति। लक्षणैव कार्य्यत्वे लक्षणैव। पाककार्य्यतावगम्यते इत्याधाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायते इत्यर्थः। अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा च प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधाल्लक्षणेति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतो धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारण्यशक्तावपि शक्त्या नोपपत्तिरन्यथा नित्यनिषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधसम्भवादपूर्व्वलोपापत्तिरिति ध्येयम्। ननु लोके पचेतेत्यादौ [illegible]

पदात् कार्य्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाकविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति वक्तृतात्पर्य्यमनुपपन्नं लिङो लक्षणया कार्य्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यत आह तत्रेति कार्य्यत्वे कार्य्यत्वोपस्थितौ । तात्पर्य्याद्धीति लोके लाघवात् केवलकार्य्यत्वोपस्थितौ लिङस्तात्पर्य्यात् केवलकार्य्यत्व एव शक्तिरित्यर्थः नतु शक्तेरिति अन्यलभ्येति शेषः इदमापाततः लौकिकतात्पर्य्यस्य पुरुषेच्छानियन्त्रितत्वात्तत्र लाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् । वस्तुतस्तु तात्पर्य्यस्याप्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वम् । ननु तथापि यन्मते वेदस्थले कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वान्वये लिङः शक्तिस्तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके शक्त्यैव कार्य्यत्वोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणया इत्यत आह तृतीयाया इति । न स्वतन्त्रं शक्यमिति धर्म्यंशे निर्विकल्पकशक्यत्वापत्तेरिति भावः । कार्य्यत्वे लक्षणेति कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वविशिष्टशक्त्यादीनामपि तादृशकार्य्यत्वे लक्षणैव इत्यर्थः । गतत्वेन-विशेषणत्वेन । स्वतन्त्रेति इतराविशेषणतयेत्यर्थः । तुषानुपवपतीति पुरोडाशाय कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः पुरोडाशार्थतयेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः तदन्वितत्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकरूपपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन, शाब्दानुभवविषयस्य कपालस्येत्यर्थः, नोपवापाकाङ्क्षा इति एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षेति मते एकप्रयोजनकत्वेनावगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया असम्भवात्तु कपालस्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः। स्वतन्त्रकपालोपस्थितये इति पुरोडाशप्रयोजनकानन्वितत्वेन कपालशाब्दबुद्धये इत्यर्थः अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य पुरोडाशाधिष्ठाने क्लृप्तपात्रे लक्षणेत्यर्थः । एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानाभिन्नकपालेन तुषानुपवपतीत्यन्वयबोधः पुरोडाशस्य कपालमिति षष्ठीतत्पुरुषः, पुरोडाशश्च तत्कपालञ्चेति कर्म्मधारयो वेति भावः । उपवापः स्फोटनं यद्यप्यत्र इतरविशेषणतया उपस्थितिनिबन्धनं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवत्त्वोपस्थितिनिबन्धनमेवेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैषम्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनिबन्धनलक्षणामात्रे दृष्टान्तः । एतच्चापाततः जिज्ञासायोग्यताया आकाङ्क्षात्वाभावात् घटजनकेन दण्डेन गामभ्याजेत्यत्राप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षतयाऽन्वयबोधानुपपत्तेः क्रियान्तरवाक्यार्थबोधपूर्व्वकमहावाक्यार्थबोधेऽप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि खलेकपोतन्यायेन युगपदन्वयबोधे न काप्यनुपपत्तिः । वस्तुतस्तु वेदस्थले एकप्रयोजनकत्वविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरे नान्वयः आनुपूर्व्वीभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् वेदानुपूर्व्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकैकवाक्यतया तथा निर्णीतत्वादित्यधिष्ठानलक्षणेत्येव तत्त्वम् । व्युत्पत्तिविरोध इति लोके लिङ्त्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्य्ये धर्म्मिणि लिङ्शक्तौ तद्भङ्ग इत्यर्थः । लोके इति लिङ्त्वावच्छेदेनेति शेषः । क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः क्रियाविशेष्यककार्य्यत्वानुभवजनकता । कार्य्यत्वमात्रे इति शक्तिरवधारितेत्यनुषज्यते शक्तिरनुभवजनकता । न चेति वेदस्थले इति शेषः । धर्म्यन्तरे कार्य्ये धर्म्मिणि तद्भङ्ग इति क्रियानिष्ठकार्य्यत्वस्यैव लिङा बोधनादिति भावः । ननु तथापि लोकस्थले लिङः क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकतया प्रकृत्यर्थान्वितकार्य्यबोधकत्वं लिङ्त्वावच्छेदेन सिद्धं कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तौ च तद्भङ्गः कार्य्ये धर्म्मिण्येव लिङर्थकार्य्यत्वान्वयादित्यत आह तथादिति लोकस्थले लिङः क्रियान्वितकार्य्यताबोधकत्वात् इत्यर्थः । प्रत्ययानां गृहीतमिति लिङ्प्रत्ययत्वावच्छेदेन गृहीतमित्यर्थः । न तु प्रकृत्यर्थान्विततया यावत्कार्य्यबोधकत्वमिति भावः । प्रत्ययार्थश्च-लिङ्प्रत्ययार्थश्च । न विरोध इति अपूर्व्वरूपकार्य्यस्यैव प्रकृत्यर्थान्वितत्वादिति भावः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह अस्तु वेति । क्रियाकार्य्यत्व इति क्रियाकृतिस्तस्याः कार्य्यत्वं तत्साध्यत्वं इत्यर्थः शक्ततावच्छेदकस्य लिङ्त्वमेव वेदेऽपि अपूर्व्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वावगमादिति भावः । नानार्थन्यायेनेति हर्य्यादिपदन्यायेनेत्यर्थः । यथाश्रुतेऽस्यापि नानार्थतया नानार्थतुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः । वेदे-वेदस्थले धर्म्यन्तरे कार्य्ये धर्म्मिणि शक्ततावच्छेदकन्तु अत्रापि लिङ्त्वमेवेति भावः । तथाच यथा हर्य्यादिपदस्थले एकमेव हरिपदत्वादिकं शक्ततावच्छेदकं विष्णुत्वचन्द्रत्वादिभेदेन शक्यतावच्छेदकस्य नाना तथैवैकमेव लिङ्त्वं शक्ततावच्छेदकं शक्यतावच्छेदकस्य कार्य्यत्वत्वं कार्य्यत्वञ्च द्वयमिति फलितोऽर्थः । न च लिङ्त्वावच्छेदेन कार्य्ये शक्तौ, लोकेऽप्यपूर्व्वलाभापत्तिरिति वाच्यं प्रागेव समाहितत्वात् तत्रापूर्व्वस्य बाधितत्वाच्चेति भावः ।”

मणिकृता तु एतन्मतं पूर्व्वपक्षीकृत्य दूषितम् । तच्च तत एवावसेयम् । विस्तरभयान्नोक्तम् ।

कार्य्यकारणभाव पुं० कार्य्यञ्च कारणञ्च तयोर्भावः । एकस्य स्वकारणापेक्षया कार्य्यत्वे तदपेक्षया चान्यस्य कारणत्वे

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटदण्डयोः कार्य्यकारणभावः। “कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात्” सर्व्वद० बौद्धदर्शने। तत्र कार्य्यभेदेन कारणभेदे कारणशब्दे १९२८पृ०उक्तप्रायेऽपि किञ्चिदाधिक्यमुच्यते। कारणं तावत् द्विविधं मुख्यममुख्यञ्च तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यक्षे इन्द्रियमित्यादि। तद्भिन्नममुख्यं तच्च सहकारि कारणम्। मुख्यमपि त्रिविधं न्यायमते समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं समवायिकारणं, कपालसंयोगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकारणानि। तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे। असाधारणकारणमपि कार्य्यभेदाच्चानाविधम्। निमित्तकारणमपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारणनिमित्तकारणानि चाष्टविधानि ईश्वरस्तज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात्। असाधारणनिमित्तकारणानि चानेकविधानि। प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते। स च निमित्तकारणमेव। वेदान्तिनस्तु अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति “कथमसतः सज्जायेतेति” श्रुतेः नासतोविद्यते भावः” इति गीतोक्तेश्च। तदेतन्निर्णीतं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा

“नित्यानाञ्चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति। अतः पूर्व्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति “अकुर्व्वन् विहितं कर्मेति” हि शतुर्नानुपपत्तिः। अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्व्वप्रमाणव्याकोपः” भा०।

व्याकृतञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

“यच्चोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह नित्यानाञ्चेति। आगामि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् “पापः पापेनेति” श्रुतेः। निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद् दुःखस्येत्यर्थः। “अकुर्व्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति” शतृप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अतः पूर्व्वेति। यदि यथावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत्। न चायं विहितमकार्षीदतः प्रत्यवायो भविष्यतीति शिष्टैर्लक्ष्यते। यथा “विचिकित्सन् श्रोत्रिय” इति। ततः शतृप्रत्ययस्यान्यथाव्यु-

“लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति (पा०) शतृप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यते? तत्राह अन्यथेति। अभावरूपस्य कार्य्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्व्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः।

ननु त्वयाप्यकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम्। भाट्टैश्चानुपलब्धस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्य्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम्। ‘भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्य्यवन्मतम्” इति उच्यते। “अकरणस्याभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु तद्भानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम्। तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते। नित्याकरणाज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात्। भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञातस्य योग्यानुपलब्धस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञानध्वंसतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः। तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रामाणिकत्वम्। प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यज्ञापकत्वमेव। यस्मादिदं प्राङ्नासीत्तस्मादिदानीं जातमिति। न तु जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावित्वेन कारणत्वे प्राक्कालस्य स्वहेतुतापातः। प्रागभावित्वमपि चान्यथासिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके”।

कार्य्यविवृतिश्च कार्य्यशब्दे उक्ता। तत्र समवायिकारणोत्पाद्यं समवेताख्यमुपादेयमित्युच्यते तद्भिन्नं कार्य्यं कार्य्योत्पाद्यादिशब्देन व्यवह्रियते इति भेदः।

कार्य्यकुशल त्रि० ७त०। कार्य्यसम्पादने क्रियादक्षे।

कार्य्यचिन्तक त्रि० कार्य्यं चिन्तयति चिन्ति—ण्वुल् उप० स०। कर्त्तव्यविषये कृताकृतचिन्तके। “धर्म्मज्ञाः शुचयो ऽलुब्धाभवेयुः कार्य्यचिन्तकाः” याज्ञ०।

कार्य्यता स्त्री कार्य्यस्य भावः तल्। १कर्त्तव्यतायां २कृतिसाध्यतायाम्। त्व कार्य्यत्व तत्रार्थे न०। गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा। “कार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तत्सत्त्वे कृतिविलम्बहेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च [illegible]प्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्वा साधयामीति तदनुभवात्। स [illegible]साध्यताज्ञानसाध्या;

साध्ये पाके प्रवर्त्तते न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या, स्वकृत्यसाध्ये चिकीर्षापत्तेः । स्वकृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेत् न तदभावस्य कारणत्वे गौरवात् अथाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधारसिद्धेत्यतो न लाघवावसर इति चेत् न यत्र शब्दादनुमानाद्वा दैवात् वा, तत्र लाघवावतारात् इच्छायाः स्वप्रकाशकज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वात् जनकज्ञानं विघटयतएव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च व्याप्तिधीविघटनद्वारानुमितिप्रतिबन्धकानैकान्तज्ञानवत् अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोभयोपयोत्त्वनिष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रवर्त्तकं कल्प्येत । ननु सन्धोधात्वर्थगोचरेच्छात्वावच्छिन्नत्वाल्लाघवाच्च कृताविच्छा चिकीर्षा सा च इष्टाविवेष्टसाधनताज्ञानादिति चेत् न वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या साधयामीतीच्छायाः कृतिपर्य्यन्तमनुभूयमानायाः सनन्तवाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । किञ्च पाकं चिकीर्षतीत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छाविषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, धातोश्च सन्प्रत्ययाभिधेयेच्छाप्रकारत्वाच्चत्वम् ओदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजनविषयत्वयोदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् इष्टसाधनत्वेन इष्टाविव कृतावीच्छासम्भवेऽपि कृतीच्छा न प्रवर्त्तिका किन्तु कृतिसाध्येच्छैव । घटं जानाति चिकीर्षति करोतीति ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तीनामेकविषयत्वानुभवात् । अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत् नस्तु पाक विशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्य्यते प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तल्लिप्साया अनिवृत्तेरिति चेत् न स्वविषयसिद्धत्वस्य फलेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छाविरोधित्वात् अस्ति च तत्र पाकोदनयोः सिद्धता । अन्यौदनेच्छायां पाकचिकीर्षा भवत्येव प्रत्यत असिद्धत्वात् कृतावेवेच्छा न विच्छिद्येत यदि कृतिविषयसिद्धत्वफलेच्छाविच्छेदौ न विरोधिनौ प्रीत्या धनलाभेऽपि तदधिकधनेच्छा न विच्छिद्यते तस्य असिद्धत्वात् तत्फलेच्छायाश्च सत्त्वात् धनमात्रार्थिनश्च प्रीत्या लाभे प्रतिग्रहेण तल्लिप्सा नास्त्येव धनमात्रस्य सिद्धत्वात् किञ्चिद्विशेषस्य सिद्धावेव हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलस्वविषयसिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव । वस्तुतस्तु क्रियानुकूला कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः कृतिसाध्यत्वम् इष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियाद्वारैव कृतेरिष्टसाधनत्वादिति तद्बोधात् [illegible]व कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यताप्रकारनैययम् । अतः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिकारणत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया गौरवात् तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तत्रेच्छा यथा स्वकेदारवृष्टित्वेनेष्टसाधनत्वात्तथैवेच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वम् अतः कृतिसाध्यत्वेन तत्रेच्छा भवतीति कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां न इष्टेच्छाविलक्षणसामग्र्यन्तरकल्पनमिति चेत् भवेदेवं यदि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनता स्यात् न चैवं, गौरवात् किन्तु पाकत्वेन, सा तु कृतिं विना नेत्यन्यदेतत् । वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या साधयामीतीच्छा इष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत् तर्हि तत्र वह्निसाध्यताज्ञानवदत्रापि कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमावश्यकं कृतौ चानुभवसिद्धं चिकीर्षाधीनत्वं विशेषः, तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न प्रवृत्तिः । अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापत्तेऽपि तत्र प्रवर्त्तेत ननु चिकीर्षाधीनत्वस्य उपलक्षणत्वे उपलक्ष्यमात्रगतानतिप्रसक्तधर्माभावात् कृतिमात्रस्य चातिप्रसङ्गात् तत्तत्कृतिविशेषा उपलक्ष्याः तथा च तदननुगमात् प्रवृत्तेरननुगमः विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च । किञ्च चिकीर्षासाध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्थसाधनस्य विरोधेन कृतिसाध्यता पाकादौ न स्यादेतेति चेत् न, अस्ति हि कृतिविशेषो मानसप्रत्यक्षसिद्धो जीवनयोनियत्नव्यावृत्तः स्वचिकीर्षोपलक्ष्यः यत्र चिकीर्षाकारणत्वग्रहः स च तत्र जातिरूपो मम त्वनुगतकारणोपाधिरूपः । एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषाणामुपलक्ष्यमाणानामनुगतत्वमपि यथा गोत्वेन तटस्थेनोपलक्षिता माहिष्यादिव्यावृत्ता धामकर्मव्यक्तिविशेषा धेनुपदेनोच्यन्ते न तु गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि एवं जीवनयोनिव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः । ननु कृतिसाध्ये न कृतिर्विशेषणम् असत्त्वात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं, ज्ञाने च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः नोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गादिति चेत् न कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये च परिचायकतयोपलक्षणम् अन्यत्रेष्टसाधनेऽपीष्टं न विशेषणम् असत्त्वान्नोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गात् लिङ्गज्ञानादौ वा का गतिः । नन्वेवं भ्रमेऽपि चिकीर्षा स्यात् तत्रापि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वात् । भ्रमस्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न

असद्भावस्थायत: कार्य्यानुत्पत्तेः। तथा च पाकादेरसिद्धत्वसिद्धत्वज्ञाने साध्यत्वसाधनत्वयोः नचैकमेकमेकदा सिद्धमसिद्धञ्चेति ज्ञायते। न च स्वरूपगतता साध्यत्वसाधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं यदि हि स्वरूपनिबन्धनं तदुभयं तत्स्वरूपं सदैव सिद्धमसिद्धञ्च स्यात्। भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वेऽनवगम्याज्ञानात्। तस्मात् समयभेदोपाधिक एव तदुभयसम्बन्धः। पाके इदानीं साध्यत्वम् अग्रे च साधनत्वं ज्ञायत इति चेत्? न, इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नानात्वादननुगमेन व्याप्त्यग्रहात्, शब्देन तथा प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गौरवाच्च। स्वकृतेनः सिद्धमिष्टसाधनमिति ज्ञानाच्चिकीर्षा, न हि सिद्धं कश्चिच्चिकीर्षति, कृतेः पूर्व्वं कृतितः सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च। न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसाधनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं न हि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनतेत्युक्तम्। तस्मात् कृतिक्रियमाणविलक्षणं कृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षाप्रयोजकं, तादृशञ्च साधनत्वाविरोध्येव किञ्च साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्म्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि। न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तम्। एतेन इच्छादाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन क्लृप्तमिति निरस्तम् कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे इच्छादाविच्छा? तत्साध्येष्टज्ञानादिति रहस्यम्। अन्ये तु सुखदुःखाभावतत्साधनेष्विच्छाप्रयोजकमनुगतमुद्देश्यत्वं पुरुषार्थपदवेद्यं धर्म्मान्तरमस्ति अनुगतकार्य्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात् तदेव दुःखसाधनव्यावृत्तसुखतत्साधनादौ चिकीर्षाप्रयोजकमिति। न च दुःखविरोधित्वमेव तथाऽस्त्विति वाच्यं सुखानवस्थानियमविरोधस्यासम्भवात्। वध्यघातकभावस्यैकसमये सामानाधिकरण्याभावस्य च यत्नादिसाधारणत्वादिति तन्न तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादिच्छोत्पत्तेः न हि सुखे ज्ञाते धर्म्मान्तरज्ञानं विना नेच्छा। तथात्वे स्वतः प्रयोजनत्वव्याघातापत्तेः तदेव हि स्वतः प्रयोजनं यदगतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते। किञ्चानुगतधर्म्मकल्पनापि कारणैः, न च सुखादाविच्छाकारणत्वं अनागतत्वात् किन्तु तदगमः। तर्हि सुखादिज्ञाने तत्स्वरूपसदेवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत्? न, यथाश्रुतोद्देश्यत्वं सुखज्ञानादिषूनुपपद्यते अन्यतरत्वात् तृणारणिमणिन्यायाद्वा तथेच्छा जायताम्। [illegible] प्रत्यामप्रिभक्षणे स्वरूपं न कृतिं विना। चेमसाधारणञ्चैतत्

कृतिसाध्यत्वं न तु कृतेः पूर्व्वम्। ननु कृतौ नष्टायां सत्यपि धर्म्मी न कार्य्यं, तथा च कथं कार्य्येऽपूर्व्वे कामिनोऽन्वयः क्षणिकत्वेन क्रियातुल्यत्वादिति चेत्? न, यद्वृत्ति काम्यसाधनत्वं तत्र कार्य्यताबुद्धेः प्रयोजकत्वात् न तु कार्य्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनतेति व्याप्तिः। ननु पाकादौ कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रत्यक्षेण, कृत्यनन्तरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञानं तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्याश्रयात्। कृतिसाध्यतांशे च चिकीर्षाकृत्योरसम्भवाच्चेति चेत् न पाकः मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वात् देशाद्यनधीनत्वे सति मदिष्टसाधनत्वाद्वा मद्भोजनवत् इत्यनुमानात् स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानं, यस्य यदिष्टसाधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत्तदा तत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तेः असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभावात्। बलवदनिष्टाजनकत्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने न व्यभिचारः अतीतपाके कृतिसाध्यतांशे च न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्यापि कृतिसाध्यत्वात्। अतीतनादरायाञ्चातीतोदने इच्छाविरहे स्वेष्टसाधनत्वाभावात् अतएव निदाघदूनदेहोऽपि सति वारिदे तोयदानोयलाभसम्भावनायां वा सरोऽवगाहने न प्रवर्त्तते इष्टसन्तापशान्तिसाधनस्य तोयसम्बन्धस्य स्वकृतिं विनाऽपि सिद्धिप्रतिसन्धाने लिङ्गाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात्। यदा च मत्कृतिं विना स न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते, तदा प्रवर्त्तते। यस्य सन्तापशान्तिमात्रमिष्टं स सरोऽवगाहनस्येष्टसाधनत्वमेव न प्रतिसन्धत्ते। उपस्थितवृष्टितोऽपि तत्सम्भवादिति कश्चित्। तन्न तोयसम्बन्धत्वेन न सन्तापशान्तिसाधनत्वं तस्य सरोऽवगाहनेऽपि सत्त्वात् अन्यथा वृष्टिरपि तत्साधनं न स्यात् सरोऽवगाहनादपि तत्सिद्धेः किन्तु कार्य्यभेदसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वेन लिङ्गं पाकादिवदोदनादेरपि प्रवृत्तेः पूर्व्वं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात्। नन्वेवं लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च। न च लाघवात् कृतिसाध्यताज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ तदा मानाभावेन युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धाच्चेति चेत् न लिङ्गज्ञाने कृतिसाध्यताप्रकाशे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात्। अतएव लिङ्गान्तरज्ञानमपि न प्रवर्त्तकम्। ननु पाकादिः

— क्रियमाणो वा न पक्षः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात् साध्यनागतः भाविपाके मानाभावेन आश्रयासिद्धेः कार्य्यत्वं भविष्यद्वृत्ति सामान्यत्वात् गोत्ववदिति, कालमिति चेत्?

तत्कृतिसाध्योऽचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंससाक्षात्-
कारातिरिक्ते चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात् नहि भोज-
नादिचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यत इति केचित् तन्न
गुरुतरभारोत्तोलने कृतिसाध्ये श्रमात् पृष्ठस्य निगड-
निबद्धदेहस्य वा कृतौ सत्यामुद्वेलनचलनक्रियानुत्पादेऽपि
श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात्। न तु तज्जन्यक्रियायाः,
सुखे व्यभिचाराच्च न हि सुखं कृतिसाधनचिकीर्षाविषयः
उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या।
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न श्रमे, द्वेषयोनियत्नाद-
पि तदुत्पत्तेरित्यपरे तन्न यत्न वधस्येष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा-
जन्यकृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात् द्वेषसिद्धिस्तु
यत्नं द्वेष्योत्थबाधितानुभवबलात्। यत्तु श्रमः कृतित्वेन
कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीनकृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि श्रमे
चिकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणता स्यात्तदा चिकीर्षितमेव
भोजनं कृत्वा साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात्
श्रमवद्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात् भोजनादिव चिकी-
र्षाधीनकृतिविशेषात् सहि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीव-
योनिकृतेस्तदनुत्पादात्। यद्वा श्रमो न भोजनकृतिसाध्यः
किन्तु तच्चिरन्तरोत्पन्नाज्जीवनयोनियत्नादेवेति तन्न
नहि कृतित्वेन श्रमजनकत्वं नापि कृत्यन्तरादेव श्रमोत्-
पत्तिः जीवनयोनियत्नेन चापि भारोद्वहनादि कर्म
कुर्वतस्तादृशश्रमानुभवेन तस्य श्रमाजनकत्वात्। तथा-
च भोजनादिवत् श्रमविशेषाणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्व
मनन्यगतिकत्वात्। सुप्तस्य स्वेदाद्यनुमितः श्रमस्तज्जन्य
इति चेत् न स्वेदादेः श्रमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा
जागरेऽपि तदनुवृत्तौ श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादिति नैवं स्वे-
च्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्। श्रमश्च नियमतो
ऽन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः श्रमे दुःखत्वेन इच्छाविरहात्।
अतएवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन श्रमो नान्तरीयक इत्यु-
च्यते। स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं, गौरवात्।
अन्ये तु कृतिगतधर्मान्तरमेवोद्देश्यत्वं तद्विशिष्टकृतिसा-
ध्यश्च न श्रमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृतिमात्र-
साध्यः अतएव कष्टं कर्मेत्यनुभवो लोकानाम्। एवं चिकी-
र्षायां ममैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तत्र तु कृतिसा-
ध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति चतु-
ष्टयम् इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति
द्वयं इष्टसाध्ये सुखे लिप्सा इष्टमपि विषयीकरोति।

तत्र तु स्वयम् विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्टसाध-
नत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्वं विशेष-
णमिति कश्चित् तत्तुच्छं विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वमेव
न स्यात् जीवनयोनिकृतेस्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थविशे-
षणम्। स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्विषभक्षणे चैत्यवन्दने च
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्तत्वात् कार्य-
त्वस्य, तथाच सञ्जातबाधोऽपि तत्र कार्यज्ञानात् प्रवर्त्तेत
तथा तृप्तोऽपि भोजने न तु कृतिसाध्यतानुभवस्तथा,
अन्यथेष्टसाधनतावारणे विषभक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत। नचेष्ट-
साधनताज्ञानं वेदोवानुभावकोऽस्त्विति चेत् न वस्तुतस्तत्र
कृतिसाध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्तवाक्येन वा तदनुभवासम्भवात्
लिङ्गाभावादाप्तवाक्याभावाद्वा प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च भेदाग्रहवादिन
स्तत्र तदनुभवाभावात् नैवं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धान
जन्यं हि कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाहि काम्ये पुरुष-
विशेषणं कामना ततः काम्यसाधनताज्ञानेन यागपाकादौ
कार्यताज्ञानं नित्ये च कालशौचादि स्वविशेषणं तथाचैतत्-
सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्यासमये शौचादि-
मत्त्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिवेति, कार्यताज्ञानं शौचा-
दिस्वविशेषणज्ञानजन्यम्। तदुक्तं "स कार्यविशेषः पुरुष-
विशेषभावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति"। संजातबाधस्य च विष-
भक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाधनताज्ञा-
नमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तेत। तृप्तस्य च
तृप्तौ कामनादिरहेणेष्टसाधनताज्ञानाभावान्न तथा बोधः।
अन्ये त्वात्मनो जीवत्वप्रतिसन्धानजन्यं श्रमे कृतिसाध्य-
ताज्ञानं न सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्वविशेषणे
विशेषणमिति, तन्न श्रमे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वज्ञानाभा-
वेन साध्यत्वाभावात्। इष्टसाधनतालिङ्गं कार्य्यताज्ञानं
प्रवर्त्तकमित्यपरे तन्न नित्ये तदभावात्। ननु विषभक्षणव्या-
वृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेष-
णमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात्। कि-
ञ्चोपायविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपाये-
च्छावत् इष्टेच्छावत्। भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमि-
ष्टसाधनत्वमिति चेन्न तथापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन
तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् कृतिहेतुचिकीर्षायां तत्प्रयोजकं न
भोगचिकीर्षायां तथा, उपायचिकीर्षात एव कृतिसम्भवा-
दिति चेन्न तुल्यमिति नैवं साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र
ज्ञातुमशक्यत्वात् असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं, सिद्ध-
तादशायां तदभावात् सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वम्

न सामानाभावेन गोत्वेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाकमात्रं पक्षः इति चेत् न मात्रार्थो यदि पाकत्वं तदा बाधो लङ्गासिद्धिश्च । सर्व्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धपाकभागे बाधः, अनागतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासीनः पाकः पक्षः पाकसामान्ये च कृतिसाध्यत्वं बाधितमित्यनेन सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेश्च सिद्धविषयत्वे बाधात् भिन्नविषयत्वे चासिद्धविषयेच्छाप्रवृत्त्यनुत्पादकत्वात् ।

कृतिक्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यताज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतिश्चोत्पद्यते अनन्यगतिकत्वेन तथा कारणत्वस्यावश्यकल्पनादिति चेत् तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं ज्ञाने भासतेऽन्यप्रकारकज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् । तथा च लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु प्राथमिकत्वात् । यत्तु स्तुतपाके कृतसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात् प्रवृत्तिः, यथासंसर्गाग्रह इष्टसाधनताज्ञानादिति, तन्न स्तुतपाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहानुमानबाधात् । स्तुतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न ज्ञायते इति चेत् तर्हि स्तुतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तेत सिद्धौदनोऽपि पाके, तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत । ननु तत्र पाकादौ सिद्धत्वग्रहात् तदसंसर्गाग्रह इति चेत् तुल्यम् । अपि च स्तुतपाके कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहादिव सामानासंसर्गाग्रहाद्धिंसादिनो प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्चैवं सिद्धपाकज्ञानादज्ञानेऽसिद्धे पाके इच्छाप्रवृत्ती स्यातामिति । अत्र ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्ध्यत् सिद्धे बाधादनागतं पाकमादाय सिद्ध्यति । पक्षतावच्छेदकधर्म्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य सिद्धे न सिद्ध्यतीत्यनुमाने क्लृप्तत्वात् यथा पर्व्वतवह्निबाधेऽपि वह्निमात्रं न बाधितमित्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति । अप्रसिद्धयोः पक्षसाध्ययोः सिद्धाविशेषात् तस्मात् "असिद्धस्य क्वचित् सिद्धेः सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धेर्मितिस्तेनानुमा त्रिधा" । अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्यते? । किञ्च तवापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं तृप्तादेरिच्छा? सिद्धत्वस्येच्छाविरोधित्वादनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतएव सिद्धासिद्धविषयनिरासेन सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न तृप्त्यादाविष्टसाधनतापि । न च तृप्त्यादिसाध्येष्टज्ञानात् तृप्त्यादाविच्छा इच्छायाः सिद्धासिद्धतृप्त्यादितत्फलविषयकत्वविकल्पग्रासात् । अथ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या तृप्त्यादित्वेन सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धतृप्त्यादितत्फलविषयकज्ञान-सुपन्नं तेन सिद्धं विरोधिनं त्यक्त्वाऽसिद्धविषयेच्छोत्पद्यते । यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेण इष्टसाधनताग्रहस्तेन रूपेण स तेऽसिद्धे चेच्छोत्पद्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधारणात् । सुखेच्छायामप्येवमिति चेत तर्हि ममापि पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा । तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सिद्धकृतपाकविषयं वेत्यन्यदेतत् । बालस्य व्याप्तिग्रहोपायाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेत् इष्टोद्बोधितजन्मान्तरीयसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्य्यमिति स्मरणात् तत्रापीष्टसाधनतास्मरणात्तत्र प्रवृत्तिरनन्यगतिकत्वात् । न च जन्मान्तरेऽपि पर्य्यनुयोगः, जन्मधाराया अनादित्वात् । प्रत्यक्षानुमानमूलत्वाच्च नान्धपरम्परा । वस्तुतस्तु शुष्ककण्ठतया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति ततः सुखवृत्ति कार्य्यत्वं सुखवृत्तितया अन्तरङ्गत्वात् मातुःस्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणं सुखावृत्तित्वेन बहिरङ्गत्वात् । सुखकार्य्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्य्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्य्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् । एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ कार्य्यताज्ञानं प्रयोजकं क्लृप्तमित्यन्येऽपि तदेव प्रवर्त्तकं क्लृप्तत्वात्" ।

अत्र दिङ्मात्रं मथुरानाथव्याख्या प्रदर्श्यते ।

"कार्य्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः, न च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घटयागपाकादिकर्त्तुस्तदुपायकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धविशेष्यकप्रवृत्तिदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यं प्रवृत्तेर्हि विषयता त्रयी एका साध्यत्वाख्यविषयता सा च यस्मिन् कृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षादिना प्रवृत्तिस्तन्निष्ठा, तच्च घटयागपाकादावेव न तु तज्जनकीभूतकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धनिष्ठा अतएव घटं करोमि यागं करोमीत्याद्येवानुव्यवसायो । न तु कपालकर्परादेः सिद्धतादशायां कपालं करोमि हविः करोमीत्याद्यनुव्यवसायः व्यवहारो वा कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयायाः साध्यताख्यविषयतार्थकत्वनियमात् । न च साध्यताख्याया एव विषयतायाः कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयार्थत्वनियमे कपालतन्त्वादेः सिद्धतादशायां कपालं करोति तन्तुं करोतीत्यादि व्यवहाराभाववत् कपालं घटवत् करोति तन्तुं पटवत् करोतीत्यादि व्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यं साधर्म्यनिष्ठबोधकपदासमभिव्याहृतकृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयाया एव तथानियमात् तत्र कपालादि-

पदोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः घटादिपदस्य घट-
त्वादिपरं धात्वाख्यातयोर्व्यापारप्रयत्नौ यथायोग्य-
मर्थः तथा च कपालवृत्तिघटत्वाश्रयानुकूलव्यापारजनक
यत्नवानित्याद्यन्वयधीः। कपाले घटत्वं करोमीत्यादिवत्
कपाले घटं करोमीत्यादिप्रयोगोऽप्यत एवेत्यपि वदन्ति।

अपरा च उपादानतापरनाम्नी सिद्धत्वाख्यविषयता
सा च सिद्धकपालदण्डाद्युपाये तथा। कपालेन घटं
करोमि कृतिना यागं करोमीत्याद्यनुव्यवसायात् तत्र
उपादानत्वाख्यविषयताया एव तृतीयार्थत्वात् तस्य च
धात्वर्थे कृतावन्वयात्। न च तत्र जन्यत्वं निरूपकत्वं वा तृती-
यार्थस्तस्य च घटयागादावेवान्वय इति वाच्यम् सर्वत्र
तृतीयार्थस्य धात्वर्थ एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् अन्यथा
तण्डुलावयवेन तण्डुलं पचतीत्यपि व्यवहारापत्तेः।

अन्या च उद्देश्यताख्यविषयता सा च यत्नसाधनता-
ज्ञानाधीना चिकीर्षा तद्विषया तत्र जलाहरणस्वर्गा-
दिरूपं जलाहरणार्थितया घटं करोमि स्वर्गा-
र्थितया यागं करोमीत्यनुव्यवसायात्। जलाहरणमुद्दिश्य
घटं करोमि स्वर्गमुद्दिश्य यागं करोमीत्यनुव्यवसायाच्च
एवञ्च तत्तत्साध्यतावच्छेदकतत्तत्साध्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं
प्रति तत्तत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टावच्छेदकतत्तत्साध्य-
विशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः एवं
चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवसेयं तेन तस्या अपि कपाल-
दण्डचक्रादौ न व्यभिचारः। अन्यथा नैयायिकमतेऽपि
व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि कृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्ष-
योर्हेतुत्वोपगमादिति भावः। यत्तु प्रवृत्तेर्विषयतात्रैविध्ये
मानाभावः किन्तु कपालदण्डचक्राद्युपाय एव
प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव चोपादानत्वम्। नचैवं
घटं करोति यागं करोतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः कृति-
वाचिधात्वोर्न द्वितीयाया विशेष्यतार्थकत्वादन्यथा कपालं
करोतीत्यादिव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् तत्र घटयाग-
पाकादिपदस्य कपालदण्डचक्रादौ लाक्षणिकत्वात्
कृतिवाचिधात्वोर्योगे द्वितीयाया विशेष्यतानुकूलत्वान्यतरार्थ-
कत्वनियमेनानुकूलत्वं विशेष्यता वा तत्र द्वितीयार्थः इति
प्राञ्चो नैयायिका वदन्ति। तदसत् लक्षणया शब्दप्रयोगरूप
व्यवहारसम्भवेऽपि घटादिविशेष्यकत्वावगाहित्वेनानुभूय-
मानाया घटं करोमीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतेरनुपपादनात्
लक्षणायां मानाभावाच्च। किञ्च जलाहरणस्वर्गादिरूप
फलस्य उद्देश्यताख्यविषयताया घटयागपाकादेश्च सा-
ध्यताख्यविषयताया अनभ्युपगमे इष्टसाधनताज्ञान
कृतिसाध्यताचिकीर्षाणां कार्यकारणभावोऽपि दुर्वच
इत्युक्तप्रायमेव वक्ष्यमाणस्योपरिष्टात् इति दिक्। अत्र
च तत्प्रकारकतद्विशेष्यकतत्साधनताज्ञानत्वं तत्साध्यता-
वच्छेदकतत्साधकतद्विषयप्रवृत्तिकारणतावच्छेदकं न वा.
ज्ञानतद्विषयत्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति नवेत्यादि
विप्रतिपत्तयः तेन नैयायिकैरपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य
प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। तदर्थित्वञ्च तदुद्देश्यकत्वं
न तु इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं
तदर्थिप्रवृत्तिकारणं नवेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि कृति-
साध्यपदार्थनिष्ठयागादिरूपचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य
यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वस्याभ्युपगमात् इष्टसाधनत्व-
कृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहालम्बनस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभ्यु-
पगमाच्चेति ध्येयम्। चिकीर्षानिरुक्तं न कर्त्तव्यमस्तीति
कर्त्तव्यं द्वारं चिकीर्षा अवश्यं द्वारमिति समुदितार्थः
तथैव प्रकृतोपयोगात्। नचैवं प्रवर्त्तकज्ञानत्वव्यापकं चि-
कीर्षाव्यापारकत्वमिति फलितार्थः तच्चायुक्तं उपादान
प्रत्यक्षे व्यभिचारात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वात् उपा-
दानेच्छयोस्तस्य द्वारत्वमतेऽपि चिकीर्षाया अद्वारत्वाच्च
इति वाच्यं ज्ञानहेतुत्वस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षादसाधनीभूतस्य
ज्ञानस्येष्टत्वात् उपादानप्रत्यक्षस्य न साक्षात् साधनं
उपादानप्रत्यक्षविरहे प्रवृत्त्यनुदयात् उपादानेच्छाया स-
द्वारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावश्यकत्वात्। न च
तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फलचिकीर्षायाः प्रवृत्त्यव-
हेतुत्वात् इति वाच्यं फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपा-
येच्छामात्रसम्पादकत्वेनान्यथासिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव
तत्रासिद्धेः। यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा
उपायचिकीर्षाया एव तद्व्यापारत्वेन चिकीर्षाव्यापारकत्व
रूपसाध्यस्यापि तत्र सुतरां सत्त्वाच्च न हि स्वसमान-
विशेष्यकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्यन्तं साध्यमनुपयोगा-
दिति ध्येयम्। ननु चिकीर्षारूपव्यापारसत्त्वेऽपि कुतो
न क्वचित् कार्य्योत्पाद इत्यत आह तत्त्वम् इति। हेत्वन्त-
रेति हेत्वन्तरं दण्डकपालाद्युपादानलौकिकप्रत्यक्षं, प्रतिब-
न्धकाभावश्चेति भावः। ननु तत्तदुपादानतावच्छेदकतत्त-
दुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रकारक
तत्तदुपादानविशेष्यकलौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य
हेतुहेतुमद्भावात् दण्डकपालाद्युपादानप्रत्यक्षाभावे तदु-
पादानकप्रवृत्तिर्मास्तु घटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि

संयोगादिसाध्यकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिसत्त्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्याः घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया विशेषसामग्रीत्वविरहात् दण्डोपादानकप्रवृत्तिं विनापि कपालोपादानकघटसाध्यकप्रवृत्तौ घटसाध्यकप्रवृत्तिसत्त्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्याः घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया सामान्यसामग्रीत्वविरहाच्चेति चेन्न सामग्र्याः सामान्यविशेषभावाभावपक्षेऽपि दण्डचक्रकपालाद्यन्यतमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया घटादिसाध्यकप्रवृत्तेरलीकतया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां तदनुत्पत्तेः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नं प्रति किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसामग्रीसत्त्वे नायायाः तद्धर्मावच्छिन्नसामग्र्यास्तद्धर्मावच्छिन्नकार्योपधायकत्वात् इदमेव च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते। एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नस्य सत्त्वादित्यपि निरस्तं संयोगभ्रम्याद्यन्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरलीकतया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पादात् कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात्। नव्यास्तु उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुता, किन्तु घटादिनिष्ठचिकीर्षाया दण्डाद्युपादानकलौकिकसाक्षात्कारस्य च सत्त्वेऽपि दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानाभावदशायां घटसाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति न्यायमते परमते च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात्तदेव चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानमुपादानांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरुपेयते कार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवात्। न च घटसाध्यककपालोपादानकघटध्वंससाध्यकदण्डोपादानकसमूहालम्बनप्रवृत्तौ दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय घटत्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताशालिप्रवृत्तित्वमेव कार्यतावच्छेदकमुपेयं तथा च दण्डत्वावच्छिन्नोपादानतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताशालिप्रवृत्तित्वमादाय विनिगमनाविरहात्तथापि गुरुतरकार्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं दण्डाद्युपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटसाधनताज्ञानस्य घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया विनिगमनाविरहात् तादृशकार्यकारणभावद्वयस्य सर्वसम्मतत्वात्। इत्थञ्च विशेषसामग्रीविरहादेव उपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटादिसाध्यकप्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। एतेन घटादिनिष्ठचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानात्मकविशेषसामग्रीसत्त्वात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादिति द्वितीयातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः, केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेश्च घटादिनिष्ठचिकीर्षाजन्यघटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवासम्भव इति प्राहुः। अथ तत्कपालविषयकपालत्वज्ञाने इदं न कपालमित्यसंसर्गाग्रहसत्त्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनमिति कपालत्वाद्यवच्छिन्नतावच्छेदककतत्कपालविषयकलौकिकप्रत्यक्षात् कपालत्वप्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः। न च कपालत्वप्रकारेण तद्बुद्धौ वृक्षाविशेषप्राप्तिरिति वाच्यम् अनुभवविरोधादिति चेन्न तदुपादानतावच्छेदकांशे इदन्त्वधर्मितावच्छेदककतदुपादानविशेष्यकप्रत्यक्षस्य इदं घटसाधनमित्याकारस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदकतदुपादानकप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्द्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्याहेतुत्वात्। नचैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षादिदन्त्वप्रकारेणैतद्बुद्ध्युपादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् तस्य इदन्त्वांशे निर्द्धर्मितावच्छेदककत्वादिति वाच्यम् उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदादिदन्त्वस्थले निर्द्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यापि प्रवर्त्तकत्वात् इदमिदं नेत्यसंसर्गाग्रहासत्त्वेन तत्रापि तत्प्रसङ्गविरहादित्यास्तां विस्तरः। चिकीर्षेति व्यापारीभूतचिकीर्षा चेत्यर्थः। अन्यथा—चिकीर्षासामान्यस्य लक्षणत्वे। अत्रत्ये फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वं विशेषणं व्यर्थं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति। अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेन लक्ष्यत्वाभावात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिसाध्यक्रियेति क्रियापदं धर्म्मिमात्रपरम् कृतिसाध्यत्वञ्च साध्यत्वाख्यफलीभूतविषयताशालिनिष्ठत्वं तथा च साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिधर्म्मिविषयकेत्यर्थः फलस्य तादृशविषयताशालीति भावः। केचित्तु क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिपरम् न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रकृते लक्ष्या सा च संसर्गादिनी चिकीर्षैव, विवं-

संवादिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽन्यथाख्यात्यापत्तेः । तथा च इच्छादिविसंवादिचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् इत्याहुः । पाकमिति पाकं कृत्या साधयामीत्याकारिकायां तस्यां तदनुभवात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः कृतिसाध्यत्वेन पाकमिच्छामीति तदनुव्यवसायसत्त्वादिति भावः । इच्छाया इत्यादि । इच्छायाः स्वप्रकारकसंवादीच्छायाः तत्प्रकारकसंवादाच्छायास्तत्प्रकारकधीसाध्यत्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुनये रजतादिप्रकारकविसंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्यायां व्यभिचारवारणाय संवादित्वोपादानं कूटलिङ्गस्थलेऽप्यनायत्या तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादः कल्प्यते । न चैवं संवादिचिकीर्षायां तज्जन्यप्रवृत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चिकीर्षासामान्ये च कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य न हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यं संवादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति (यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति) न्यायात् चिकीर्षादिमात्रं प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धेरिति भावः एवमग्रेऽपि । केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः न तु प्रकारतापर्य्यन्तप्रवेशः मूलेऽपि स्वप्रकारकेत्यस्य स्वविषयकेत्यर्थः एवञ्च रजतादिविसंवादीच्छायां न व्यभिचारः तत्र तन्मये इच्छाविशेष्यविशेष्यकरजतप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात् । न च तन्मये विसंवादीच्छायामुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुतया रजतज्ञानं तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यं कारणकारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोज्यत्वरूपस्य साध्यत्वस्य नियमघटकत्वात् । नन्वेवं प्रकृतेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्यैककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकत्वमेवायातु कुतः कारणत्वम्? इति वाच्यं पक्षधरमाणक्रमेण तन्मये इष्टसाधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधितया इष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण जन्यतारूपस्यैव कृतिसाध्यताज्ञानप्रयोज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धेः । नचेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकत्वेऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकत्वमायात्विति वाच्यं बलवद्द्वेषस्येच्छाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षाहेतुत्वासिद्धेः ।

वस्तुतस्तु विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावादुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहवदुपस्थितासंसर्गकेष्टतावच्छेदकोपस्थितेरपि विसंवादीच्छाजनकतया जन्यत्वरूपसाध्यत्वमेव नियमघटकमिति न कोऽपि दोष इति प्राहुः । अत एवेति चिकीर्षायाः स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्यत्वादेवेत्यर्थः । स्वकृतिसाध्य-स्वकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते । इदञ्चापाततः वस्तुतो लाघवात्पाको मत्कृतिमान् भवत्वित्याकारिका साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारिका इच्छैव व्यापारो न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिका गौरवादतएव ज्ञानमपि साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकमेव हेतुरिति तत्त्वम् । यद्यप्युक्तनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि दृष्टान्तरदानाय पुनरनुवदति न द्विष्टेति इष्टसाधनताज्ञानसाध्या कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि इष्टसाधनताज्ञानसाध्या यथाश्रुतेऽग्निमहेत्त्वप्रकृतेः । स्वकृत्यसाध्ये स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते स्वकृत्यसाध्यताज्ञानमिति स्वकृत्यसाध्यतानिश्चय इत्यर्थः कृतिसाध्यतासंशयेऽपि प्रवृत्तेरनुभवाद्यथाश्रुतासङ्गतेः । न च कृतिसाध्यतासंशये प्रवृत्त्यङ्गीकारे बहुविक्लव्ययायाससाध्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य विरोधित्वादेव तत्रेच्छाप्रवृत्त्योरभावादिति ध्येयम् । तदभावकारणत्व इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन कारणत्वमपेक्ष्य कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावत्वेन कारणत्वे गौरवात् इत्यर्थः । नचाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितकृतिसाध्यताज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितकृत्यसाध्यतानिश्चयाभावत्वमेव लघ्विति वाच्यं कृतिसाध्यताज्ञानस्याप्रामाण्यनिश्चये बलवदनिष्टानुबन्धिताज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भवात्तत्र तदनास्कन्दितत्वस्याप्रवेशात् स्वकृत्यसाध्यतानिश्चयवत्तदभावव्याप्यादिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया बहुतरकार्य्यकारणभावकल्पनागौरवाच्चेति भावः । किञ्च ननूक्तनियमबलादस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुस्तथापि कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन तस्य न हेतुता अपि तु इष्टसाधनताज्ञानत्वेन सर्व्वत्रेष्टसाधनताकृतिसाध्यतोभयविषयकसमूहालम्बनादेव चिकीर्षोत्पत्तेः अत आह न द्विष्टसाधनताज्ञानसाध्येति न द्विष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञानकारणताकेत्यर्थः । स्वकृत्यसाध्ये स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते । चिकीर्षापत्तेः—केवलेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षोत्पत्तेः कारणतावच्छिन्नसत्त्वादिष्टापत्तौ चोक्तनियमभङ्गादिति भावः । तदभावकारणत्वे गौरवादिति । इदमुपलक्षणं कृत्य-

साध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तरा-
भावादिष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्य न भानं तत्र
केवलेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च इत्यपि-
बोध्यम्। उक्तनियमसमाकृत्यैव तटस्थः शङ्कते अन्येतीति।
अभावः—कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावः। उभयसिद्धः—चिकी-
र्षापूर्व्वमुभयसिद्धः, असिद्धा—चिकीर्षापूर्व्वमुभयासिद्धा। न
चावकाशः इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य यदपि बाधकं
न कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकम् इत्यर्थः लघु गुरु-
धर्म्मद्वयावच्छिन्नं यदि फलपूर्व्वमुभयत्र दृष्टं तदा
बाधस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वा इति भावः।
दैवात्प्रतिबन्धकविरहात्। सा—चिकीर्षापूर्व्वं कृतिसाध्य-
ताधीः। न चावतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघु-
धर्म्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापूर्व्वमुभयमते सत्त्वादित्यर्थः।
इच्छाया इति तत्प्रकारकसंशयादौ कार्यत्वप्रकारक-
ज्ञानजन्यत्वानियमेनेत्यर्थः। आवश्यकत्वात्—चिकीर्षा-
हेतुतावश्यकत्वात् अपि च कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्ध-
कतान्यथानुपपत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुता
सिद्धिरित्याह जनकज्ञानमिति। तज्जनकीभूतज्ञान-
विघटकत्वेन ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाच्चेत्यर्थः। अत्र
व्याप्तौ दृष्टान्तमाह व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति अनुमिति
जनकव्याप्तिज्ञानविघटनेनेत्यर्थः। तथा च यत् यत्प्रति-
बन्धकज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविघटकं यथा
व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानं भवत् अनु-
मितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि भवति इति सामा-
न्यतो व्याप्त्या कृत्यसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिब-
न्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसा-
धने पक्षधर्म्मताबलात्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजन-
कत्वसिद्धिरिति भावः। न च जनकज्ञानविघटकत्वेना-
ऽन्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरूपासिद्धिर्दृष्टान्ता-
सिद्धिश्च इति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणीभूता-
भावप्रतियोगित्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम्।
प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्यावृत्तान्यथासिद्धद्वय-
राहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वम्—कारणतत्कारणसाधा-
रणम्। हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विपर्ययसंस्कारादौ
न व्यभिचारः। साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूपकथनम्। विघट-
कत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव तच्च तत्कालावच्छेदेन तदधिकरणा-
वृत्तित्वरूपविरोधित्वं गुरुत्वेऽधिकरणज्ञानरूपतया कृति-
साध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य
विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः। नचासाधुत्वज्ञाने साधु-
त्वज्ञानाजन्यत्वादप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यम्
निराकाङ्क्षत्वरूपासाधुत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय
साध्यस्यापि सत्त्वात् असाधुत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे मा-
नाभावात्। न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम्
गुरुत्वे सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया वा
हेतौ निवेशात्। अतएवासिद्धत्वज्ञानाजन्येच्छाप्रतिबन्धक-
सिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया
एव हेतौ निवेशात् असिद्धत्वनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वाद्वा।
अथ तथापि बाधसत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः। न च
तद्व्यावृत्ताऽपि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यम्
कृत्यसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधा-
भावतयैव चिकीर्षानुमित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि-
दृष्टान्तासिद्ध्योरापत्तेः। न च साक्षाद्विरोधित्वं सती-
त्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यम् साक्षाद्विरोधित्वं
हि न ग्राह्याभावतद्व्याप्याद्यनवगाहित्वं, प्रकृतेऽपि तद-
सिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध्य-
त्वाभावावगाहित्वात् अतएव न कारणीभूताभावप्रति-
योगित्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणः कृत्यसाध्यता-
धियः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात्। न च हेतौ
प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशालित्वं
विवक्षितं बाधसत्प्रतिपक्षादेश्च निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति
वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धेः उक्तयुक्त्या कृत्यसाध्यतानिश्चय-
स्यैव पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वग्राह्य-
विरोधावगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात्। स्वपदं
प्रतिबन्धकज्ञानपरं चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव संग्रहः
स्वग्राह्यविरोधावगाहित्वन्तु स्वं यत्र यदभावतद्व्याप्य-
तदवच्छेदकाद्यन्यतमदवगाहते तत्र तदवगाहित्वं संवादि-
त्वेनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीयः तेन इष्टभेदग्रहे
प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तद्भ्रमे न व्यभिचारः। संवादि-
प्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साधनसत्त्वादेव न तमा-
दाय व्यभिचारः। न च तथापि कूटभ्रमपरामर्शलिङ्ग-
स्थले लिङ्गासंसर्गाग्रहेण लैङ्गिकासंसर्गाग्रहाधीनसंवादी-
च्छाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकभ्रमेदग्रहे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघ-
टकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य
संवादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वे नानायत्त्या तत्रापीच्छाप्रवृत्त्योर्विष-
यान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादित्वस्य तैः स्वीकारादिति
दिक्। अन्यथा—एतादृशव्याप्त्यनङ्गीकारे। उपेक्षणीयत्वम्-

इष्टसाधनतावच्छेदकरूपशून्यत्वम्। निष्फलत्वम् इष्टफलोपधानशून्यत्वम्, प्रतिबन्धकं—चिकीर्षाप्रतिबन्धकम्। क्रियाज्ञानमित्येतेनाकारेण इष्टसाधनत्वादिज्ञानव्यवच्छेदः। सोऽन्द्धः प्रकृते नान्वेति। सन इति। वाचित्वात् बोधकत्वात् एतच्च चिकीर्षापदस्य यौगिकत्वपक्षे चिकीर्षापदस्याखण्डरूढत्वपक्षे त्वाह लाघवादिति। कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लघुत्वादित्यर्थः। चिकीर्षा-चिकीर्षापदप्रतिपाद्या। वृष्टाविवेति वृष्टिर्भवत्वितीच्छायामिवेत्यर्थः। इष्टसाधनताज्ञानात्—इष्टसाधनताज्ञानमात्रात् कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानादिति यावत्। तत्र कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारतया कृतिसाध्यतानिश्चयस्याप्रतिबन्धकतया च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति भावः। अत्र वृष्टिर्भवत्वितीच्छेवेति प्रकृतसाध्याङ्गको दृष्टान्तः गुरुनये वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छैव विशेषणतया सुखत्वमिव वृष्टिमपि विषयीकरोति न तु वृष्टिर्भवत्विति स्वातन्त्र्येणेच्छा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्वदुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानयोर्हेतुत्वेन कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपायेच्छाया अलीकत्वात् वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छायान्तु सुखे वृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यम्। यङ्गिना साधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः। अनुभूयमानायाः—नियमतोऽनुभूयमानायाः। समन्ताशाध्यवचन-समन्ताप्रतिपाद्यत्वेन। गौरवेण-प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण। प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् इति कारणतायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः तथाच चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः। प्राधान्येनेति विशेष्यतयेत्यर्थः। अप्राधान्येन विषयत्वस्य तत्र द्वितीयार्थत्वे पाकत्वं चिकीर्षति इत्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः। न तु कृतेरिति अतो न कृतीच्छा चिकीर्षाप्रतिपाद्येति भावः। ननु चिकीर्षतीत्यत्र पाकस्य विशेष्यतया इच्छाविषयत्वमनुभूयते इत्ययुक्तं सन्प्रत्ययार्थनिव्याख्याधातोरिच्छाविशेषणतया धात्वर्थस्यैव विशेष्यत्वात् इत्यत आह धातोरर्थेति। इच्छाप्रकारवाचित्वमिति न तु विशेष्यतावाचित्वमिति शेषः। प्रकारश्च कृतिसाध्यत्वं साध्यतासंसर्गेण कृतिर्वा। आद्ये तु लक्षणादिकं शरणमित्यन्यदेतत्। भोजनविशेष्यकेति भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यकेत्यर्थः। ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छाश्रय इत्यन्वयबोधादिति भावः। ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया नियमतः कृतिपूर्व्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तेर्हेतुरवच्छेदकगौरवात्, किन्तु कृतीच्छैव इष्टसाधनताज्ञानेन, तस्या अपि पूर्व्वं सम्भवात्। नचैवं क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेऽपि कृतेरिष्टोपायत्वादिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात्। अन्यथा तथापि कृतेरिष्टाजनकत्वादिज्ञानदशायामपि क्रियाया इष्टजनकत्वादिज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यत्वादत आह इष्टसाधनत्वेनेति इष्टसाधनत्वज्ञानेनेत्यर्थः। वृष्टाविवेति प्रवृत्तिपूर्व्वमिति शेषः। करोतीति तादृशानुव्यवसायेनेत्यर्थः। ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तीनामिति प्रवृत्त्या सह प्रवृत्तिकारणज्ञानचिकीर्षायाः समानविशेष्यकत्वस्य विषयीकरणात् इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम् अतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यककृतौ तदनुकूलकृतीच्छाया एव हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलकृतीच्छात्वस्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वयोः समनियतत्वेन लाघवगौरवमपि नालो-ऽवधेयम्। कृत्या साधयितुमिति कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः। सा—चिकीर्षा। चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयतावच्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः। अन्यतः सिद्धौ अन्यतः सिद्धत्वपक्षे, सा पाकत्वप्रकारिका नापगच्छेत् न न जायेत जायेतेति यावत्। उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एकोपायसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः। उपायान्तराधीनेति उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः। प्रीत्येति प्रीत्या धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः। प्रतिग्रहेणेति प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः। अनिष्टहेतूपत्त्यनिवृत्ते-हेतूपत्तेरिति यावत्। तथा च तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतसाध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न बाधकमिति भावः। स्वविषयसिद्धत्वस्येति स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः यथा श्रुते पाकं कृत्या साधयामीतीच्छाया अन्यतः सिद्धपाकाविषयतया तत्सिद्धौ तन्निवृत्तेरनुपपादनात्। न च तस्या अन्यतः सिद्धपाकोऽपि विषयः व्यधिकरणप्रकारकेच्छाया अभ्युपगमात् इति वाच्यं तथापि पाकत्वरूपेणान्यतः सिद्धपाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेण सिद्धपाकमात्रे तदापत्तेस्तादवस्थ्यात् भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापाताच्च। सिद्धत्वञ्च क्वचिदुत्पन्नत्वं, क्वचिद्विद्यमानत्वं, क्वचिच्च असाध्यताविरोधित्वरूपं, यथा दुःखप्रागभावादौ प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च नाननुगमदोषाय। नचैवं सिद्धे ग्रामादौ कथमिच्छेति वाच्यं तत्र ग्रामादिलाभस्यासिद्धस्यैव इच्छाविषयत्वात् न तु ग्रामादेरिति भावः। उपायेच्छाविरोधित्वात् उपायेच्छाहेतुपा

प्रयोजकत्वात्, फलेच्छाविच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथा श्रुतासङ्गतेः । तत्र-चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धत्वज्ञान स्थले । मन्नत्वम्-सिद्धत्वग्रहः पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्वविषयसिद्धत्वज्ञानम् ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छाविच्छेद इति भावः । ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्व स्वत्वाननुगमात् अननुगमः, न च तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकेच्छां प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरोधीति वाच्यं विशेषादीच्छाया असंग्रहात् । अथ तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नचैवं शूद्रादिपाके सिद्धत्वज्ञानेऽपि ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणेव” ब्राह्मणस्य चिकीर्षोत्पादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादात् इति चेन्न ग्रामे स्वत्वं मे भवत्वित्यादिसिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां व्यभिचारात् कपालकुविन्दादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि कपालकुविन्दाद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे तदानीं प्रवृत्तेरप्यपलापप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ हेतुत्वादतएव तद्धर्म्मप्रकारकत्वावच्छिन्नविशेष्यताकेच्छां प्रति तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नातो ग्रामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कस्यचित् प्रलपितमपास्तं, कपालकुविन्दाद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां मम कृतिसाध्यपाकोभवत्विति चिकीर्षाया अनुत्पादनात् घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायामपि नीलोघटोभवत्वितीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च इति चेत् ? मैवं तद्धर्म्मोद्देश्यतावच्छेदककेच्छां प्रति तद्धर्म्मप्रकारकसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । उद्देश्यत्वञ्च भवत्वित्यादिपदाभिलप्यमानो विषयताविशेषः ग्रामे स्वत्वं मे भवत्वित्यादौ ग्रामादिर्नोद्देश्यः किन्तु स्वत्वमेव एवं कपालाद्युपादानगोचरेच्छायामपि कपालादिर्नोद्देश्यः । उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तेन घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां नीलोघटोभवत्वितीच्छोत्पत्तिः । अतएव यत्र पाकादिविशेष्यकचिकीर्षायां, पाकत्वादिमात्रमुद्देश्यता पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव सापैति, यत्रान्तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण, सा तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेवापैति इति विभागः । तादृशविलक्षणविषयतानङ्गीकारे तु ततद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबध्यता, प्रतिबन्धकता तु सामान्यतस्तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन वेत्यन्यदेतत् । केचित्तु यद्धर्म्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्धर्म्मप्रकारकसिद्धत्वनिश्चयो विरोधी । इष्टसाधनविषयत्वञ्च यत्र पाकत्वरूपेण गृहीतं, तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वधियैव सापगच्छति यत्र मत्कृतिसाध्यपाकत्वादिना तद्ग्रहणं, तत्र तदवच्छिन्नसिद्धत्वधियैवेति विभागः । तेन प्रतिपत्तृसाध्यधनलाभत्वस्येष्टसाधनत्वावच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तल्लाभेऽपि न तदपगमः । न च सिद्धत्वज्ञानदशायां घटयागादिसाध्यकप्रवृत्तिजनककपालकुविन्दाद्युपादानेच्छायां व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुनये उपादानविषयकचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां मानाभावात् । तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति एवं न्यायनयेऽपि । न च तथापि यथा पाकत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् पाकः कृतिसाध्यो भवतु इतीच्छाया ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धग्रामादाविष्टसाधनताज्ञानात् स्वीयस्वत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् ग्रामो मे स्वत्ववान् भवतु इति सिद्धग्रामविशेष्यकेच्छायाश्चोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभिचारः ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यम् स्वकृतिसाध्यतातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलार्थीच्छायां तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलबलेन हेतुतया ग्रामत्वरूपेणेष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासिद्धेरित्याहुः, तदसत् गुरुनये नित्यविषयकेच्छाया असंग्रहात् । घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत्कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानेच्छाया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च, अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षस्य चाविशिष्टत्वेऽपि यत्रेच्छा तत्रैवोपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्तेः । न्यायमीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपादेयत्वादिति संक्षेपः” । अधिकं तद्ग्रन्थे दृश्यम् ।

न्यायमते तु कार्य्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं चेति यथायथम् प्रवर्त्तकमिति भेदः विस्तरस्तु आकरे दृश्यः ।

कार्य्यपुट पु० कार्य्ये कर्त्तव्ये कर्म्मणि न पुटति पुट-संश्लेषे क ७त० । १क्षपणके २उन्मत्ते ३अनर्थकरे त्रि० मेदि० ।

कार्य्यप्रद्वेष पु० कार्य्यं प्रद्विष्यतेऽनेन प्र+द्विष-करणे घञ् ६त० । आलस्ये राजनि० आलस्येन हि कार्य्यद्वेषात्तस्य तथात्वम् ।

कार्य्यशब्दिक त्रि० कार्य्यः शब्द इत्याह ठक्। कार्य्यः शब्द इति कथके नैयायिके तेन शब्दस्यानित्यत्वस्य स्वीकारात्तस्य तथात्वम्।

कार्य्यसिद्धि स्त्री कार्य्यस्याभीष्टस्य सिद्धिः। १अभीष्टसिद्धौ "चित्तं प्रसाधि कार्य्यसिद्धिरतुला गङ्गे कृतार्थे भयम्" ति० त० शकुनग्रहणे। २कर्त्तव्यकार्य्यनिष्पत्तौ नील० ताजकोक्ते ३सहमभेदे च तत्र हि "पुण्यं गुरुज्ञानयशोऽथ मित्रम्" इत्युपक्रमे "स्यादन्यकर्मसवणिक् तथ कार्य्यसिद्धिः" इत्यादिना पञ्चाशत् सहमानि विभज्य "स्यात् कर्म्मसिद्धिः सततं (दिवनिशो) विशोध्य मन्दं सितात् स्यात्त् विवाहकम्" इत्यनेन तदानयनप्रकारोदर्शितः तथा च वर्षलग्नकालिकस्फुटं शनिं शुक्रस्फुटात् त्यक्त्वा लग्नयोगे तत्सहमस्फुटं भवति इयांस्तु भेदः शोध्यमन्दशुक्रा अथ शुक्रयोर्मध्ये यदि लग्नस्फुटं न भवेत्तदा राशौ एकाङ्कयोगः कार्य्य इति। तत्फलं च तत्रैवोक्तं यथा "कार्य्यसिद्धिसहमं युतं शुभैः दृष्टमूर्थशिलगम् जयप्रदम्। सङ्करेऽथ शुभपापदृष्टियुक् क्लेशतोजय उदीरितो बुधैः"

कार्य्या स्त्री कृ-ण्यत्। कारोहके राजनि०।

कार्य्याधिप पु० ६त०। ज्योतिषोक्ते १व्यापाररूपकार्य्यस्थानाधिपे लग्नावधिकदशमस्थानाधीश्वरे। २कार्य्याध्यक्षे च। कार्य्याधीशादयोऽप्यत्र।

कार्य्यान्वित त्रि० कार्य्येण कर्त्तव्येनान्वितः। १कार्य्ययुक्ते २कार्य्यताबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्विते च। मीमांसकमते कार्य्यान्विते एव शब्दस्य यथा शक्तिस्तथा पूर्व्वपक्षविधया शब्दश० निर्णीतं यथा

"नन्वर्थवादानां सिद्धार्थतया न प्रामाण्यं कार्य्यान्वित एव पदानां शक्त्यवधारणात् वृद्धव्यवहारादेव हि सर्वेषामाद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथाहि प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यस्य वृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभमानोबालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति नचाकिञ्चित् कुर्वतस्तादर्थ्यं सम्भवतीति च तज्जन्यं प्रवृत्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् नान्यतः प्रवृत्तेः कार्य्यताज्ञानावश्यकत्वात्, नचैवं शब्दस्य स्वार्थज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वम्। स्वप्रवृत्तौ बालेन शब्दाहितविशेषस्य कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वेनावधारणात्। ज्ञाने च प्रत्यक्षादिनानोपायकत्वदर्शनात् शब्दोऽपि कार्य्यताज्ञानहेतुरित्यवधार्य्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति उपस्थितत्वात्। पश्चादावापोद्वारेण क्रियाकारकपदानां कार्य्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं कल्पयति प्रथमकल्पितसामान्यशक्त्यनुरोधात्। अथ यद्यपि वृद्धव्यवहारादौ कार्य्यान्वितधीरनुमिता तथाप्यन्वितमात्रशक्त्यैव कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारादाकाङ्क्षादिमहिम्ना कार्य्यत्वधीसम्भवात्र कार्य्यांशेऽपि शक्तिः परम्परयापि शब्दस्य कार्य्यान्वितज्ञानानुकूलत्वादर्थापत्तावन्यथोपपत्तिरपि। अन्वयस्याकाङ्क्षादेः कारणत्वं कार्य्यांशशक्तावपि। तद्व्यतिरेकादन्विताभिधानव्यतिरेकानियमात् सति चाकाङ्क्षादौ कार्य्यत्वव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न क्वाप्यस्ति। अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावपि शक्तिः स्यात्। संस्कारादेव व्यक्तिलाभदर्शनाच्च नेति यदि, तदा कार्य्यवाचकपदादेव कार्य्यान्वितलाभ इति किं शक्त्या वृद्धव्यवहारे नियमतः कार्य्यान्वितज्ञानं दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पने वृद्धव्यवहारे शब्दोपस्थापितैरन्वयबोधदर्शनाच्छब्दसन्निधेरप्यन्वयहेतुत्वकल्पने द्वारमित्यादौ शब्द एवाध्याह्रियेत। कश्चिदसंपूर्णवाक्ये वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तेः शब्दसन्निधिं व्यभिचरतीति चेत् तर्हि सिद्धार्थेऽप्यन्वयप्रतीतिदर्शनात् कार्य्यत्वमपि व्यभिचारि। न च तत्र लक्षणा, बाधकाभावात्। शक्तिकल्पननियाद्यान्यत्र लक्षणामता। इह तु लघीयस्या उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्या कृत्स्नस्यैवोचितत्वात्। किञ्च कार्य्यवाचि लङादीनामाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्यैव वाचकत्वमवश्यं वाच्यम् अतोऽविशेषात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु लाघवादिति चेन्नैवं, व्यवहारस्य तदनुमिते हि कार्य्येऽन्वितज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वमवधारयति न परम्परया, साक्षात्सम्भवे तदौत्सर्गिकत्वेन तत्सम्भवे परम्पराया अन्याय्यत्वादिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वितज्ञाने, पदार्थज्ञाने वाऽप्रवर्त्तकतया प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेन तयोरनुपस्थापनात्। न चान्वितज्ञानशक्तावपि परम्परया कार्य्यत्वधीः सम्भवतीत्यर्थापत्त्या सैव कल्प्यतां, लाघवात्, न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरनन्यलभ्यत्वादिति वाच्यम् अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमात्रविषयकत्वेन न्यूनाधिकाग्राहकत्वात्। साक्षादुपपादककार्य्यान्वितज्ञाने शक्तिः कल्प्यते लिङादीनां भानेरकल्पनादन्यलभ्यत्वस्याप्यभावात्। आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्य्यत्वात्। किञ्च प्रवृत्तिकारणतयोपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानमपहायानुपस्थितान्वितज्ञानमात्र

शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावात् उपस्थित्यन्तरे गौरवात् । अथ कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावप्यन्वितज्ञानमप्युपस्थित-मिति लाघवात् कार्य्यांशमपहायान्विते शक्तिरुच्यतामिति चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः अवश्यत्वात्, नार्थे । अन्यच्च कार्य्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञान-भेदात् । तदुक्तमभाववादे, "अन्यद्भूतलज्ञानं अन्यच्च घटवद्भूतलज्ञानमिति" अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्ति-पक्ष इति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यलभ्यं गुरु न, युगपदुपस्थितौ तथात्वात् । न च तस्याप्यनुपस्थितिः पुरुषविशेषदोषात् सर्व्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ तथानवगमात् । तथापि न कार्य्यान्विते शक्तिः कार्य्यवाचिलिङादीनां व्यभिचारादिति चेत् न सर्व्वपदानां कार्यत्वविशिष्टधी-जनकत्वात् तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वित स्वार्थकार्य्यप्रतिपादकतया वेति । एवं कार्य्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्यामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वम् । तयोश्चोपजीव्यप्रथमभाविकार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन सिध्य-र्थतावपि कार्य्याध्याहारः । क्वचिच्चतथा क्वचिदसंसर्गापह इति सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां प्राचीनकार्य्यान्वितज्ञानं बाध्यतामि-त्यप्यतएव निरस्तं पूर्व्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गाच्च । उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरन-न्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजी-व्यव्याघाताच्च । अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा बालसन्निधौ वार्त्ता-हारेण चैत्रसमीपं गतः-चैत्र ! पुत्रस्ते जात इति वार्त्ता-हारवाक्यं शृण्वन् चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यन् मोदहर्ष-मनुमिनोति । हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अन्योपस्थितौ गौरवाच्च तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत् न हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्म-ज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परि-शेषयितुमशक्यत्वात् । अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारि वृद्धि श्राद्धादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति चेत् तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्तत्क्रियाकर्त्तव्यता-परमेवेति कार्य्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो व्युत्पत्तौ तदुत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्तिः कार्य्यं जहाति । यत्रापीह सहकारतरौ पिकोरौ-तीति प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्ति-

स्तत्रापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्व्विका कार्य्यान्वित एव युक्ता पिकपदशक्तिः । पूर्व्वं नावहृतेति चेत् तत्रापि पिकमानयेत्यादौ कस्यचित् कार्य्यान्वित एव व्युत्पत्तिः उपजीव्यजातीयतया च तस्याबलवत्त्वम् । किञ्चेदमपि पदं कार्य्यान्वितज्ञानशक्तम् पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः विशेषः स्वार्थः परं नाधिगतः स इदानीं सुहृदुपदेशादिभिरव-गम्यते । अतः सिद्धप्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञान-जनकता तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया, कार्या-न्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकमिति । यत्र पुराण-भारतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधि-शेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्या-न्वयात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं स्वरूपाख्यानपराणान्तु काव्यनाटकादीनां पदार्थसंसर्गापह्नवेण संसर्गव्यवहारो न संसर्गापह इति"।

तदेतच्च पूर्व्वपक्षत्वेनोक्त्वा मणिकृता निराकृतं यथा—"अत्रोच्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटा-नयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्यताज्ञानमनुमितं बालेन, नतु कार्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्याऽहेतुत्वात् विषया-दिपदशक्तिपक्षे तस्यानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घट-मानयेति वाक्यविशेषस्यानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वमव-धार्य घटपदद्वितीयाधातुविधिप्रत्ययानां प्रत्येकान्वयव्यतिरेकाभ्या-रेण घटकर्मत्वानयनकार्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमव-गम्य शक्तिं कल्पयति । पश्चात्प्रवृत्तिसामान्येनानुमित कार्यतान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यानन्यलभ्यत्वेन कार्यांशमप-हायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति नतु प्रथमं वाक्य-मात्रस्य कार्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम् ।

अथ घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्ति-मात्रानुमानं न तु कार्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदु-त्तरं विशेषयोः कार्यकारणभाव इति चेत् न प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं बालस्य क्रमशो भवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिपक्षस्य तेन विनापि सम्भवात्, न च तदनुमानसामग्री तदा वृत्तेति वाच्यम् तदा व्याप्त्यादिस्मृतौ मानाभावात् सामान्ययोः कार्यकारणभावपक्षो विशेषयोस्तथात्वपक्षे हेतुरिति चेत् न विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात् यथा धूमवह्निविशेषयोः कार्यकारणभावपक्षे तत्सामान्ययोरपि हेतुहेतुमद्भावो भासते अन्यथा न सकृद्दर्शनगम्या व्याप्तिः

स्यात् तथात्वापि । विशेषयोः कार्य्यकारणभावतुल्यवित्ति-
वेद्य एव सामान्ययोस्तथाभाव इति चेत् न प्रत्यक्षेण
विशेषपक्षे योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते । प्रकृते च
कार्य्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमितो न सामान्यमिति न
युगपदुपस्थितिः । अथ विशेषयोः कार्य्यकारणभावात्
सामान्ययोरपि तथात्वमवधारयतीति चेत् तर्हि विशेषयोः
कार्य्यकारणभावावगमः प्राथमिक इति तन्मूलकः प्रथमं
कार्य्यान्वितपदविशेषशक्तिग्रह एव स्यात् निष्प्रयोजन-
कत्वेनानन्तरानुमितौ मानाभावात्। यच्चोक्तं प्रवृत्तिकारण-
तयोपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानमपहायान्वितज्ञानं कल्पयित्वा
तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तम् उभयथा गौरवादिति तन्न कार्य्या-
न्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वस्य सत्त्वात् तद्बाधकत्वाच्च तस्य ।
अतस्तत्रैव शक्तिग्रहो न कार्य्यत्वांशेऽपि । अतएव घटवद्-
भूतलज्ञाने भूतलज्ञानत्वमपीति तद्भिन्नं तज्ज्ञानमभाव
व्यवहारकारणं त्वया स्वीकृतम्। अस्त्वेवं किन्तु तदुपस्थिता-
वप्यन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तस्योपस्थित्यन्तरं कल्प्य-
मिति चेत् न कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वं विशेष्यमिति
तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसामग्रीतो
विशेष्यभानावश्यम्भावात् । अथ यत्रान्यत्र जातिज्ञानमन्यत्र
जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं
क्वापि नोपस्थितमिति न तत्र जातिरेव पदार्थः स्यात् ।
जातेः केवलोपस्थितौ च न व्यक्तिसमानसंवित्संवेद्यत्वम् ।
अथ जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेर्व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौर
वात्, व्यक्तेरनन्यलभ्यत्वाच्च जातिविशिष्टज्ञानत्वं न शक्य-
तावच्छेदकं किन्तु जातिज्ञानत्वं लाघवादिति चेत् तर्हि
तुल्यम् । न च युगपदुपस्थितौ लाघवावतारः। नचात्र युग-
पदुपस्थितिरिति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयकत्व-
नियमात् । किञ्च ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं
प्रवृत्त्या स्वकारणत्वं वानुमितमतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात् ।
साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः, ममेदं कार्य्यमिति
ज्ञाने तस्य साक्षादुपपादकत्वात् । इदं कार्य्यमिति
ज्ञानशक्त्यैव परम्परयानुमानद्वारा ममेदं कार्य्यमिति
ज्ञानमस्मादन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तर्ही-
तरान्वितज्ञानशक्त्यैव कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारेण कार्य्या-
न्वितज्ञानमस्मादन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति
तुल्यम् । ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्त्तकं
कर्त्तव्यताप्रयोजकतया दृष्टेष्टविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धानं
सहकारि तेन नातिप्रसङ्गः न च सहकारिविलम्बेन
कार्य्यानुत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्त्तत इति चेत् न
लाघवेन ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः । यथा च
भविष्यद्विषया कर्त्तव्यतानुमितिस्तथोक्तमधस्तात् । अपि च
यादृशस्य पुरुषस्याभिमतकृतिसाध्यमिदं तादृशोऽहमिति
धीर्न प्रवृत्तिहेतुः क्रियमाणविषयकृतिसाध्यताज्ञानस्य
सिद्धविषयस्यासिद्धविषयेच्छानुत्पादकत्वात् इच्छायाः
स्वप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृत्या साधयामीतीच्छायाः स्व
कृत्यनन्तरभविष्यत्ताकप्रकृतिसाध्यताधीजन्यत्वाच्च । अपि
चास्तु प्रथमं कार्य्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारण-
ताबोधात् तत्र शक्तिग्रहः तथापि पश्चादावापोद्वारेण
पदविशेषस्येतरान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति लाघवात्
न तु कार्य्यत्वांशेऽपि गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । नचैवं
प्रथमं प्रवृत्तस्य साक्षात्कारणताबोधकस्य तन्मूलककार्य्यान्वि-
तशक्तिग्रहस्य च बाधः स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् अन्यथा
सिद्धिमपहरतो हि बालस्य स (बाधः) भूत इति तस्यावश्य-
कत्वात् गौरवान्यलभ्यत्वतर्कसहकृतप्रमाणजन्यत्वेनोत्तरस्य बल-
वत्त्वात् नचोपजीव्यबाधात्तथा प्रत्येतीति वाच्यम् उप-
जीव्यत्वे मानाभावात् दृष्टाद्धि प्रथमं तद्वत्त्वं न तु पद
विशेषशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वम् तेन विनापि तत्सम्भवात् ।
न च प्राथमिकत्वेन बलवत्त्वं, व्यभिचारात् । नापि सर्व्वैः
प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वम् । सर्व्वेषां शरीराहं-
प्रत्यये, चन्द्रतारकादिपरिमाणस्य सर्व्वैरल्पत्वग्रहे च व्यभि-
चारात् । अतएव पूर्व्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः
स्यादिति निरस्तम् । यत्रानन्यथासिद्धतयोपजीव्यतया वा
बलवत्त्वं पूर्व्वकल्पनायास्तत्र तथात्वात् । किन्तु प्रथमं
कार्य्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परम्परोदासीनं कारण-
त्वमात्रं गृह्यते न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्वयव्यति-
रेकादेरुभयविशेषसाधारणत्वेन तत्सांशयिकत्वात् । उत्स-
र्गोऽपि बाधकाभावनिश्चयसहकृतो निश्चायकः । नचाऽ-
न्यलभ्यत्वस्य बाधकस्याभावमापाततः स्वतो दर्शनमात्रे
बालो निश्चेतुमर्हति अतएव प्रामाण्यस्योत्सर्गिकत्वेऽपि
बाधकाभावनिश्चयादेव निश्चयः । अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा
साक्षात्परम्परासाधनं वेति संशयः क्वापि न स्यात् ।
यत्तु हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवादित्यादि तत्र स्वतो गृहीत
हर्षहेतुस्तनपानादेर्व्यवधानादन्यस्य हर्षहेतोरग्रहात् ।
उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन
कल्पनात् । अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति
शङ्कायां कथमेवमिति चेत् एवन्तर्हि कार्य्यान्वितज्ञानेऽपि

शक्तिर्न स्यादिति प्रयोज्यज्ञानहेतूनां बहुत्वात्। अनन्यथासिद्धशब्दानुविधानस्य च तुल्यत्वात् अन्यविषयज्ञानस्याज्ञानस्य ज्ञानेऽपि वा तदुपदर्शितनियमे मानाभावात् सन्देहाभावोपपत्तेः लिङ्गाभासजन्यज्ञानतावच्छेदकसम्बन्धवादानुमितिवद्वैपरीत्ये लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानानुमानसम्भवाच्च। भ्रमाभासत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वे तद्धेतुशक्तिग्रहो भ्रमः, विषयस्य तथाभावेन तयोर्यथार्थत्वात्। यथा कश्चित् स्वतन्त्रव्यापाराधिष्ठितं दारुपुत्रकं घटमानयेति नियुङ्क्ते स च तमानयति तदा चेतनव्यवहारादिव तद्दर्शी बालो व्युत्पद्यते—इयं क्रिया, कृतिजन्या, सा ज्ञानजन्या, ज्ञानं तद्वाक्यजन्यमित्यनुमितिपरम्परायाः भ्रमत्वेऽपि तद्धेतु शक्तिग्रहः तज्जन्यशाब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धः निरूढार्थे शक्तिग्रह इति। अतएव "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपपन्नञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः"।

कार्य्यिन् त्रि० कार्य्यमस्त्यस्य इनि १कार्य्ययुक्ते २कार्य्यार्थिनि (उमेदार) व्याकरणोक्ते ३आदेशस्थानिनि च "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यो निमित्ततया नाश्रीयते" परिभा०। अत्र कार्य्याति निर्देशात् "एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याञ्च न तौ (इनिठनौ) स्मृतौ" इत्युक्तिरप्य नित्या। ततः मतुप् मस्य वः। कार्य्यवत्। ठन् कार्य्यिकतत्रार्थे त्रि०। तत्र इनौ मतुपि च स्त्रियां ङीप्।

कार्शकेय पुंस्त्री कशकस्यर्षेरपत्यं वा० ढञ्। कशकर्षेरपत्ये ऋषिभेदे स्त्रियां ङीप् "कार्शकेयीपुत्रात् कार्शकेयीपुत्रः" शत० ब्रा० १४,६,४,३२, वंशवर्णने।

कार्शाश्वीय त्रि० कशाश्वेन निर्वृत्तादि कशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण्। कशाश्वनिर्वृत्तादौ।

कार्श्मरी स्त्री कश—स्वार्थे णिच्—भावे मनिन् कार्श्म तत् राति रा—क गौरा० ङीष्। श्रीपर्णीवृक्षे अमरः = गाम्भारीवृक्षे भरतः।

कार्श्य न० कृशस्य भावः ष्यञ्। १कृशत्वे "निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यम्" रघुः। स्वार्थे ष्यञ्। २कृशे ३शालवृक्षे, ४कर्चूरे (ओडो) वृक्षे ५कच्चूरे न पुं० राजनि०।

कार्ष त्रि० कृषिः शीलमस्य छत्रा० णः। कृषिशीले कृषीवले भरतः।

कार्षापण पुंन० कर्षस्येदम् स्वार्थे वा अण्। तेन आपण्यते आ+पण—कर्म्मणि घ। १अशीतिरक्तिके ताम्रिके कर्षे "कार्षापणस्तु विज्ञेयः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" मनुः। २षोडशपणात्मके पुराणे (काहन) इति ख्याते मानभेदे। "माषः षोडशभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु। काकिनी (ग्ँड़ि) तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता। पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी। कार्षापणप्रमाणन्तु तन्निबद्धम् (परिभाषितम्) इहैव तत्" कात्या०स्मृ०षोडशेत्यत्र हेमाद्रौ विंशतीति पाठः। अतएव "द्वात्रिंशत्पणिकाभागो भवेत् पौराणिकोऽभवेत्" कात्या० स्मृतौ पुराणद्वयवाच्यद्वात्रिंशत्पणानां गेमूल्यत्वेनाभिधानम्। "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते। ते षोडशः पुराणं स्यात् रजतं सप्तभिस्तु तैः" भविष्यपु०। "कार्षापणकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" प्रा०त०। "कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतोजनः। तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा।" "कन्याः स्कन्देद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स द्वौ कार्षापणौ दद्यात्" मनुः। "कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते। पणो निबद्धः पूर्व्वस्यां षोडशैव पणाः पणम्। इति नारदोक्ते ३दक्षिणदेशप्रसिद्धे पूर्व्वदेशप्रसिद्धपण परिमाणे च। कार्षापणेन क्रीतः टिठन् वा प्रतिरादेशश्च इड्वादारण्यात्ः कार्षापणिक पक्षे प्रतिक तत्क्रीते त्रि० स्त्रियां ङीप्। कार्षापणिकी प्रतिकी अध्यर्द्धपूर्वात् द्विगोश्च तस्य वा लुक्। अध्यर्द्धकार्षापण अध्यर्द्धकार्षापणिकं सार्द्धकार्षापणक्रीते एवं द्विकार्षापण द्विकार्षापणिकं कार्षापणद्वयक्रीते त्रि०। पर्श्वादिपाठात् स्वार्थेऽण्। कार्षापण कार्षापणसंघजीविषु त्रि० ब०व०।

कार्षि त्रि० कर्षतीति कर्षः ततः स्वार्थे बा० इञ्। १कर्षणशीले २अन्तर्गतमलापनेतरि। "कार्षिरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि" यजु०६,२८। कर्षतिलोकशीलः कार्षिः अन्तर्गतमलापनेतासि" वेददी० "कार्षिरसौ त्याह शमलमेवासायपप्लावयति" तैत्ति०।

कार्षिक त्रि० कर्षं नित्यमर्हति छेदा० ठञ्। १नित्यकर्षणाहे कर्षेण क्रीतः ठञ्। १कर्षेण क्रीते। तत्परिमाणमस्य ठक्। ३कर्षपरिमाणयुक्ते। कर्षः कर्षणं शीलमस्य ठक्। ४कृषके हेमच०। स्वार्थे ठक्। ५कर्षपरिमाणे। "ताम्रिकः कार्षिकः पणः" मनुः।

कार्ष्ण्य न० कृष्णस्य भावः दृढा० ष्यञ्। कृष्णत्वे पक्षे इमनिच् कृष्णिमन् तत्रार्थे पु०। षित्त्वात् स्त्रियां ङीष्यलोपौ।

कार्ष्ण त्रि०कृष्णस्येदम् अण्। १कृष्णमृगसम्बन्धिनि। "कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः" मनुः। २कृष्णद्वैपायनसम्बन्धिनि च। "कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते" भा०आ०प०१अ०। कृष्णोदेवतास्य अण्। ३कृष्णाख्य-

विष्णु देवताके कृशिरादौ त्रि०। "कार्ष्णेन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन्" रघुः। ४शतावर्य्यां स्त्री राजनि०

कार्ष्णाजिनि पु० कृष्णाजिनस्यर्षेरपत्यम् इञ्। कृष्णाजिनर्षेरपत्ये "इत्यर्धमिति कार्ष्णाजिनिः" कात्या०श्रौ०१,६,२३

कार्ष्णायन पु० कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्यम् नड़ा० ब्राह्मणे वासिष्ठे च विशेष्ये फक्। कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये १ब्राह्मणे २वासिष्ठे च।

कार्ष्णायस न० कृष्णस्यायसोविकारः अण्। कृष्णायसस्य विकारे "कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। "अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्" मनुः।

कार्ष्णि पुंस्त्री कृष्णस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। कृष्णस्य व्यासस्यापत्ये १शुकदेवे। "युगपत्तपतः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा" भा० आ० १२२अ० कार्ष्णिकीर्त्तने। २रौक्मिणेये कामदेवे च। "सा च तं वर्द्धयामास कार्ष्णिं कमललोचनम्" हरि० १६२ अ०। अस्योत्पत्तिकथा कामशब्दे उक्ता।

कार्ष्ण्य न० कृष्णस्य भावः दृढादि० ष्यञ् वा। १कृष्णत्वे कृष्णस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। ब्राह्मणवासिष्ठे कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङाप् तस्य छात्रः कण्वा०अण्। कार्ष्ण कृष्णगोत्रापत्यच्छात्रे स्त्रियां ङीप्।

कार्ष्मन् न० कर्षत्यत्र कृष-स्वार्थे णिच्—आधारे मनिन्। १युद्धे तत्र हीतरेतरं योधाः कर्षन्तीति तस्य तथात्वम्। "कार्ष्मन् वाजी न्यक्रमीत्" ऋ०९।३६।१ "कार्ष्मन् कार्ष्मे युद्धम्" भा०। ततः भावे मनिन्। २कर्षणे च।

कार्ष्मरी स्त्री कृष-णिच्-मनिन् कार्ष्म कर्षणं राति ददाति रा-क गौरा० ङीष्। श्रीपर्णीवृक्षे तस्याः विकारः यत्। कार्ष्मर्य्य श्रीपर्णीवृक्षावयवे। "पालाशवैकङ्कतकार्ष्मर्य्यबैल्वान्" कात्या० श्रौ० २,८,१। कर्कभाष्ये कार्ष्मर्य्येति पाठस्यापि दृष्टत्वात् तालव्यमध्योऽपि तत्रार्थे।

कार्ष्य पु० कृष्यतेऽसौ कृष-घञ् स्वार्थे ष्यञ्। शालवृक्षे अमरः।

काल कालोपदेशे (इयत्तया कालनिश्चयार्थोपदेशे) अद० चु० उभ० सक० सेट्। कालयति ते अचकालत्-त, कलयाम्—बभूव-आस-चकार-चक्रे। कालयिष्यति-ते

काल पु० ईषदलति अल-अच् कोः का। १कृष्णवर्णे तस्य वर्णेषु ईषद्भूषकत्वात् तथात्वम्। अर्शआद्यच्। २तद्वर्णयुक्ते त्रि०। ३लौहे न० वाचस्पतिः। धातुषु तस्य कृष्णत्वात् तथात्वम्। ४कक्कोले न० राजनि०। ५कालानुसार्य्ये गन्धद्रव्यभेदे न० शब्दच०। ६यो-र्ष्मद्रव्येषु कृष्णत्वात्तथात्वम्। ६कोकिले पुंस्त्री० राजनि० तस्य पक्षिषु कृष्णत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीष्। ७शनैश्चरे ८रक्तचित्रके ९कृष्णमर्द्दे (कालक सेन्दा) इति च पु० राजनि०। १०शनिग्रहे मेदि० कृष्णत्वात्तस्य तथात्वम्। कलयति सर्वं चु० कल-अच् "कालसमयवेलासु तुमुन्" पा० निर्द्देशात् नि० उपधादीर्घः। ११यमराजे १२महाकाले शिवे मेदि०। १३परमेश्वरे "कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः" "कालः कलयतामहम्" इति च गीता "कृतः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः" विष्णुस०। "तयोमर्य्योऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्विभुः" सू०सि०। स्वनामख्याते परत्वापरत्वधीहेतौ न्यायादिमतसिद्धे १४द्रव्यभेदे। तन्निरूपणं कणादसूत्रे उपस्कारवृत्तौ च यथा

"अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि" क०सू०।

"इतिशब्दो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथा-चापरमिति प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः क्षिप्रमितिप्रत्ययः काललिङ्गानीत्यर्थः। अपरस्मिन्नपर-मित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं, तेनायमर्थः—बहुतर-तपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा ऽपरत्वमुत्पद्यते तच्चापरत्वमसमवायिकारणसापेक्षम्, न च रूपाद्यसमवायिकारणं व्यभिचारात् त्रयाणां गन्धादीनां वायौ परत्वाद्यनुत्पादकत्वात् स्पर्शस्याप्युष्णादिभेदेन भिन्नस्य प्रत्येकं व्यभिचारात् न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्पन्दानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमवायिकारणं परिशिष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डमार्त्तण्डोभयसंयुक्तं विभु स्यात् आकाशस्य तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचिदपि भेर्य्यभिघातात् सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः। तथाच कालस्यैव मार्त्तण्डसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगोऽपरत्वासमवायिकारणं काल एव मार्त्तण्डक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्तरधर्म्मेषु द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्तसाचिव्यापेक्षत्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन महारजनारुणिम्ना पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणेरारुण्यप्रसङ्गात्। कालस्य तु तत्स्वभावतयैव कल्पनाददोषः। कालेनापि रागसंक्रमः कथं न इति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्सिद्धेः एवं स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि परत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया। युगपदिति युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्व्वन्ति इत्यादि-प्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्य्यगतौ एकस्मिन् सूर्य्यगत्यवच्छिन्नकाले इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव

स्वर्य्यगतयो विशेषणतामनुभवन्ति। न च स्वरूपप्रत्यया एव ताः, तस्मादेतासामविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रापकं यद् द्रव्यं स कालः" उपस्कारवृत्तिः।

"ननु निष्पन्न कालः, स तु नित्यो द्रव्यं चेति न

।

"द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते" क॰ सू॰।

"यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः" उप॰।

"तथापि सन्तु बहवः काला इयत आह"।

"तत्त्वम्भावेन" क॰ सू॰।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः। परापरादिप्रत्ययानां काललिङ्गानां सर्व्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेषलिङ्गाभावात् सत्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः। नन्वेवं क्षणलवमुहूर्त्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरादिभेदेन भूयांसः कालाः कथमेकः इति चेत् भेदभानस्य उपाधिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणिर्जवातापिच्छाद्युपाधिसंयोगेन भिन्न इव भासते तथैक एव कालः सूर्य्यस्पन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्कार्य्यावच्छेदकभेदेन च भिन्न इव भासते इत्यभ्युपगमात् तथाच कालोपाधिव्यापकः कालोपाधिः, स्वध्वंसकदृश्चित्काभावप्रतियोग्यनाधारः कालो वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तेः कस्यचिद्विनाशादेतदध्यवसेयम्। क्षणद्वयञ्च लव इत्याद्यागमप्रसिद्धम्। ननु तथाप्यतीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रयस्तु, श्रूयते हि "त्रैकाल्यमपावर्त्तते" "त्रैकाल्यसिद्धेः" इत्यादीति चेन्न त्रैकाल्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्यातीतकालः तथाचावच्छेदकत्रित्वाधीनः कालत्रित्वव्यवहारः" उपस्कारवृत्तिः।

"इदानीं सर्व्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह"।

"नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति" क॰ सू॰।

इतिशब्दो हेतौ इतिहेतोः कारणे-सर्व्वोत्पत्तिमत्कारणे कालः इत्याख्या। हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरजातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल इत्यर्थः। न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्व्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्रादुर्भावादिनियमबलादेव तदध्यवसेयम्" उप॰।

भाषापरिच्छेदमुक्तावल्योश्च सङ्क्षेपेण तन्निरूपणं यथा

"जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः।"

"परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः" भाषा।

"कालं निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामिति तथाहि इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्य्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्य्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः स च संयोगादिर्न सम्भवतीति कालएव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते इत्थञ्च तस्याश्रयत्वमपि सम्यक्। प्रमाणान्तरं दर्शयति परापरत्वेति परत्वापरत्वबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः कल्प्यतइति भावः। नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणादिव्यवहारो न स्यादत आह क्षणादिरिति कालस्त्वेकोऽपि उपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः। उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म्म, पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म्म वा। नचोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कर्म्मान्तरस्य सत्त्वादिति। महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यपि, तदा ध्वंसेनोपपादनीयः। दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरेवेति" मुक्तावली।

तार्किकशिरोमणिना रघुनाथशिरोमणिना च पदार्थनिरूपणप्रकरणे "तत्र दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते" इति वदता विभुरूपस्यैकस्य कालस्य खण्डनं कृतम्। रघुदेवरामभद्राभ्यां तद्विवृतं ततः संक्षिप्य पदार्थतत्त्वसारे च जयनारायणतर्कपञ्चाननेन दर्शितं यथा

"दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ, प्राच्यां घट इदानीं घटः इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभुविषयकत्वेनैवोपपत्तेः, नच तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति प्राच्यां घटः प्रतीच्यां घटः इदानीं घटः तदानीं घट इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालादेरपि बहुत्वाङ्गीकारप्रसङ्गात्, तथा च उपाधिभेदादेकया दिशा एकेन कालेन च यथा भवतां बहूनां व्यवहाराणामुपपत्तिस्तथाऽस्माकमपि एकेनेश्वरेणागमानुमानाभ्यां सिद्धेन सर्व्वेषामेव तादृशव्यवहाराणामुपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति,

सूर्य्यक्रियादौ असंयुक्तेऽपरसंयोगित्वपरत्वादिव्यञ्जकत्वेन घटादेः सम्भवेन तदुभयघटकतयाऽप्यतिरिक्तकाला-सिद्धेः। अपरा अपि एवातिरिक्ताः इदानीं निव्यादि-व्यवहारविषयाः, विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्म्मणः क्षण-त्वासम्भवात् भाविकर्म्मान्तरजन्यविभागान्तरप्रागभावावच्छि-न्नस्य कर्म्मणः क्षणद्वयादिस्थायित्वेन तादृशस्योपा-धित्वासम्भवात् न च विभागे स्वजन्यत्वं निवेशनीयम्, स्वत्वाननुगमादननुगमापत्तेः, विभागजनकादृष्टादानुपा-ध्यन्तरस्य वाच्यतया तावताप्यननुगमाच्च, एवञ्चोपाधीना-मतिरिक्तानां क्षणिकपदार्थस्वरूपाणां क्षणात्मकत्वमभ्युपेय-तया तैरेव तादृशाः सर्व्वे व्यवहारा उपपादनीयाः किम-तिरिक्तेन कालेनेति"।

सांख्यमते तस्य आकाशान्तर्भावः न पृथक्तत्त्वान्तरत्वं तदे-तत् सांख्यसूत्रभाष्ययोर्दर्शितम्

"खण्डदिक्कालयोः सृष्टिमाह" भा०।

"दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सां० सू०।

"नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशे-षावेव। अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादु-त्पद्येते इत्यर्थः आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति। यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशि-ष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनये श्रोत्रस्य कार्य्य-त्ववत् तत्कार्य्यत्वमत्रोक्तम्" प्र० भा०।

"अनुपदं दर्शयिष्यमाणमाधवधृते च वाचस्पतिमतेन कालस्वरूपं तु नित्यविभुकालस्वरूपपरं तथाहि "उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वानिति" सा० सू० उपाधिभेदेन धर्म्मिभेदासम्भवस्य व्यवस्थापनात् धर्म्मिणः कालस्य एक-त्वेन उपाधिना भेदासम्भवात् उपाधिना नाऽनागतादि भेदव्यवहारसम्भवः तथा च क्रियादेरेव उपाधिभूतस्या-नागतादिव्यवहारोपपादकतया तस्यैव कालत्वम्। अत-एव क्रियैव काल इत्यभियुक्तोक्तिः।

कालमाधवीये च माधवेन यत्पूर्व्वकं कालखण्डं व्यहारि

"ननु नायमुद्यमः सफलः कालस्य गगनकुसुमायमान-त्वात् तदेतत्परमरहस्यमभिजानानः कापिलमहामुनिः तत्त्वानि निर्विवेक्तुकामः कालमुपेक्ष्याऽन्यान्येव पञ्चविं-शतितत्त्वानि विवेच "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृ-तिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति। न चैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावो मुनिना विवक्षित इति वक्तव्यम्, त्वदभिमतस्य कालस्य पञ्च-विंशतितत्त्वानां चाव्याहतानि लक्षणानि। सत्त्वरजस्त-मोगुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिर्महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रा-ख्यानां सप्तानां प्रकृतिविकृतीनां मध्येऽध्यवसायहेतुर-न्तःकरणं महत् अभिमानहेतुरहङ्कारः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्म-कानि पञ्चतन्मात्राणि पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतान्येकादशे-न्द्रियाणि च षोडशविकारात्मकत्वेन प्रसिद्धानि। अप्र-कृतिरविकृतिः पुरुषश्चिदात्मकः। न चोक्तलक्षणेषु तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावः सम्भवति नापि षड्विंशं तत्त्वान्तरं मुनि-रनुमन्यते। कथं तर्हि मुनिप्रणीतानि तत्त्वानि आर्य्याभिः संगृह्णन् ईश्वरकृष्णो बाह्यान्तःकरणे विविच्यन् कालं व्याजहार? "साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणमिति"। परदर्शितप्रक्रियो बोधनीय इति न्यायेनायं व्यवहारो न तु स्वसिद्धान्ताभिप्रायेणेति ब्रूमः। अत एवैतद्ग्रन्थं व्याचक्षाणा वाचस्पतिमिश्रास्तत्त्वकौमुद्यामेव-माहुः "कालस्तु वैशेषिकाभिमत एको नानागतातीतादि भेदं प्रवर्त्तयितुमर्हति। तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरतीताना-गतादिभेदभावं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयो व्यवहार-हेतवः कृतमन्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः"। तस्माच्च कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति। अथोच्येत-भूतकालो वर्त्तमानकालो भविष्यत्काल इति एवं त्रिष्वपि भूतादि-ष्वनुगतः कालप्रत्यय एकमनुगतं कालतत्त्वमन्तरेणानुप-पन्न इति तन्न पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः यथा भण्यते द्रव्यपदार्थो गुणपदार्थ इति षट्सु भावेषु अनुग-तः पदार्थप्रत्यय एकमनुगतं पदार्थत्वाख्यं तत्त्वा-न्तरमन्तरेणाप्युपपन्नः। तथा कालप्रयोगोऽपि कुतो नोपपद्येत।। तस्मात्तत्त्वं कालं निषेद्धुं महानयमुद्यमः" इति प्राप्तेऽभिधीयते। प्रेक्षावदाचार्य्यस्य न कथं स्वदुपपन्न इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, आदृतस्य तस्यैवं निह्नवे कारणं यः प्रहेषः स कस्य हेतोः? इति वक्तव्यम्। किं कापिलमहामुनि-ना निराकृतत्वात् १ किं वा सांख्यशास्त्रप्रणेतृषु तत्त्वेष्वसं-गृहीतत्वात् २ उत लक्षणाभावात् ३ उत प्रमाणा-भावात् ४ अथवा प्रयोजनाभावात् ५, अथवा तत्त्वगतपञ्च-विंशतिसंख्याव्याघातभयात् ६, न प्रथमः कालनिराकरणसूत्रस्य मुनिना प्रणीतस्यानुप-लम्भात्। न द्वितीयः अतिप्रसङ्गात् ऋग्वेदप्रोक्तानां ज्योतिष्टोमादीनामायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदप्रोक्तानामौषध-

चक्षुरादीनां चासंप्रयोगत्वेन तेष्वपि प्रवृत्तः एवेष-
केन वार्यते ? । अत एषां त्रिविधस्यापि सुखदुःख-
मोहात्मकत्वेन गुणत्रयात्मकतया द्रव्यत्वेनार्थान् संपद्यत इ-
ष्यते तर्हि कालस्याप्यसौ न दण्डवारित इति बुद्धि
समाधानम् । कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वे सावयवत्व-
नित्यता च घटादेरिव स्यादिति चेत् ? नित्यनिरवयव
कालतत्त्वाभिनिवेशिनो वैशेषिकादेः पतत्ययं वज्रप्रहारः
शिरसि । वेदान्तिनां तु न कापि क्षतिः । कालस्यो-
त्पत्तिसावयवत्वयोः प्रत्यक्षश्रुतावप्यभ्युपगमत्वात् । तैत्ति-
रीयशाखायां नारायणीये कालोत्पत्तिराम्नायते "सर्वे
निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठा-
श्चाहोरात्राश्च सर्वशः । अर्द्धमासा मासा ऋतवः संव-
त्सरश्च कल्पन्तामिति" तत्रापि याज्ञवल्क्यगार्गीसंवादरूप
ब्राह्मणे मा गार्गि त्वं पृच्छ उक्तोपेतो मासांश्च काला-
वयवानामितः प्रतीच्यवृत्ति" । इत्यादिश्रुतावपि कालस्यो-
त्पत्तिश्रवणात् अवयवाश्च कालावयवानामुक्तानां ध्यातव्यो
वेद उक्तः सत्त्वापि चोक्तानीत्यर्थः । नित्यत्वनिरवयव-
त्वाभिधायिनी वैशेषिकादिवाक्यस्य "अमृता देवता" इति
वदापेक्षिकनित्यत्वाय मन्तव्यं निरवयवत्वमादात् सं-
ख्यायोग्यवयवव्यतायां च तात्पर्यं वर्णनीयम् ।

"अथ मन्यसे महता तपसा शिवमाराध्य तत्प्रसाद-
लब्धसर्वज्ञत्वात् कणादस्तु सूत्रतात्पर्यं सम्यग्वेत्तीति वेद-
स्यैव मन्दमतिप्रतीतादर्थादर्थान्तरं नेतव्यमिति । एवमपि
यस्य प्रसादादयं सर्वज्ञतामलभत स एव शिवो मुख्यः
सर्वज्ञ इति तच्छास्त्रानुसारेण कणादमतस्यैवावगणनम-
मन्तव्यमुचितम् । शिवो हि शैवेषु आगमेषु षट्त्रिंशत्-
तत्त्वानि निरूप्य कालस्याप्युत्पत्तिमङ्गीचकार ।
निखिलशैवागमसारनाथाभिः संकलनो भोजराजः
शुद्धानि पञ्च तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यानि
निर्दिश्येतराणि निर्दिशन्नमायाकार्यत्वोक्तिपूर्वकमे । कालं
निरदिशत् 'पुंसो जगतः कर्तृत्वमायातस्तत्त्व भवति ।
कालो नियतिस्तथा कला च विद्या च रागश्च" इति
तानि मायाकार्याण्येकादश तत्त्वानि सांख्यसम्मतपञ्च-
विंशतितत्त्वानि चोद्दिश्य विश्वसृष्टिमाह "नाना-
विधवर्णमयी सा जनयति कालस्त्वरेखादी । भाति भवद्
भूतमयं कलयति जगदेव कालोऽतः" इति । तट्टीकाकार
स्तत्र व्याचष्टे । "नन्वेष कालो नैषा यस्मादेभिर्निम्नो
भ्रान्ततः अत आह भाविभवद्भूतमयमिति । भूतादि

भेदेन त्रिविधत्वात् अचेतनत्वेनास्यानित्यत्वं सिद्धमिति
भावः । कालस्य कार्यं त्वस्य विवरणमाह "कलयति जगदेव
कालोऽतः" इति । चिरक्षिप्रादिप्रत्ययोपाधिद्वारेण कल-
यत्याविष्करोति" इति । इत्थं प्रत्यक्षश्रुतिसहकृतशैवागमैः
कणादमतस्य बाधे सति उत्तरमीमांसागतद्वितीया-
ध्यायप्रथमाधिकरणन्यायोऽनुसन्धीयते तस्य च न्यायस्य
संग्राहकौ श्लोकौ "सांख्यस्मृत्यास्ति सङ्कोचो न वा वेदस-
मन्वये । धर्मे वेदः सावकाशः सङ्कोच्योऽनवकाशया । प्रत्य-
क्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः । अमूला कापिली
बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः" इति । अयमर्थः । ऋग्वे-
दादिषु अग्निहोत्रादिधर्मो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं च प्रति-
पाद्यते । सांख्यस्मृत्यादिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं
प्रतिपादयति तत्र तया स्मृत्या वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न
वेति संशये स्मृतेर्जगत्कारणत्वमन्तरेणानवकाशत्वात् प्राबल्यं
वेदस्य तु धर्मेऽपि चरितार्थत्वाद्दौर्बल्यम् । ततः स्मृत्य-
नुसारेण वेदः सङ्कुचित इति पूर्वः पक्षः । प्रत्यक्षश्रुतिभि-
र्बहुभिरनुगृहीता मन्वादिस्मृतयो ब्रह्मकारणता-
माचक्षते सांख्यस्मृतिस्त्वेका मूलहीना चेति दुर्बलत्वात्
सैव बाध्या अतो नास्ति वेदस्य सङ्कोच इति सिद्धान्त
इति । अथ तार्किकत्वाभिमानपक्षपातेन सन् परवश
एवं ब्रूषे भूताद्यानौपाधिकानां कालविशेषाणामेको-
त्पत्तिमत्त्वं नित्योपाधिकस्य सामान्यस्य कालस्येति तर्हि
कारादिकालपेषणाय प्रवृत्तस्य नाम्नामवत्रनेनैव संवादित-
रामायणप्रोक्तस्याभ्यासकस्य त्वमेव विषयोऽभूः । यतः साध-
र्म्ये वै स्पष्टं न य इह दीर्घ्यमध्यत् परब्रह्मतत्त्वमवागमः ।
व्यवहारहेतूनां भूतादिकालविशेषाणामाधारः स्वयं व्यव-
हारातीतो नित्यो निरवयवो मुख्योऽयः कालः स परमा-
त्मैव । तथाच श्वेताश्वतरा आमनन्ति । "यः कालकालो
गुणी सर्वविद्यः" इति । कालानां नित्यत्वानित्यत्वसावयवत्व-
चिन्ता । स्थायमस्ति सांख्यतत्त्वेषु आर्थिकः कालसंग्रहः
साक्षात्संग्रहस्त्वस्तु ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकृतिपुरुष-
विवेकानुपयोगादित्यवगन्तव्यम् । तृतीयचतुर्थयो तु भवतो
नैव पक्षपरिच्छिन्नयोरपि नास्तीति प्रकटयतः । वैशेषिक
पक्षेषु सर्वैरपि कालप्रकरणेषु तत्प्रमाणस्य तत्साधकानुमा-
नस्य च पर्याप्तत्वात् । प्रमाणान्तराणि तु कालसाधकानि
स्मृतौ प्रदर्शितानि तथा च तैत्तिरीया आरुणकेतुके
मन्त्रभागे वा "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् अनुमानश्चतुष्टयम् ।
एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते" इति । तत्र स्मृति

अनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादिशास्त्रं, प्रत्यक्षं ज्योतिःशास्त्रं ऽर्थतिमो वेदाख्योऽक्षरराशिः, योगिप्रत्यक्ष गौर्यनिषदाभिमतं साक्षिप्रत्यक्षं वा । ऐतिह्यमितिहासपुराणादिके ज्योतिःशास्त्रस्याप्यन्तर्भावो द्रष्टव्यः । अनुमीयते स्वमूलभूतं श्रुतिवाक्यमनेनेत्यनुमानः शिष्टाचारस्तस्य च श्रुत्यनुमापकत्वं भट्टाचार्य्यैरुपदर्शमभिहितम् । "आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनमिति, तदेवं श्रुत्यादीनां चतुष्टयं सफलम्, एतैश्चतुर्भिः सौरष्यादिलक्षणखण्डं प्रमीयत इति मन्त्रस्यार्थः । ननु श्रुत्यादीनि मण्डलसाधकत्वेनात्रोपन्यस्तानि न तु कालसाधकत्वेनेति चेत् नैवं, मण्डलस्य सार्व्वजनीनप्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र श्रुत्याद्यनुपयोगात्, कलिविवक्षया तत्र कालनिर्णायकमण्डले तान्युपन्यस्तानि, तथा च मण्डलद्वारा कालः प्रमीयते । कालविवक्षा चोत्तरमन्त्रे परिस्फुटा तस्मिन्नन्तरो मन्त्र एवमाम्नायते, "सूर्य्यो मरीचिमादत्ते सर्व्वस्माद्भुवनादधि, तस्याः पाकविशेषेण स्मृतं कालविशेषणमिति" तस्यायमर्थः । भुवनगतं सर्व्वभूतजातमधिकृत्य रसवीर्य्यपाकादिभिस्तत्तदनुग्रहसमर्थं मरीचिं सूर्य्यः स्वीकरोति तत्कृतेन भूतपाकभेदेन निमेषादिः परार्द्धपर्य्यन्तः कालविभेदो ज्योतिःशास्त्राभिरवगतो भवतीति । कालप्रतिपादकानि च स्मृत्यादीन्युदाहरामः । तत्र मनुः "कालं कालविभक्तिश्चेति" सृष्टिप्रकरणे कालं व्यवजहार । याज्ञवल्क्योऽपि, "श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः" इति । एवमन्यास्वपि स्मृतिषूदाहार्य्यम् । श्रुतिरपि "कृतं स्वप्ने विचिनोति कालः" इति बह्वृचाः । "अहमेव कालो नाहं कालस्येति" तैत्तिरीयाः । "का च सन्ध्या कश्च सन्ध्यायाः कालः" इति सामगाः । योगशास्त्रेऽपि संयमविशेषाद्धारणाध्यानसमाधित्रयरूपाद्योगिनोऽतीतादिकालं प्रत्यक्षतः पश्यन्तीति अभिहितम् तथा च पातञ्जलसूत्रम् "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतादिज्ञानमिति" । साक्षिप्रत्यक्षमपि, अहमस्मिन् काले निवसामि इत्यनुभवस्य सार्व्वजनीनः । न चासौ बाह्येन्द्रियजन्यः कालस्य रूपादिहीनत्वात् । नापि मानसस्तार्किकैस्तदनङ्गीकारात् । नाप्यनुमानादिजन्यः अपरोक्षप्रत्ययत्वात् । अतः सामग्र्यभावेऽप्यपरोक्षदर्शनात् साक्षिप्रत्यक्षमेतदित्यौपनिषदा मन्यन्ते । इतिहासेऽपि महाभारते "प्रहरौ घटिकान्यूनौ प्रहरौ घटिकाधिकौ । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयमिति" । पुराणेऽपि "अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः" इति विशाख पौर्णमास्याख्यकाले स्वस्वनक्षोचितान् देशविशेषेभ्यः क्षीरदध्यादिसमर्पणादिकानुष्ठानविशेषान् भानुवारादिकालविशेषे च समाचरन्ति । तदेवमनेकप्रमाणप्रमिते काले प्रमाणाभावरूपस्तुर्थः पक्षः कथमाशङ्क्येत ? । नापि प्रयोजनाभावादिति पञ्चमः पक्षो युज्यते । तार्किकैस्तावत् सर्व्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वमुद्घोषितम् । लोके कृष्याद्युपयोगः कालविशेषस्य सर्व्वावलादिभिर्व्यवह्रियते । स्वर्गप्रवेशप्रयाणाद्युपयोगो ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः । श्रौतस्मार्त्तकर्म्मोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते । तत्र तु सांख्यमङ्गलाचाराक्तत्र पक्षेष इत्ययं षष्ठः पक्षः परिशिष्यते । तथाच पापात्मनः खलु बहुपराधं पुण्यात्मनि माधवाचार्य्ये समारोपयन् कथा वा गिलगान दण्डगोऽसि । तदेवं कालस्य प्रत्यक्षाद्यनुमयतत्वाद्विर्णयोद्यमः सफल इति स्थितम् । ननु कतरकालोऽत्र निर्णीयते । किं केवलः कालः किं वा कालकालः । ननु किमित्यप्रसिद्धभाषया भीषयसि, न भीषयाम्यहं किन्त्वस्त्येव कलयितृभेदात्कालद्वैविध्यम् । येन प्राणिदेहादयोऽतीतवर्त्तमानादिरूपेण कलयितव्याः स केवलः कालः । स च तत्त्वप्रकाशवचनेन पूर्व्वम् उदाहृतः "कलयति जगदेष कालोऽतः" इति । तादृशोऽपि कार्य्योत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणा येन कलयितव्यः स कालकाल इति । स च श्वेताश्वतरशाखायां दर्शितः "कालोऽपि कल्यते येनेति श्रुतिश्च भवति "स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्व्वविद्यः प्रधानक्षेत्रज्ञः इति । "गुणी संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुरिति" च कूर्म्मपुराणेऽपि "अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः । सर्व्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्व्वात्मत्वान्महेश्वरः । ब्रह्माणो बहवो रुद्रा अन्ये नारायणादयः । एको हि भगवानीशः कालः कविरिति स्मृतः । ब्रह्मनारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतो लयः । प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः । परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः । कालेनैव च सृज्यन्ते स एव ग्रसते पुनः । तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः" इति । विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि । "अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः । कलनात् सर्व्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः । कर्षणात् सर्व्वभूतानां स तु सङ्कर्षणः स्मृतः । सर्व्वभूतशमित्वाच्च स रुद्रः परिकीर्त्तितः । अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वर" इति ज्योतिःशास्त्रेऽपि "भूतानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः" इति । तस्यैवं सति द्वयोर्मध्ये कालकालोऽत्र न निर्णेतव्यः

तस्य धर्मानुष्ठानेषूपहेतुत्वेन हेयत्वादनुपादेयत्वाच्च । यस्त्वितरो मासपक्षतिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे सम्यङ्निर्णीत इति कृतमनया कालनिर्णयप्रवृत्त्येति माभ्रे ब्रूमः उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्व्वेषु कर्मारम्भेषु अनुसर्त्तव्यत्वात् अतएव शिष्टाः पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति। "सर्व्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्य्येषु तथेश्वरेश्वरः । सर्व्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान्ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतमिति" । मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे निर्णीतत्वेऽपि श्रौतस्मार्त्तकर्मविशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निर्णेतव्यः । यद्यप्यसौ हेमाद्रिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्यैकत्र संग्रहार्थमत्र यत्नः क्रियते । तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः संग्रहरूपं प्रयोजनं चास्तीति अयं ग्रन्थ आरभ्यते" । "नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः । सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानुकम्पया" नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्व्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य चावाङ्मनसगोचरत्वे सर्व्वे वेदान्तास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम् । भक्तानुग्राहिमूर्त्तिस्वीकारश्च तलवकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे काञ्चिदाख्यायिकायामाम्नायते तस्यां ह्याख्यायिकायामेवमुक्तम्—अग्निवाय्विन्द्रादयो देवा ईश्वरानुगृहीताः सर्व्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेव तत्सामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते स्म । तान् बोधयितुमवाङ्मनसगम्यं परमेव ब्रह्म पूज्यां चक्षुर्ग्राह्यां काञ्चिन्मूर्त्तिं धारयित्वा प्रादुर्बभूव । तया सह वादं कृत्वापि राजसचित्तावग्निवायू तद्ब्रह्मतत्त्वं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्त्विकचित्तोऽबुबुधे इति । वाशिष्ठरामायणेऽपि शुक्रोपाख्याने शुक्रं मृतमवलोक्य तत्पिता भृगुः क्रुद्धो मारयितारं कालं शप्तुमुद्यतः तदानीं कालोऽनुग्रहीतुमीदृशेन रूपेणाविर्बभूवेति पठ्यते "अथाकल्पितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः । आधिभौतिकमास्थाय वपुर्मुनिमुपाययौ । खड्गपाशधरः श्रीमान् कराङ्गदी कवचान्वितः । ऋतुषट्कमयोदारवक्त्रषट्कसमन्वितः । मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोद्भटः । आकारसमया बद्धा वृतः किङ्करसेनया । स उपेत्य प्रणयाटो कुपितं तं महामुनिम् । कल्पान्ताब्धिगम्भीरं सान्त्वपूर्व्वमुवाच ह । त्वमत्यन्ततपा विप्र ! वयं नियतिपालकाः ! तेन संपूज्यसे पूज्य ! साधो ! नेतरथेच्छया । मा तपः क्षपयाऽबुद्धे ! कल्पकालमहानलैः । यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ? । संसारावलयो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः । भुक्तानि विष्णुवृन्दानि केन शक्ता वयं मुने ! । भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः । स्वयं नियतिरेषा हि आवयोरेतदोचितमिति" । न च भक्तानुजिघृक्षया स्वीकृता मूर्त्तिरीदृश्येवेति कश्चिन्नियमोऽस्ति सर्व्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तचित्तप्रियायाः सर्व्वस्या अपि मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितानिति" । विष्णुरुद्रादिवत् अचेतनमूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्याः । तदेतद्वेदे समाम्नायते । "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्य्यव, एतं महाव्रते छन्दोगा, एतमस्याम् (पृथिव्याम्) एतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चन्द्रस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्व्वेषु भूतेष्वित्ति" वाजसनेयिनोऽपि मण्डलब्राह्मणे "तमेतमग्निमध्वर्य्यव उपासत इत्यारभ्य पठन्ति "विषमिति सर्पाः, सर्प इति सर्पविदः, ऊर्गिति देवाः, रयिरिति मनुष्याः, मायेत्यसुराः, स्वधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्व्वा, गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवतीति" । तैत्तिरीयाश्च पठन्ति "क्षेम इति वाचि, योगक्षेमम् इति प्राणापानयोरित्यादि" । परब्रह्मण्यारोपितं यथावज्जगद्रूपम् अस्ति तेन सर्व्वेषामुपासनया परमेश्वरो कृपवान् भवतीति- हिरण्मयाधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितम् । एवं च सति यो यदा यत्कर्म्मारभते स तदा तत्कर्म्मोपयुक्तां कालात्मकस्येश्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत् । अत एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिष्टानि । लोकेऽप्याविद्वद्गोपालाङ्गनं सर्व्वोऽपि जन एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयति तदेतद्भगवानाह "यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" इति तस्मादारभ्यमाणकर्म्मफलप्रदो निजेष्टदेवतारूपो नित्यः कालः कर्म्मारम्भेषु अनुसर्त्तव्य इति सिद्धम् ।

अथ जन्यं कालं निरूपयामः । ननु कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये कालव्यवहारः । प्रलयत्वस्य जन्यानधिकरणत्वरूपत्वात् । प्रलयोऽतीतः प्रलयो भावीति कालनित्यत्ववादिमतेऽपि समो दोषः । नित्यस्य कालस्य

तपनपरिस्पन्दाद्युपाधिभिः परिच्छेदे सत्येतावान् काल इति कालेयत्ता वर्णयितव्या । न च प्रलये तदुपाधयः सन्ति । अतस्तत्र कथं प्रलयकाले इयत्तानिर्णयः । अथ सत्कार्य्यवादाभ्युपगमेनोपाधयोऽपि वासनारूपेण सन्ति तर्हि कालेऽपि तत्सम्भावनं, न चैतावता नित्यताप्राप्तिः उपाधिषु तदनङ्गीकारात् । अथ मन्यसे इयत्तारहितेऽपि प्रलयकाले सृष्टिकालेयत्तावासनावशादियत्ता व्यवह्रियते । तत्रोपाध्यायत्वादिर्दृष्टान्तः । यथा कश्चिन्माणवकः त्रिंशद्वर्षवयस्कादध्येतुरुपक्रम्य संवत्सरमधीत्याद्युपाध्याय एकत्रिंशद्वर्षवयस्क इत्यध्ययनरहितेऽप्यतीते वयस्युपाध्यायत्वं व्यवहरति । तद्वदियत्ताव्यवहारः । एवं तर्ह्यनेन न्यायेन कालरहितप्रलये कालव्यवहारः किं न स्यात् ? । कालरहितं च प्रलयादिकं वस्त्वस्तीति माण्डूक्यादिश्रुतयोऽभ्युपगच्छन्ति । तथा च श्रूयते, "यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एवेति" । प्राभाकरास्त्वपूर्व्वस्य कालत्रयासंस्पृष्टाच्छिदवस्थाभाक्त्वः । तस्मात्कालः सुखेन जन्यतां स च सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः । तस्य चोभयविधस्येश्वराख्यान्नित्यात्कालादुत्पत्तिं मनुराह "कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा । सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः" इति । तत्र यः सामान्यकालः स विशेषानुगतत्वात्तदपेक्षया नित्यो ग्रहगत्यादिभिरनुमेयो भूतोत्पत्तिनिमित्तकारणमिति तार्किकज्यौतिषिकादयः प्रतिपेदिरे । तत्र ज्यौतिषिका एवमाहुः "प्रभवविरतिमध्यज्ञानवन्ध्या नितान्तं विदितपरमतत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि । तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवन्दे भग्रहैः कालमीशम् । युगवर्षमासदिवसाः समं प्रवृत्तास्तु चैत्रशुक्लादेः । कालोऽयमनाद्यन्तो ग्रहभैरनुमीयते क्षेत्रे" इति कालविशेषेषु च संवत्सरः प्राधानभूतः । अन्ये सर्व्वे गुणभूताः । तथा चारुणकेतुके समाम्नायते "नदीव प्रभवा काचिदक्षय्या स्यन्दते यथा । तां नद्योऽभिसमायन्ति सह, सा न निवर्त्तते । एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सरं श्रिताः । अणुशश्च महान्तश्च सर्व्वे समवयन्ति तम् । स तैः सर्व्वैः समाविष्ट ऊहः सन् निवर्त्तते' इति । अयमर्थः । भागीरथीगोदावर्य्यादिका नदीव कालः कुतश्चिदुत्पत्तिस्थानादुत्पद्यते । तच्चोत्पत्तिस्थानं सांख्योक्तं प्रकृतिः शिवागमोक्तमाया वा श्रुतिस्मृत्युदितो नित्यकालात्मक ईश्वरो वा भविष्यति । यथा तां गङ्गादिकां महानदीमन्यां स्वल्पनद्योऽभितः प्रविशन्ति सा च प्रविष्टैर्नद्यन्तरैः सह विस्तीर्णा प्रवहत्प्रवाहा सती न कदाचित् शुष्यति । एवं नानाविधरूपैः समुत्पन्नाः कालभेदाः संवत्सराख्यं प्रधानं कालमाश्रिताः । तत्र निमेषाद्या अयनपर्य्यन्ताः कालभेदाः संवत्सरादर्वाचो, युगाद्याः परार्द्धपर्य्यन्ताः संवत्सरान्महान्तस्ते सर्व्वे तं संवत्सरं सम्यक् प्रविशन्ति । अणूनामवयवत्वेन प्रवेशः । महतान्तु संवत्सरावृत्तिनिष्पाद्यानामध्यन्तः संवत्सरइति तत्र प्रवेशोऽभिधीयते । तथाच वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे पठ्यते "पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् । दिनर्त्त्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा स्थित" इति । स च संवत्सरस्तैरणुभिर्महद्भिश्च सर्व्वैः समाविष्टोऽतिदीर्घः सन् कदाचिदपि जगति न छिद्यत इति । नन्वणुत्वं निमेषे पर्य्यवसितं महत्त्वं तु परार्द्धे तथा च तयोरन्यतरस्य प्राधान्यमुचितम् । तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यम् इति चेत् ईश्वरेण प्रथमं सृष्टत्वादिति ब्रूमः । तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति "सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनं समभवद्यत्तद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवदिति" । तस्मात्संवत्सरः प्रधानम्, अतएव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषं निर्णयामः । तत्र संवत्सरोऽयनर्त्तुमासः पक्षः तिथिर्नक्षत्रं योग इत्येवं विधाः कर्म्मकालाः । यद्यपि पुराणेषु ब्रह्ममार्कण्डेयादीनां युगादिकल्पादिपरिमितं तपः श्रूयते तथापि शतसंवत्सरायुषो मनुष्यानधिकृत्य धर्म्मशास्त्रप्रवृत्तेः युगादिनिर्णयो नोपयुक्तः । शास्त्राणां मनुष्याधिकारत्वं चाचार्य्यैः पाराशरस्मृतिव्याख्याने "मनुष्याणां हितं धर्म्मम्" इत्येतद्वचने प्रपञ्चितम् । ये तु "कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत्" इत्यादयो मनुष्यधर्म्मास्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं संदेहाभावात् । न च शतायुषामधिकारे कथं महत्संवत्सरसत्रश्रुतिरिति शङ्कनीयम् तत्र संवत्सरशब्दो दिवसपर इति षष्ठाध्याये सप्तमपादे निर्णीतत्वात् । येऽपि चतुर्दशसंवत्सराद्यावृत्तिसाध्या अनन्तव्रतादयस्तेष्वपि न संवत्सराधिकः कश्चित्कालो निर्णेतव्योऽस्ति । अतः संवत्सरमारभ्यार्वाञ्च एव निर्णेतव्याः कर्म्माङ्गकालाः । न च कालस्य कर्म्माङ्गत्वे विवदितव्यम् "सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति" श्रुतेः तत्तत्कर्म्मणस्तावदपूर्व्वविषयत्वात् (अपूर्व्वजनकत्वात्) प्राधान्यमभ्युपगम्यं तथा च कालस्य गुणत्वेनान्वयः परिशिष्यते अतएव गर्गः "तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः" इति । तस्मादङ्गभूतेषु निर्णेयेषु

कालेपृथग्वित्वेन संवत्सरस्याभ्यर्हितत्वादल्पाक्षरत्वतया स्वीकृताच्छन्द्यायानुसारेण च सप्त आदौ निर्णीयत-इतिस्थितम्” ।

सू० सि० रङ्ग० कालविभागश्चेत्थं प्रदर्शितः

“लोकानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः । स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त्त उच्यते” सू० सि० । ‘कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽखण्डदण्डायमानः शास्त्रान्तरप्रमाणसिद्धः । लोकानां जीवान् स्वान्तकालादन्तकनाशानामपि । अन्तकृद्विनाशकः । यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्तिस्थितिकारकस्तथापि विनाशस्यानन्तत्वात् कालत्वप्रतिपादनाय चान्तकृदित्युक्तम् । अन्तकृद्यनेनैवोत्पत्तिस्थितिकृदित्युक्तमन्यथा नाशकत्वासम्भवात् । अतएव “कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः इत्याद्युक्तं ग्रन्थान्तरे । अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः । कलनात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । स द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदद्वयात्मकः । तदाह स्थूलसूक्ष्मत्वादिति महत्त्वाणुत्वाभ्याम् । मूर्त्तः—इयत्तावच्छिन्नपरिमाणः । अमूर्त्तस्तद्भिन्नः कालतत्त्वविद्भिः कथ्यते । चकारो हेतुक्रमेण मूर्त्तामूर्त्तक्रमार्थकः । तेन महान् मूर्त्तकालोऽणुरमूर्त्तः काल इत्यर्थः । अथोक्तं भेदद्वयं स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषुस्तद्वान्तरभेदेन भेदद्वयमाह” रङ्गनाथः ।

“प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्तसञ्ज्ञकः । षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता” सू० सि० ।

“प्राणः स्वस्थसुखासीनस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती कालो दशगुर्वक्षरोच्चार्यमाण आदिर्यस्यैतादृशः प्राणान्तर्गतो मूर्त्तः काल उक्तः । त्रुटिराद्या यस्यैतादृशः काल एव प्राणान्तर्गतत्रुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसञ्ज्ञः । अत्रामूर्त्तस्य मूर्त्तादिभूतस्य व्यवहारायोग्यत्वेनाप्रधानतयानन्तरोद्दिष्टस्य भेदप्रतिपादनमुपेक्ष्य मूर्त्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधानतया प्रथमोद्दिष्टभेदान् विवक्षुः प्रथमं पलघट्यावाह । षड्भिरिति । षड्भिःप्राणैरसुभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः । अथ दिनमासादिकमाह” रङ्ग० ।

“नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्त्तितम् । तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा” ।

“ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते । मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते” ।

“सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । तत्षष्टिः षड्गुणा ३६० दिव्यं वर्षमासुरमेव च” ।

“तद्द्वादश सहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् । सूर्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः ४३२०००० ” ।

“सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” ।

“युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां, षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः” ।

“युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसङ्ख्य १७२८००० स्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः” ।

“ससन्ध्यस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः” ।

“इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” ।

“परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रसङ्ख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः” सू० सि० । अहरादिकालभेदाः (अहन्) शब्दे उक्ताः ।

सि० शि० तु निमेषतत्परत्रुटिरूपाः सूक्ष्माः कालावयवाः दर्शिताः तच्च वाक्यं १७८८ पृ० दर्शितम् । स च कालस्त्रिविधः वर्त्तमानभूतभविष्यद्भेदात् तत्र भूतभविष्यत्कालावपि प्रत्येकं द्विधा अद्यतनानद्यतनभेदात् तद्भेदेनैव लकारविशेषं पाणिनिरनुशशास ।

सोऽयं कालः षडिन्द्रियवेद्यः इति मीमांसका मन्यन्ते “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते” इति तथोक्तेः । वेदान्तिनस्तु तस्य साक्षिप्रत्यक्षभास्यत्वमङ्गीचक्रुः तत्र प्रमाणं कालमा० अनुपदमेव दर्शितम् । सोऽयं कालः देशवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तितानियामकः । तथाहि यः पदार्थः स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगी सोऽव्याप्यवृत्तिरिति भण्यते तन्नानिर्वाहकस्य कालोदेशस्य । कस्मिंश्चिद्देशे स्थितस्य तादृशपदार्थस्य कालभेदेन तत्रैवाधिकरणेऽभावस्तिष्ठति यथा ज्ञानाश्रये आत्मनि सुषुप्तिकाले इच्छादिविशेषगुणान्तरकाले च ज्ञानाभावः । यथा वा गुणवति जन्यद्रव्ये उत्पत्तिकाले गुणाभावः श्यामले अपक्वे घटे रक्तत्वाभावः रक्तत्वस्य पाकोत्तरं जायमानत्वात् । कालस्येव च देशोऽपि तथा । यथा आत्मनि ज्ञानकाले शरीरावच्छेदेन ज्ञानं, घटाद्यवच्छेदेन तदभावः । तथा वृक्षे कपिसंयोगकालेऽपि मूले तदभावः । कालेन कृतसम्बन्धस्य कालिकसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन सर्वेषु जन्यभावेषु जन्यभावानां वृत्तिमत्ता

निलेषु तु कालिकसम्बन्धेन न कस्यापि वृत्त्वम् नित्यानुयोगिककालिकसम्बन्धानुपगमात् इति नैयायिकाः। तस्य च "पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव!। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम्" इत्युक्तेः कार्य्यमात्रे निमित्तकारणता। यद्यपि "कृषेर्वृष्टिसमायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धयः। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चनेति" शास्त्रान्तरेण तत्तत्कालानामेव तत्तत्कार्य्योत्पत्तौ हेतुताऽधिगता तथापि "यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति" न्यायात् सामान्यतः कार्य्यमात्रं प्रति कालसामान्यस्य हेतुत्वम्। "कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुञ्चत्याशावायुः" मोहमु०। काले भवः ठञ्। कालिक कालभवे त्रि० "समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधो वक्तव्यः" वा० उक्तेः तदन्तविधिपरिभाषायाः अप्रवृत्तेः कालान्तशब्दात्तस्य प्रवृत्तिः तेन तदन्तशब्दात् अणेव साधुः समानकालीनः प्राक्कालीन इत्यादि भूरिप्रयोगात्। सि० कौ० समानकालीनप्राक्कालीनशब्दयोरप्रामाणिकतोक्तिः प्रौढोक्तिरेव उदाहृतवार्त्तिकस्य जागरूकत्वात् इति गौडाचार्य्याः। प्रतीच्यास्तु कौमुदीकारस्वारस्यात् ठञ्विधायकसूत्रे कालसामान्यतद्विशेषपर्य्यायाणां ग्रहणात् समानकालप्राक्कालयोरपि कालविशेषत्वेन ततः ठञेव प्रवृत्तिर्न खञिति भाष्यादिप्रयोगस्तु आर्षत्वात् समाधेयः इति मन्यन्ते। कालेन निर्वृत्तः ठञ्। कालिक कालसाध्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। "कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरिति" स्मृतिः तत्र तत्कालशब्दस्यैव ठञः प्रकृतित्वात् तेन न पूर्व्वोक्तवार्त्तिकसङ्कोचः अतएव तत्र तच्छब्दस्याद्यचोवृद्धिः तेन निर्वृत्तमित्यधिकारात् प्रकृतिमात्रस्यैव ग्रहणात् न कालत्वेन तत्र प्रकृतिता। काले साधुः पुष्यन् पच्यमानो वा अण्। काल-काले साधौ काले विकसमाने काले पच्यमाने च त्रि०। अत्र सूत्रे कालविशेषस्यैव ग्रहणं न स्वरूपस्य तेन न ततोऽण् इत्यन्ये। कालः प्राप्तोऽस्य यत्। काल्य प्राप्तकाले शीतादौ त्रि० कालो देवताऽस्य "कालेभ्योभववत्" पा० ठञ्। कालिक कालदेवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप्। १५ तत्तत्कर्म्मोचितकाले "वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः" ति० त०। "अकालेऽप्यथ वा काले गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्" प्रा० त०। "काले कलकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" या० स्मृ०। अर्द्धयामशब्दे २७६ पृ० दर्शिते रव्यादिवारेषु कालवेलाख्ये १६ दिवानिशोरर्द्धयामभेदे "यात्रायां मरणं काले वैधव्यं पाणिपीडने। व्रते मन्त्रवधः प्रोक्तः सर्व्वं कर्म्म तदुत्सृजेत्" ज्यो० त०। तस्य सर्व्वकर्म्मसु वर्ज्यतामाह १७ सांख्योक्ते मेघाख्ये विवेकसाक्षात्कारान्तराये तुष्टिभेदे "यथा आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः। बाह्याविषयोपरमात् पञ्च, नव तुष्टयोभवन्ति" सा० का०

"या तु प्रव्रज्यापि न सद्योनिर्व्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ (१) उच्यते" कौ०। विवृतञ्चैतदस्माभिः। "प्रव्रज्यामात्रस्य विवेकख्यातिहेतुत्वे प्रव्रज्याग्रहणमात्रेण विवेकख्यात्यापत्तिरूपम् उपदेशे असत्त्वप्रयोजकं दूषणम् सहकार्य्यन्तरापेक्षाकल्पनात् परिहरन्नुपदेशान्तरं दर्शयति न सद्यो निर्व्वाणदेति। सद्यः, ग्रहणमात्रात् न तु कालरूपसहकार्य्यन्तरापेक्षणात न निर्व्वाणदा विवेकख्यातिजननद्वारा न मुक्तिदेत्यर्थः। तथा च "कृषेर्वृष्टिसमायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धयः। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन" इति शास्त्रेण कार्य्यमात्रं प्रति कालस्य सहकारितायाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च प्रसिद्धत्वात् कालस्यैव तद्धेतुत्वमस्तु कृतं ध्यानाभ्यासादिनेति वस्तुदन्तार्थः। कालस्यसाधनतासाधकशास्त्रेण कृष्यादेः प्रधानफलहेतुत्वं तत्र कालस्य सहकारितामात्रं प्रतिपादितं न तु तन्मात्रस्य हेतुत्वमेवञ्च कालस्य साधारणकारणत्वम् असाधारणकारणत्वन्तु कृष्यादेरेव एवञ्च प्रकृतेऽपि विवेकख्यातिं प्रति ध्यानाभ्यासादेरेवारादुपकारकत्वात् असाधारणहेतुत्वं, कालस्य साधारणहेतुत्वमित्यस्यासदुपदेशत्वमिति बोध्यम् इति।

वर्ण्णवाचिकालशब्दस्य स्त्रियां जनपदा० नि० ङीप्। काली "काकाली कामधुरा काशीतलवाहिनी गङ्गा।" विदग्धमु० समानप्रश्नोत्तरम्।

१८ हिंसके त्रि० ततः स्त्रियां न ङीप्। कालात् वर्ण्णेत्" वार्त्तिकोक्तेः। "कालान्या" सि० कौ०। कालस्येयम् अण् ङीप् कालस्य पत्नी ङीप् वा। काली कालशक्तौ शिवकान्तायाञ्च स्त्री। अधिकं कालीशब्दे वक्ष्यते। १९ कल्यौ मेदि० सर्व्वस्याग्रहणाभावात्तस्य तथात्वम्। "अंशुमांश्च तपस्तेपे गङ्गानयनकाम्यया। कालं महान्तं नाशक्नोत् ततः कालेन संस्थितः। दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान्" भाग० ९ ९ २ २ १ "कालं मृत्युम्" श्रीधरः।

वर्णवाचकात् तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् कालिमन् पु० तल् कालता स्त्री, त्व कालत्व न० । कृष्णवर्णे ।
तत्र "यमे उपेत्य मुनिवेशोऽथ कालः प्रोवाच राघवम्" रघुः । यमपरत्वे २०द्वित्वसंख्यायां २१तत्संख्यान्विते च भरण्याख्यनक्षत्रे यमदैवतत्वात् तस्याश्च अश्विन्यादिनक्षत्रचक्रे द्वितीयत्वात् लक्षितलक्षणया तत्परत्वम् । शिवपरत्वे २२षट्संख्यायां २२तदन्विते च शिवदैवताद्रीया अश्विन्यादिषु षष्ठत्वादुक्तरीत्या तथात्वम् । वाचस्पत्याभिधाननक्षत्रशब्दे १४२८पृ० दर्शितं षट्कालकालेत्यादि वाक्यम् उदा० "कालस्य वेला रचितः परार्धिकाकानलागाग्निधयो गजेन्द्र" ज्यो०त० ।
चन्द्रादिग्रहाणां दृष्टियोग्यताप्रापककालात्मके २४ अंशभेदे च । स च सि० शि० दर्शितो यथा
"इनेन्दवः १२ भौमभवाः १७ शक्राः १४ रुद्राः ११ खचन्द्राः १० तिथयः १५ क्रमेण । चन्द्रादितः काललवाः निरुक्ताः ज्ञशुक्रयोर्वक्रगयोर्द्विहीनाः" सि० शि० ।
चन्द्रादीनामेते १२ । १७ । १४ । ११ १० । १५ । कालांशा ज्ञेयाः । बुधशुक्रयोस्तु वक्रगतयोर्द्विहीना १२।८ द्विवर्जिता ज्ञेयाः ।
अत्रोपपत्तिः । कालांशा इति कालात्मका अंशाः षड्भिरंशैरेका घटिका । एकस्यांशस्य दश पानीयपलानि । अत्रैतदुक्तं भवति । चन्द्रस्य किल द्वादश १२ कालांशाः । अर्कस्यास्तमयादुदयाद्वा घटिकाद्वयाधिकेऽन्तरे चन्द्रो दृष्टियोग्यो भवति । तदूने तत्प्रभाच्छादितत्वादृश्यः । अतस्तस्य द्वादश कालांशाः । एवं भौमस्य सप्तदश १७ षडंशोनाधिकत्वो घटिकाः २ । ५० इत्यर्थः । एवमन्येषां यथापठितांशेषां बिम्बस्य स्थूलसूक्ष्मतावशात् न्यूनाधिकता । अत एव बुधशुक्रयोर्वक्रगतयोर्बिम्बस्य स्थूलत्वाद्द्विहीनाः । अत्रोपलब्धिरेव वासना" प्रमि०
"यत्रोदयो वास्तमयोऽवगम्यस्तद्दिग्भवो दृक्खचरो रविश्च । अस्तोदयासन्नदिने कदाचित् साध्यस्तु पश्चात् तरणिः सषड्भः" सि०शि० ।
"इह नेन्द्रभागैर्ग्रहस्योदयोऽस्तमयो वा यस्मिन् दिन आयातस्तस्यासन्ने कस्मिंश्चिद्दिने तं ग्रहं रविं च स्फुटं कृत्वा यस्यां दिशि ग्रहोदयोऽस्तमयो वा तद्दिग्भवो दृग्ग्रहः कार्यः । यदि प्राच्यां तदौदयिकं ग्रहं कृत्वोदयलग्नं साध्यम् । यदि च प्रतीच्यां तदास्तमयिकं ग्रहं कृत्वास्तलग्नं साध्यमित्यर्थः । यदा प्रतीच्यां, तदा रविः सषड्भ कार्यः । इदानीमिष्टकालांशानयनमाह" प्रमि० ।
"दृक्खेचरार्कान्तरजातनाड्यो रसाहताः कालकलाः स्फुरिष्टाः" सि०शि० ।
"दृग्ग्रहार्कयोरन्तरघटिकाः साध्यास्ता रस ६ हता इष्टाः कालांशा भवन्ति । अथ तैरुदयास्तयोर्गतैष्याः ज्ञाप्याः" प्रमि० । ·
"उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो गम्यगतस्तदा स्यात् । अतोऽन्यथा वाऽस्तमयोऽवगम्यः प्रोक्तेष्टकालांशवियोगलिप्ताः । वाजाष्टभू १८०० प्राग्युचरोदयाप्ताः खेटार्कभुक्त्यन्तरभाजिताश्च । वक्रे तु भुक्त्यैक्यहृता अवाप्तास्तदन्तराख्ये दिवसा गतैष्याः । तात्कालिकाभ्यां रविदृग्ग्रहाभ्यां मुहुः कृतास्ते स्फुटतां प्रयान्ति" सि०शि० ।
"एवं च इष्टकालांशा आनीतास्ते प्रोक्तेभ्यो यदि स्वल्पा भवन्ति तदा ग्रहस्योदयो गम्यः । यद्यधिकास्तदा गत इति वेदितव्यम् । अतोऽन्यथास्तमय इति । अथ प्रोक्तेभ्योयदीष्टाः स्वल्पास्तदा ग्रहस्यास्तमयोगतोयद्यधिकास्तदा गम्य इति । अथ प्रोक्तानामिष्टकालांशानां च या अन्तरे कलास्ता अष्टादशशतै १८००र्गुण्या दृग्ग्रहाक्रान्तस्य राशेः स्वदेशोदयासुभिर्भाज्याः । फलकलानां ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण वक्रगे ग्रहे भुक्तियोगेन भागे हृते यल्लब्धं ते गता एष्या वा दिवसा भवन्त्युदये वास्तमये वा । तैर्दिवसैस्तात्कालिकौ दृग्ग्रहार्कौ कृत्वैवमसकृत्कर्मणा सम्यक् तत्कालज्ञानं भवति ।
अत्रोपपत्तिः । इष्टकालांशसाधने लग्नवासनैव । प्रोक्तानां कालांशानामनन्तर्वर्ती ग्रहो दृश्यो भवति । अतो यावदिष्टा न्यूनास्तावददृश्यः । उदये विलोक्यमाने उदेष्यति । अस्ते विलोक्यमानेऽस्तं गत इत्यर्थाज्ज्ञायते । इष्टा यद्यधिकास्तदा प्रोक्तेभ्यो विलोक्यमानेऽस्तंगते बहिर्भूतादृश्योऽदृश्यः उदये विलोक्यमान उदितः अस्तं यास्यतीत्यर्थाज्ज्ञायते । अथ तेषां प्रोक्तेष्टानां कालांशानां च या अन्तरे कलास्तासां क्षेत्रलिप्तीनां करणायानुपातः । यावत्यः कालकलास्तावन्त एवासवो भवन्ति । अथ यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरष्टादशशतानि १८०० क्षेत्रलिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति । फलं क्षेत्रलिप्ताः । ता ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण भाज्याः । भुक्त्यन्तरं हि क्षेत्रलिप्तान्तरात्मकमतः सजातीयकरणाय क्षेत्रलिप्तीकरणम् । भुक्त्यन्तरेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमुक्तम् । वक्रे तु भुक्तियोग एव भुक्त्यन्तरम् । दूरान्तरे स्थूलकालो भवतीत्यसकृत्कर्म सूक्ष्मार्थम् । अत्र विशेषमाह" । प्रमि०

"प्राग्दृग्यञ्चेदधिको रवेः स्यादूनोऽथ वा पश्चिमदृग्यञ्च । प्रोक्तेष्टकालांशयुतैः कलाभिः साध्यास्तदानीं दिवसा गतैष्याः । तथा यदोष्टकालांशाः प्रोक्तेभ्योऽभ्यधिकास्तदा । व्यत्ययश्च गतैष्यत्वे ज्ञेयोऽङ्कं सुधिया खलु" सि॰ शि॰

"यदि प्राग्दृग्यञ्चो रवेरधिको भवति । अथ वा पश्चिमदृग्यञ्चो न्यूनो भवति तदा ये इष्टकालांशा आनीतास्तेषां प्रोक्तानां च योगकलाभिर्दिवसाः साध्याः । तान्तरकलाभिः तथा प्राग्लग्नखेऽर्काटधिके सति पश्चाद्दृग्यञ्चे वा न्यूने ये इष्टकालांशा आगतास्ते च यदि प्रोक्तेभ्योऽधिकान्तराः तदा प्रोक्तेष्टकालांशयुतैः कलाभिर्ये दिवसाः साधितास्तेषां दिवसानां गतैष्यत्वे विपर्ययो ज्ञेयः ।

अत्रोपपत्तिः । यो ग्रहः प्राच्यामुदेति प्रतितिष्ठति वा असौ रवेरूनः सन् पश्चिमायाम्, अधिकः सन् प्राच्यां दिशि प्रोक्तकालांशैरूनः सन् दृश्यतामेति । तावद्भिरेव पश्चिमायामधिकः सन् । अतो रवेः पृष्ठतः प्राच्यां प्रोक्तकालांशाः प्रतीच्यामग्रतः । प्राच्यामूने ग्रहे ये इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेः पृष्ठतः । अतः पृष्ठगतैरेव प्रोक्तकालांशैस्तेषामन्तरं कर्तुं युज्यते । अथ प्राच्यां रवेरधिके ग्रहे ये इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेरग्रतो भवन्ति । अतोऽग्रगतानां पृष्ठगतानाञ्च कालांशानां योगे कृते सत्यन्तरं कृतं भवति तथा उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदोष्टा इति यद्गतगम्यलक्षणमुक्तं तत् सजातीयानामेव । यदा पुनरेके पृष्ठगता एकेऽग्रगतास्तदा तद्गतगम्यलक्षणं व्यत्ययेन भवति । अत उक्तं व्यत्ययश्च गतैष्यत्व इत्यादि । अत्र सुधियेति विशेषणाद्बुद्धिमतैतदनुक्तमपि ज्ञायते" प्रमि॰ । व्यवहारे वादिप्रतिवादिनोः प्रतिज्ञातार्थसाधनाय राजादेये २५ अवसररूपे समयभेदे च तत्कालविशेषः स्मृतौ दर्शितो यथा "प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च । अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव हीयते" । प्रत्यर्थिनोऽपि कचिद्विषये न कालो देयः कचिच्चार्थिप्रत्यर्थिनोरिच्छया कालो देयः यथाह यान्न॰ "साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः" ।

समयरूपकालस्य वैशेषिकमते संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणरूपा पञ्च गुणाः । भीमो भीमसेनवत् उत्तरपदलोपः । कालदण्डरूपे २६ योगे कालदण्डशब्दे उदा॰ । वारविशेषे दिग्भेदेन ज्योतिषोक्ते यात्रादौ निषिद्धे २७ योगभेदे । स च योगः मु॰ चि॰ उक्तः । "कौबेरीतो वैपरीत्येन कालोऽर्काद्ये वारे सम्मुखे तस्य पाशः । रात्रावेतौ वैपरीत्येन गण्यौ यात्रा युद्धे दक्षिणौ वर्जनीयौ" । अयमर्थः । रवावुत्तरस्यां कालः, सोमे वायव्यां, भौमे पश्चिमायाम्, बुधे नैर्ऋत्याम्, गुरौ दक्षिणस्याम्, शुक्रे आग्नेय्यां, शनौ पूर्वस्याम् । "रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतभागके । जीवे च याम्यदिग्भागे शुक्रे चाग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम् । स्वरोदये "यत्रस्थस्तत्र कालः स्यात् पाशस्तस्य तु सम्मुखः । दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः । यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः । रात्रौ च वैपरीत्येन यथा रवौ रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाश इत्यादिक्रमेणोत्प्रेक्ष्यम् । २८कलाये (मटर) शिम्बीभेदे, वैज॰ । "विकसत्कलायकुसुमम्" माघव्या॰ कालकुसुममिति मल्लि॰ ध्रुवनामकवसोः २९ पुत्रभेदे पु॰ । "ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः" हरिवं॰ ३अ॰ ।

कालक न॰ काल-स्वार्थे क कलयति रक्ततां कल-णोदने ण्वुल् वा । १कालखण्डे भावप्र॰ तस्य कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् । २यकृति हेमच॰ । निखिलदेहरक्तप्रेरकत्वात् तस्य तथात्वम् । यथोक्तं भावप्र॰ । "यदा रसो यकृत् याति तत्र रञ्जकपित्ततः । रागं पाकं च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः" । "यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानं तयोः स्थितम् । अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत्" इति च । देहस्थे कृष्णवर्णे (जडुल) ३तिलकभेदे जतुके पु॰ अमरः ४अलगर्द्दे जलव्याले (कालढोंड़ा) सर्पे पु॰ स्त्री शब्दर॰ । अनित्ये वर्णे तेन रक्ते चार्थे "कालाच्च" प॰ कन् । कालक कालवर्णेन रक्ते ५पटादौ त्रि॰ तस्य वर्णस्यानित्यत्वात् रागेण रक्ततयाऽनित्यत्वाच्च तथात्वम् । स्त्रियां टाप् । "कालिका शाटी" सि॰ कौ॰ । बीजगणितोक्ते ६ अव्यक्तराशिसंज्ञाभेदे पु॰ अव्यक्तशब्दे ४६७पृ॰ विवृतिः ।

कालकच्चु स्त्री नि॰ कर्म॰ । कृष्णवर्णे कच्चुभेदे शब्दचि॰ ।

कालकञ्ज न॰ नि॰ कर्म॰ । १नीलपद्मे । २दानवभेदे पु॰ । "पौलोमैः कालकञ्जैश्च हृष्टपुष्टैरधिष्ठितम्" भा॰ व॰ १७२ अ॰

कालकटङ्कट पु॰ कालरूपः कटङ्कटः । शिवे । "वैणवी पटनी तान्ती खली कालकटङ्कटः" भा॰ आनु॰ १७अ॰ शिवस्तवे ।

कालकण्टक पु॰ स्त्री कालः कृष्णः कण्टकोऽस्य । २कृष्णकण्टकयुक्ते त्रि॰ दात्यूहे (डाक) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ३पोनसारे हले मेदि॰ ।

कालकण्ठ पु॰ कालः कण्ठोऽस्य विषपानात् । १शिवे च हि

सुखरात्रौ मया दत्तां त्वञ्च पूजां सुधान्वितीम् । दारिद्र्य कलहप्रिये देवि ! त्वं धनमायिनी । यादि प्रमोदं च नित्यं स्थिरा तव भविष्यसि । यदि त्वं मे महाभागे ! प्रीता भवसि सर्वदा । पुत्रबन्धुकलत्रेषु कदाचिन्ना गमिष्यसि । गच्छ त्वं मन्दिरं यत्नोगृहीत्वा चाशुभं मम । मदाश्रयं परित्यज्य स्थिता तव भविष्यसि" । किञ्च । "एवं गते निशीथे तु नारीभिः सूर्पडिण्डिमवादनात् । अलक्ष्मीञ्च बहिष्कार्यां अमन्त्रञ्च यथाविधि" इति कालतत्त्वार्णवधृत ब्रह्मपुराणम् । "एवंगते निशीथे तु जने निद्रार्द्धलोचने । तावन्नगरनारीभिः सूर्पडिण्डिमवादनैः । निष्काम्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गनात्" इति मदनरत्नधृतञ्च । "पङ्कज्याश्वखेटाद्याः कालकर्णीशिशुपज्ञाः" काशी०

कालकवृक्षीय पु० कालकोवृक्षो यत्र देशे तत्र भवः "वृद्धाच्छः" पा० छ । वायसविद्याभिज्ञे ऋषिभेदे । तत्कथा च भा० शा० ८२ अ० "कोशलानामाधिपत्यं सम्प्राप्तं क्षेमदर्शिनम् । मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् । स काकं पञ्जरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः । सर्वं पर्य्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनःपुनः । अधीध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः । अनागतमतीतञ्च यच्च सम्प्रति वर्त्तते" इत्युपक्रम्य दर्शिता । "क्षेमदर्शी नृपसुतो यत्र क्षीणबलः पुरा । मुनिं कालकवृक्षीयमाजगामेति नः श्रुतम्" तत्रैव १०४ अ० । "मुनिः कालकवृक्षीय आम्नायोऽथ हिरण्मयः" भा० स० ७ अ०

कालकस्तूरी स्त्री नि० स० । कस्तूरीभेदे शब्दचि० ।

कालका स्त्री कालेव क वा० नेत्त्वम् । दक्षकन्याभेदे जटा० । तस्या अपत्यं ढक् । कालकेय असुरभेदे कालकेयशब्दे उदा० ।

कालकाल पु० कालमपि कालयति प्रेरयति स्वकर्म्मणि कल—नोदने अण् । परमेश्वरे कालशब्दे दर्शितकालबाधधीयपद्ये उदा० ।

कालकीट पु० कालः कीटोऽत्र । देशभेदे तत्र भवः पलद्या० अण् । कालकीट तद्देशभवे त्रि० ।

कालकीर्त्ति पु० चन्द्रहन्तृसुरांशसम्भूते भारतप्रसिद्धे नृपभेदे । "कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । चन्द्रहन्तेति यस्तेष कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः" भा० आ० ६७ अ०

कालकील पु० कालं तज्ज्ञानं कीलयति कील—अण् उप० स० । कोलाहले शब्दरत्ना० कोलाहलस्य कालरूपपरमेश्वरज्ञानविरोधित्वात्तथात्वम् ।

कालकुण्ठ पु० कालेन कुण्ठ्यते कुण्ठ—कर्म्मणि घञ् । यमराजे शब्दमा० । "भीष्माद्वातः पवते—मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति श्रुत्युक्तेः ईश्वरभियैव यमादिभिः स्वस्वकार्य्याणां करणात्तस्य तत्कुण्ठितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

कालकुष्ठ न० नि० कर्म० । कङ्कुष्ठे पर्व्वतीयमृत्तिकाभेदे राजनि० ।

कालकूट न० । कालं मिश्रमपि कूटयति कूट—उपतापे अण् उप० स०, कालस्य कालोः कूटइव वा कालवर्णस्य कूटइव वा । १विषभेदे पु०न० । विषभेदकालकूटलक्षणगुणाद्युक्तं भावप्रकाशे यथा "विषं तु गरलः क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे । वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः । सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च । हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव" इति विभज्य "देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः । दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः । निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः । सोऽहि क्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्" इति लक्षितम् ।

विषशोधनस्य विधानादिकं तत्रोक्तं यथा— "गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुध्यति । रक्तसर्षपतैलाक्ते तथा धार्य्यञ्च वाससि । ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीनविशोधनात् । तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोधयित्वा प्रयोजयेत्" । शोधितविषगुणाः तत्रैव ।

"विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकासि च । आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि तमोवहम् । व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्व्वं कपाकस्याममनशीलम् । विकासि ओजःशोषणपूर्व्वं कसन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम् । आग्नेयम् अधिकाग्निगुणम् । योगवाहि सर्वगुणग्राहकम् । तमोवहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम् । "तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि परं वातश्लेष्मजित्सन्निपातहृत्" । २काके पु०स्त्री राज० । अतिकृष्णत्वात्कालोद्भूतरूपत्वाद्वा तस्य तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

३विषमात्रे च । "कालिमा कालकूटस्य नापैति हरभक्तनात्" । "ततोदुर्य्योधनः पापः तद्भक्ष्ये कालकूटकम् । विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया" भा० आ० ५००८ श्लोकः ।

कालकूटि त्रि० कालकूटे भवः इञ् । कालकूटभवे ।

कालकृत् पु० कालं कालमानं करोति स्वगत्या कृ—क्विप् तुक् च । सूर्य्ये तद्गत्या हि क्षणदण्डादिव्यवहारस्य कृतत्वात्तस्य तथात्वम् २परमेश्वरे च "कालःता कालकृद्विभुः" हरि०वि०

अमृतमन्थनकाले उत्थितशिवपानात् कालकण्ठो जातः तत्कथा भाग०८।७अ० यथा । "ततः स करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् । अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः । तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्य्यं जलकल्मषः । यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ।" २मयूरे ३दात्यूहे ४खञ्जने च पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तेषां कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् । वा कप् । दात्यूहे पुं०स्त्री

कालकन्दक पुं स्त्री कालः कन्द इव कायति कै-क । काल-ढोंड़ा) जलसर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कालकर्णी स्त्री कालः कर्णोऽस्याः ङीप् । अलक्ष्मीभेदे "अलक्ष्मीः कालकर्णी च" हारा० । स्वार्थे क ह्रस्वः । कालकर्णिका तत्रार्थे हेम० । अलक्ष्मीशब्देऽस्याः समुद्रादुत्पत्त्यादिरत्राभिधीयते पाद्मे उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

"मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम् । तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि! । ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्ताम्बरसमावृता । उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं ? मयेति वै । तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणास्तदा । येषां गृहान्तरे नित्यं कलहं संप्रवर्त्तते । तत्र स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने! । यस्य गेहं कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् । परुषं भाषते नित्यं यसन्त्यनृतवादिनः । सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः । तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी । कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु । तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः । अकृत्वा पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्म्मतिः । तं भजस्व सदा देवि! कलहेनावृता भृशम् । तुषाङ्गारकपालास्थिवालुकायसचर्म्मभिः । दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व कलिना देवि! तेषां वेश्मसु नित्यशः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गं पिण्डगृञ्जनम् । कलाकं बिन्दुराकञ्च बिल्वकोषातकीफलम् । अलाबू (वर्त्तुलाम्) श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गृहे तव स्थानं देवि! दारिद्र्यदे! सदा । इत्यादिश्य सुराः सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्" । तस्या उद्दालकमुनिना सह विवाहादिकथा च पाद्मे १६१अ० ।

"समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः । श्रेष्ठं कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः । यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः । तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीश्चक्रपाणिनम् । लक्ष्मीरुवाच । अकृत्वा कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते । तस्मान्ममाग्रजामेताममलक्ष्मीं मधुसूदन! । विवाहोऽस्य मां प्रवादेष धर्म्मः सनातनः । तस्मात् धर्म्मव्यतिक्रामं न कुर्य्याः मधुसूदन! । इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा । आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल । स्थूलोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् । रक्तदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् । स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् । वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित् । होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितम् । आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साऽब्रवीदिदम् । ज्येष्ठोवाच । न हि वासोचितोऽयं वेदध्वनियुतो मम । नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन्! नयस्वान्यत्र मां ध्रुवम् । उद्दालक उवाच । कथं नायासि किन्त्वत्र? वर्त्तते स्वमतं तव । तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् । ज्येष्ठोवाच । वेदध्वनिर्भवेद्यत्र अतिथीनाञ्च पूजनम् । यज्ञदानादिकं यत्र नैव, तत्र वसाम्यहम् । परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते । पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् । दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः । परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम । वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननम् । निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहम् । सूत उवाच । इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् । उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह । उद्दालक उवाच । अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मि! अस्यतां क्षणम् । आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः । सूत उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः । प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा । तदा रुरोद करुणं भर्त्तृत्यागेन दुःखिता । तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् । तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा । लक्ष्मीरुवाच । स्वामिन्! मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता । तामाश्वासयितुं याहि कृपालो! यद्यहं प्रिया । सूत उवाच । लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः । आश्वासयन् लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् । विष्णुरुवाच । अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदाऽलक्ष्मि! स्थिरा भव । ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः । मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति । अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल" ।

दीपान्वितामावस्यायां तत्पूजाविधानं मन्त्रलिङ्गात् यथा "अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपासि कुत्सितस्थानवासिनि! ।

कालकृत पु॰ कालः कृतोयेन । १ सूर्य्ये शब्दरत्ना॰ कालोऽवधिरूपः कृतो यस्य । कृतावधिके २आधिभेदे । "काले कालकृतोनश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" याज्ञ॰ । ३त॰ । ३कालेन कृते "सर्व्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः" पुरा॰ ।

कालकेय पु॰ कालकायाः अपत्यम् ढक् । दानवभेदे तत्कथा यथा "पुरा कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः । कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः" इति भा॰व॰१०१अ॰ इत्युपक्रम्य प्रधानभूतस्य वृत्रस्य वधे तेषां समुद्रदुर्गाश्रयणं रात्रौ च नानामुन्याश्रमहिंसा दिवा पुनः समुद्रप्रवेशो वर्णितः पश्चात् विष्णोरादेशेनागस्त्यमुनिना तेषां समुद्ररूपस्य दुर्गस्य शोषणे कृते देवैस्ते नाशितास्तदवशिष्टाश्च "कालेकेयाये केचित् हिरण्मयपुरवासिनस्ते अर्ज्जुनेन निहताः इत्युक्तम्" हरिवं॰१०२अ॰ यथा "चतुर्द्दश शतान्यन्यान् हिरण्यपुरवासिनः" इत्युपक्रम्य १०५अ॰ तत्रैव "मरीचिर्जनयामास महता तपसान्वितः । पौलोमान् कालकेयांश्च दानवांस्तो महाबलाः । अबध्यादेवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः । कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना" । कालाया अपत्यम् ढक् । कालेयोऽप्यत्र उदा॰ तत्रैव ।

कालकेशी स्त्री कालः केश इव पत्रादिर्यस्याः गौरा॰ ङीष् । नील्यामोषधौ शब्दचि॰ २कृष्णकेशयुक्तस्त्रियाञ्च ।

कालक्षेप पु॰ कालस्य क्षेपः क्षेपणम् । १कर्त्तव्यकर्म्मकाललङ्घने २कालयापने च ।

कालखञ्ज पु॰ दानवभेदे "संह्रादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवाः" भा॰स॰९अ॰ वरुणसभ्यकीर्त्तने ।

कालखञ्जन न॰ कालेन खञ्जति खजि–ल्यु । यकृति हृदयस्थे रक्ताधारस्थाने हेमच॰ ।

कालखण्ड न॰ कालं कृष्णं खण्डम् । दक्षिणकुक्षिस्थे मांसखण्डे अमरः । हेमाद्रिकृते कालप्रतिपादके ग्रन्थभेदे च ।

कालगङ्गा स्त्री काली गङ्गा नदी । यमुनायां शब्दचि॰ तस्या नदीषु कृष्णत्वात्तथात्वम् ।

कालगन्ध पु॰ कालः कृष्णोगन्धो गन्धवद्द्रव्यम् । १कालागुरुणि शब्दचि॰ । कालस्य गन्धोलेशः । २काललेशे कालकलायां च । ३कालचन्दने शब्दचि॰ ।

कालग्रन्थि पु॰ कालस्य ग्रन्थिरिव । संवत्सरे हारा॰ ।

कालघट पु॰ जनमेजयसर्पसत्रे आर्त्विज्यकारके ब्राह्मणविशेषे "आत्रेयः कुण्डजठरो द्विजः कालघटस्तथा" भा॰ आ॰ ५३अ॰ । [भेदे रत्नमा॰ ।

कालङ्कत पु॰ ईषदलङ्कृतः कोः का । (कालकासुँदा) उत्प-

कालचक्र न॰ कालस्य कालगतेश्चक्रमिव । हेमच॰ उक्ते द्वादशारे १कालचक्रभेदे । (उत्सर्पिणी) शब्दे ११३पृ॰ विवृतिः । कालचक्रमनिशं परिवर्त्तमानत्वात् । विष्णुपुराणादुक्ते ज्योतिश्चक्राधिष्ठिते चक्रवत्परिवर्त्तमाने २काले । "यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरे उपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुञ्च दक्षिणतः परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात्" । भाग॰ ५ २२ ९श्लो॰ । भा॰व॰ १६२अ॰ कलाकाष्ठादिविभागमुक्ता "एवमेव चरन् पार्थ ! कालचक्रमतन्द्रितः । वर्द्धयन् सुमहातेजाः सविता परिवर्त्तते" प्रपञ्चस्तु विष्णुपुराणे यथा

"पराशर उवाच । व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत ! । ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्य्यादीनां शृणुष्व मे । योजनानां सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! । सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके । संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । पञ्चान्यानि सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ! । अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः । ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धञ्च ध्रुवाधाररथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं स्थितं वै मानसाचले । हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च । अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्येताश्छन्दांसि हरयो रवेः । मानसोत्तरशैले तु पूर्व्वतो वासवी पुरी । दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मे शृणु । वस्वोकसारा शक्रस्य, याम्या संयमनी तथा । पुरी सुखा जलेशस्य, सोमस्य तु विभावरी । काष्ठां गतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव गच्छति । मैत्रेय ! भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः । अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः । देवयानपरः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये । दिवसस्य रविर्मध्ये सर्व्वकालं व्यवस्थितः । सर्व्वद्वीपेषु मैत्रेय ! निशार्द्धस्य च सम्मुखः । उदयास्तमने चैव सर्व्वकालन्तु सम्मुखे । दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय ! विदिशासु च । यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

तिरोभावश्च यत्रैति तत्र चास्तमनं रवेः । नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः । उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः । शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् । विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा । उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नात्तपन् रविः । ततःपरं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति । उदयास्तमनाभ्याञ्च स्मृते पूर्व्वापरे दिशौ । यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे च पार्श्वतः । ऋतेऽमराद्रेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभा । ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् । ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै । तस्मात् दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि । सर्व्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः । प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तङ्गच्छति भास्करे । विशत्यग्निमतो रात्रौ वह्निर्दूरात् प्रकाशते । वह्निपादस्तथा भानुं दिनेष्वाविशति द्विज ! । अतीव वह्निसंयोगादतः सूर्य्यः प्रकाशते । तेजसी भास्कराग्नेये प्रकाशोष्णस्वरूपिणी । परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् । दक्षिणोत्तरभूम्यर्द्धे समुत्तिष्ठति भास्करे । आताम्रा हि भवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् । दिनं विशति चैवाम्भो भास्करेऽस्तमुपागते । तस्माच्छुक्लीभवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् । एवं पुष्करमध्येन यदा याति दिवाकरः । त्रिंशद्भागास्तु मेदिन्यास्तदा मौहूर्त्तिकी गतिः । कुलालचक्रपर्य्यन्तो भ्रमन्नेव दिवाकरः । करोत्यहस्तदा रात्रिं विमुञ्चन्मेदिनीं द्विज ! । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । ततः कुम्भञ्च मीनञ्च राशे राश्यन्तरं द्विज ! । त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम् । प्रयाति सविता कुर्व्वन्नहोरात्रं ततः समम् । ततो रात्रिः क्षयं याति वर्द्धते च दिनं दिनम् । ततश्च मिथुनस्यान्ते परां काष्ठामुपागतः । राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् । कुलालचक्रपर्य्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते । दक्षिणे प्रक्रमे सूर्य्यस्तथा शीघ्रं प्रवर्त्तते । अतिवेगितया कालं वायुवेगबलाच्चरन् । तस्मात् प्रकृष्टां भूमिन्तु कालेनाल्पेन गच्छति । सूर्य्यो द्वादशभिः शैघ्र्यान्मुहूर्त्तैर्दक्षिणायने । त्रयोदशार्द्धमृक्षाणामह्ना तु चरति वै द्विज ! । मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् । कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति । तथोदगयने सूर्य्यः सर्पते मन्दविक्रमः । तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पान्तु गच्छति । अष्टादशमुहूर्त्तं यदुत्तरायणपश्चिमम् । अहर्भवति तच्चापि चरते मन्दविक्रमः । त्रयोदशार्द्धमह्ना तु ऋक्षाणां चरते रविः । मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् । अतो मन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा, मृत्पिण्ड इव चक्रमध्ये ध्रुवो भ्रमति वै तथा । कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते । ध्रुवस्तथा हि मैत्रेय ! तत्रैव परिवर्त्तते । उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतो मण्डलानि तु । दिवा नक्तञ्च सूर्य्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः । मन्दाह्नि यस्मिन्नयने शीघ्रा नक्तं तदा गतिः । शीघ्रा निशि यदा चास्य तदा मन्दा दिवा गतिः । एकप्रमाणमेवैष मार्गं याति दिवाकरः । अहोरात्रेण यो भुङ्क्ते समस्ता राशयो द्विज ! । षडेव राशीन् यो भुङ्क्ते रात्रावन्यांश्च षड्दिवा । राशिप्रमाणजनिता ह्रस्वदीर्घात्मता द्विज ! । तथा निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता । दिनादेर्दीर्घह्रस्वत्वं तद्भोगेनैव जायते । उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्दिवा । दक्षिणे त्वयने चैव विपरीता विवस्वतः ।”

नरपतिजयचर्य्योक्ते चतुरशीतिचक्रमध्ये ३चक्रभेदे तत्स्वरूपं चक्रशब्दे वक्ष्यते । दानार्थकल्पिते हेमा० दा० उक्ते रजतमये ४चक्रभेदे यथा

“चक्रं रौप्यमयं कृत्वा सहस्रारश्मिमयात्मकम् । कृत्वा मूर्द्धि शरच्चन्द्ररश्मिमध्यान्तरस्थितम् । त्वङ्मांसानि तु रौप्याणि गात्रेषु च समन्ततः । एवं ध्यानपरस्तत्र स चन्द्रः कृष्णतां व्रजेत् । ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा विप्रप्रदक्षिणम् । तं गृहीत्वा व्रजेद् रमण्डपमपि व्रजेत् । स्वयञ्चास्थिसंघातपूर्णकायस्थितिस्थितः । कालचक्रमिदं नाम्ना दानं मृत्युविनाशनम् । इदन्ते राजतं चक्रं रश्मिजालसमाकुलम् । अपमृत्युविनाशाय ददामीति समुच्चरन् । सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एवं कृते विनश्येत अपमृत्युर्न संशयः । ततस्तस्मात्तदा देयमपमृत्युभयान्वितैः । ज्वरादिरोगयुक्तैर्वा महापत्पतितैरपि । ततो गृहीत्वा विधिना स्थापयेज्जातवेदसम् । जुहुयात् कालनाम्ना तु शतमष्टोत्तरन्तिलैः । ततस्तु भोजयेद्भक्त्या विप्रान् द्वादशसंख्यया । स्वयमक्षारलवणं भुञ्जीत सकृदेव हि । एवं कृते नरो नूनं चिरं जीवेन्न संशयः” रव्यादिवारे नक्षत्रयोगभेदात् ५दण्डभेदे कालदण्डशब्दे विवृतिः । [ज्योतिर्विदि देवले ।

कालचिन्तक पु० कालं चिन्तयति विचारयति चिन्ति—ण्वुल् ।

कालचिह्न न० कालस्य मृत्योर्ज्ञापकं चिह्नम् । मृत्युज्ञापके लक्षणभेदे । तच्च काशीख० ४१अ० यथा

“वदामि कालचिह्नानि जायन्ते यानि देहिनाम् । मृत्यौ निकटमापन्ने मुने ! तानि निशामय । दक्षनासा

पुटे यस्य वायुर्याति दिवानिशम्। अहोरात्रमेकं तस्यायुः प्रयत्नस्त्रयेण हि। द्व्यहोरात्रं त्र्यहोरात्रं रविर्वहति सन्ततम्। संवत्सरं तस्येह जीवितावधिरुच्यते। वहेन्नासापुटयुगे दशाहानि निरन्तरम्। वातश्चेत् सहसंक्रान्तिस्तथा जीवेद्दिनत्रयम्। नासापुटद्वयं हित्वा मातरिश्वा मुखाद्वहेत्। संशोद्दिनत्रयादर्वाक् प्रयाणं तस्य चाध्वनि। सूर्ये सप्तमराशिस्थे जन्मर्क्षस्थे निशाकरे। पौष्णः स कालो द्रष्टव्यो यदा याम्ये रविर्वहेत्। अकस्मादेव तत्काले मृत्युः सन्निहितो भवेत्। वञ्चनीयः प्रयत्नेन स कालो मृत्युभीषणः। अकस्मादीक्षते यस्तु पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। तस्मिन्नेव क्षणे शुभ्रं स जीवेद्वत्सरद्वयम्। यस्य बीजं मलं मूत्रं, क्षुतं मूत्रं मलं तथा। इत्येकदा पतेत्तस्य अब्दं तस्यायुरिष्यते। इन्द्रनीलनिभं व्योम्नि नागवृन्दं यदीक्षते। इतस्ततः प्रसृमरं षण्मासं न स जीवति। व्यभ्रेऽह्नि वारिपूर्णास्यः दृष्टिकश्च दिवाकरम्। फत्कृत्यापि स्वन्द्रचापञ्च पश्येत् षण्मासजीवनः। अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च। आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम्। अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते। विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्राभ्यां मातृमण्डलम्। वेत्ति नीलादिवर्णस्य कट्वम्लादिरसस्य हि। अरुच्यं दन्तशाभावं षण्मासेन स मृत्युभाक्। षण्मासमृत्योर्भवेत् कण्ठौष्ठरसनारदाः। शुष्यन्ति सततं तद्वद् छायामालिन्यभूमाः। दन्तःकरजनेत्राभ्यां नाभिमानं भजन्ति चेत्। स हि कीनाशनगरीं षष्ठे मासि प्रजेश्वरः। संप्रयाते निधुवने मध्यान्ते क्षौति चेन्नरः। निश्चितं पञ्चमे मासि धर्मराजातिथिर्भवेत्। द्रुतमारुह्य सरटस्त्रिवर्णो यस्य मस्तकम्। प्रयाति, याति तस्यायुः षण्मासे सम्परिक्षयम्। स्नातस्यापि यस्याशु हृदयं परिशुष्यति। चरणौ च करौ वापि त्रिमासं तस्य जीवितम्। प्रतिबिम्बे भवेद्यस्य पदद्वयमखण्डपदाकृति। पांशौ वा कर्दमे वापि पञ्चमासान् स जीवति। छाया प्रकम्पते यस्य देहकम्पेऽपि निश्चले। कृतान्तदूता बध्नन्ति चतुर्थे मासि तत्परम्। निजस्य प्रतिबिम्बस्य नीराजस्फुटादिषु। उत्तमाङ्गं न यः पश्येत् स मासेन विनश्यति। मतिभ्रंशेऽस्खलद्वाणी धनुरैन्द्रं निशीक्षते। रात्रौ, चन्द्रद्वयं वापि दिवा द्वौ वा दिवाकरौ। दिवा च तारकाचक्रं रात्रौ व्योम वितारकम्। युगपच्च चतुर्दिक्षु शाक्रं कोदण्डमण्डलम्। भूरुहे भूधराग्रे वा गन्धर्वनगरोदयम्। दिवा पिशाचनृत्यञ्च एते पञ्चत्वहेतवः। सर्वेष्वेतेषु चिह्नेषु यद्येकमपि वीक्षते। तदा मासावधिर्मृत्युः प्रतीक्षेत मनाधिकम्। करावरुद्धश्रवणः शृणोति न यदा ध्वनिम्। स्थूलः कृशः कृशः स्थूलस्तदा मासाद्विपद्यते। यः पश्येदात्मनश्छायां दक्षिणाशासमाश्रिताम्। दिनानि पञ्च जीवित्वा पञ्चत्वमुपयाति सः। प्रोह्यते भक्ष्यते वापि पिशाचासुरवायसैः। भूतैः प्रेतैः श्वभिर्गृध्रैर्गोमायुखरसूकरैः। सरभैः करभैः कीशैः श्येनैरश्वतरैर्वृकैः। स्वप्ने स जीवितं त्यक्त्वा वर्षान्ते यममीक्षते। गन्धपुष्पांशुकैः शोणैः स्वतनुं भूषिताद्भरः। यः पश्येत् स्वप्नसमये सोऽष्टौमासाननिलाशो। पांशुराशिञ्च वल्मीकं यूपं दण्डमथापि वा। योऽधिरोहति वै स्वप्ने षष्ठे मासि स नश्यति। रासभारूढमात्मानं तैलाभ्यक्तञ्च मुण्डितम्। नीयमानं यमाशां यः स्वप्ने पश्येत् सपूर्वजान्। स्वमौलौ स्वतनौ वापि यः पश्येत् स्वप्नतो नरः। तृणानि शुष्ककाष्ठानि षष्ठे मासि न तिष्ठति। लौहदण्डधरं कृष्णं पुरुषं कृष्णवाससम्। स्वयं योऽग्रे स्थितं पश्येत् स त्रीन्मासान् न लङ्घयेत्। काला कुमारी यं स्वप्ने बध्नीयाद्बाहुपाशकैः। स मासेन समीक्षेत नगरीं शमनोषिताम्। नरो यो वानरारूढः प्रयान् प्राचीं दिशं स्वपन्। दिनैः स पञ्चभिरेव पश्येत् संयमनीं पुरीम्। कृपणोऽपि वदान्यः स्यात् वदान्यः कृपणोऽपि च। प्रकृतिर्विकृतिश्चेत् स्यात्तदा पञ्चत्वमृच्छति। एतानि कालचिह्नानि अन्यान्यपि बहून्यपि। ज्ञात्वाभ्यसेच्चिरोयोगमथवा काशिकां श्रयेत्। न कालवञ्चनोपायं मुनेऽन्यमवयाम्यहम्"।

कालजोषक त्रि० काले यथायोग्यकाले जुषते भोजनादि जुष-ण्वुल्। यथायोग्यकालेऽल्पाहारादिना तुष्टे गोपभेदे "बाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालजोषकाः" भा०भी०९अ०।

कालज्ञ त्रि० कालं योग्यकालं ज्योतिषोक्तकालावयवं वा जानाति—ज्ञा—क। उचितसमयाभिज्ञे "अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः" रघुः। "तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः" माघः। २कालफलाख्यानयुक्ते ज्योतिषिके च।

कालज्ञान न०। कालो ज्ञायतेऽनेन ज्ञा—करणे ल्युट् ६त०। १सौरागमादि ज्योतिःशास्त्रे "विदितस्ते मया भावस्तोषितस्तपसा ह्यहम्। दद्यां कालाश्रयं ज्ञानं ग्रहाणां चरितं तथा" इत्युपक्रम्य सू०सि०मयनामासुराय सूर्यांशपुरुषद्वारा कालज्ञानकथनम्। भावे ल्युट् २योग्यसमयज्ञाने च।

कालो मृत्युर्ज्ञायतेऽनेन करणे ल्युट् । २मृत्युज्ञापके चिह्न-भेदे कालचक्रशब्दे तच्चोक्तम् । "कालज्ञानं ततः प्रोक्तं दिवोदासस्य वर्णनम्" काशीख० अनुक्रमणिकाध्याये ।

कालञ्जर पु० कालं जरयति जॄ-णिच्-अच् बा० मुम् । पर्व्वत-भेदे "सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ" भार० पितृकल्पगाथा । तन्माहात्म्यं भा०व०८५अ० "तत्र कालञ्जरो नाम पर्व्वतो लोकविश्रुतः । तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । यः स्नातस्तर्पयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप! । स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः । ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशाम्पते!" । तेनास्य चित्रकूटपर्व्वतसान्निध्यं गम्यते । तत्र मासं कृतस्नाने दशाश्वमेधफलं यथोक्तम् भा०अनु० २५अ० "गङ्गा-यमुनयोस्तीर्थे तथा कालञ्जरे गिरौ । दशाश्वमेधानाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः" ।

अयञ्च भूमिमध्यस्थदेशात् प्राच्यां दिशि वर्त्तते यथा भा०व०८७अ० । "पूर्व्वं प्राचीं दिशं राजन्! राजर्षिगण-सेविताम्" इत्युपक्रम्य पूर्व्वदिक्स्थतीर्थकथने "प्रयागमिति विख्यातं तत्राङ्गिरतसत्तम! । अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र! तत्राश्रमवरो नृप! । तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभि-तम् । हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे महान्" । इत्युक्तेः । तीर्थपरत्वे अस्य क्लीवत्वमपि । "कालञ्जरं प्रभासञ्च तथा वदरिकाश्रमः" इति काशी० औमतीर्थकथने ६अ० तथाप्रयोगात् । २योगिचक्रमेलके । ३भैरवभेदे मेदि० । ४ देशभेदे धर० । स च कालञ्जरगिरिरूपजनपदा-वधिभूतः । ततो भवादौ रोपधत्वात् प्राग्वर्त्तित्वाच्च वुञ् । कालञ्जरक तद्भवे त्रि० । कालं मृत्युं जरयति जॄ—बा० खच् । ५कालस्य मृत्योर्जारके त्रि० । "इन्द्रि-याणां हि सर्व्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः । आत्मनः सम्प्रदानेन मर्त्त्यो मृत्युमुपाश्नुते । आहृत्य सर्वसङ्कल्पान् सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् । सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालञ्जरो भवेत्" भा०शा०२४अ० । कालं मृत्युं जरयति । मृत्युञ्जये ६शिवे तस्य पत्न्यां ङीप् कालञ्जरी ७चर्च्चिकायां स्त्री धर० । स्वयं तज्जारकत्वे तु टाबेवेति भेदः ।

कालतम(र) त्रि०अतिशयेन कालः कृष्णः तमप् (तरप्) वा । अतिशयकृष्णे । स्त्रीत्वे तु अतिशयेन काली इतिविवक्षे पुंवत् कालतमा(रा) इति भेदः । [तमालवृक्षे राजनि० ।

कालताल पु०कालतायै अलति पर्य्याप्नोति अल—अच् ४त० ।

कालतिन्दुक पु० नि०कर्म्म० । कुपीलौ राजनि० ।

कालतीर्थ न०कोशलाख्ये तीर्थभेदे । "कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् । वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः" भा०व०८५अ० ।

कालदण्ड पु०कालज्ञापको दण्डः । ज्योतिषोक्ते वारादियोगभेदे स च वारविशेषनक्षत्रभेदयोगरूपः यथोक्तं नारदेन "आनन्दः कालदण्डोऽथ धूम्रो धाता शुभावहः । ध्वाङ्क्षो ध्वजाख्यं श्रीवत्सवज्रमुद्गरछत्रकाः । मित्र-मानसपद्माख्यलुम्बकोत्पातमृत्यवः । कालः सिद्धिः शुभा-मृतमुसलातङ्कक्रकचाः । राक्षसाख्यचरस्थैर्य्यवर्द्धमानाः क्रमादमी । योगाः स्वसंज्ञाफलदा अष्टाविंशतिसंख्य-काः । रविवारे क्रमादेते दास्रभादिन्दुभाद्विधौ । सार्पा-द्भौमे, बुधे हस्तान्मैत्रभाद्देवमन्त्रिणि । वैश्वदेवाद्भृगु-सुते वारुणाद्भास्करात्मजे" । अयमर्थः आनन्दादयः अष्टाविंशतियोगाः अतः साभिजितामश्विन्यादीनाम-ष्टाविंशतेरिह ग्रहणम् । तथा च रविवारे अश्विनी-नक्षत्रात् यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने भवति आनन्दा-दिषु मध्ये तावत्संख्यको योगो भवति एवं सोमवारे मृगात्५ यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने तावत्संख्यको योगः । तथा भौमे अश्लेषातः९ इत्यादि । बुधे हस्तात्१३, गुरौ अनु-राधातः१७, शुक्रे उत्तराषाढ़ात २१, शनौ शतभिषातः२४ । एषु वर्ज्यदण्डादिकमुक्तं मुहू०चि० "ध्वाङ्क्षे वज्रे मुद्गरे चेषु नाड्यो वर्ज्या वेदाः ४पद्मलुम्बे गदेऽश्वाः७ । धूम्रे १काणे २मौसले ३भद्वयं द्वे रक्षोमृत्यूत्पातकालाश्च सर्वे" । तस्या-पवादो वसिष्ठेनोक्तः "सूर्य्यश्चतुर्थे दशमे च षष्ठे त्रिस्थोऽथ वा चैकादशे । शशी भवन्ति षड्भानुगतश्च योगाः कुयोग-विध्वंसकराः शुभेषु" ।

कालदन्तक पु० कालो दन्तोऽस्य कप् । वासुकिकुलजे सर्प-सत्रनष्टे १नागभेदे । "हिरण्यबाहुः शरणः तक्षकः कालदन्तकः । एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाह-नम्" भा०आ०५७अ० । २कृष्णदन्तयुक्ते त्रि० ।

कालधर्म्म पु० ६त० । १मृत्यौ अमरः । "अप्राप्तवति तस्मिंस्तु यौवनं पुरुषर्षभे । स राजा शान्तनुर्धीमान् कालधर्म्ममुपेयि-वान्" भा०आ०१०२अ० । कालस्य ऋतुविशेषस्य धर्म्मः ६त० । २समयस्य स्वभावे ऋत्वादिकालस्य३ धर्म्मे च ।

कालधर्म्मन् पु० कालस्येव हिंसाशालितया धर्म्मोऽस्य अनिच् समा० । मृत्यौ । "स पाण्डुः कालधर्म्मणा" भा०आ० १२४अ० । एतास्ताः प्रजाः सर्व्वाः दक्षकन्यासु जज्ञिरे । कश्यपेनाव्ययेनेह, संयुक्ताः कालधर्म्मणा" हरि०२१२अ० ।

कालनर पु० अनुवंश्ये नृपभेदे । १ अनोः सभानरश्चक्षुः परेक्षुश्च त्रयः सुताः” सभानरात् कालनरः सृञ्जयस्तत्सुतः शुभः” भाग० ९,२३,२श्लो० । कालः कालचक्रं राशिचक्रं नरइव । मेषादिद्वादशराशिरूपनक्षत्रादयङ्गयुक्ते २ कालपुरुषे तच्छब्दे विवृतिः । “इति कालनरस्याङ्गे सदसद्गृहयोगतः” वृहज्जातकम् ।

कालनाथ पु० कालस्य कालभैरवस्य नाथः । महादेवे “कालनाथाय कल्प्याय क्षयायोपक्षयाय च” भा०शा० २८६अ० दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामकीर्त्तने ।

कालनाभ पु० कालः कृष्णः नाभिरस्य संज्ञायाम् अच्समा० । हिरण्याक्षासुरपुत्रभेदे “हिरण्याक्षसुताःपञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । भर्भरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि०३अ० । १ दानवभेदे “महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि० ३अ० । अयञ्च सैंहिकेयः यथोक्तं तत्रैव “सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः । व्यंशः शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दनः ।

कालनियोग पु० कालेन कृतो नियोगः कालस्य वा नियोगः आज्ञा नि+युज–घञ् । १दैवाज्ञायां २ कालकृतनियमे च

कालनिर्यास पु० नि०क० । गुग्गुलौ रत्नमा० तस्य निर्यासेषु कृष्णत्वात्तथात्वम् ।

कालनेमि पु० कालस्य मृत्योर्नेमिः स्तम्भ इव । दानवभेदे तद्रूपाद्याकथा हरि० ४७अ० यथा—

“पूर्व्वं देवभयं श्रुत्वा मारुताऽग्निकृतं महत् । कालनेमिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यदृश्यत । भास्कराकारमुकुटः शिञ्जिताङ्गदभूषणः । मन्दराचलसङ्काशो महाराजतसंवृतः । शतप्रहरणोदग्रः शतबाहुः शताननः । शतशीर्षः स्थितः श्रीमान् शतशृङ्ग इवाचलः । कक्षे महति संवृद्धो निदाघ इव पावकः । धूम्रकेशो हरिच्छ्मश्रुर्द्दंष्ट्रालौष्ठपुटाननः । त्रैलोक्यान्तरविस्तारी मामयन् वपुषा क्षितिम् । बाहुभिस्तुलयन् व्योम क्षिपन् पद्भ्यां महीधरान् । ईरयन् मुखनिःश्वासैर्वृष्टिमाजौ बलाहकान् । तिर्य्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदग्रवर्चसम् । दिधक्षन्निव यान्तं सर्व्वान् देवगणान् मृधे । तर्जयन्तं सुरगणान् छादयन्तं दिशो दश । संवर्त्तकाले तृषितं दृप्तं मृत्युमिवोत्थितम् । सुतलेनोच्छ्रायवता विपुलाङ्गुलिपर्व्वणा । माल्याभरणपूर्णेन किञ्चित्प्रचलितवर्मणा । उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता । दानवान् देवनिहतानुत्तिष्ठध्वमिति ब्रुवन् । समरे कालनेमिं तं द्विषतां कालनेमिनम् । वीक्षन्ते स्म सुराः सर्व्वे भयवित्रस्तलोचनाः । तं वीक्षन्ति स्म भूतानि क्रमन्तं कालनेमिनम् । त्रिविक्रमं विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् । सोऽभ्युच्छ्रयन् प्रथमं पादं मारुताघूर्णिताम्बरः । प्राक्रामदसुरो युद्धे त्रासयन् सर्व्वदेवताः । स मयेनासुरेन्द्रेण परिष्वक्तः क्रमन् रणे । कालनेमिर्बभौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः । अथ विव्यथिरे देवाः सर्व्वे सेन्द्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा कालमिवायान्तं कालनेमिं भयावहम् ।”

ततस्तत्पराक्रमस्तत्रा ४९ अ० “तमप्रतिमकर्म्माणं समानं सूर्य्यवर्चसा । चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधरः । स धुन्वान् दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा । चिच्छेद बाहुं चक्रेण श्रीधरः कालनेमिनः । तच्च वक्त्रशतं घोरं साग्निचूर्णाट्टहासि वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाथ बलाद्धरिः” इत्यनेन हरिणा तस्य वधकथोक्ता । “कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम्” रघुः कालनेमिवधे युद्धे युद्धे त्रिपुरघातने” दुर्गार्च्चापद्धतिः ।

कालनेमिन् पु० कालस्येव नेमिरस्यस्य श्रीह्यादेराकृतिगणत्वात् इनि । कालनेमिदानवे तच्छब्दे उदा० ।

कालनेमिहन् पु० कालनेमिं हतवान् हन–भूते क्विप् ६त० । विष्णौ त्रिका० तेन तस्य वधकथा कालनेमिशब्दे उक्ता कालनेमिरिपुतच्छत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कालपथ पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । “मधुच्छन्दश्च भगवान् देवरातश्च वीर्य्यवान् । अजोकश्च शकुन्तश्च बभ्रुः कालपथस्तथा” भा० आनु० ४अ० विश्वामित्रपुत्रकीर्त्तने ।

कालपर्ण पु० कालं कृष्णं पर्णमस्य । तगरवृक्षे शब्दरत्ना० ।

कालपर्य्यय पु० कालस्य पर्य्ययः वैपरीत्येन गमनम् ६त० । १ शुभदायककालस्य अशुभदायकत्वे अशुभतदायकस्य २शुभदायकत्वे च । “स(कर्णः) हि तेषां महावीर्यो द्वीपोऽभूत् सुमहाबलः । भिन्ननौका यथा राजन् ! द्वीपमासाद्य निर्वृताः । भवन्ति पुरुषव्याघ्र ! नाविकाः कालपर्य्यये । तथा कर्णं समासाद्य तारकं पुरुषर्षभम्” भा० वि० ७७अ० । ३कालक्रमे च ।

कालपर्व्वत पु० नि० क० । त्रिकूटपर्वतनिकटस्थपर्व्वतभेदे “स(रावणः) निक्षिप्य ततः कल्यं कुसारम् (शूर्पणखाम्) उपशान्त्यै च । अद्य मायाक्रमं राजन् ! विधाय नगरे

(लङ्कायाम्) विभिम्। त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वत मेव च। ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम्" भा०व० २७६ अ०।

कालपालक न० कालं कृष्णवर्णं समयं वा पालयति पाल-ण्वुल्। १कङ्कुष्ठमृत्तिकायाम् राजनि० तस्याः कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्। २समयप्रतीक्षके त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम्।

कालपीलु पु० नि० कर्म०। पीलुभेदे कुपीलौ भावप्र०।

कालपुच्छ पुंस्त्री० कालः पुच्छोऽस्य। "गुर्वैरेवसमयः कालपुच्छोमृगैर्भिरीरितः" कात्या० श्रौत्युक्ते मृगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स च कूलचरत्वेन सुश्रुते उक्तः कूलचरशब्दे विवृतिः।

कालपुरुष पु० कालः कालचक्रं पुरुष इव। मेषादिद्वादश राशिस्वरूपे कालव्यवहारकारके पुरुषाकारे गगनस्थे १वायुचक्रभेदे। तस्य च जन्मादौ शुभाशुभज्ञानाय यथाङ्गादिविभागः, तथा बृहज्जातके उक्तं यथा "शीर्षं मुखबाहू हृदयोदराणि कटिवस्तिगुह्यसंज्ञकानि। जानु-जङ्घे च उरू चरणाविति राशयोऽजाद्याः" तस्यार्थः। "मेषः शिरोवृषोवक्त्रं मिथुनं बाहुयुग्मकम्। कर्कटो-हृदयञ्चैव सिंहस्तूदरमेव च। कन्या कटिस्तुला वस्ति-र्वृश्चिको गुह्यमेव च। धनुरूरू मृगो जानु कुम्भोजङ्घे प्रकीर्त्तिते। मीनः पादद्वयञ्चैवाङ्गानि कालनरस्य तु"। ततश्च यदङ्गराशिराशीशौ दीर्घौ तदङ्गं दीर्घं, तयोर्लघुत्वे लघु, राशिराशीशयोर्भिन्नरूपत्वे मध्यमम् इति कल्प्यम्। लग्नद्रेक्काणभेदेनाङ्गविशेषः तत्तद्द्रेक्काणे सदसद्ग्रह-योगेन फलविशेषश्च बृहज्जा० उक्तः यथा। "कं दृक्-श्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांसक-बाहुपार्श्वहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः। वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू ततो जानुनी-जङ्घाङ्घ्री उभयत्र वामसुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा" वचनस्यायमर्थः त्रिभि-र्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा देहविभाग इति शेषः। तत्र प्रथ-मेन द्रेक्काणेन मूर्द्धाद्यङ्गं, द्वितीयेन कण्ठादि, तृतीयेन वस्त्यादि। तत्राप्युदितैः दृश्यभागस्थैर्वामभागमनुदितैर-दृश्यभागस्थैर्दक्षिणाङ्गमित्यर्थः। तथाच लग्नात् द्वाद-शैकादशदशमनवमाष्टमसप्तमाः उदितभागस्था दृश्याः। अनुदितभागस्थोऽदृश्यः स च लग्नात् द्वितीयतृतीयचतुर्थ-पञ्चमषष्ठसप्तमांशभेदभागस्थः। तथाचायमर्थः प्रथमे द्रेक्-काणे लग्नं शिरः, द्वितीये द्वादशे च क्रमेण दक्षवामे दृशौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामश्रोत्रे, चतुर्थपञ्चमयोः, दक्षवामे नासे, पञ्चमनवमयो, दक्षवामकपोलौ, षष्ठा-ष्टमयोः दक्षवामे हनू, सप्तमं मुखम्। लग्नगे द्वितीये द्रेक्काणे लग्नं कण्ठः, द्वितीयद्वादशयोः दक्षवामस्कन्धौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ बाहू, चतुर्थदशमयोः दक्षवामे पार्श्वे पञ्चमनवमयोः दक्षवामौ हृद्भागौ, षष्ठाष्टमयोः दक्षवामौ उदरभागौ, सप्तमं नाभिः। लग्नस्य तृतीये द्रेक्काणे लग्नं वस्तिः (नाभिलिङ्गमध्यभागः) द्वितीय-द्वादशयोः दक्षवामौ शिश्नगुह्यभागौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ ऊरू। पञ्चमनवमयोः दक्षवामे जानुनी। षष्ठाष्टमयोः दक्षवामे जङ्घे, सप्तमं पादाविति। इति महीधरकृतव्याख्यानुसारि। तत्फलमाह तत्रैव "तस्मिन् पापयुते व्रणं, शुभयुते सौम्यं, च्छि लक्ष्मादिशेत्। स्वर्क्षांशे स्थिर २,५,८,११, संयुते च सहजः, स्यादन्यथाऽऽगन्तुकः। मन्दे चानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे, बुधे (पापयुते) भूभवः, सूर्ये काष्ठचतुष्पदाश्च, हिमगौ (क्षीणचन्द्रे) शृङ्ग्यब्जजोऽन्ये शुभाः"। कालपुरुषः प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यस्य अच्। २ज्योतिःशास्त्रे "किन्त्वस्य कालपुरुषस्य महार्णवस्य गच्छेत् कदाचिदनृषिर्मनसाऽपि पारम्" ज्योतिःपलः। कर्म०। ३कृष्णवर्णपुरुषे। कालः पुरुष इव। दानार्थं कल्पिते पुरुषाकारे ४कालाख्यमेश्वर-मूर्त्तिभेदे तत्प्रकारो हेमा० दा० ख० उक्तो-भविष्यो० पु० यथा

"काल्योदानविधिः पार्थ! क्रियमाणो यथातथम्। फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयाय च। श्रेयं निष्कशतं पार्थ! दानेषु विधिरुत्तमः। मध्यमस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धे-नाधमः स्मृतः। मेषाद्य कालपुरुषे तथान्येषु महत्सु च। एवं वृत्ते रथेऽश्वे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च। अशक्तस्यापि क्लिष्टोऽयं पञ्चसौवर्णिकोविधिः। अतोऽप्यल्पेन योदद्यात् महादानं नराधिप!। प्रतिगृह्णाति या तस्य दुःखशोकावहं भवेत्। पुरार्यन्दनमथासाद्य भूमिभागे समे शुभे। चतुर्हस्तां चतुर्थ्यां वा विद्यां वा पाण्डु-नन्दन!। पुमान् कृष्णतलैः कार्योरौप्यदन्तः सुवर्णदृक्"। सुवर्णादिपरीमाणमत्र यथाशक्ति सम्पादनीयम्। खड्गोद्यतकरोदीर्घोजयाकुसुमकुण्डलः। रक्ताम्बरधरः स्रग्वी शङ्खमालाविभूषितः। तीक्ष्णासिपुत्रीबन्धेन विस्फु-रद्दारिकटीतटः। उपानद्युगयुक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बल-पार्श्वगः। गृहीतमांसपिण्डश्च वामे करतले तथा। एवंविधं नरं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः। यजमानः

प्रयतात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत्। सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च। सर्व्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेन चोच्यसे। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुव्रत!। पूजितस्त्वं मया भक्त्या प्रार्थयस्व तथासुखम्। यदूनमुच्यते तत्र विभो! तत्कुरुष्व नमोनमः। एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा। दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत्"। दक्षिणां पूर्व्वोक्तां निष्कादिकाम् "अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति। न च मृत्युभयं तस्य न च व्याधिकृतं भवेत्। भयत्यक्त्याहृतैश्वर्य्यः सर्व्वबाधाविवर्ज्जितः। देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्त्वा याति परं पदम्। पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्म्मिकः। सत्ययाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः। संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम्। रोगातुरे सकलदोषमयेऽत्र देहे देही न मोहमुपगच्छति तत्प्रभावात्"।

कालपृष्ठ पु० कालं पृष्ठं यस्य। १कर्णधनुषि २ धनुर्मात्रे हेमच०। [गौरा० ङीष्। श्यामालतायां रत्नमा०।

कालपेषी स्त्री पिष्यतेऽसौ पिष-कर्म्मणि घञ् कर्म्म०

कालप्रभात न०कालं कृष्णं प्रभातं यत्र। शरदृतौ त्रिका०।

कालप्रवृत्ति स्त्री ६त०। खण्डकालस्य व्यवहारारम्भे। तत्प्रवृत्तिकालश्च सि०शि० उक्तो यथा

"लङ्कानगर्य्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव। मधोः सितादेर्द्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः"

"कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेकहेलया प्रवृत्तिर्बभूव। एतदुक्तं भवति; चन्द्रार्कयोर्मेषादिस्थयोस्तत्र शुक्लपक्षादिः प्रतिपत्। अतो मधोः सितादेर्द्दिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्वन्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः। अथोदयाच्च भानोः। स चोदयः कस्मिन् देशे। लङ्कानगर्य्याम्। तथा तस्यैव वारे चादित्यवार इत्यर्थः।

कालभाण्डिका स्त्री कालभाय कृष्णाभायै अण्डति अडि-उद्यमे ण्वुल्। मञ्जिष्ठायां राजनि० तस्या रक्तनिर्य्यासवत्त्वेऽपि क्वाथनात् पूर्व्वं कृष्णकाण्डत्वात्तथात्वम्।

कालभैरव पु० भीरोर्भावः अण् भैरवं भीरुत्वं कालस्य भैरवं भयं यस्मात्। काशीस्थे शिवांशजे भैरवभेदे स च शिवतत्त्वज्ञानविधुरब्रह्मणःपञ्चमशिरश्छेदनाय शिवेन प्रादुर्भावितः। तत्कथादि काशीख० ३२अ०। तद्वाक्यञ्च कपालमोचनशब्दे १६५५पृ०दर्शितम्। तन्नामनिरुक्तिस्तत्रैव दर्शिता यथा "त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि ततस्तु कालभैरवः"। कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तन्नामनिरुक्तिर्दर्शिता यथा "कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान्"। तस्य च काश्यामाधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा "आधिपत्यञ्च तस्यां ते कालराज! सदैव हि। तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि। शुभाशुभं न तत्कर्म्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति॥ एतान् वरान् प्रगृह्याथ तत्क्षणात् कालभैरवः। वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरोविधेः"

कालमयूख पु०कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूख इव। कालस्वरूपकर्म्माङ्गभावादिज्ञापके स्मृतिनिबन्धभेदे।

कालमसी स्त्री काली मसीव पुंवत्। नदीभेदे। "मही कालमसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी" हरि० २३६अ०।

कालमाधवीय पु० माधवस्य माधवाचार्य्यस्यायं छ कालप्रतिपादकोमाधवीयः माधवकृतः ग्रन्थः। माधवाचार्य्यप्रणीते कालभेदकर्म्माङ्गभावनिरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे।

कालमान पु० कालोमन्यतेऽसौ मन-कर्म्मणि घञ् सुप्०स०। कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) रत्नमाला। ६त०। २कालपरिमाणे न०। मन-भावे घञ् कालेन कृष्णवर्णेन मानः सम्बन्धोऽस्य। कालमालोऽपि कृष्णार्जके पु० राजनि०।

कालमुख पुंस्त्री० कालं मुखं यस्य। १ कृष्णमुखे वानरभेदे स्त्रियां ङीष्। "यस्य शाखामृगा मित्ता वयुक्ताः कालमुखास्तथा" भा०व०२८१अ०। "ये च कालमुखानाम नरराक्षसयोनयः" भा०स०३०अ०।

कालमुष्कक पु० कालोमुष्क इव कायति कै-क। घण्टापाटलिवृक्षे रत्नमा०।

कालमूल पु० कालं मूलमस्य। रक्तचित्रकवृक्षे राजनि०।

कालमेषी स्त्री कालं वर्णं मिषति स्पर्द्धते काण्डेन मिष-अण् उ०स०। १मञ्जिष्ठायाम्, २सोमराजाम्, त्रिवृति (तेओड़ि) च अमरः। स्वार्थे क। कालमेषिका तत्रार्थे भरतस्तु कालव्यमध्यं पठित्वा तदर्थतामाह।

कालयवन पु० कर्म्म०। यवनाधिपे नृपभेदे। "मिथ्याभिशस्तो गार्ग्यस्तु मन्युनाभिसमीरितः। गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे। गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेशधारिणी। धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्द्धरमच्युत!। मानुष्यां गार्ग्यभार्य्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः। स कालयवनोनाम जज्ञे राजा-

महाबलः । वृषपूर्व्वार्द्धकायास्तमवहन् वाजिनो रणे । अपुत्रस्य स राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः । यवनस्य महाराज ! स कालयवनोऽभवत् । स योद्धुकामो नृपतिः पर्य्यपृच्छद् द्विजोत्तमम् । वृष्ण्यन्धककुलं तस्य नारदोऽकथयद्विभुः । अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा । दूतं सम्प्रेषयामास वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् । ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् । समेता मन्त्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा । कृत्वा च निश्चयं सर्व्वे पलायनमरोचयन् । विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् । कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः" हरि० ३६अ० । "अस्ति तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्नृपः । स कालयवनो नाम अवध्यः केशवस्य ह । तप्त्वा सुदारुणं घोरं तपः परमदुश्चरम् । रुद्रमाराधयामास द्वादशाब्दान् यशोधनः । पुत्रकामेण मुनिना तोष्य रुद्रं सुतो वृतः । माथुराणामवध्योऽसौ भवेदिति च शङ्करात् । एवमस्त्विति रुद्रोऽपि प्रददौ सुनवे सुतम् । एवं गार्ग्यस्य तनयः श्रीमान् रुद्रवरोद्धतः । माथुराणामवध्योऽसौ मथुरायां विशेषतः । कृष्णोऽपि बलवानेष माथुरो जातशासनम्" हरिवं १११अ० । "वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा निहतं योगमात्मनः । उत्सृज्य मथुरामाशु द्वारकामभिजग्मिवान् ! वैरस्यान्तं विधित्संस्तु वासुदेवो महायशाः । निवेश्य द्वारकां राजन् ! वृष्णीनाश्वास्य चैव ह । पदातिः पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा । आजगाम महायोगी मथुरां मधुसूदनः । तं दृष्ट्वा निर्ययौ हृष्टः स कालयवनो रुषा । प्रेक्षापूर्व्वं स कृष्णोऽपि निश्चक्राम महाबलः । अथान्वगच्छद्गोविन्दं जिघृक्षुर्यवनेश्वरः । न चैनमशकद्राजा ग्रहीतुं योगधर्म्मिणम् । मान्धातुस्तु सुतो राजा मुचुकुन्दो महायशाः । पुरा देवासुरे युद्धे कृतकर्म्मा महाबलः । वरेण च्छन्दितो देवैर्निद्रामेव गृहीतवान् । श्रान्तस्य तस्य वागेवं तदा प्रादुरभूत् किल । प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः ! । चक्षुषा क्रोधदीप्तेनेत्येवमाह पुनः पुनः । एवमस्त्विति तं शक्र उवाच त्रिदशैः सह । स सुरैरभ्यनुज्ञातस्त्वद्रिराजमुपागमत् । स पर्व्वतगुहां काञ्चित् प्रविश्य श्रमकर्षितः । सुष्वाप कालमेतं वै यावत् कृष्णस्य दर्शनम् । तत् सर्व्वं वासुदेवस्य नारदेन निवेदितम् । वरदानञ्च देवेभ्यस्तेजस्तस्य च भूपतेः । कृष्णोऽनुगम्यमानश्च तेन म्लेच्छेन शत्रुणा । तां गुहां मुचुकुन्दस्य प्रविवेश विनीतवत् । शिरःस्थाने तु राजर्षेर्मुचुकुन्दस्य केशवः । सन्दर्शनपथं त्यक्त्वा तस्थौ बुद्धिमतां वरः । अनुप्रविश्य यवनो ददर्श पृथिवीपतिम् । स तं सुप्तं कृतान्ताभमाससाद सुदुर्म्मतिः । वासुदेवन्तु तं मत्वा घट्टयामास पार्थिवम् । पादेन पादमाक्रम्य पादस्पर्शप्रबोधितः । चुकोप निद्राच्छेदेन पादस्पर्शेन तेन च । स संस्मृत्य वरं शक्रादवैक्षत तमग्रतः । स दृष्टमात्रः क्रुद्धेन स प्रजज्वाल सर्व्वतः । ददाह पावकस्तन्तु शुष्कं वृक्षमिवाशनिः । क्षणेन कालयवनं नेत्रतेजोविनिर्गतः" हरि० ११५ अ० । तद्वधकथा

कालयापन न० कालस्य यापनमतिवाहनम् । कालक्षेपणे

कालयुक्त पु० प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गते १द्वापञ्चाशत्तमे वत्सरभेदे प्रभवादिवर्षानयनं ज्यो० त० उक्तं यथा "शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ घ्नः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैः ४२९१ समेतः । शराद्रिवस्विन्दु १८७५ हृतः स लब्धः षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः । वर्षवर्ज्जन्तु यच्छेषं सूर्य्यैः १२ संपूर्य्य खोर्म्मिभिः ६० । हृतो व्युत्क्रमतः खाग्नि३० हृतेऽंशे मासकादयः" अस्यार्थः । शाकेन्द्रकालः शकराजाब्दकालः पृथक् स्थापितघ्नः द्वाविंशत्या परिघ्नः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैरेकनवत्यधिकद्विशताधिकचतुःसहस्रैः समेतोऽङ्कः शराद्रिवस्विन्दुहृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्संख्यं हर्त्तुं शक्यते तावता हृतः कर्त्तव्यः स लब्धः पूर्व्वशकाब्दः शरेत्यादिना लब्धसंख्यया युतः कार्य्यः षष्ट्याप्तावशेषे पूर्व्ववत् षष्ट्याहृतलब्धावशिष्टे प्रभवादयः एकावशेषे प्रभवः द्व्याद्यवशिष्टे विभवादिः । वर्षवर्ज्जन्तु यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्विन्दुहृतावशिष्टं तत् सूर्य्यैः द्वादशभिः संपूर्य्य खोर्म्मिभिः षष्ट्या हृते व्युत्क्रमत इत्यनेन षष्टिहृतावशिष्टः अङ्कादवशिष्टाः षष्टिहृत लब्धांशके खाग्निहृते त्रिंशता हृतावशिष्टा अंशकाख्या मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षोत्थ्युपक्रम्य "आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता । तृतीया रुद्रदैवत्या दृष्टा मध्याधमा भवेत्" इत्युक्त्वा तत्फलमुक्तं भविष्य पु० यथा "गोमहिष्यो विनश्यन्ति वै चान्ये नटनर्त्तकाः । वासवो वर्षते देवि ! शस्यञ्च न हि जायते । तिलसर्षपमाषादिकार्पासानां महार्घता । गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्रायसं ततः । तत् सर्व्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः । तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्द्दिनम् । पार्थिवा योध-

का दीनाः कालयुक्ते प्रपीडिताः ५२ वर्षफलकथने । १ त० । २कालेन कालधर्मेण मृत्युना युक्ते च त्रि०

कालयोग पु० ६त० । कालसम्बन्धे । "महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः" भा० व० १०अ० । कर्म्म० ज्यो०उक्ते कालरूपे योगभेदे च कालशब्दे विवृतिः ।

कालयोगिन् पु० त्रि० कालएव योगोऽस्त्यस्य इनि ११ शिवे । "कालयोगी महानादः सर्व्वकामचतुष्पथः" भा०आनु० १७अ० । शिवसहस्रनामोक्तौ । २ कालसम्बन्धे त्रि० ।

कालरात्रि स्त्री कालो रात्रिरिव कालस्य प्रलयकालस्य रात्रिरिव अप्रकाशकत्वात् । १ प्रलयरात्रौ २प्रलयकाले तत्र सर्व्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम् । "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते" इति मनुना प्रलयकाले सर्व्वचेष्टाराहित्योक्तेस्तत्कालस्य रात्रिरूपत्वम् । ३दुर्गामूर्त्तिभेदे सा च "कालरात्रिमथोवक्ष्ये सपत्नगणसूदनीम्" इत्युपक्रम्य मन्त्रमहोदधौ१८तरङ्गे उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिकं दृश्यम् । "शक्तिभिःसहिता दुर्गा काशीं रक्षति सर्व्वतः । ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः" काशीख० "कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा" देवीमा० व्याख्यानश्चैतद् गुप्तवत्यां यथा "कालरात्रिः सर्व्वजन्तुमरणोपलक्षिता कल्परात्रिः । महारात्रिः ब्रह्मलयोपलक्षिता महाप्रलयरात्रिः, मोहरात्रिः मोहावर्त्तगर्त्तपातिनी महामायाख्या संहृतिकर्त्री, यद्वा दैनन्दिनप्रलयब्रह्मप्रलयमोक्षरूपमहाप्रलयरूपरात्रय इति पदत्रयस्यार्थः । ४तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अभेदोपचारात् स च मन्त्रः बह्वृचमन्त्रे रात्रिसूक्तत्वेन प्रसिद्धः । साममेदे च "रात्रिं प्रपद्ये" इत्यादिः ।

५ भीमरथ्याम् (अतिवृद्धवयस्के) हारा० । सर्वप्राणिनाशिकायां ६ यमभगिन्यां भावप्र० । ७ दीपान्विताभावस्यायाम् "दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता" इत्यागमोक्तेः ।

कालरुद्र पु० कालरूपो रुद्रः । कालरूपप्रलयाग्निरूपे रुद्रभेदे "याः पुरः कालरुद्रस्य नानाश्चर्यशतसङ्कुलाः । विचित्रहर्म्यविन्यासाः कृतस्ता मेरुपृष्ठतः । तत्र एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिताः । या परा शिवरूपेण परमा पददायिका । तस्या यद्दुःसहं तेजो ब्रह्मादीनां भयङ्करम् । तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम् । कालाग्निव्यसनं (व्यासः) लक्षं योजनानां प्रमाणतः । अर्द्धेनोच्छ्रयतस्तस्य पादः पादेन भासते । सिंहरूपा महाघोरा महानक्रमहाबलाः । कालाग्नि रुद्ररूपो योबहुरूपसमावृतः । अनन्तपद्मरूपश्च धातुश्च कारणेश्वरः । दारुणाग्निश्च रुद्रश्च यमहन्ता भयान्तकः" देवीपु० । कालाग्निरुद्रोऽप्यत्र

कालल त्रि० कालः कालकं चिह्नभेदः अस्त्यस्य सिध्मा० लच् । कालकचिह्नयुक्ते त्रिका० ।

काललवण न० नि० कर्म्म० । विड्लवणे रत्नमा० । "रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम्" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः । "विडं पाक्यञ्च कतकं तथा द्राविडं भास्करम् । विडं सक्षारमुष्णञ्च कफवातानुलोमनम्" । ऊर्द्ध्वं कफमधो वातं सञ्चारयतीत्यर्थः । "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च । विबन्धानाहविष्टम्भहृद्गुग्गौरवशूलनुत्" भावप्र० तत्पर्य्यायगुणाः

काललोचन पु० १ दानवभेदे । "प्रलम्बो नरको वाली रु-रूमः काललोचनः" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ । कर्म्म० । २ कृष्णे लोचने न० ब० व० । ३ तद्युक्ते त्रि०

काललोह न० नि० कर्म्म० । कृष्णायसे रत्नमा० लोहस्योत्पत्तिलक्षणगुणा भावप्र० उक्ता यथा "पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । गुरुता दृढतोत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता । अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य वै । लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः । मेदोमेहौ कृमीन् कुष्ठं, तत्किट्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकुष्ठामयमत्युदं भवेत् हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च । नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलोहम् । जीवहारि मदकारि चायसं देहशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम् । पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति । कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा । मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः" ।

कालवृन्त पु० कालं कृष्णं वृन्तमस्य । कुलत्थवृक्षे रत्नमा० गौरा० ङीष् । कालवृन्ती पाटलावृक्षे स्त्री राजनि० ।

कालवेला स्त्री कालस्य शनेः वेला कालभेदः । रव्यादिवारेषु दिवानिशोरर्द्धयामभेदे सच अर्द्धयामशब्दे ३७५ पृ० उक्तः तत्फलमाह वसिष्ठः "निधनं प्रहरार्द्धे तु

निःस्वत्वं यमघण्टके। कुलिके सर्व्वनाशः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः"। ततश्चार्द्धयामरूपकालवेलायाः रात्रावपि सम्भवेन तस्य रात्रौ दोषाभावोक्तिः वारविशेषविषया तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे "न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येन्द्रदिवाकराणाम्। दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्व्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः"। तस्याः सर्व्वदेशे वर्ज्जनीयतामाह गर्गः "विन्ध्यस्योत्तरकूले तु यावदाहिमाचलम्। यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशे तु विद्यते। मत्स्याङ्गमागधाङ्गेषु यमघण्टस्तु दोषकृत्। काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्द्धयामस्तु सर्व्वतः"। विन्ध्योत्तरकूलाद्यन्तर्गतत्वात् मत्स्यादीनां पृथगुक्तिः।

कालशाक न० नि० कर्म०। स्वनामख्याते (नरिचा) हिन्दी भाषाप्रसिद्धे श्राद्धशाके भावप्र०। "नाडिकं कालशाकञ्च श्राद्धशाकञ्च कालकमिति" तत्पर्य्यायमुक्त्वा "कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत् कफशोथहृत्। बल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम्" तत्गुणा उक्ताः। रुच्यं रुचये दीप्तये हितमित्यर्थः। मेध्यं श्राद्धदेयत्वेन पवित्रम् यथाह हारीतः "कालशाकञ्च वास्तूकं मूलकं कृष्णनालिकाम्। येत्ताङ्कुरं कलायञ्च (मटर) पटोलं सर्षपं तथा। सूर्य्यावर्त्तं सुनिषण्णं शाकान्याहुर्मनीषिणः"।

कालशालि पु० नि० कर्म०। कृष्णव्रीहौ धान्यभेदे राजनि० कृष्णव्रीहि-शालामुख-जतुमुख-नन्दीमुख-लावाक्ष-त्वरितक-कुक्कुटाण्डक-पारावतकपाटप्रभृतयो व्रीहयः। कषायमधुराः पाके मधुरा वीर्य्यतोऽहिमाः। अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्याः षष्टिकैर्बद्धवर्चसः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषायानुरसो लघुः। तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे। दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः। कषाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः"सुश्रुतः। तल्लक्षणमुक्तं भावप्र० कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुल

कालशे(से)य न० कलश्याम्(स्याम्) भवः ढक्। तक्रे अम०

कालशैल पु० नि० कर्म०। पर्वतभेदे तत्स्थानादि भा० व० १३६अ० "उक्तं यथा "उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत!। समतीतोऽसि कौन्तेय। कालशैलञ्च पार्थिव!। एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ!। स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते। एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम्। समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ। एतद्द्रक्ष्यति देवानामाक्रीडञ्चरणाङ्कितम्। अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय! कालशैलञ्च पर्वतम्"।

कालसंरोध पु० ६ त०। १चिरकालावस्थाने। "नचाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः" मनुः। "कालसंरोधः चिरावस्थानम्" कुल्लू०। ३त०। २ कालेन रोधे च

कालसङ्कर्षा न० कालेन सङ्कृष्यतेऽसौ सम्–कृष–कर्मणि–घञ्। नववर्षीयां कुमार्य्याम्। "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती। त्रिवर्षा तु त्रिमूर्त्तिश्च चतुर्वर्षा तु कालिका। सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत्। सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका। नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता। एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी। त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका। क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता। एवं क्रमेण संपूज्या यावत् पुष्पं न जायते। पुष्पितापि च संपूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि" अन्नदाकल्पः।

कालसर्प पुंस्त्री नि० क०। कृष्णसर्पे त्रिका० स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप्। पुंयोगे तु ङीष्।

कालसार पुंस्त्री० कालः कृष्णवर्णः सारः प्रधानमस्य। कृष्णसारे मृगे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तस्यां कृष्णसारशब्दे दृश्यम् २पीतचन्दने कालानुसार्य्ये न० भावप्र०। तस्य गुणादि कालानुसार्य्यशब्दे दृश्यम्। "कालसाराजकर्ण्णखदिरकदरकालस्कन्धेत्यादि" सुश्रु०।

कालसाह्वय न० कालेन समानः आह्वयो यस्य। कालसूत्राख्ये नरकभेदे "यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति। कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति। सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये। स्वेदं मूत्रं पुरीषञ्च तस्मिन् मूढः समश्नुते" भा० आनु० ४५अ०।

कालसूत्र न० कालस्य यमस्य सूत्रमिव बन्धनहेतुत्वात्। १ नरकभेदे भाग० ५, २६अ० "तामिस्रोऽन्धतामिस्रः" इत्यादिनरकभेदोक्तौ "रौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रम्" इत्यादिना तद्भेदानुक्त्वा "यस्त्विह ब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्तखले उपर्य्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामभितप्यमानोऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते चेष्टते अवतिष्ठते परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि" इति वर्णितम्। "कालसाह्वयशब्ददर्शितभारतवाक्ये ऽन्योऽपि तद्धेतुरुक्तो मनुना तु "श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति। स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः" इत्यन्योऽपि तद्धेतुर्विशेषोक्तः सामान्यतस्तु एकविंशतिनरकहेतु-

रत्यायथर्त्तिराजप्रतिपक्ष एव मनुना "यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः । स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम्। तामिस्रमन्धतामिस्रम्" इत्युपक्रम्य "नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च" इत्यादिना एकविंशतिनरकहेतुत्वोक्तेः । कालस्य मृत्योः सूत्रमिव । २मृत्युहेतुसूत्रे "वड़िशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः" भा० व०११४८०श्लो० ।

कालस्कन्ध पु० कालः कृष्णः स्कन्धोऽस्य । १तमालवृक्षे २तिन्दुकवृक्षे (तैँ द) ३जीवकवृक्षे (जियोल) मेदि० । ४दुर्वखदिरे ५ उदुम्बरे च राजनि० । ६त० । ६कालावयवभेदे

कालहर पु० कालं मृत्युं हरति हृ–टच् । १शिवे २काशकृमालगते तल्लिङ्गभेदे च । "तस्मात् पूर्व्वे भद्रकामः पर्व्वतस्तु त्रिकोणकः । यत्र कालहरोनाम शिवलिङ्गं व्यवस्थितम्" कालि०पु०७८अ०।३भयहरे त्रि०स्त्रियांङीप्

कालहानि स्त्री ६ त० । विलम्बे शब्दचि०

कालहीन पु०कालेन क्रमप्राप्तेन हीनः । लोभे शब्दचि० ।

कालहोरा स्त्री काले कालभेदे होरा । १अहोरात्रोदितद्वादशलग्नार्द्धरूपहोरायां २समयभेदे च तत्तद्दोषहरानयनम् मुहूर्त्तचि० यथा

"वारादेर्घटिका द्विघ्नाः स्वाक्षघ्ना अपवर्जिताः । सैकास्तष्टा नगैः कालहोरेशा दिनपात्क्रमात्" इ० चि० ।

"वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वारप्रवृत्तिर्जाता तत इष्टघटिकाद्विगुणाः कार्य्यास्ता द्विस्थाने स्थाप्याः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यल्लब्धं तस्याज्यं यच्छेषं तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्य्यम्। एवं विधाङ्कस्य सैका एकयुक्ताः कार्य्यास्ततोनगैः सप्तभिस्तष्टाभक्ता अवशिष्टाः कालहोराः स्युस्तादिनपाद्वारात् क्रमाद्गणनीयाः । यथा रविवारे इष्टघटिकाः षट् ६ द्विगुणाः १२ पृथगधापञ्चभिः २ वर्जिताः १० नगैस्तष्टाः शेषं ३ सैकं ४ रविवारक्रमगणनया चतुर्थी बुधस्तस्य होरा यथाह वसिष्ठः "वारप्रवृत्तेर्गदितादिमेशात्कालाख्यहोरापतयः क्रमेण । सार्द्धेन नाडीद्वितयेन षष्ठः षष्ठश्च षष्ठश्च पुनःपुनः स्यात्" तथा अहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति अत्रानुपातः यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशतिर्होरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति अत्रैकेन गुणो विशेषाभावाच्चतुर्विंशतिः छेदः षष्टिर्जातः उभयोर्द्वादशापवर्त्ते इष्टघटिकाद्विगुणाः पञ्चभक्ताः कालहोराः स्युरिति । तथाचोक्तं रत्नमालायाम् "वारप्रवृत्तेर्घटिकाद्विनिघ्नाः कालाख्यहोरापतयः शराप्ताः । दिनाधिपाद्या रविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेज्यकुजाः क्रमेण" अथ चान्ये ऽतोक्तौ वाक्यं सार्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिताः सार्धद्विघ्नाः पञ्च भवन्ति । अतएवोक्तं "वारादेर्घटिका द्विघ्ना" इति एकयोगे षट् जाता एवं रविवारक्रमेण गणनया द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता अतउक्तं सैका इति । भवन्मतेऽपि सूर्य्यात् षष्ठः शुक्रस्तस्यैव होरा इयञ्च शुक्रहोरा पञ्चघटीपर्य्यन्तं लभते इष्टघटिकाः ४द्विगुणाः ८अत्र पञ्चस्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टमयेषोनाः पञ्च जाताः अत उक्तं स्वाक्षघ्नोऽपवर्जिता इति । एकयोगे षट् एवं सति पुनः सैव होरा एवमिष्टघटीभिः कालहोराऽऽनयनं सुगमम् । वाराणां सप्तसंख्यात्वात्तदाधिक्यमनुचितमिति नगैस्तष्टा इत्युक्तम् । क्रमगणनायामित्थं युक्तिः द्वयोर्होरास्वामिनोरन्तरं पञ्च सम्भवति । एकयोगस्तु वर्त्तमानकालहोराज्ञानार्थमतो रविक्रमगणनया भवद्विवक्षिता सैव होरा भवति । पियाङ्कवृन्दावने तु कालहोरा उदयमारभ्योक्ताः यथा "तत्कालार्कनलग्नांशपिण्डोभक्ताः पञ्चभिर्विभिर्भुक्तहोराः । भास्वच्छुक्रेन्दुसौरेज्यभौमा संख्यायैर्भ्वारतास्ते तदीशाः" अनयोर्विषयविभागो वसिष्ठसंहितायाम् "वारप्रवृत्तेर्विधानं क्षणवारार्थमेव हि । अखिलेष्वन्यकार्य्येषु दिनादिरुदयाद्भवेत्"। क्षणवारः कालहोरारूपः तदर्थं वारप्रवृत्तिः, अन्यकार्य्येषु दिक्शूलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्रयुक्तेषु चायोगेषु शुभयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा ग्राह्याः" पी०धा० । "वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य धिष्ण्ये प्रोक्तं स्वामितिथ्यंशकेऽस्य" मु० ।

"अथ कालहोराप्रयोजनमप्यत्र शालिन्याह । वारे प्रोक्तमिति । यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्दिनस्य सदोषत्वेऽत्यावश्यकत्वे तस्य कालहोरायां कर्त्तव्यं यदाह नारदः"यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । तत्तस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा"। अत्र केचित् यस्य वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य बलिनो नवांशे सूर्यश्चन्द्रो वा चेत्स्यात् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः तदुक्तं "यस्य यत्कदिने कर्म यत्किञ्चिदभिधीयते। तस्यांशसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधीयते"इति । कैश्चित् ग्रन्थे कालहोराफलान्युक्तानि "भानुहोरा मूर्तिं कुर्याच्चन्द्रहोरा स्थिरासनम्। कारायक्ष्मं भौमहोरा बुधहोरा च पुत्रदा । वस्त्रालङ्कारदा जीवहोरा

शौक्री विवाहदा। अतस्त्वं शनिहोरायां सम्यग्घोराफल-मिदम्” उदयकाले यदा होरा तदा उदयादारभ्य होरानयनप्रयोजनन्तु “पादः स्वधर्मे चदले समासे दिने स्वकीये चरणोनरूपम्। रूपं स्वहोराखिति कालवीर्य्यमुक्तं हि होरानिपुणैः पुराणैरिति”। युक्तं चैतत् वर्षेशादीना मुदयादितः प्रवृत्तानां साहचर्य्याद्धारेशा अभ्युदयादेव गणनीयाः” पी०धा०।

काला स्त्री कालोवर्णोऽस्त्यस्य-अर्श०अच्। “कालात् वर्णे-ष्वेत्”वार्त्ति० कालशब्दस्यैव वर्णवाचित्वे ङीप् इह तु अर्श आद्यजन्तत्वात् न ङीप्। १नीलिन्याम् २ कृष्णत्रिवृतायां (कालतेओड़ी) ३कृष्णजीरके च अमरः फर परत्वेऽपि हरी० स्त्री। कल—विक्षेपे णिच्—पचाद्यच्। ४मञ्जि-ष्ठायां मेदि० कुलिकवृक्षे (कुलियाखाड़ा) रत्नमा०। ६अश्वगन्धावृक्षे राजनि०७पाटलावृक्षे भावप्र०। ८दक्ष-प्रजापतिकन्यारूपे कश्यपपत्नीभेदे। “प्रजापते महा-भाग! दक्षकन्यास्त्रयोदश॥ अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा” इत्यादिना भा० आ० ६५अ० ताः उक्ताः “कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहा-रिणः। प्रथिखगाता महावीर्य्या दानवेषु परन्तपाः। विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च। क्रोधशत्रु स्तथैवान्ये कालकेया इति श्रुताः” कालाया अपत्यम् ठक्। कालेय तदपत्ये [लवभेदे कालशब्दे विवृतिः

कालांश पु० कालरूपोंऽशः। घटाद्या दृश्यतायोग्ये काल-

कालाक्षरिक स्त्री काले यथायोग्यकाले अक्षरं वेत्ति ठक्। शिक्षिताक्षरे त्रिका०।

कालागुरु न० कर्म०। कृष्णागुरुणि अमरः तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा “अगुरु प्रवर लौह राजार्हं योगजं तथा। वंशिकं क्रमिजं चापि क्रमिजग्धमना-र्य्यकम्। अगुरूष्णं कटु स्वच्छं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पि-त्तलम्। लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत्। कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लौहवद्वारि मज्जति। अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः”। तदुत्-पत्तिदेशस्तु प्राग्ज्योतिषदेशः यथाह रघौ “चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः। तद्गजाला-नतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः’

कालाग्नि पु० कालः सर्वेषां संहर्त्ताऽग्निः। १ प्रलयाग्नौ। कालानलप्रभृतयोऽप्यत्र २तदधिष्ठातरि रुद्रे ३ तत्प्रिये पञ्च मुखे रुद्राक्षे। “पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निनाम नामतः। अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्। मु-च्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ति०त० स्कन्दपु० रुद्रपरत्वे कालरुद्रशब्दे उदा० दृश्यम्।

कालाग्निरुद्र पु० कालाग्निरिव रुद्रः। सर्वहारके प्रल-याग्नितुल्ये रुद्रे तमधिकृत्यैव कालाग्निरुद्रोपनिषत् प्रवृत्ता। अभेदोपचारात् तदुपासके २ ऋषिभेदे वैदिक मन्त्राणां ब्रह्मणां तद्द्रष्टत्वात् तदार्षत्वम् कात्या० सर्वानु-क्रमिकायामुक्तम्।

कालाङ्ग न० ६त०। १कालपुरुषस्याङ्गे। कालपुरुषशब्दे प्रमाणादि। कर्म०। २कृष्णवर्णदेहे न० कालमङ्गं यस्य। ३कृष्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि० “असिञ्च कालाङ्गमकोषमव्रणम्” भा० वि०७अ०।

कालाजिन न० कालस्य कृष्णमृगस्याजिनम्। १कृष्णसारमृग-चर्मणि“कालमजिनं यत्र। २कालाजिनप्रधाने देशभेदे स च देशो वृह०स०कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः यथा “अथ दक्षिणेन लङ्काकालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः”।

कालाञ्जन न० कालमञ्जनम्। कृष्णवर्णाधिक्ययुक्ते अञ्ज-नभेदे (काजल)“न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम्” कुमा०।

कालाञ्जनी स्त्री अज्यते अनया अन्ज—करणे—ल्युट् ङीप् काली अञ्जनी पुंवद्भावः। रेचन्यां क्षुपभेदे राजनि०

कालाण्डज पुं स्त्री० नि० कर्म०। कोकिले तस्याण्डजेषु (पक्षिषु) अतिकृष्णत्वात् तथात्वम्। “कालाण्डजकण्ठ-रागरक्तरक्ताधरारतिरशाम्भवाहृगालिनि”दश०कु०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कालातिरेक पु० ६त०। उचितसमयातिक्रमे संवत्सरातिरे-के च। “कालातिरेके द्विगुणम् प्रायश्चित्तं समाच-रेत्” प्रा०त० देवलः। कालातिरेके संवत्सरातिक्रमे-“संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः”इति मनुवचनैक वाक्यत्वात् दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्तीति व्याख्या कालातिक्रमकालात्ययादिकमप्यत्र “कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते” उद्वा० त० भुजबलः।

कालातीत न० कालस्यातीतमत्ययः अति+इण--भावे क्त ६त०। १ कालातिक्रमे। “कालातीते वृथा सन्ध्या बन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा” क०त० काशी०। अतीतः कालोऽस्य निष्ठान्तत्वात् परनिपातः २अतिक्रान्तकाले त्रि०। गौत मोक्ते कालात्ययापदिष्टाख्ये अस्वरूपे ३हेत्वाभासभेदे कालात्ययापदिष्टशब्दे विवृतिः।

कालात्मन् पु० कालश्रात्माऽस्य । कालस्वरूपे परमेश्वरे । "कालात्मा कालकृद्विभुः" ॥ स्तू० (सं०) वा कप् । कालात्मकोऽप्यत्र । कालेन तत्कृत आत्मा स्वरूपं यस्य वा कप् । २ कालकृतस्वभावके स्थावरजङ्गमादौ त्रि० "सात्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन । भावा कालात्मकाः सर्वे प्रवर्त्तन्ते हि जन्तुषु । जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वे कालात्मकाः सर्प ! कालात्मकमिदं जगत् । प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च निवृत्तयः । तासां विकृततायाश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् । भा०आनु० १अ०

कालात्ययापदिष्ट पु० कालात्ययेनापदिष्टः ३ त० गौतमोक्ते हेत्वाभासभेदरूपे हेतुदोषे तल्लक्षणादिकं गौ० सू० भाष्यादौ दर्शितम् यथा

"कालात्ययापदिष्टः कालातीतः" सू०

"कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानः स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् । नित्यःशब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्, प्रागूर्द्ध्वञ्च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा । तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वात् नित्यःशब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दःश्रूयते । विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमित्ता भवति । कस्मात् ? कारणाभावाद्धि कार्य्याभाव इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति" । भा० । उक्तसूत्रं वृत्तौ त्वेवं व्याख्यातं यथा ।

"क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति । अतीतकालस्य समानार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्यात्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन साध्याभावप्रमालक्षणार्थ इति सूचितं साध्याभावनिर्णये साधनासम्भवादयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते। तथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ । न च बाधे आश्रयासिद्धेर्व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यन्यतरस्यैव दोषत्वमुचितमिति वाच्यं तत्प्रतिसन्धानेन बाधस्य दोषत्वाऽवधारकत्वात् उपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान्, शिखरावच्छिन्नः पर्वतोवह्निमानित्यादावसङ्कराच्च साध्याभाववत्प्रत्यक्षतावच्छेदकावच्छिन्नकत्वस्य तत्र सत्त्वात् । परे तु घटः सकर्तृकः कार्यत्वादित्यादौ यत्र लाघवोपनीतमेकमात्रकर्तृकत्वं भासते तत्र तदभावोऽसङ्कीर्णोदाहरणमिति वदन्ति" ।

मणिकृता तु बाधस्यैवायं व्यवहृतः तल्लक्षणादिकं तत्रोक्तं यथा

"बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च । किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च" ।

"कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा०।

कालादर्श पु० कालः कालस्वरूपकर्म्माङ्गत्वादि आदर्श्यतेऽत्र आ+दृश–णिच्–आधारे अच् । स्मृतिनिबन्धभेदे

कालाध्यक्ष पु० कालानां सकलकालानामध्यक्षः स्वगत्या प्रवर्त्तनात् । १ सूर्य्ये "कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्म्मा तमोनुदः" भा०व० ३० । सूर्य्यस्याष्टाधिकशतनामकथने । सर्व्वकालप्रवर्त्तके २ परमेश्वरे च ।

कालानल पु० कालःसर्व्वसंहारकः अनलः । १ प्रलयाग्नौ "दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि" गीता । २ नृपभेदे "सभानरस्यानुपश्च परमेष्वासाथैव च । सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कालानलो नृपः । कालानलस्य धर्म्मज्ञः सृञ्जयोनाम विश्रुतः । सृञ्जयस्याभवत् पुत्रो वीरोराजा पुरञ्जयः" । हरिवं० ३१ अ०

कालानलचक्र न० कालानल इव हिंसकं चक्रम् । नरपतिजयचर्य्योक्तेऽनिष्टादिज्ञापके चक्रभेदे तद्भेदादिकञ्च चक्रशब्दे वक्ष्यते ।

कालानुनादिन् न० कलएव कालः तं, काले वर्णकाले वा अनुनदति अनु+नद–णिनि । १ भ्रमरे २ चटके ३ कपिञ्जले ४ चातके पर्जिप्ता च मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

कालानुसारिवा स्त्री कालेन वर्णेन अनुकृता सारिवा अनुसारिवा । १तगरमूले २शीतलीजटायाञ्च (शिउलीकोप) रत्नमा० तयोः कालवर्णतया सारिवातुल्यत्वात्तथात्वम् ।

कालानुसारक न० कालं कृष्णवर्णं मृगमदमनुसरति गन्धेन अनु+सृ–ण्वुल्। २ पीतचन्दने कालानुसार्य्यके कालीयके(कलम्बक) भावप्र० २ समयानुसारिणि त्रि०

कालानुसारिन् न० कालः मृगमदस्तमनुसरति गन्धेन दूरतो गच्छति अनु+सृ–णिनि। १ शैलजे गन्धद्रव्यभेदे शब्दरत्ना० २ समयानुसारके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कालानुसार्य्य न० कालो मृगमदो गन्धेनानुसार्य्यो यस्य। तगरभेदे भावप्र० (कलम्बक) "कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं नहुषं तथा। अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बार्हिणम्। तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम्। विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम्" तत्रैव तद्गुणादिकमुक्तम्। बहु० वा कप्। कालानुसार्य्यक १ कालीयके २ शैलजे राजनि० ३ शिंशपावृक्षे (शिशु) मेदि०।

कालान्तर न० अन्यः कालः मयू० नि०स०। १अन्यस्मिन् काले २उत्पत्त्युत्तरकाले "कालान्तरक्षमा" शकु०। ३समयान्तरस्थायिनि च।

कालान्तरविष पुंस्त्री० कालान्तरे दंशनकालात् दीर्घकाले विषं विकारकारि यस्य। मूषिके हेम० तस्य दंशनाद्दीर्घकाले विषस्य विकारकारित्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप्।

कालाप पु० कालो मृत्युः राप्यते यस्मात् आप–अपादाने घञ् ६त०। १ सर्पभोगे २ राक्षसे पुंस्त्री० धर्त्तोऽयः स्त्रियां ङीप्। कलापं व्याकरणभेदं वेत्त्यधीते वा अण्। ३ कलापव्याकरणाभिज्ञे ४तदध्येतरि च त्रि०। कलापिना वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते "कलापिनोऽण्" पा० अण् इनोलोपः। ५ कलापिना प्रोक्ताध्येतृषु भूम्नि "उदगुः कठकालापाः" सि०कौ०। ६तत्प्रोक्तवेदशाखाभेदे च

कालापक न० कालापस्य कलापिना प्रोक्तस्य शाखाभेदस्य धर्म्मः आम्नायो वा "चरणाद्धर्म्माम्नाययोः" पा० वुञ्। १कलापिप्रोक्तशाखाभेदस्य २ धर्म्मे आम्नाये च

कालाभ्र पु० कर्म्म०। सजले कृष्णवर्णे मेघे सजलस्यैव मेघस्य कालत्वात् तथात्वम् "कालाभ्राभैः कटाक्षैररिकुलभयदाम्" तन्त्रसा०। कालमेघादयोऽप्यत्र। "ते नर्दमाना इवकालमेघाः" भा०आ०१६९अ०।

कालाम्र पु० काल आम्रोऽत्र। द्वीपभेदे "शकुन् यात्युत्तरान् वीर! कालाम्रद्वीपमेव च" हरि० १५१अ०।

कालायन त्रि० कालेन निर्वृत्तादि पक्षा० चतुरर्थ्यां फक्। कालनिर्वृत्तादौ।

कालायस न० कर्म्म० अच् समा०। कृष्णवर्णे लोहभेदे। काललौहशब्दे दृश्यम्। २लौहमले हेम०। "वह्निना द्राव्यमाणं कालायसं निःसृजन्ति" भाग० ५,२६,१७,

कालाशुद्धि स्त्री कालस्य कर्म्मयोग्यसमयस्याशुद्धिः। समयाशुद्धौ कालस्य कर्म्मविशेषानर्हत्वप्रयोजके धर्म्मभेदे सा च गुरुशुक्रास्तत्वादिकृता भवति। "वक्रातिचारे वृद्धास्तबालत्वे गुरुशुक्रयोः। गुरौ मकरसिंहस्थे चव मासद्विमासयोः। त्रयोदशदिने पक्षे शुक्लादित्ये तथैव च। लुप्ताब्दे तिथिधातृपाते कालाशुद्धिरुदाहृता"। ज्यो०प्र०। एतदुपलक्षणम् अन्यान्यपि तन्निमित्तानि तत्तद्ग्रन्थे उक्तानि तत्र कालस्य शास्त्रादेव तत्तत्कर्म्मसाधनत्वेऽवगते शास्त्रेण च कालविशेषस्य पर्य्युदस्तत्वादशुद्धत्वम्। "द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्म्मत्वं स्थापयिष्यते। तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्म्मता। श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते" भट्टवार्त्तिकोक्तेः तस्य पुण्यत्वं तत्र रिक्तादिदोषराहित्ये अष्टमचन्द्रादिदोषराहित्ये मलमासादिराहित्ये च भवति अतस्तेषां पर्य्युदासात् कर्म्मविशेषे कालाशुद्धिः। तन्निमित्तज्ञापकञ्च रत्नाकरादिधृतं न्यायरत्नवाक्यम् म०तत्त्वे यथा "तत्र मलिम्लुच–गुरुशुक्रबाल्यवृद्धास्तमय–सिंहमकरान्यतरगुरुस्थिति–पूर्व्वराश्यनागतातिचारिगुरुकवत्सर–पूर्व्वराशिगमिष्यमाणातिचारिगुरुकपक्षत्रय–वक्रगुरुकाष्टाविंशतिवासर–कम्पाद्यद्भुतोत्तरसप्ताह–सिंहादित्य–गुर्व्वादित्य–पौषादिमासचतुष्टयान्यतमैकाह्निकतदधिकान्यतमदिनदृष्टत्रैकालिकवृष्ट्युत्तरैकाहसप्ताहान्यतमदिन–निषिद्धरूपसमयान्यत्वमिति"। म०त० "एष प्रमाणं वक्ष्यामः। अत्र नव्यवर्द्धमानः "एकाह्निकतदधिकान्यतमदिनवृष्टत्रैकालिकवृष्ट्युत्तरैकाहसप्ताहेऽत्र उत्तरदिनत्वस्य पूर्व्वदिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्व्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात्। अतोऽग्रिमदिनादित्वप्राप्तिरिति" जीवमिश्रेणाभिहितम्। नचैकमेकदिनं वृष्ट्यवच्छेदानवच्छेदाभ्यां भिन्नमिति वाच्यं विशेष्यीभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्रभेदात् अन्यथा अग्रावच्छिन्नवृक्षात् मूलावच्छिन्नवृक्षस्याभेदेनान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गादित्याह" तत्र वृष्टिदिनोत्तरदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टिदिनस्य कर्म्मार्हता स्यात्। तस्मात् विशेष्याया वृष्टेरेवोत्तरत्वम्, न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति। तेनैकस्मिन् दिने वृष्ट्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु अन्तिमदिनमारभ्य त्र्यहसप्ताहयोस्त्यागः। तथा च व्यासः

‘गो सन्ध्यागर्जिते प्राज्ञव्रतोपनयनं बुधाः । न च वृ-
ष्टावर्षाकाले वृष्टावाऽऽसप्तवासरान्’’ । आसप्तवासरा-
नित्यत्र पर्य्यस्यतत्त्व दुवृष्टिकालमादाय सप्ताहगणना
आसप्तवासरानिति अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । एतेन वि-
ध्यनुवादभिया अधिकसंख्या निरस्ता । अत्र वृष्ट्य-
न्तरमेव सप्ताहत्यागः एतद्वचनन्तु तृतीयादिदिवसीया-
कालवृष्ट्यभिप्रायेण । ‘‘अतोदिनेनैकदिनं त्याज्यं
द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकाल
वर्षणे’ न्यायरत्नपरिगृहीतवाक्येऽपि दिनेन दिनवृत्ति-
वर्षणेन एवं द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्ने-
ऽपि वृष्ट्युत्तरत्वमुक्तं नतु वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एका-
हदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनाल्पत्वबहुत्वज्ञापनार्थमिति ।
श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ‘आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता
पदं न गच्छेच्छुभमात्मनीच्छन् । क्षौरं व्रतञ्चापि शुभा-
भिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्य्यात्’’ । अत्र गो-
सन्ध्या गर्जित इति आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य इत्यादि श्र-
वणात् । ‘‘व्रतेऽह्नि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति ।
व्रतन्तत्र तु नैव स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः’’ इति वचने
पूर्वपदमपि कारणतापादकत्वेन परसन्ध्याव्यावर्त्तकम् ।
अन्यथा संक्रान्तिवद्भाविनिमित्तत्वेन परसन्ध्यायां गर्ज-
नेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् । एतेन पूर्वदिने सायं सन्ध्याग-
र्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमतं चिन्त्यमिति ।
सप्तम्यर्थानुपपत्तेः गीतायां ‘‘मयैवैते निहताः पूर्वमेव नि-
मित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्!’’ इतिवत् स्वरूपाख्यानपरं
वा पूर्वपदम् । कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः
‘‘चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ समुत्थिते । अकालवृष्टिं
जानीयात् यावन्न सुप्यते हरिः’’ । अत्र यावद्विष्णुम-
होत्सव इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी
पूर्णिमा इति व्याख्याति च । कृत्यचिन्तामणिभोजरा-
जव्यवहारसमुच्चयश्रीधरसमुच्चयेषु ‘‘पौषादि चतुरो
मासान् ज्ञेया वृष्टिरकालजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्ज-
येत् सप्त वासरान् । मार्गमासात् प्रभृति कुनयो व्यास-
वाल्मीकिगर्गाश्चैत्रं यावत् प्रवर्षणविधौ नेति कालं
वदन्ति । नाड़ीजङ्घः सुरगुरुरुनिर्वक्ति वृष्टेरकालौ
माघावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः । मार्गादि-
त्रयवधौ पञ्चमौ नाभिविधौ । व्यासवाल्मीकिगर्गा इत्यत्र
व्यासवाल्मीकिशिष्या इति जीमूतवाहनः पठति । प्रवर्षणे-
त्यत्र छन्दोभङ्ग आर्षत्वात् सोढव्यः । एवं पक्षत्रये व्यव-
स्थिते येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति
न्यायेनाद्यः पक्षः श्रेयान्, तदुत्तरन्तु पक्षद्वयमापदत्य-
न्तापद्विषयत्वेनमन्यत्रापि । अतएव राजमार्त्तण्डे
‘‘उक्तानि प्रतिपिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्ष-
निरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः’’ । इति शेषचरणे
मीमांस्यानीह कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ पाठः ।
यद्वा ‘‘स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इष्यते’’ इति न्यायेन
दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः । तत्रापि
विशेषउक्तो वृहस्पतिना ‘‘वृष्टिः करोति दोषं नावश्य-
कालसम्भवा राज्ञः । यावन्न भवति याने नरपशुचर-
णाङ्किता वसुधा’’ । काश्यपः ‘‘चत्यैकमन्दिरगतौ यदि
जीवभानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते
व्रतविवाहमखप्रतिष्ठा क्षौरादिकर्म्म गमनागमनञ्च
धीरैः’’ । चत्यैकमन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक्
तथा च ‘‘एकराशिगतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदि ।
गुर्व्वादित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः’’ ।
चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह महाभारते ‘‘चातु-
र्मास्यव्रतारम्भमस्तगेऽपि गुरौ भृगौ । सबाल्येऽपि तिथौ
कुर्य्यात् एवमेव समापनम्’’ ।

गार्ग्यः ‘‘जीर्णादित्ये बाले शुक्रे ऊर्द्ध्वं दशाहाभ्या-
न्तर्ल्यं प्रतिष्ठां स्नातञ्च कुर्य्यात्’ । माङ्गल्यं विवाहादि ।
स्नातं पुष्करिण्यादि । राजमार्त्तण्डे हारीतः
‘यात्रां चूड़ां विवाहं श्रुतियवरविधिं ग्रामवास्तुप्रवेशं
प्रासादोद्यानहर्म्म्यान् सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् ।
मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्व्वते ये
मृत्युस्तेषाञ्च सिंहे गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च’’ ।
सिंहे गुरुदिनकरयोः—सिंहस्थे गुरौ रवौ च एकरा-
शिस्थयोर्युगपत्तयोरेव ‘‘तेषाञ्च सिंहे’’ इत्यत्र ‘‘तेषां
हरीज्ये’’ इति पाठान्तरम् । हरीज्ये—सिंहे वृहस्पतौ ।
सोमशेखराचार्य्यनिबन्धे ‘‘वापीकूपतड़ागयागगमनक्षौर-
प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं यम-
सेवनम् । तीर्थस्नानविवाहदेवभवनस्नानादिदेवेक्षणं दूरेणैव
जिजीविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे’’ । दीपिकायाम्
‘गुर्व्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । या-
म्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्जयेत्’ । सर्व्वकर्म्मा-
णीति वचनान्तरोक्तप्रतिसिद्धनिषिद्धकर्म्मपरं लाघवात्
अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । वृहद्राजमार्त्तण्डः ‘यात्रावि-
वाहव्रतबन्धवेधप्रासादचूड़ाकरणं हितैषी । नष्टे भृगौ

गोपदिगोचराणां देवर्षितणामपि कर्णवेधम् । स्त्रियादी शुभकर्माणि कुर्यादिति मांसि । विवाहं मेखलाबन्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्" । अत्र यात्राञ्चेति चकारः पूर्ववचनोपात्तमुख्यान्तरोक्तपूर्तिस्वकर्णवेधककर्माणि च समुच्चिनोति । "बाले शुक्रे, वृद्धे शुक्रे, नष्टे शुक्रे, जीवे नष्टे । बाले जीवे, जीवे सिंहे, सिंहादित्ये जीवादित्ये । तथा मलिम्लुचे मासि सुराचार्येऽतिचारगे । वापीकूपतडागादिकर्म्मणः प्राग्दिताख्यजेत्" । एवञ्च कालाशुद्धौ विद्यारम्भं न कुर्यात् तद्विधानञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरे । 'संग्रामे पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्द्दने । षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् । रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिनन्तथा । एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भः प्रशस्यते" देवलः "बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्" । अस्तक इति शेषः। राजमार्त्तण्डे "सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिषु पितादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः" । पित्रादिषु—सिंहघटकमघा पूर्वफाल्गुन्युत्तरफाल्गुनीप्रथमपादेषु । प्रतिप्रसवमाह शातातपः "माघ्यां यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकारणम्" । तत्रैव हेमाद्रिधृतमाण्डव्यवचनम् "श्रुतिवेधजातकान्नप्राशनचूडादिकः सर्वः । रविभवनस्थे जीवे कार्य्योऽर्व्वाग्विवाहस्तु" । माघ्यां मघायोगे तु चन्द्रकर्मन्दिरगताविव्यादिना सर्वकर्म्मनिषेधात् । अयं विवाहोऽपि श्रूयते तथाच राजमार्त्तण्डे दक्षः "गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्गौतमगर्गप्रमुखाश्च मौन्द्राः । यदा न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च कन्योद्वहनं वदन्ति" । इत्यञ्च माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवेधादि, मघास्थेऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्म्मघापरित्यागादेव तथाच माण्डव्यः "मघाकक्षं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तत्रोद्वे कन्यका चोढ़ा सुभगा सुप्रिया भवेत्" । वात्स्यायनः "यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादिष्टकचूड़ाव्रतादिकम् । यत्नतो वर्जयेच्चैव जीवे वक्रातिचारगे । कीर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठायां, भयं चौरानलाऽग्नि । चूड़ोद्वाहे भवेन्मृत्युर्व्रते हानि,र्भयं गृहे । अतिचारे त्रिपक्षः स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम् । न कुर्य्यात्तत्र यात्रादि गुरोर्वक्रातिचारयोः" गर्गः "गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् । यज्ञव्रतविवाहादावष्टाविंशतिवासरान्" । माण्डव्यः "यदा वक्रातिचाराभ्यां राशिं गच्छति वाक्पतिः । दिनानि अष्टाविंशानि त्यक्त्वा कर्म्म समाचरेत्" । अत्रापि पूर्वः पूर्वः पक्षः श्रेयान् । राशिं—राश्यन्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात् । अतएव ज्योतिस्तत्त्वेऽपि पूर्वराशिगमनमात्रातिचारिगुरुत्वेनोक्तम् । बृहद्राजमार्त्तण्डे "वक्रातिचारोपगताः कुजाद्या यद्यग्रराशौ,परिवर्जनीयाः । यथाक्रमस्थाः स्वगृहस्थिता वा न वर्जनीया यवना वदन्ति" । व्यवहारसमुच्चये ज्योतिश्चिन्तामणौ च हारीतः "ह्यवाऽतिचारं यदि पूर्वराशिं यायात मन्त्री विबुधाधिपानाम् । यानं विवाहं व्रतबन्धगेहं सर्वं तदा हन्ति मतं मुनीनाम् । अतिचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः । यज्ञोद्वाहादिकं कुर्य्यात्तत्र कालो न लुप्यते" । ज्योतिस्तत्त्वधृतायां वाचस्पतिमिश्रैः 'पूर्वराशिं यदा त्यक्त्वा अपूर्वे वत्सरे गुरुः । लुप्तःकालः स विज्ञेयः परतेहं गतो यदा । मीने मेषे वृषे चैव तथा मिथुनकन्ययोः । अतिचारात्र दोषः स्यात्रियतं कालचोपजः" । इति निर्णये 'कन्यावृश्चिकमेषेषु मन्थे च घटे वृषे । अतिचारेषु कर्त्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा" इति अमूलकमित्युक्तम् । वराहसंहितायाम् "अतिचारं गतोजीवस्तत्रैव कुरुते स्थितिम् । तदा महातिचारः स्यात् लुप्तसंवत्सरक्रियः । अतिचारेण योराशिर्लङ्घितोदैवमन्त्रिणा । तदाद्यो वत्सरोलुप्तोयोऽनर्हः सर्वकर्म्मसु" । तत्र वर्षे कर्म्मणोलुप्तत्वात् यत्सरोलुप्त इति तदाह योऽनर्ह इति । भुजबलभीमादिनिबन्धेषु 'शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः । अत्र संवहिता कन्या कथं भर्त्तुः प्रमोदते" दीपिकायाम् "त्रिकोणजायाधनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयाति । यदा,तदा प्राह शुभे विलग्ने हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः" । त्रिकोणं नवपञ्चमम् । जाया-सप्तमं, धनं-द्वितीयं, लाभ-एकादशमष्टमम् । रत्नकोषे "पञ्चोदयाह्यानि तथा त्रिपक्षौ मासत्रिभागः खलु षट् च मासाः । एषोऽतिचारः कथितोग्रहाणां भौमादिकानां परतस्तु चारः" । प्रतिष्ठाकाण्डे कल्पतरौ देवीपुराणम् "यथा जीवे स्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते । देवारामतड़ागादिपुरोद्यानमटहाणि च । विवाहादि महाभाग भयदानि विनिर्द्दिशेत् । यदा द्वादशगे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्म्महाभयकरी मता" । ज्योतिश्चिन्तामणौ देवीपुराणम् "सिंहसंस्थं गुरुं शुक्रं शनैश्चरं च वर्ज्जयेत् । आरब्धञ्च न सिद्धेत महा-

भयङ्करं भवेत् । कूपारामतड़ागेषु पुरोद्यानमठेषु च । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । कारको- प्रजते नाशं सन्तानः क्षीयतेऽचिरात्” । गुर्व्वस्ते मकरस्थगुरौ प्रयस्तेकं नरसिंहपुराणम् “विवाहोनैव कर्त्तव्यः सिंहसंस्थे गुरौ सदा । मकरस्थे च तत्कार्य्यं कल्याणं सर्व्वतोबुधैः । तथा देवीपुराणम् “मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः” । एतद्वाक्यं व्यवहारापरिष्टक्षीत- मिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतद्गमाकरं न भवति किन्तु मैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽवगम्यते । अतएव रत्ना- वल्यादिषु नीचस्थगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीच- स्थत्वमपि त्रिंशांशमकरराशेः पञ्चमांशं यावदिति ज्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम् । रत्नावल्याम् ‘नीचस्थः सिंह- गोवा यदि भवति गुरुः सूर्य्यरश्मौ च लीनः संयुक्तो वा यदि स्यात् दशमतरणिना क्षीणरूपोऽथ बालः । यात्रागेहं विवाहोव्रतमयनगृहं यज्ञचूड़ादि सर्व्वं वापी चोद्यानकूपम् न भवति शुभदं यद्यदिष्टञ्च लोके” । श्रीपतिरत्नमालायां कृत्यचिन्तामणौ च वाक्यद्वयः “शा- खाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वाऽस्मिन् वारेऽस्य चोपन- यनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिष्टगृहगेऽथ परा- जिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ स्मृतिकर्म्महीनः” । अस्य- शाखाधिपस्य । तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् “सामवेदाधिपो भौमः” इत्युक्तत्वात् । कामरूपीयनिबन्धे स्मृतिसागरे देवीपुराणम् ‘मकरस्थो यदा जीवस्तदा त्रिंशद्दिनं त्यजेत् । त्यक्त्वा तु षष्टिदिवसं कुर्य्यात् कर्म्माणि मानवः” । रायमुकुटज्योतिःकालकौमुद्याम् यत्तु ‘मकरस्थं गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारा- मतड़ागेषु पुरोद्यानमठेषु च” इत्यादि देवलवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्थस्यापीति गम्यते । सिंहस्य गुरोर्मघायुक्तभाव्यां सत्यामेव त्याज्यता अतो मकरस्थ- स्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव देवीपुराणम् ‘यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकर- स्थिते” इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव दूषणम् तथाहि “गण्डक्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे ‘वापीकूप- तड़ागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तद्- कार्य्यं न दोषः कालकोपजः । कार्य्यं मकरगे जीवे विवाहाद्यखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्य्या- द्विप्रः कथञ्चन” । अत्र पूर्व्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्थमात्रे विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं व्यवहारमात्रं विवक्षितं श्रीपतिनाप्युक्तमिति प्रतिभाय- समयाशुद्धौ मकरस्थवृहस्पतिदोषमनभिधाय केवलमुप- नयने नीचस्थवृहस्पतिर्निषिद्धः । एतेन द्वैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपयुक्तमेव वचनं नच व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्थगुर्व्वादौ विवाहा- दिविधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरणीयम् इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं ज्ञेयम् मकरस्थगुरौ प्रति- षाव्यतिरिक्तकर्म्मनिषेधकश्रीपतिग्रन्थविरहात् । अथ तन्निषेधकमुनिवचनानि प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेया- नीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसववचनान्यपि तथा । एवञ्चाति- चारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि नतु तदपवादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि ज्ञेयम् प्रकृते पूर्व्वोक्तयुक्तेस्तौल्यात् भुजबलभीमे ‘जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं बाला- शुक्रोभार्गविः नवलैकगतो वदन्ति यवनाः पादस्थितो देवलः । प्रायोगर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चास्तं गते तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्’ श्रीपति- रत्नमालायाम् ‘प्रागुद्गतः शिशुरहस्त्रितयम् सितः स्यात् पश्चादृशाहमितपक्षदिनानि वृद्धः । प्राक् पक्षमेव कथितो- ऽस्तमयशिवगर्गैर्जीवस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्यवनैः” । वृद्धशिशुस्त्वगन्तेति क्वचित्पाठः । सितः शुक्रः । दृक्-पश्चा- द्दिशि । राजमार्त्तण्डे ‘भवेत् सन्ध्यागतः पश्चात् अस्तमेष्यन् दिनत्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्व्वेण, तत्काले कर्म्म वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यांशे चतुःपञ्चत्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा चासती बन्ध्या मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्व्वमेवं गुरावपि’ । वृद्धे पञ्चदिनत्वकीर्त्तनमन्यापद्विषयं ज्योतिः- पराशरेण भृगोः पादाकोऽपि दशाहविधानात् । एवं गुरावपि । रत्नमालादौ पक्षविधानात् तयोर्मते न सन्ध्यायाः पृथङ्‌निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तद्ग्रहणात् । दीपिकायाम् “गुर्व्वादित्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्जयेत् ।

तत्रैव “नो शुक्रास्ते ऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ, विष्टौ, मासे मलाख्ये, कुजशनिदिवसे, जन्मताराशु चाथ । नाडीनक्षत्रहीने, गुरुरविरजनीनाथताराद्यशुद्धौ, प्रातः कार्य्या परीक्षा हितशुभरविवारोदये सल्लग्ने’ । ज्योतिषे ‘सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा । सिंहस्थे तु रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः’ । गर्गः ‘दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे, वज्रप्रपाते ऽथ विदारणे वा । धूमे, तथा पांशुकरप्रपाते न कारयेन्माङ्गलिकादि कार्य्यम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे । छिद्रे सूर्य्ये विनिर्द्दिष्टे न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् । धूमकेतौ समुत्पन्ने, ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् । छिद्रसूर्य्यं वा त्रिसूर्य्यं वा दृष्ट्वा गगनमण्डलम् । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे दिनमेकन्तु ग्रहे सप्त दिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितयं, धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्व्वकर्म्मसु” । भोजराजः “ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” । ग्रहणकाले भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहमशुद्धम् किञ्चिदूनतत्समाहारे दशाहम् । ग्रहणाद्येकैकदोषे त्र्यहमिति वाचस्पतिमिश्राः । अत्र ज्योतिषसागरधृतसारसंग्रहे “राज्यादिकमहाभिषेके यज्ञदानतपःसु च । होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम् । लक्षहोमे महादाने वर्जयेत् षोडके मखे । तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश” इति व्यवस्था अन्यत्र “उल्कापाते भुवः कम्पे ह्यकालवर्षगर्जिते । वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । प्रयाणन्तु त्यजेत् प्राज्ञः सप्तरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म्म त्रिरात्रकम् । शूद्रस्त्वह्ना चैकरात्रं सर्व्वकर्म्म समाचरेत्’ । पराशरः ‘प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने । एकरात्रं परित्यज्य कुर्य्यात् पाणिग्रहं ग्रहे” । भृगुः ‘कम्पे रात्रिन्दिवं प्राहुर्ब्राह्मणानां त्र्यहन्तथा । शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्व्वकार्य्येषु वै भृगुः’ । शूद्रस्यापद्विषयम् । कम्पइत्युपलक्षणम् । ग्रहणादावप्येवमेवान्यत्रैकत्र पठितत्वात् । भोजदेवव्यवहारसमुच्चये “सर्व्वं कार्य्यं न कुर्व्वीत गुरौ सिंहे ऽस्तगेऽपि च । व्रतदीक्षे न कुर्व्वीत तमोयुक्ते बृहस्पतौ” । तमोयुक्ते राहुयुक्ते । व्रतदीक्षे इति नित्येतरकर्म्मोपलक्षणम् । तथाच ज्योतिषसागरसारे ज्योतिषम् ‘एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुबृहस्पती । विवाहव्रतयज्ञादि सर्व्वन्तत्र विवर्जयेत्’ । मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये ‘अभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्कौ यदि वाऽनयोः । गुरोराहोरपि तथा त्यजेद्द्विहाथ संशयः’ । अत्र गुरोर्वर्ज्जनत्वं हेतुः । तदुक्तम् “यत्र तत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन वर्ज्जते । उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्गो मनीषिणाम्” इति । “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकासूनुदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्व्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्” । इति दीपिकायामनिष्टइत्यभिधानात् अनिष्टजनकोत्पात एव सर्व्वकर्म्मानधिकारः । पूर्व्वलिखितभोजराजवचनेऽपि “केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे, इति दोषजनक एव तथोपरागे सम्भवतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाय सिंहिकासुत इति पृथगुपादनम् । अत्र विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधात् पराशरोक्तस्वल्पकालनिषेध आपद्विषयः । तेनानिष्टाजनके भौमकम्पादौ न दोषः । अतएव बृहत्संहितायां वराहेण उत्पातप्रकरणे प्रायःपदमभिहितम् तथा च” यः प्रकृतिविपर्य्यासः प्रायः संक्षेपतः स उत्पातः । क्षितिव्योमदिव्यजातीयथोत्तरं गुरुतरो भवति” प्रायइति ऋत्वादिप्रयुक्तविपर्य्यासव्यावृत्त्यर्थं यदाह तत्रैव “ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातास्तान् ऋतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्त्रैः कृतैः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः” मनुनापि “निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्पणे । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि” । अत्रानध्ययनार्थमृतावपीत्युक्तम् । उत्पाते दोषभङ्गमाह श्रीपतिव्यवहारनिबन्धे “अथ दिवसत्रयमध्ये मृदुजलपतनं यदा स्यात् । तदोत्पातदोषं शमयेदित्याहुराचार्य्याः” बार्हस्पत्ये “शमयन्त्याशु माहात्म्यात् कम्पादिकृतं निमित्तमाश्वेव । ऋतिवर्षणोपवासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि” । विष्णुधर्म्मोत्तरे ‘सुप्तेऽत्र चतुरोमासान् यावदुत्तिष्ठति कार्त्तिकः । विशिष्टा न प्रवर्त्तन्ते सदा यज्ञादिकाः क्रियाः । नाभिषेच्यो नृपस्तत्र नाधिमासे कदाचन । न शुभे च तथा कार्य्ये विशेषात् प्रावृषि द्विज !” । भविष्योत्तरे “सुप्ते मयि जगन्नाथे केशवे गरुड़ध्वजे । निवर्त्तन्ते क्रियाः सर्व्वाश्चातुर्मास्य भारत ! । विवाहव्रतबन्धादिचूड़ासंस्कारदीक्षणम् । यज्ञगृहप्रवेशादिदानाङ्गनप्रतिष्ठनम् । पुण्यानि यानि कर्म्माणि वर्जयेत्स्त्रिषायने” । सर्व्वेकालस्वाद्याकग्रापिताः

पूर्त्तप्रतिष्ठिकोक्ताः एवं पुस्तानीति अन्यथा विशेषवचनवैयर्थ्यादिति वदन्ति। भोजराजः 'वापी तडागमठ दुर्गगारदेवकुलप्रासादशारिमठकूपविवाहयैत्वान्। कर्तुं यथागमविधानविधिं विधाता प्रोक्तस्तथैव कथयामि समासतोऽहम्। शुभे हरौ प्रकटशेषफणोपधाने लक्ष्मीकराम्बुपरिमार्जितपादपद्मे। मीने रवौ भतुपि चास्तमिते तथेज्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ मुनिभिर्निषिद्धः'' । ज्योतिर्गुरुः। नारदः 'वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठायज्ञकर्म च। न कुर्य्यान्मलमासे च महादानव्रतानि च''। दानपदं सामान्यदानपरमिति वदन्ति। तथाच स्मृतिः 'अस्ते सत्र्यागते बाले भगौ मासि मलिम्लुचे। देवतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेत्'। बृहद्धारीतः "भगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्वादित्ये मलिम्लुचे। त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवविलोकनम्"। एतद्वचनद्वयं कालविवेकेऽपि। अत्र दानमहादानयोरुपादानात्'' म० त०। सुहूर्त्तचिन्तामणिपीयूषधारादौ विशेष उक्तो विस्तरभयान्नोक्त स्ततएवावसेयः।

कालिक पुंस्त्री काले वर्षाकाले चरति ठञ्, के जले अलति अल–बा० इकन् ७त० वा। १ क्रौञ्चे वके शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप्। कालोवर्णोऽस्त्यस्य ठन् कालात् वर्णवाचित्वे जानपदा० नि० ङीप् ततः स्वार्थे क ह्रस्वः इति वा। कालिका २ देवीमूर्त्तिभेदे "तस्यां विनिर्गतायां तु कृष्णाऽभूत् साऽपि पार्व्वती" देवीमा० तस्याः कृष्णवर्णत्वाविर्भावात्तथात्वम् विवृतिः कालिकापुराणे ६०अ०यथा "सर्व्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्। गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः। अनेक संस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करैः। मातङ्गवनितामूर्त्तिं भूत्वा देवानपृच्छत। युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी। किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति। एवं ब्रुवत्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः। समुद्भूताऽब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति। शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान्। तस्मात्तयोर्बधाकाङ्क्षं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः। विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा। भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साऽभूत् गौरी क्षणादपि। कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया"। २ वृश्चिकपत्रवृक्षे ४ क्रमदेयवस्तुमूल्ये ५ भूमध्याम् ६ जटामांस्यां ७ काक्यां ८ पटोलशाखायां ९ रोमावल्यां १० शिवायाम् ११ मेघावल्यां स्त्री मेदि०। १२क्षीरकीटे हारा० १३ मद्यां शब्दरत्ना० १४ काकोल्यां १५ श्यामापक्षिणि स्त्री राजनि०। १६ हिमाचलभार्यायां त्रिशिरायां हरीतक्याम् स्त्री मेदि०। १७चतुर्वर्षे कुमारीभेदे अन्नदाकल्पः कालसङ्कर्षणीशब्दे विवृतिः। कालस्य भावः था० वा वुञ्। १८ कृष्णवर्णे स्त्री। १९ स्वर्णदोषे जटाधरः वह्निना दाहे यद्दोषात् स्वर्णस्य कृष्णता भवति सा च ताम्रादिधातुयोगैः। "हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा" रघौ अस्यामेव कालिकाख्यानस्योक्तेस्तस्यैव तथात्वम्। काय जलाय अलति पर्य्याप्नोति अल–पर्य्याप्तौ ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम्। २०कुज्झटिकायां भरतः २१ नवमेघे स्त्री मेदि०। काले दीयते ठक्। २२ प्रतिमासदेयवृद्धौ (सुद)"प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता" नारदः। कं जलमलति भूषयति अल–भूषणे ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम्। २३ सुरायां स्त्री हेमच०। कालोवर्णोऽस्त्यस्य ठन्। २४कालीयके कृष्णचन्दने न०शब्दच०। प्रकृष्टः दीर्घः कालोऽस्य प्रकृष्टे ठञ्। २५ वैरे न० तस्य दीर्घकालस्थायित्वात्तथात्वम्। "वर्ष्मे चानित्ये" इत्यधिकारे "कालाच्च" पा० कन्। कालक स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्। २६ कालिका अनित्यकृष्णवर्णयुक्तशाखादौ स्त्री "कालिका शाटी" सि० कौ०। कालेन निर्वृत्तः ठञ्। कालिक २७ कालनिर्वृत्ते कालकृते त्रि०। "विशेषः कालिकोऽवस्था" अमरः। काले भवः ठञ्। २८ कालभवे त्रि०। उभयत्र स्त्रियां ङीप् इति भेदः।

कालिकापुराण न० कालिकाया माहात्म्यादिप्रतिपादकं पुराणम्। उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृ० तस्य तथात्वमुक्तं तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च

१अ० ब्रह्मणोनारदादिक्रमेण तत्पुराणसंप्रवर्त्तनम्। ऋषिप्रश्ने मार्कण्डेयोक्तिः। प्रजासृष्टिः ब्रह्ममनसः सन्ध्यासृष्टिः कन्दर्पसृष्टिः। तस्य ब्रह्मणा स्त्रीपुरुषयोर्मेलनाय निदेशः। २अ०तस्य मन्मथनामादिनिरुक्तिः। तस्य हर्षणरोचनद्रावणशोषणमारणाख्यपञ्चबाणोक्तिः। सन्ध्यां दृष्ट्वा ब्रह्मणो मनोविकारः सन्ध्यादर्शनेन जातसात्त्विकधर्मात् अग्निष्वात्तादीनामुत्पत्तिः। तां दृष्ट्वा विकारान्वितदक्षधर्म्मतः रतिनामककन्योत्पत्तिः।

३अ० ब्रह्मणः कामदेवशापः। रत्याः कामेन विवाहः। ४अ० शिवमोहनाय ब्रह्मणा कामस्य नियोगः। शिवमोहनाय ब्रह्मणा विष्णुमायायाः स्तुतिः। दक्षकन्यासतीत्वेन तस्याः प्रादुर्भावप्रार्थनः दक्षेण महामायायाः स्तुतिः। ५अ०

विष्णुमायाया दक्षाय वरदानम् । ६अ० शम्भोर्दारग्रहणाय ब्रह्मणा कामस्य नियोजनम् । तेन सह मारादिगणस्य प्रेरणम् । ७अ० कामेन हरमोहनप्रकारोक्तिः । ८अ० दक्षकृतमहामायास्तवः । सतीजन्मतत्पालनप्रकारः तन्नामनिरुक्तिः । नारदेन सत्या हररूपवरप्राप्त्युक्तिः । ९अ० सतीकृतशिवव्रतम् । ब्रह्मणः शिवसमीपे दारपरिग्रहणप्रार्थनम् । तदङ्गीकारे तत्परिणययोग्यतया दक्षकन्यायाः कथनम् । १०अ० सत्या नन्दाव्रतसमाप्तौ शिवेन तस्यै स्वस्य भार्य्याभवनरूपवरदानम् । दक्षसमीपे स्वेन सतीविवाहार्थं शिवेन ब्रह्मणः प्रेरणम् । ब्रह्मणो दक्षं प्रति तत्प्रार्थने तेन तदङ्गीकारः । सतीविवाहार्थं ब्रह्मादिभिः सह शिवस्य दक्षपुरगतिः । ११अ० विवाहकाले सतीरूपं दृष्ट्वा ब्रह्मणो मनोविकारः । ततः संवर्त्तादिमेघादीनामुत्पत्तिः । सतीदक्षवाक्येन ब्रह्माणं प्रति शिवस्य कोपः । विष्णुना सान्त्वनम् । १२अ० सर्व्वप्रश्ने ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदोक्तिः । १३अ० शिवाय विष्णुना ब्रह्माण्डसंस्थानस्य दर्शनम् । तथा रूपदर्शनेन तेषामेकत्वोक्त्या ब्रह्माणं प्रति तस्य कोपनिवृत्तिः । १४अ० शिवसतीविहारवर्णनम् । १६अ० दक्षयज्ञप्रारम्भः । तत्र शिवसतीनिमन्त्रणाभावे सत्याः पितरं प्रति कोपः । तत्र दक्षकोपेन सत्या देहत्यागः । १७ तेन क्रुद्धशिवेन वीरभद्रं सृष्ट्वा तं प्रति दक्षयज्ञनाशनायादेशः । तेन तद्यज्ञस्य नाशनम् । सतीविरहे शिवविलापः । १८अ० शिवस्य सतीविरहवर्णनम् । शिवरोदनाम्बुनो भूमौ पतने तन्नाशाशङ्कया देवानां शनिं प्रति तच्छोषणप्रार्थने तेन तस्याङ्गीकारः । तद्वाष्पेण वैतरणीनदीप्रादुर्भावः । सतीमृतदेहस्कन्धार्पणपूर्व्वकं शिवस्य भ्रमणम् । शनिना सतीशवदेहावयवानां क्रमशः खण्डखण्डीभेदेन तत्तत्स्थानानां पीठत्वप्राप्तिः । क्रमशः सर्व्वसतीदेहपतने शिवस्य लिङ्गत्वप्राप्तिः । ब्रह्मणा तस्य सान्त्वनम् । १९ चन्द्रभागाख्ये शिप्रसरः शिप्रानदीसमुत्पत्तिः । चन्द्रभागानद्युत्पत्तिः । चन्द्रभागानामनिरुक्तिः । सप्तविंशतौ अश्विन्यादिषु स्त्रीषु रोहिण्यामिन्दोरत्यनुरागे अश्विन्यादीनां चन्द्रेण विवादः । तत्र

२ ३ ८ १० १२ १६ २१ २६

भरण्यादिभिर्नवभिश्चन्द्रस्य भर्त्सने कृते चन्द्रस्य ताः प्रति यात्रायां यक्ष्मणीयतारूपशापदानम् । सर्व्वासां दक्षसमीपे गतिः ताभिः चन्द्रदौरात्म्यस्य कथने दक्षेण चन्द्रं प्रति सर्व्वासु तुल्यवर्त्तनोपदेशेऽपि चन्द्रेण तथानाचरणे दक्षेण राजयक्ष्माख्यं गदमुत्पाद्य चन्द्राभिभवाय तस्य नियोगः । तस्य प्रवेशेन चन्द्रस्य क्षयः । चन्द्रक्षये ओषधीनामपुष्टौ यज्ञाभावात् वृष्ट्यभावेन प्रजाक्षयोक्तिः । २१ तदालोक्य दक्षसमीपे देवानां गमने तदुपदेशेन राजयक्ष्मणा शीर्णकलानां ज्योत्स्नादीनाञ्च निष्कासनम् । बृहल्लोहितानदीस्नानात् चन्द्रयक्ष्ममोक्षः । राजयक्ष्मस्थितिस्थानकथनम् । तत्पत्नीकथनम् । दक्षवाक्यानुसारेण चन्द्रमसो मासार्द्धं ह्रासवृद्धिप्रकारकथनम् । सूर्य्यबिम्बेन चन्द्रवृद्धिकथनम् । शिवेन चन्द्रस्यैककलाधारणं तत एव ज्योत्स्नायाः शेषचन्द्रे प्रवेशेन चन्द्रवृद्धिकथनम् । सीतानदीप्रादुर्भावः । चन्द्रभागानामप्राप्तिसमर्थनम् निर्विण्णां सन्ध्यां प्रति विष्णूपासनार्थं वशिष्ठोपदेशः । सन्ध्यां प्रति विष्णोः प्रसादे तया तस्य स्तुतिः । तस्यै तेन वरस्य दानम् । विष्णूपदेशात् मेधातिथियज्ञाग्नौ तस्या देहत्यागः तच्छरीरस्य विष्णोराज्ञया सूर्य्यमण्डले नयनम् । सूर्य्येण तस्य त्रिधाकरणेन सन्ध्यात्रयकल्पनम् । मेधातिथियज्ञाग्नेः अरुन्धतीसमुत्थानं तन्नामनिरुक्तिः । २३अ० चन्द्रभागानदीमाहात्म्यम् अरुन्धत्या वशिष्ठेन सह विवाहः । २४अ० ब्रह्मादिभिः शिववैकल्यवारणार्थं योगनिद्रायाः स्तुतिः । विष्णुना शिवस्य सान्त्वनम् । निमेषादिपरार्द्धपर्य्यन्तकालमानोक्तिः । मन्वन्तरोक्तिः । प्रलयप्रकारः । सृष्टिप्रकारः । २५अ० सृष्टेर्विवृतिः । ब्रह्माण्डादिसंस्थानम् । २६अ० वराहकल्पे प्रतिसर्गः । २७अ० यज्ञवराहेण पृथ्वीधारणप्रकारः । २८अ० जगतोऽनिःसारत्वोक्त्या तत्त्वज्ञानेन मोक्षोपदेशः । २९ शिवमायाना समुत्पत्त्यादि । ३० यज्ञवराहस्य धरारूपया वाराह्या सह क्रीडनेन तदनुरागात् तद्देहत्यागेऽनिच्छा । तद्देहत्यागार्थं देवैर्विष्णोः स्तवः । वराहदेहनाशार्थं शिवस्य शरभमूर्त्तिधारणम् तेन तस्य युद्धे पृथिव्या नष्टप्रायताशङ्कया रोहितमत्स्यरूपेण विष्णोराविर्भावः । तेन पृथिव्यादीनां धारणम् । शिवेन नानाविधगणानां सृष्टिः । वराहमूर्त्तेः शरभेण सह युद्धे तस्यांशतो नरनारायणयोरुत्पत्तिः । शिवेन वराहस्य वधः । शिवगणानां स्वरूपगुणादि । ३१अ० मृतवराहदेहावयवेभ्यो ज्योतिष्टोमादियज्ञकल्पनम् । वराहपुत्रत्रयस्य तेषामग्निरूपेणोत्पत्तिः । ३२अ० स्वायम्भुवमनुं प्रति कपिलशापः । मनोर्विष्णूपासनम् । तत्समीपे विष्णोर्मत्स्यरूपेणागत्य वासस्थानप्रार्थनं कुण्डपालादिपूतसरोवरपर्य्यन्ते क्रमशो वर्द्धमानस्य मत्स्यदेहस्याधारस्याभावोक्तिः । ३३अ० मनुनाऽङ्ग तदर्शनेन

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रश्ने तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम् । कपिलवाक्यानुसारेणाचिरेण भाविखण्डप्रलया महारणार्थं मत्स्येन हरकौशानिर्म्माणस्य तत्सबीजसत्त्व-स्थापनस्योपदेशः । सहस्रेण च तन्नौकायाः समाकर्षणं कर्त्तव्यमित्युक्तिः । प्रलयान्ते जगतां शेषरूपेण धार्य्यतोक्तिः । २४अ० कूर्म्मरूपेण वराहशरभयुद्धेन नष्टप्रायाया भूमेः समीकरणम् । नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्य्यादिस्थिति-करणम् । पूर्व्वरक्षितबीजैः मनुना पुनः सृष्टिप्रवर्त्तनम् । २५अ० शिवस्य पूर्व्वगृहीतशरभमूर्त्तित्यागकाले अष्टाभिः पादैः सूर्य्याद्यष्टमूर्त्तिग्रहणम् तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता । शारभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः । मत्स्यजन्मप्रकारः । २६अ० रजस्वलायाः पृथिवीरूपवराहपत्न्याः वराहेण सङ्गमात् नरकासुरोत्पत्तिः । २७अ० जनकयज्ञात् सीता-द्युत्पत्तिः । धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपाल-नादि । २८अ० तस्य प्राग्ज्योतिषदेशे राजत्वकरणम् तद्देशसीमादि । २९अ० द्वापरयुगे उत्पन्नबाणासुरसं-सर्गात् नरकस्यात्याचारः । नीलकूटे स्थितदेवीदर्शनार्थं आगतवशिष्ठदर्शननिवृत्तये नरकेण तद्देवीद्वाराच्छादाने कृते तं प्रति 'येन जनितस्त्वं मानुषरूपेण तेनैव तव बधो भविष्य-तीति, वशिष्ठस्य शापदानम् । ४०अ० तस्य भगदत्तादिपुत्रो-त्पत्तिः । वशिष्ठशापानुसारेण कृष्णेन द्वापरयुगे नरकस्य बधः । ४१अ० मेनकायाः मैनकादिपुत्रशतस्य कालीनामक कन्यायाश्चोत्पत्तिः । नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य तद्देहार्द्धहरत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम् । ४२अ० शिप्रवरस्यागेन हिमवत्प्रस्थे शिवगतिः । शिवशुश्रूषार्थं हिमाद्रिणा स्वसुताकालीनियोजनम् । देवानां तारकासुर-पीड़नकथा । तद्बधाय देवप्रार्थितब्रह्मणा शिवस्य पार्व्व-तीसङ्गमाश्रुत तेजोजात् कुमारात् तस्य बधो भविष्यती-त्युक्तौ तया सह शिवस्य मेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसोविकारे जनिते शिवेन ललाटनेत्रोत्थापितेन वह्निना तस्य दाहः तद्भस्म-धारणञ्च । हरनेत्रोत्थिताग्नेः वाड़वाग्निरूपेण सिन्धुप्रवे-शः । ४३अ० नारदोपदेशेन काल्याः शिवाराधनार्थं पित्रोः समीपे वनगमनप्रार्थना । तस्या उमानामप्राप्तिकारणोक्तिः । तदाराधने-न तुष्टस्य हरस्य ब्रह्मचारिवेशेन तदन्तिके आगतस्य तत्सखीं प्रति कालीतपस्याप्रयोजनप्रश्नः । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा हरस्य निन्दनेन अन्यपतिवरणीयतोपदेशः । तच्छ्रवणे तं प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपादेः कथनम् । शिवस्य

निन्दाश्रवणापराधमार्ज्जनाय काल्या तस्य स्तुतिः, अन्यत्र गमनोद्योगस्य स्वरूपग्रहणेन शिवेन तस्याः निवारणम् वरदानञ्च । ४४अ० काल्या शिवं प्रति कन्यायाः पितृदेयत्वोक्त्या पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः । काल्यास्तपःफललाभे स्वगृहगतिः । शिवेन सारुन्धतीकसप्तर्षीणां तत्कृत्ये नियो-जनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थ-प्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन कालीविवाहः । भिन्ना-ञ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गत्वप्राप्तिकथा । ४५अ० अर्द्ध-नारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्णनम् । अ०४६ काली-शिवयोर्महामैथुनानिवृत्तौ देवप्रार्थितेन हरेण अनले तेज-उत्सर्गः । तदुत्सर्गकालेऽशुद्धयस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततोभृङ्गिमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः । देवैर्महामैथुने विघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्य्यासु अप-त्याभावरूपशापदानम् । हरोपदेशेन कालीज्येष्ठाभगिन्यां गङ्गायां वह्निना हरोत्सृष्टतेजोभिषेकः । गङ्गया स्कन्द-विशाखयोर्द्वयोः पुत्रयोःप्रसवः ततस्तयोरेकत्वोक्तिः । जात-मात्रस्य तस्य शरवणे तया त्यागः । कृत्तिकाभिः स्तनदानेन तस्य पोषणम् । ततः काल्यै तत्पुत्रदानम् । मैथुनात् निवृ-त्तया गलितवस्त्रया पूर्व्वं द्वारिनियुक्तयोर्भृङ्गिमहाकालयोः स्वपुत्रयोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मर्त्त्यजन्मप्राप्तिरूपे शापे दत्ते निरागोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्मनुष्यप्राप्ति शापस्य दानम् । पौष्यपुत्रत्वेन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म । ४८अ० काल्याः ककुत्स्थभार्य्यायां जन्म तस्यास्तारावतीति नाम । पौष्यतारावत्योर्विवाहः । ४९अ० तारा-वत्यां कामुकस्य कापोतमुनेर्व्वञ्चनार्थं चित्राङ्गदानाम स्वभगिन्याः स्ववेशेन प्रेरणे तेन तस्यां सुतद्वयस्योत्पाद-नम् चित्राङ्गदोत्पत्तिकथा ।

५०अ० पश्चात् तस्याः स्ववञ्चनं ज्ञात्वा क्रुद्धकापोतमु-निना कपालिना ते पत्नौ जनयिष्यते इति तारावतीं प्रति शापे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारावतीदेहे कालीं प्रवेश्य तया सह सङ्गम्य वेताल-भैरवयोरुत्पादनकथा । नारदात् श्रुतवृत्तान्तेन चन्द्रशे-खरनृपेण तयोः ज्येष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेतालेति नामकरणम् । तयोःपूर्व्वतः उपरिचरः दमनः अलर्क इति त्रयः पुत्रास्तारावत्यां चन्द्रशेखरस्य बभूवुः । ५१अ० चन्द्रशेखरस्य औरसपुत्रेष्विव शिवपुत्रयोर्वेतालभैरवयोः स्नेहाभावेन तयोर्निर्व्वेदः । कापोतमुनेरुपदेशात् तयोः शिवाराधनाय प्रवृत्तशैलदाराधनस्यानन्तरं कापोतेन

तदुपासनास्थानकथनम् । तत्रादौ वाराणस्याः मुख्यत्वमुक्त्वा अन्यानि कामरूपादीनि तीर्थानि तत्स्थानत्वेन कथितानि शिवोपासनाप्रकारः तदुपदेशानुसारेण ताभ्यां स्वजनकस्य शिवस्याराधनम् । ताभ्यां तथाचरणे शिवेन तदुद्देशेन गाणपत्यपदलाभवरदानम् । ५२अ० कालीपूजनार्थं शिवेन तयोर्नियोगः । ५३, ५४, ५५, ५६, ५७,अ० कालीपूजा तत्पूजास्थानविशेषोक्तिः।५८अ०कामाख्यादेः विशेषफलोक्तिः। ५९अ०तस्याश्चाङ्गमन्त्रादि । महिषमर्द्दिनीध्यानपूजादि। तस्याः पूजाविधिः। महिषासुरवृत्तान्तकथनम्।६०अ०देव्याः समीपे हननकाले महिषासुरपरप्रार्थना । महिषस्य पूर्व्वसृष्टौ उग्रचण्डामूर्त्त्या, पश्चात् कालीमूर्त्त्या, एतत्कल्पे दुर्गामूर्त्त्या च विनाशनोक्तिः । शिववरात् रम्भासुरात् महिष्यां महिषासुरोत्पत्तिः। पित्राराधितशिववरेण तस्यैश्वर्य्यप्राप्तिः। ६१अ० अष्टादशभुजोग्रचण्डायाः प्रादुर्भावः । तस्या एव उग्रतारारूपत्वम्। तस्याध्यानपूजापीठमन्त्रादि। कौशिकीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रादि । शिवदूतीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रपूजादि । ६२अ०कामाख्यानामनिरुक्तिः । मधुकैटभोत्पत्तितन्नामनिरुक्ती । विष्णुना तयोर्वधप्रकारः । तन्मेदसोलेपनेन पृथिव्याः दृढ़ताकरणात् मेदिनीति नाम प्राप्तिः । कामाख्यातीर्थोत्पत्तिः । नीलाद्रिपर्वतोत्पत्तिः । शिलारूपेण ब्रह्मादीनां तत्र स्थितिः । तत्रत्यकामकुण्डादिनानातीर्थकथनम् । ६३अ० कामाख्यामन्त्रपूजाविधिः । तत्र जयन्त्याद्येकादशमूर्त्तिपूजा-उग्रचण्डादिनवशक्तिपूजाविधि । त्रिपुराध्यानपूजाप्रकारः । ६४अ० कामेश्वरीमूर्त्तिध्यानपूजाविधि। ६५अ०शारदीयापूजाविशेषविधिः ।६६ अ०कामाख्याङ्गन्यासादिविधि ।६७अ०बलिच्छेदनप्रकारनिरूपणम् । देव्यै दत्तबलेस्तद्गणत्वप्राप्तिः। काणव्यङ्गादीनां बलिदाने निषेधः। ६८अ० षोडशोपचाराः । तत्रासनादिवस्त्रान्तोपचारेषु गन्धपुष्पादौ विशेषः। ७०अ०नैवेद्यद्रव्यादि । ७१अ०प्रदक्षिणाप्रणामप्रकारः । ७२अ०कामाख्याकवचम् । ७३अ०मातृकान्यासविधि।७४अ०अष्टधा योनिमुद्रास्वरूपाणि तद्दर्शनफलञ्च। मन्त्ररहस्यम्। तन्मन्त्रधारणविधि । बालात्रिपुरामन्त्ररूपपूजाविधि । त्रिपुरभैरव्याः पूजादि । ७५अ० त्रिपुरभैरव्याः पुरश्चरणहोमादिविधि । ७६अ० मन्त्रशोधनप्रकारः । तत्र सिद्धसाध्यादिचक्रयस्य चक्रादिकथनम् । एवं शिवोपदेशं प्राप्तयोर्वेतालभैरवयोर्वशिष्ठोपदेशेन कामाख्यातीर्थगतिस्तत्र पुरश्चरणादिसमाप्तौ देव्याः प्रसादे तयोर्मानुषत्वत्यागेन देवत्वप्राप्तिः । शिवाशिवयोः सेवकत्वप्राप्तिश्च ।७७अ०कामरूपस्थमन्दिकुण्डादिनानातीर्थमाहात्म्यम् । तत्रत्यजटोद्भवानदीनामनिरुक्तिः। नवतोयानदीनामनिरुक्तिः" अगदनदमाहात्म्यादि । अस्मीपनामनिरुक्तिमाहात्म्यादि । ७८अ० तत्रत्यवक्ररीकानदीमाहात्म्यादि । ललितवामिगिरिचन्द्रिकानदीफेनिलासमदनानदीमाहात्म्यादि । भद्रानदीसुभद्रानदीमानसवैरटागिरिभैरवीनदी वर्णाशानदीमाहात्म्यादि । त्रिस्रोतः कपोतकुण्डवारणकुण्डतस्याचलमाहात्म्यादि। सुरनदीक्षीरोदानीलानदीचण्डिकाचान्द्रकानदीमाहात्म्यादि । अन्तरालककुण्डशङ्खपुत्रपीठमणिकूटगिरिलौहित्यब्रह्मपुत्रादिमाहात्म्यादि । भद्रकामाचलकालहरलिङ्गपुनर्भवकुण्डहयग्रीवशिलागोकर्ण शिवलिङ्गकेदारलिङ्गकमललिङ्गमाहात्म्यादि । हयग्रीवमन्त्रादि । ७९अ० तत्रत्यदर्पणरोहणदर्पणनदाग्निमानगिरिवरुणकुण्डकंसारवायुकूटाचलचन्द्रकूटाचलसोमकुण्डनन्दनाचलभस्मकूटाचलोर्वशीकुण्डसदामृतकुण्डमणिकूटमणिकर्णलिङ्गसमङ्गलानदीमत्स्यध्वजकुलाचलस्थश्वेतानदीकामधरसरःमुकान्ताचलरत्नःकूटाचलपाण्डुनाथभैरवपाण्डुनाथाचलब्रह्मकुण्डनीलकूटाचलोग्रतारास्थानमाहात्म्यपूजादि । कर्पटाचलचित्राचलकञ्जलाचलशक्राचलकपिलभङ्गकानदीदमनानदीदृढाचलाकाशगङ्गास्थावरसरोदुर्जयाचलदुःखकाचलकालानदीदिव्यकुण्डपुष्करिणीहेरुकलिङ्गसन्ध्याचलललितानदीमाहात्म्यादि ८० अ० दीपवतीनदीभृङ्गाटगिरिसिद्धत्रिस्रोतोनदीदृढ़वेदिकाभट्टारिकानदीनाटकाचलस्थसरःसरित्त्रयदिक्करिकानदीवृद्धगङ्गास्वर्णनदीश्रीनदीविश्वनाथलिङ्गविश्वदेवीमूर्त्तिमाहात्म्यादि । सौभाग्यनानदी सितगङ्गाललितकान्तालिङ्गतीर्थकान्ताख्योग्रतारामूर्त्तिपूजामाहात्म्यादि । ललितकान्तालिङ्गमङ्गलचण्डिकापूजाविधि तत्र स्वविष्णुमूर्त्तिभेदतत्पूजाप्रकारादि । ८१अ० कामरूपस्थतत्तीर्थसेवनेन सर्व्वेषां निर्व्वाणादिप्राप्तौ यमेन स्वकार्य्याभावाकलने ब्रह्मादिसमीपगमनेन तन्निवारणोपायचिन्तनम् । ब्रह्मप्रार्थितेन शिवेन कामरूपस्थतीर्थेभ्यः सर्व्वलोकोत्सारणार्थं गणैः सह उग्रतारायाभियोजनम् । उग्रतारया च तत्रस्थवशिष्ठस्योत्सारणे कृते वशिष्ठेन तां प्रति म्लेच्छाद्युपास्यतावाममार्गोपास्यतादिरूपशापदानम्। कामरूपस्य म्लेच्छाच्छन्नत्वशापदानम् कामाख्यातारागमयोश्च विरलत्वादिशापदानम् । तेन शापेन उग्रतारा सहितागतागणाश्च

लोहितां प्राप्ता उग्रताराऽपि तदवधि वाममार्गरता शिवस्य लोहितरतिस्तदवधि जाता वशिष्ठशापाच्च तत्रत्यसर्व्वतीर्थगुप्तिः लौहित्यमात्रस्य तत्समाहात्म्यस्थितिः। ८२अ० लौहित्योत्पत्तितन्माहात्म्यादि। जामदग्न्योपाख्यानम्। ८३अ० तत्कृतमातृवधपापनिर्मोचनेन लौहित्यप्रशंसा। पूर्व्वकल्पेऽमृतकथाप्रसुरयोर्भृङ्गिमहाकालरूपगणत्वप्राप्तिकथा। ८४अ० राजनीतिकथनम् दुर्गादिकरणप्रकारः ८५अ०। प्रजासु राजवृत्तिप्रकारः। नृपकर्त्तव्यदुर्गापूजाविशेषकालाः। तत्पूजाप्रकारः नीराजनप्रकारः। ८६अ० पुष्याभिषेकप्रकारः। ८७अ० शक्रध्वजोत्थानविधिः। ८८ दशहरायां विष्णोरिष्टिप्रकारः। श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधिः बुद्ध्यर्थकाचारविशेषाः। द्वादशविधपुत्रविधिः। दत्तकादीनां पञ्चीता संस्कारकरणे पुत्रत्वप्राप्तिः। पितृगोत्रेण संस्कारे ग्रहीतुः पुत्रत्वाभावः। ग्रहीतृगोत्रेण चूडादिसंस्काराभावे दासत्वम्, पञ्चमवर्षादूर्द्ध्वं ग्रहणे न पुत्रत्वसिद्धिः। पञ्चमवर्षीयग्रहणे तत्र पुत्रेष्टिविधानम्। दासीपुत्रविशेषः। शूद्राणां पुराणादिश्रवणेऽनधिकारः। वर्ज्यपुरोहितलक्षणम्। विविधनृपकर्त्तव्याचारभेदः। आयुष्कामस्य कर्त्तव्याचारः ८९अ०। अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति नन्दिन उपदेशात् वेतालभैरवयोः पुत्रोत्पादनाभिलाषे जाते भैरवस्य उर्व्वश्याः सङ्गमे सुरेशनामपुत्रोत्पत्तिः। तपसा तस्य विद्याधराध्यक्षताप्राप्तिः। तस्य धृतराष्ट्रकन्यायां देवसेननामपुत्रोत्पत्तिः। ततः देवसेनादिवंशवर्णनम्। तद्वंश्यविजयेन खाण्डववनस्य निर्माणम्। अर्ज्जुनेन वह्निप्रीत्यर्थं तस्य दाहनम्। ९०अ० वेतालस्य कामधेनौ वृषभरूपपत्योत्पादनम्। तस्य भृङ्गनाम्ना भृङ्गित्वेन शिववाहनताप्राप्तिः। तस्य वंशवर्णनम्। वेतालवंशोद्भवा एव सर्वे गावइत्युक्तिः तत उपसंहारः"। इत्येते प्रधानभूताः पदार्थास्तत्रत्याः प्रसङ्गागतास्त्वन्येऽपि पदार्था अभिधेयाः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ताः

अत्रेदं चिन्त्यते ८९, ९०अ० वेतालभैरवयोर्विभिन्नवंशकथने स्थिते दत्तकचन्द्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन ग्रहणमुपायपुत्रकरणप्रतिपादकवाक्यानि यान्युद्धृतानि तानि निर्मूलानीत्यवगम्यते। पितुर्गोत्रेणेत्यादिवचनानां तत्र या निर्मूलत्वाशङ्का कृता सापि कालिकापुराणादर्शनमूलिकैव ८९अ० तद्वचनानां प्रत्यक्षत उपलभ्यमानत्वात् इति। काशीपुराणमयत्र न०।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम्। पुराणोक्ते व्रतभेदे

"षष्ठ्युवाच। "विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च। ममोपदिश्यतामेव तद्व्रतञ्च करोम्यहम्। तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचाथ सा तदा। शुक्लकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम्। संकल्प्य विधिना पूर्व्वं ममावास्यां व्रतं चरेत्। समारभ्य गुणैकेन द्विगुणं परिशोधयेत्। न रात्रौ भोजनं कार्य्यं वामहस्ते भुजिक्रिया। सिद्धमत्स्यं रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्व्वदा। वर्ज्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकञ्च चाम्लकम्। द्विषट्कां विप्रजायाञ्च सधवां भोजयेत्ततः। एवं क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम्। ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाह्ने मन्दवासरे। यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्य्याद्विधानतः। तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा। रात्रौ तु कदलीकाण्डे स्टहं निर्माय प्राङ्गणे। तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा। पाद्यार्घाचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा। धूपदिव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। पिष्टकं चैव सिद्धान्नं व्यञ्जनं दग्धमीनकम्। निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च। तदन्नं व्यञ्जनं सर्व्वं नैवेद्यादि बलिं तथा। मकारत्रये प्रदातव्यं कृत्वैतत् व्रतमुत्तमम्। वैशाखे कदलीमूले या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम्। कार्य्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा"।

कालिकाश्रम न० ६त०। भारतवर्षस्थे विपाशानदीतीरस्थे तीर्थभेदे "कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदयः। ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात्" भा०आनु० २५अ०।

कालिङ्ग न० केन जलेनालिङ्ग्यते आ+लिगि—कर्म्मणि घञ् ३त०। (तरमुज) मध्यस्थजलके फलभेदे। "कालिन्दं कृष्णबीजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्त्तुलम्। कालिङ्गं चापि ह्र्द्यपित्तघ्नं शीतलं गुरु। पक्वं तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्" भावप्र० तत्पर्य्यायस्वरूपगुणादिकमुक्तम्। "कलिङ्गे भवः अण्। २कलिङ्गदेशोद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तद्देशानां राजा अण्। ३कलिङ्गदेशन्टपे। "प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः" रघुः। "वङ्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः। पाञ्चालोमागधकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति" वृहत्सं०। "निर्वृत्तवान् कालिङ्गं गान्धारां भर्त्तृं तथा" हरि०

१११७अ०; बहुप० तु अपोलुक् । कलिङ्गा दक्षेण तद्राजेषु तद्वासिषु च भूम्नि । कापेन लुक् । "कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा" भा० क० ४४अ० । "कोयकाः कायपौण्ड्राश्च कालिङ्गा मगधास्तथा" ४५अ०। "कालिङ्गदेशमारभ्य पश्चाद्योजनं शिवे ! । दक्षिणस्यां महेशानि ! । कालिङ्गः परिकीर्त्तितः" इतिश्उक्तदेशभेदे एतत्परतया प्राग्ज्योतिषभारतवाक्ये लुगभावो न कल्पनीयः । ३ अलर्कावित्तर्कति आ+लिगि—अच् उप०स० । ४कर्णालि ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ६भूमिककारी पु०मेदि० । "कालिङ्गो लिङ्गवान्यः स्याद्-नमः सूक्ष्माङ्गकोमतः" इति सुश्रुतोक्ते ७लौहभेदे पु० । ८ राजकर्क्कट्यां स्त्री गौरा०ङीष् मेदि० । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । कालिङ्गिका त्रिवृति(नेओडी) राजनि० ।

कालिदास पु० ६त० संज्ञायां लुक् । रघुवंशादिकाव्यकारके महाकविभेदे तद्वृत्तान्तकालादिकमुच्यते "इतः पूर्वं संवत्सरनामकशाकाब्दप्रवर्त्तको भारतवर्षे मालवदेशे उज्जयिनीनामराजधान्यामसीमगुणधाम विक्रमादित्यनामा नृपतिरासीत् । तस्य धन्वन्तरिप्रभृतयो नव कवियराः सभासदो बभूवुः । तेषु कालिदास एव प्रथिततमो महाकविरासीत् । तेन च रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूतामिधं काव्यत्रयं, श्रुतिचन्द्रिकाभिध उत्कलदेशप्रचलितो वेदोक्तकर्म्मप्रतिपादकप्रबन्धो ज्योतिर्विदाभरणनामकं कालज्ञानशास्त्रं च क्रमेण निरमायि । अनन्तरञ्च मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशी-शाकुन्तलाभिधानि दृश्यकाव्यानि प्रणीतानि । एतच्च तत्कृतज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे शेषाध्याये स्पष्टमुपलभ्यते यथा—

"सत्तोऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे समासीत्" इति। "धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुर्वेतालभट्टघटखर्[प]रकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" । "यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी" ।

"शङ्क्वादिपण्डितवराः कवयस्त्वनेके ज्योतिर्विदः सम[भ]वंश्च वराहपूर्वाः । श्रीविक्रमस्य बुधसंसदि माननीयास्तै-रप्यहं नृपसखः किल कालिदासः"। "काव्यत्रयं सुमति-कृद्रघुवंशपूर्वं जातं ततो ननु कियच्छ्रुतिकर्म्मवादः । ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव" इति "वर्षे सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैर्याते कलौ संमिते मासे माधवसंज्ञितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः।" इति च अनेन ३०६८ अब्दपर्यन्तं सरलिसप्तसंख्यके कलेरब्दवृन्दे याते तद्ग्रन्थकरणं श्रुयतम् । इदानीन्तु कले-र्गताब्दाः ४९७५ तेषु निर्दिष्ट ३०६८ संख्ययोनितेषु१९०७ वर्षाः समायान्ति । तेन इतः १९०७ वर्षगणात् पूर्वं कालिदासकर्त्तृको ज्योतिर्विदाभरणं जातं ततः पूर्वं रघुवंशादिकमभूदिति प्रतिभाति । एतत् ग्रन्थैर्यद्यपि दृश्यकाव्यत्रयकरणं न प्रतीयते तथापि दृश्यकाव्यानां प्रायुक्तानां ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थात् पश्चात् काले कालिदासकृतत्वेन न तेषां तत्र समुल्लेखः किन्तु तत्तद्ग्रन्थेष्वेव तत्कृतत्वं श्रुयतमेव । श्रुतसंहारनलोदययोर्यदि तत्-कालिदासकृतत्वं तदा ततः पराधीनतया न तत्रोल्लेखः। कालिदासस्य कतममन्वयं कतमच्च जनपदमलञ्चकार तन्नाकलयामः । किन्तु तस्य चरितविषये ऽस्मद्देशे भूयिष्ठप्रवादमेवमेतिह्यमस्ति । तदत्र सर्वत्र विज्ञापनाय प्रदर्श्यते । काचित् विदुषतमा कन्या विवाहार्थं पित्रानीतान् बहून् पात्रभूतान् द्विजान् वादविचारेण पराजिग्ये । एवम् आगत्यागत्य तस्याः सकाशात् विचारे पराजयमाप्ता प्रतिनिवृत्तेषु वरेषु तदुत्तरं पराजयभयेनेतरे वरा यदा नैवागन्तुमैच्छन् तदा तत्पिता विचाराभावेनैव आगतमात्राय पात्राय कन्या देयेति प्रतिज्ञाते पूर्वपूर्ववरानयने निष्फलप्रयत्नतया बहुधा खिन्ना जातेर्ष्या द्रुताः पुनर्वरानयनार्थं तत्पित्रा नोदिताः स्वान्तर्ज्वलितप्रतिवाञ्छितया कालिदासमत्यर्बुद्धिमवेत्य तत्कन्यायाः वरत्वेनावधार्य्य निन्युः । आनीताय च तस्मै अविचार्य्य तद्रोपगुणौ तत्पिता तां कन्यां प्रायच्छत् । एवं तस्य विवाहे संवृत्ते दम्पत्योः परस्परालापकाले कालिदासेनाशुद्धशब्दमालाभिर्लापभ्रंशशब्दः प्रायोजि । तत् श्रुत्वा च तद्भार्य्या तमत्यन्तं तिरस्कृत्य स्वगृहात् निष्कासयामास । एवं पत्न्या निष्कासितः कालिदासोऽतीव निर्वेदमापद्यारण्यं गत्वा सरस्वतीमाराध्य तत्प्रसादात् लब्धविद्यः स्वगृहं प्रति निववृते । आगत्य च रात्रौ स्वगृहद्वारं रुद्धं विलोक्य तेन स्वपत्नीं प्रति (अनावृतकपाटं द्वारं देहि) इत्यभिहितम् तत् श्रुत्वा च स्वरविशेषेण तं स्वपतिमवगत्य कालिदासपत्न्याऽनुयुक्तम् (अस्ति कश्चित् वाग्विशेषः) इति इत्थंवं पत्न्या कृते वाग्विशेषाविहितप्रश्ने तद्वाक्यं पदत्रयघटितमिति ज्ञात्वा तत्रस्यैकैकं पदमधिकृत्य तेन एकैकं काव्यं विरचितम् । तत्र तद्वाक्यस्थम् अस्तीति प्रथमं

पदमधिकृत्य "अस्त्युत्तरस्याम्" इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कश्चिदिति द्वितीयं पदमधिकृत्य "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा" इत्यादिकं मेघदूताख्यं खण्डकाव्यम्, "वाग्विशेषः" इति तृतीये पदे तदेकदेशं वागिति पदमधिकृत्य "वागर्थाविव संपृक्तौ" इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम्। तद्रचनया च कालिदासः सर्वत्र प्रथितसुकवितया प्रख्यातिमुपलभ्य क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासदताम् आससादेति।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कृतत्वविषये केचित् सन्दिहाना एवमाहुः; कालिदासास्त्रयस्त्रयः कथय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यसभ्यः, अपरो भोजदेवसभ्यः अपरो भामिनीविलासकर्त्ता जगन्नाथमिश्रः अभिनवकालिदासाख्यः। तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य नैषा कृतिः शाकुन्तलस्येव तत्र वागर्थदर्शी विरहादित्यन्यस्येवैषा कृतिरिति। तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकृतत्वाभावे तद्ग्रन्थस्थस्य भोजदेवपितृव्यसभासद्धनिकेन दशरूपके कथान्तरं मालविकाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धारः सङ्गच्छते। भोजदेवात्तस्य प्राचीनत्वे एव तदुद्धारः सङ्गच्छते नान्यथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे ग्रन्थनामादर्शनेऽपि मालविकाग्निमित्रनाटकपद्यस्य समुद्धाराच्च तद्ग्रन्थस्य ततः प्राचीनकालिदासकृतित्वम् नाम्नातेति निश्चेतव्यम्। किञ्च श्रीहर्षदेवनृपतेः सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धावकस्येव ततः प्राचीननाटककर्त्तृत्वेन तद्ग्रन्थोपोद्घाते तत्र नामोल्लेखात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वं युक्तम्; भोजदेवसभ्यकालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वे ततः प्राचीनाभिज्ञानशकुन्तलादिकर्त्तृनामकीर्त्तनस्यैवोचितत्वेन किमिति तदपेक्षयातिविप्रकृष्टधावकादिनामोत्कीर्त्तनम्? सन्निकृष्टं परित्यज्य विप्रकृष्टग्रहणस्यान्याय्यत्वात्। प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निग्रन्थकर्तृत्वापेक्षया प्राचीनत्वेन प्रथितयशस्कत्वेन च तन्नामोल्लेखस्यैवोचितत्वात्। भोजदेवसभ्यकालिदासस्य भोजदेवकालिकः तद्वृत्तं भोजप्रबन्धे वर्णितं यथा "भवद्भास्वत्कान्त्याभराणि सौभाग्यावलम्बितानि कस्य वा देशस्य भवद्विरहः सुजनान् बाधत इति। ततः कविर्लिखति राज्ञीहस्ते कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयोः पतति ततस्तयोर्नयोः कालिदासभोजराजयोरासीत् सख्या"। "यस्याश्चौरश्चिकुरनिकरः कालिदासो विलासः" प्रसन्नरा०।

"उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः"। "कालिदासकविता नवं वयः" इति च उद्भटः। स्वार्थे क तत्रैव।

कालिन् पु० कालः कालरूपः खड्गोऽस्त्यस्य इनि। १परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे "कालिन्! कलिमलध्वंसिन्! ध्वंसयाशु मदापदः" इति तन्मते ईश्वरप्रार्थनम्। कालयति कल–नोदने णिनि। २ प्रेरके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कालिनी स्त्री कालः शिवः अधिष्ठातृत्वेनास्त्यस्याः कालः पुरुषाकारः गगनस्थः लुब्धकः अस्त्यस्याः सन्निकृष्टत्वेन वा, इनि ङीप्। आर्द्रानक्षत्रे हेमच० तस्याः तद्दैवतत्वं च अश्लेषाशब्दे ४६८पृ० दर्शितम् लुब्धकरूपस्य मृगशिरो मूर्द्धदेशस्थितनक्षत्रस्यासन्नत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न० कालिं जलराशिं ददाति दा–क पृषो० मुम्। (तरमुज)ख्याते जलप्रधानफलके वृक्षे भावप्र०कालिङ्गशब्दे विवृतिः। स्वार्थे क। कालिन्दक तत्रार्थे न०राजनि०। कलिन्दे भवः अण्। कलिन्दपर्वतभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कालिन्दी स्त्री कलिन्दे पर्वते तत्सन्निकृष्टदेशे वा भवः अण् ङीप्। यमुनानद्याम् अमरः। "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसरङ्गाधरे तस्याः कलिन्दपर्वतसुतत्वोक्तेस्तथात्वम्। "कालिन्दीजलजनितश्रियं श्रयन्ते" माघः। २रक्तत्रिवृति (लालतेओडी) वृक्षे राजनि०।

कालिन्दीकर्षण न० कालिन्दीं यमुनां कर्षति कृष–ल्यु ६त०। बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि०१९२अ० यथा

"स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः। शीतरश्मि त्रियामासु यथा स्वेदाननः शशी। रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि!। एहि मामभिगच्छ त्वं रूपिणी सागराङ्गने। सङ्कर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा। नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता। ततः क्रोधपरीतात्मा मदसमीरितः। चकार स हलं हस्ते कर्षणार्थे महाबली। तस्यापरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः। मुमुचुः पुष्पकोशैश्च पुष्परेणुरुणं जलम्। स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम्। चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव। सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया। व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी। लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी। सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता। पुलिनश्रोणिविम्बोष्ठी मर्दितैस्तोयताडितैः। फेनमेखलसूत्रैश्च छिन्नैस्तीरान्तगामिनी। तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्नतस्तनी।

वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्यक्तमीनविभूषणा । सितहंसेक्षणापाङ्गी व्यावल्गोर्म्मिक्षताम्बरा । तीरजोद्वृत्तवेगान्ता जलस्खलितगामिनी । लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागराङ्गना । मत्तेव कुटिलापाङ्गी राजमार्गेण गच्छति । कृष्यते सा च वेगेन स्रोतःस्खलितगामिनी । उन्मार्गानीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् । वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी । रोरूयमाणैव खगैरन्विता तोयवासिभिः । सा यदा समनुक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम् । तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् । प्रसीद नाथ ! भीताऽस्मि प्रतिलोमेन कर्म्मणा । विपरीतमिदं रूपं तोयस्य मम जायते । असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता । कर्षणेन महाबाहो ! स्वमार्गव्यभिचारिणी । प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्न्यो वेगगर्विताः । फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्याहृत्तगामिनीम् । प्रसादं कुरु मे वीर ! याचे त्वां कृष्णपूर्वज ! । सुप्रसन्नमना नित्यं भवस्व त्वं सुरोत्तम ! । कर्षणायुधकृष्टाऽस्मि रोषोऽयं विनिवर्त्त्यताम् । गच्छामि चरणौ मूर्द्ध्ना तवाहं लाङ्गलायुध ! । मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज !" । "प्रणामावनतां दृष्ट्वा यमुनां लाङ्गलायुधः । प्रत्युवाचार्णववधूं मदक्लान्तमिदं वचः । लाङ्गलादिष्टमार्गा त्वमिमं मे प्रियदर्शने ! । देशमम्बुप्रदानेन प्लावयस्वाखिलं शुभे ! । एष ते सुभ्रु ! सन्देशः कथितः सागराङ्गने ! । शान्तिं व्रज महाभागे ! गम्यतांश्च यथासुखम् । लोका हि यावत् स्थास्यन्ति तावत् तिष्ठतु मे यशः यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्व्वे ते व्रजवासिनः" । कालिन्दीं भिनत्ति भिद–ल्यु ६त० । कालिन्दीभेदनोऽप्यत्र अमरः । [सूर्य्यपत्न्यां संज्ञायाम् ।

कालिन्दीसू स्त्री कालिन्दीं यमुनां सूते सू–क्विप् ६त० ।

कालिन्दीसोदर ६त० । यमे हेमच० तत्कथा अरुणात्मजशब्दे ३५८पृ० दृश्या

कालिमन् पु० कालस्य भावः इमनिच् । कृष्णवर्णे "स्नानमानमतिकालिमालया" माघः ।

कालिम्मन्या स्त्री आत्मानं कालीं मन्यते मन–खश्–मुम् ह्रस्वः । आत्मानं कृष्णतया मन्यमानायाम् स्त्रियाम् ।

कालिय पु० के जले आलीयते आ+ली–मूलविभुजा० क । नागभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः । "तस्मिन् नाम्नाऽऽसीत् किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः" रघुः । "लोलासि कालियकुला यमस्येव स्वसा स्वयम्" माघः "कालियं तक्षकञ्चैव पिङ्गलं मणिभद्रकम्" लि० स०गरु० पु० । गरुडभिया यमुनाहृदजले निलीनत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कालियदमन पु० कालियं दमयति दम–णिच्–ल्यु । वासुदेवे कृष्णे तत्कथा भाग० १०,१६अ० यथा "कालिन्द्यां कालियस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषाग्निना । श्रप्यमाणपया, यस्मिन् पतन्त्युपरिगाः खगाः । विप्रुष्मता विषोदोर्म्मिमारुतेनाभिमर्षिताः । म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः । तं चण्डवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीञ्च खलसंयमनावतारः । कृष्णः कदम्बमधिरुह्य ततोऽतितुङ्गादास्फोट्य गाढरसनो न्यपतद्विषोदे ! सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसिताम्बुराशिः । पर्य्यक् प्लुतो विषकषायितभीषणोर्म्मिर्धीमन् ! धनुःशतमनन्तबलस्य किन्तु । तस्मिन् ह्रदे विहरतो भुजदण्डघूर्णवार्घोषमङ्ग ! वरवारणविक्रमस्य । आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवाः समसरत्तदमृष्यमाणः । तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुन्दरास्यम् । क्रीडन्तमप्रतिभयं कमलोदराङ्घ्रिं संदश्य मर्म्मसु रुषा भुजगश्चछाद । तं नागभोगपरिपीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्त्ताः । कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतुः । गावो वृषा वत्सतर्य्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः । कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदन्त्य इव तस्थिरे" इत्थं गोपादीनामाकुलतामुपवर्ण्य

"इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः । आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमानः स्थित्वा मुहूर्त्तमुदतिष्ठदुरङ्गबन्धात् । तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान् भुजङ्गः । तस्थौ श्वसन् श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाणः । तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्किणी अतिविषाल्बकरालदृष्टिम् । क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो बभ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः । एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरःस्वधिरूढ आद्यः । तन्मूर्द्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त्त । तं नर्त्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगन्धर्व्वसिद्धमुनिचारणदेववध्वः । प्रीत्या मृदङ्गपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः । यद्यच्छिरो न नमतेऽङ्ग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्द्द खरदण्डधरोऽङ्घ्रिपातैः ।

चीणायुषोऽभ्रमत उल्बणमास्यतोऽसृङ्नस्तो वमन् परमकश्मलमाप नागः। तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरःसु यद्यत् समुन्नमति निःश्वसतो रुषोच्चैः। नृत्यन् पदा तु नमयन् दमयाम्बभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान् पुराणः” कालिमथनादयोऽप्यत्र भावे ल्युट् ६त०। कालियस्य २मर्द्दने न०

कालियह्रद पु० ६त०। कालियनागाधिष्ठिते वृन्दावनस्थ यमुनान्तर्गते ह्रदभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः। तत्र कालियस्य तद्ह्रदाश्रयणकथा भाग० १०, १७ अ० यथा “नागालयं रमणकं कथं तत्याज कालियः। कृतं वा किं सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम्। बादरायणिरुवाच। उपहार्य्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः। वानस्पत्यो महाबाहो! नागानां प्राङ्निरूपितः। स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्व्वणि पर्व्वणि। गोपीथायात्मनः सर्व्वे सुपर्णाय महात्मने। विषवीर्य्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः। कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम्। तत् श्रुत्वा कुपितो राजन्! भगवान् भगवत्प्रियः। विजिघांसुर्म्महावेगः कालियं समुपाद्रवत्। तमापतन्तं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्ययादुच्छ्रितनैकमस्तकः। दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्दशायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः। तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान् प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनम्। पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रुसुतमुग्रविक्रमः। सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीवविह्वलः। ह्रदं विवेश कालिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदम्। तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितम्। निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽहरत्। मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ हते। कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन्। अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति। सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम्। तत् कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः। अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः”।

काली स्त्री कालस्य शिवस्य पत्नी ङीप्। १ शिवपत्न्याम्। “अङ्करेता भगःकालः इति” भाग० ३,९,२ शिवस्य कालनामतोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्। कालवर्णा स्त्री “कालात् वर्णश्चेत्” वार्त्ति० ङीप्। २कृष्णवर्णायां स्त्रियाम् “का काली का मधुरा” विदग्धमु०। ३हिमाचलदुहितरि उमायां तस्याश्च जन्मतः नीलाञ्जननिभवर्णतया तथात्वम्। “सुतामनुजगामाशु गतां कालीं हराश्रमम्”। “तां तत्र कालीं तनयाम् भयशोकाकुलाकुलाम्” कालि० पु० ४० अ०। “कालि! भिन्नाञ्जनप्रख्ये! उर्व्वश्याद्युपरोगयैः”। “गौरत्वासादनञ्चैव कालिकायास्तथा श्रुतम्” इति च तत्र तस्या गौरत्वप्राप्तिकथनम्। ४दुर्गामूर्त्तिभेदे “काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी। विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा। द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा” इत्यादि देवीमा० तदाविर्भावोक्तेः। सा च बहुविधा सिद्धकाली महाकाली गुह्यकाली दक्षिणाकाली भद्रकाली श्मशानकाली रक्षाकाली तिभेदात् तथा अन्येऽपि तद्भेदा भैरवत० दर्शिता यथा “काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी। विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा नीलघनात्विषः। नीला घना बलाका च मात्रा मुद्रा मिता तथा। एताः सर्व्वा असिधरा मुण्डमालाविभूषिताः”। “कालि! कालि महाकालि! सीधुमांसपशुप्रिये” भा० वि० ४, अ०। ५मातृभेदे “काली कपालाभरणा चकाशे” कुमा० ६ भीमसेनस्य पत्नीभेदे। “युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः। भीमसेनाद्धिडिम्बायां काल्यां सर्व्वगतस्ततः” भाग० ९,२२,२४। भा०आ०९५अ० तु “भीमसेनोऽपि काश्यां बलन्धरां नामोपयेमे वीर्य्यशुल्कां, तस्यां पुत्रं सर्व्वगमुत्पादयामास” इत्युक्तं तदैकवाक्यात् काश्यामित्येव पाठः समुचितः गन्धकालीत्यस्य पूर्व्वपदलोपः। काली७ दासकन्यायां गन्धकाल्यां सत्यवत्याम् शान्तनुपत्न्याम्। “भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् गन्धकालीमिति यामाहुः” भा०आ० ९५अ०। चु० कल-नोदने अच् गौरा० ङीष्। ८सुवर्च्याम् ९त्रिवृति १०रात्रौ ११कालाञ्जन्याम् राजनि० १२मयोः कृष्णत्वात्तथात्वम् अग्निशिखाभेदे जटाधरः। अग्निजिह्वाशब्दे दर्शितशारदातिलकवाक्ये एतस्याः तज्जिह्वासु नान्तर्भाव इति चिन्त्यम्। १३वृश्चिकाल्यां (विचाति) रत्नमाला। १४कालरात्रौ यमभगिन्याम् तन्त्रोक्तासु दशमहाविद्यासु आद्यायां १५ महाविद्यायाम् तासु “काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी, भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा। बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका। एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः” तन्त्रसा० “कालीपूजा श्रुता नाथ! भावाश्च विविधाः प्रभो!” भैरवत० “तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेषतः। जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्जपार्चने” तन्त्र०

कालीक पुंस्त्री० के जलेऽलीकइव मत्स्यघाताय निश्चेष्ट-

त्वात् । क्रौञ्चे पक्षे शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।

कालीची स्त्री काल्या यमभगिन्या चीयते ऽसं–ची–बा० आधारे ड गौरा० ङीप् । यमविचारभूमौ त्रिका० ।

कालीतनय पुंस्त्री० कालीमितः प्राप्तोनयः प्रापणं यस्य । महिषे हेमच० स्त्रियां ङीप् । महिषस्य काल्यै बलिदानार्थं नीयमानत्वात्तथात्वम् । [चन्दने शब्दच० ।

कालीय न० कालस्थाने भवम् "वृद्धाच्छः" पा० छ । कृष्ण-

कालीयक न० कालीयमिव कायति–कै–क । कालानुसार्य्ये सुगन्धिकाष्ठे (कलम्बक) अमरः ।

कालेय पु०कालयाअपत्यम् ढक् । १दैत्यभेदे, कालकेये, कलायै १७८८पु०दर्शितरक्षधारिण्यै हितं ढक् । २यकृति कं सुखमालेयमादेयं यस्मात् । ३कालचन्दने न०"आश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्" कुमा० । कलिना दृष्टं साम ढक् । ४कलिदृष्टे सामभेदे तच्च माध्यन्दिनसवने सप्तमं सूक्तमधिकृत्य गेयम् । तत्प्रकार ऊहगाने दृश्यः

कालेयक पुंस्त्री० कलये विरोधाय साधु कलि+ढक् संज्ञायां क । १कुक्कुरे तस्यान्योन्यविरोधित्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीप् । कालेय+स्वार्थे संज्ञायां वा क । २कालीयचन्दने "मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुड्मलेषु" काद० ३दारुहरिद्रायां पु० ४दारुहरिद्रायां न०राजनि० । तन्त्रार्थे पु० शब्दर० ।

कालेश पु० ६त० । १सूर्ये तस्य स्वगत्या कालप्रवर्त्तकत्वात् तथात्वम् । २शिवे च । ३मकारवर्णे । "विष्णुरीशस्ततोऽनन्तः कालेशः पृथ्वी ततः" श्रीविद्यामन्त्रोद्धारे "कालेशोमकारः" तन्त्रसा० । कालं भराटयोऽप्यत्र ।

कालोदक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे । "कालोदकं नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसम्" भा० आनु०२५अ० ।

काल्प पु० कल्पे विधौ भवः अण् । (कांचाकलुट्) कर्चूरे शब्दर० । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।

काल्पनिक त्रि०कल्पनायाः आगतः ठञ् । कल्पनाभवे १कल्पिते, २ आरोपिते, च । स्त्रियां ङीप् । "इति व्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी" नि०त० ।

काल्पसूत्र त्रि० कल्पसूत्रं वेत्त्यधीते वा सूत्रान्तत्वात् ठकि प्राप्ते "अकल्पादेः" इत्युक्तेः अण् । १कल्पसूत्राभिज्ञे २तदध्येतरि च स्त्रियां ङीप् । [विधानादौ ।

काल्पिक त्रि० कल्पग्रन्थे उक्तः ठञ् । वेदाङ्गकल्पग्रन्थोक्ते

काल्य न० कल्यमेव स्वार्थे अण् । १प्रत्यूषे हेमच० । कालः-प्राप्तोऽस्य यत् । २प्राप्तकाले शीतादौ त्रि० । काले भवः दिगा० यत् । ३कालभवे त्रि० तदन्तसमासे अकर्म्मधारये उत्तरपदस्य आद्युदात्तता । ततोनडा० पाठान्तरे गोत्रे फक् । काल्यायन काल्यगोत्रापत्ये पु० स्त्री । [शब्दर० ।

काल्यक न० काले साधु यत् स्वार्थे क । कर्चूरे (कांचाकलुट्)

काल्या स्त्री कालः गर्भग्रहणकालः प्राप्तोऽस्याः यत् । प्राप्तगर्भग्रहणयोग्यकालायाम् ऋतुमत्याम् अमरः "उपसर्य्या काल्याप्रजने" पा० । [भाव

काल्याणक न० कल्याणस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् । कल्याण-

काव न० कविर्देवताऽस्य अण् । कविदेवताके सामभेदे । तच्च तृतीयसवने गेयार्भवपवमानान्तर्गतम् । "आभीप्रियाणीति" सूक्ते गेयम् । तत्प्रकारश्च ऊहगाने दर्शितः ।

कावचिक न० कवचिनां समूहः "ठञ् कवचिनश्च" पा० ठञ् टिलोपः । वर्म्मधारिणां समूहे ।

कावट पु० कर्वट+पृषो० । कर्वटे हला० ।

कावषेय पु० यजुर्वेदस्य शाखान्तर्गते तुराख्ये ऋषिभेदे । "कावषेयान्त कावषेयः" शत० १०,६,५,९, तुरोह कावषेयः कारोत्यां देवेभ्योऽग्निं चिकीर्य" तत्रैव ९,५,२,१५, .

कावाद पु० कुत्सितईषद्वा वादः कोः का । पाकशालाहे शब्दाचि० । [शैवाले तृणादिच्छन्ने त्रिका० ।

कावार न० कं जलमावृणोति आ+वृ–अण् उप०स० ।

कावी स्त्री कवेरियं यञ् ततः शार्ङ्गर० स्त्रियां ङीन् यलोपः । कविसम्बन्धिन्याम् स्त्रियाम् ।

कावृक पुंस्त्री कुत्सितः ईषद्वा वृक इव । १ कुक्कुटे २चक्रवाके ३पीतवर्णमस्तकपक्षिभेदे च मेदि०तेषां वृकतुल्यदर्पिष्ठयुक्तत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कावेर न० कस्य सूर्यस्येव ईषत्वेरमङ्गमस्य । १ कुङ्कुमे जटा० । तस्य शिखाभिः सूर्यतुल्यरक्तत्वात् तथात्वम् ।

कावेरी स्त्री कस्य जलस्य वेरं शरीरं तस्येदमित्यण् ङीप् । १भरद्वीपे । कुत्सितमपवित्रं वेरं यस्याः स्वाङ्गत्वात् ङीप् । २वेश्यायाम् ५.त० । ३ हरिद्रायाम् । "हृष्यती च कावेरी वङ्क्षुर्मन्दाकिनी तथा" भा०आनु०१६५अ० । "भारतीगुप्ततोया च कावेरी कर्म्मुरा तथा" भा०व०२२१ । "चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला-वेहा मसी कावेरी वेन्नेत्यादि भाग० ५,१९,१८, भारतवर्षनदीकथने । सा च सह्याद्रेः मलयाद्रेश्च मातुलत्नितटस्था तदेतत् रघौ वर्णितम् यथा "स्वकीतप्रतिपक्षस्य स धर्म्मविजयी नृपः । श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार नतु मेदिनीम् । ततो वेलातटेनैव फल-

फलवत्पूगमालिना। अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ। स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना। कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत्। बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः। मारीचोद्भ्रान्तहारीताः मलयाद्रेरुपत्यकाः"। "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्टः" मलयजवातवर्णने "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः। तत्र स्नात्वा नरो राजन्! गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८५। गङ्गे! च यमुने! चैव गोदावरि! सरस्वति! नर्म्मदे! सिन्धु! कावेरि! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थावाहनमन्त्र

काव्य पु० कवेः भृगुपुत्रस्यापत्यम् यञ्। शुक्रे अमरः "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतग्रहः" भा०आ०६०। "जिगीषया ततोदेवावव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" भा०आ०७५अ०। कवेरिदम् यञ्। २कविसम्बन्धिनि। कव-वर्णने स्तुतौ च कर्म्मणि ण्यत्। ३वर्णनीये ४स्तुत्ये च त्रि० स्त्रियां टाप् "दुर्य्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम" भा०स० ६०अ०। "भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशांपते!। नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः" भा०स०११अ०। शार्ङ्गरवादौ तु काव्यशब्दस्य यञन्तस्यैव ग्रहणात् ततः स्त्रियां ङीन्। कवेः कर्म्म ष्यञ्। ५कविकृतगद्यपद्यात्मके वाक्यविशेषे न। काव्यप्र० तत् करणप्रयोजनमुक्तं यथा —

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" मू०

"कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्य्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म्म, तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशञ्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्व्वथा तत्र यतनीयम्। अस्य कारणमाह" वृत्तिः

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्। काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" मू०

"शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत्, प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्म्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः" वृत्तिः

सा०द० अन्यप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनमुक्तं यथा

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि। काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते" मू०।

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव। उक्तञ्च "धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च। करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति"। किञ्च काव्याद्धर्म्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव। अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा। कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव। मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च। चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते। परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव। ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम्, कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात्। किञ्च। काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तम्। "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा। कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति" "त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति" च। विष्णुपुराणे "काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च। शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" इति वृत्तिः। तस्य लक्षणं तत्रैव "वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः। उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" सू०।

अन्ये तु गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

व्यमिति वदन्ति । आनन्दविशेषजनकवाक्यं काव्यमिति रसगङ्गाधरः ।
तद्भेदाः प्रथमं त्रिविधाः उत्तममध्यमाधमभेदात् ।
यथाह काव्यप्र०
"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ।
अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यं तु मध्यमम् ।
शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यन्त्ववरं स्मृतम्" ।
रसगङ्गाधरे तु अर्थचित्रापेक्षया शब्दचित्रस्याल्पचमत्कारकारित्वात्तस्याधमाधमत्वोक्त्या काव्यभेदचातुर्विध्यमुक्तम् । सा० द० मते अव्यङ्ग्यस्य काव्यत्वाभावात् ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेन द्वैविध्यमिति भेदः ।
तद्भेदाः सोदाहरणं दर्शिता तत्र यथा ।
"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम्" । मू०
तत्र। "वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्" मू०
"वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम्" टीका
"भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।
"अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च" । मू०
"तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः। लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विवक्षितम् अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्देशः अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह" टीका
"अर्थान्तरं सङ्क्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति" मू० ।
"अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसङ्क्रमितत्वादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् यथा । "कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनत्रितयेऽपि बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः"। अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टस्वार्थपराः" जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः स्वार्थं सर्व्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।
यथा "निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते" । अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् ।
यथा "भम धम्मिअ ! वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण । गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण" । अत्र भ्रम धार्म्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्य्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्य्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविध्योः पर्य्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्य्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव । तदुक्तम्
"क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम् । पूर्व्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु" । अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं (प्रवेशः) न तु तिरोभाव. अत एवात्राजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था" टीका ॥
"विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं ततः। असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा" मू०
"विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः" टीका ।
"तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते । एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत्" मू०
"उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवान्न संलक्ष्यते । एषु रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ख्यातुमशक्यः का गणना तत्र सर्व्वेषाम्" टीका ॥
"शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यङ्ग्येऽनुस्वानसन्निभे । ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिविधः कथितो बुधैः" मू०
"क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम्" टीका । तत्र

"वस्त्वलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा" सू० । "अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारो" वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा । "पन्थिअ ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे । उण्णअपओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु" । अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति वस्तु व्यज्यते । अलङ्काररूपो यथा "दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं संमीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः । नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः" अत्र प्राकरणिकस्य उमानामकमहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतेर्वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसम्बद्धं मा प्रसाङ्क्षीदितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते । तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । यथा वा "अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद ! प्रभो ! । अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि" । अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते" दर्पणः ।

"वस्तु वालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः । कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥ षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः । अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्" सू० ॥

"स्वतः सम्भवी औचित्याद्बहिरपि सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्त्या सिद्धो न त्वौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा । "दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति । एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः" । अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भाविपरपुरुषोपभोगजनखक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते । "दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि । तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे" । अनेन स्वतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते । "आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः । बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी" । अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना व्यञ्जकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते । "गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः । ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्" । अत्र स्वतः सम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्चेति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः । "सज्जेइ सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुवइजणलक्खसहे । अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे" । अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति ।

"रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ! । धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्तिसन्ततिः सततम्" । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्तिसन्ततेश्चन्द्रकरजालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः "दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः । मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः" । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते । "धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो, हस्ते सिताम्भोरुहं, हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः । एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे" । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोषीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते "शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः । सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः" । अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते । "सुभगे कोटिसङ्ख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः । वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम्" । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसङ्ख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते "मल्लिकामुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः । प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव" । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनोत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्योन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं 'मानिनि ! मानं न मुञ्चसी'ति वस्तु व्यज्यते ।"महिलासहस्सभरिए तुह हिअए

सुहृच्य ! मा श्रमायस्वी । अपि दृशमनयाम्मा अङ्गं तथाऽपि तव एव" । (श्रवामायनीति) कविनिबद्धवक्तृप्रौढो-क्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण तवोत्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्ते इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिबद्धस्येव रागाद्याविष्टता । अतः कविनिब-द्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारिणी-ति पृथक्प्रतिपादिता । एषु च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थलेषु रूपकोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृद-यसंवेद्यं न तु रूपादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वम्"। वृत्तिः "एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे" सू० उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये ए-कोध्वनेर्भेदः । यथा "हिमकृतचन्द्ररुचिरः सपद्मको मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः । अभवत् प्रसादित-सुरो महोत्सवः प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः" ॥ अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः"। वृत्तिः "तदष्टादशधा ध्वनिः" सू० । अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-श्चेति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्य-ङ्ग्यत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभ-यशक्तिमूलतया पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः" वृत्तिः एषु च ।

"वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः" सू० ।

"तत्र अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा । धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च । युवजन-मोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी"; अत्र द्वि-तीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनपरः । वाक्य-गतो यथा । "त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति । आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्" अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे 'त्वा-मिति' पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति । एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे 'अस्मीति' पुनर्वचन-मन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति । तथा 'विदुषां समुदाय' इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः 'वच्मीति' वचनं 'उपदिशामि' इति वचनविशेषरू-पमर्थं लक्षयति । एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं तवात्यन्तं हितं तदवश्यमे-तत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरस-ङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा 'निश्वासान्ध इवेत्यादि' । वाक्यगतो यथा । "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् । विदधदीदृशमेव सदा सखे ! सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्" अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम् । पदगतत्वे यथा । "लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः । तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान्" अत्र लाव-ण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दा-नामेव प्राधान्यम् । अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः । तदुक्तं ध्वनिकृता "एकावयवसं-स्थेन भूषणेनेव कामिनी । पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती"। एवं भावादिष्वप्यूह्यम् । "भुक्तिमुक्ति-कृदेकान्तसमादेशनतत्परः । कस्य नानन्दनिष्यन्दं विदधाति सदागमः"। अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति सच्छास्त्रार्थमभिधाय 'सतः पुरुषस्यागमः' इति वस्तु व्यनक्ति । ननु 'सदागमः सदागम इवेति' न कथमुप-माध्वनिः, सदागमशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्ष-णादुपनायकस्य संगोपनार्थमेव हि द्व्यर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणा-दिपर्यालोचनेन च सच्छास्त्राभिधानस्यासम्बद्धत्वात् । "अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः । राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः" ; अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरु-षोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः शब्दशक्तिमूलौ संल-क्ष्यक्रमभेदौ । "सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रा-गतिः । आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम्" । अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु व्यज्यते । तस्याधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं कदाचिदपि तवैवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽ-धुनापदस्यैवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरापे-क्षया वैशिष्ट्यम् । "तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपा-तका । तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा । चिन्त-यन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम् । निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका" । अत्राशेषचयपदप्रभावा-दनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्य-वसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताह्लादयोः प्रत्यायनमित्य-तिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वयद्योत्या; अत्र च व्यञ्ज-कस्य प्रौढोक्तिमन्तरेणापि सम्भवात् स्वतःसम्भविता । "पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् । देव ! त्रि-

पथगामाभं गोपयत्युपमूर्द्धनि"। अत्र 'पश्यन्तीति' कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंलक्ष्यपदद्योत्यः। एवमन्येष्वर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्य्यम्। तदेवं ध्वनेः पूर्व्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवन्नेकः। अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः" इति वृत्तिः।

"प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः" सू०।

"प्रबन्धो महावाक्यम्। अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः। यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे "अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले। कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे। न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः। प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी"। इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम्। "आदित्योऽयं स्थितो मूढाः! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम्। बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन। अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्। गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्यजध्वमविशङ्किताः"। इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते। अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्। एवं वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे उदाहृतम्। लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे! वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्"। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व"। अनयोः स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्" इति वृत्तिः।

"पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशगः" सू०।

"प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः। यथा "चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः। करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हतास्त्वं खलु कृती"। अत्र 'हताः' इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्प्रकृतेः। "मुहुरङ्गुलिसंवृताधरौष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम्। मुखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु"। अत्र 'तु' इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम्। "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः, सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं, जीवत्यहो रावणः। धिग्धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा? स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः" 'अरयः' इति बहुवचनस्य, 'तापसः' इत्येकवचनस्य, 'अत्रैवेति' सर्व्वनाम्नः, 'निहन्तीति' 'जीवतीति' च तिङः 'अहो' इत्यव्ययस्य, 'ग्रामटिकेति कप्रत्ययतद्धितस्य, 'विलुण्ठनेति' व्युपसर्गस्य, 'भुजैरिति' बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम्। "आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा, नासाग्रे नयनं, तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः। मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि! योगिनी किमसि भोः! किं वा वियोगिन्यसि"। अत्र तु 'आहार इति' विषयसप्तम्याः, 'समस्तेति' 'परेति' च विशेषणद्वयस्य, 'मौनं चेदमिति' प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्वनाम्नः, 'आभातीति' उपसर्गस्य, 'सखीति' प्रणयस्मारणस्य, 'असि भोः' इति सोपहासोत्प्रासस्य, 'किं वा' इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वाशब्दस्य, 'असीति' वर्त्तमानोपदेशस्य, तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम्। वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते। प्रबन्धे महाभारते शान्तः। रामायणे करुणः मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः। एवमन्यत्र"। इति वृत्तिः।

"तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः। सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया। वेदखाग्निशराः ५३०४ शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः" ५३५५ सू०

"शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजने इत्यर्थः। दिङ्मात्रमुदाह्रियते। "अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय। सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते"। अत्र 'स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति' रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः। "धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि। निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्यसौहृदसगर्व्वसमीरणानि"। अत्र 'निस्तन्द्रे'त्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः। अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्"। इति वृत्तिः

"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये" सू०।

"अपरं काव्यम्। अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति" इति।

"तत्र स्यादितराङ्गं काक्वाक्षिप्तञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गम्। सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम्। व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ" मू०।

"इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि व्यङ्ग्यं यथा "अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः। नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः"। अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम्। "नानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः। हा! हा! कथं नु भवतो रिपुराजधानी—प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः"। अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंसृष्टस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः। "जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्। कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता"। अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्त्यैव रामत्वमवगम्यते। वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपाकृतम् तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम्। काक्वाक्षिप्तं यथा "मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः। संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन"। अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितम्। "दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वतः। प्रतापस्तव राजेन्द्र! वैरिवंशदवानलः"। अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम्। "हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः। उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि"।

अत्र विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः। "ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये। जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते"। अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम्। "सन्धौ सर्व्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः। अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः"। अत्र अल्लावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादि मन्तरेण नान्यः प्रशमोपायः व्यङ्ग्यं मुग्धानामपि झटित्यस्फुटम्। "अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना। अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम्" अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम्। "वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए। घरकम्मवावडाए बहुए सीअन्ति अङ्गाइम्"। अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् "सीदन्त्यङ्गानि" इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरम्। किन्तु यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् तदुक्तं ध्वनिकृता "अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते। तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः"। यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः यथा "दृष्ट्या केशव! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलितास्मि नाथ! पतितां किं नाम नालम्बसे। एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम्"। अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयावभासः। सलेशमितिपदस्य परित्यागे ध्वनिरेव। किन्तु यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः तदुक्तं तेनैव "प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम्। धत्ते रसादितात्पर्य्यपर्य्यालोचनया पुनरिति"। यत्र च "यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः। सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त" इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः। तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः "काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति"। केचित् चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाहुः "शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" इति तन्न यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम्। ईषद्व्यङ्ग्यत्वमिति चेत् किं नाम ईषद्व्यङ्ग्यत्वम् आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम् अना-

स्वादत्वग्रन्थत्वं वा । आद्येन प्राचीनभेदयोरन्तःपातः । द्वितीये लक्षणग्रन्थत्वम्। यदि चानास्वाद्यत्वं तदा क्षुद्रत्वमेव । क्षुद्रतायामनास्वादत्वात् । तदुक्तं ध्वनिकृता "प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थितेः । उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते इति" इति: ।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं महाकाव्यखण्डकाव्यभेदात् । तल्लक्षणादिकं सा० द० ६परि० उक्तं यथा "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः । सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः । एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा । शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते । अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः । इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् । चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत् । आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा । क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम् । एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः । नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह । नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते । सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् । सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः । प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः । सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः । रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः । वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह । कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा । नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु । अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः । प्राकृतैर्निर्म्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससंज्ञकाः । छन्दसा स्कन्धकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि । अपभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन् सर्गाः कुडवकाभिधाः । तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम् । एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्ज्जितम् । खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च" ।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं "दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्। दृश्यं तत्राभिनेयं तत् रूपारोपात्तु रूपकम्" इति सा०द० उक्तेः

काव्यचन्द्रिका स्त्री काव्ये काव्यलक्षणादिप्रकाशने चन्द्रिकेव । अलङ्कारग्रन्थभेदे

काव्यप्रकाश पु० काव्यस्य स्वरूपादिप्रकाशो यत्र । काव्यस्वरूपादिज्ञापके मम्मटभट्टप्रणीते अलङ्कारग्रन्थभेदे ।

काव्यप्रदीप पु० काव्यस्वरूपादिप्रकाशने प्रदीप इव । गोविन्दठक्कुरनिर्म्मिते भङ्ग्या काव्यप्रकाशार्थप्रकाशके अलङ्कारग्रन्थभेदे [प्रख्यापके चन्द्रेणौ चौरभेदे त्रिका०

काव्यचौर पु० काव्यस्य चौर इव । परकीयकाव्यस्य स्वकीयत्वेन

काव्यरसिक त्रि० काव्यस्य रसं वेत्ति ठक् । काव्यप्रतिपाद्यरसाभिज्ञे

काव्यलिङ्ग न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे २९८पृ०विवृतिः

काव्यशास्त्र न० काव्यं शास्त्रमिव उपदेशकत्वात् । काव्यरूपे शास्त्रे "कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इति काव्यप्रकाशे तस्य उपदेशयोगित्वोक्तेः हितशासकशास्त्रतुल्यत्वम् । "काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्"

काव्या स्त्री कव–वर्णने करणे बा० ण्यत् । बुद्धौ तया हि नानाविधवर्णनात् तथात्वम् । २पूतनायां च मेदि० ।

काव्यार्थापत्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे २९८पृ० विवृतिः ।

काश दीप्तौ भ्वा०आत्म०अक०सेट् । काशते अकाशिष्ट, काशाञ्चभूव काशामास काशाञ्चक्रे चकाशे । णिच् अचकाशत्–त । ऋदित्त्वात् चङि नोपधाह्रस्वः । "काली कपालाभरणा चकाशे" "तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे" कुमा० "मंनस्यमानाः फलदित्समेव चकाशिरे तत्र लता विलोलाः" भट्टिः । काशी काशकः काशितः काशमानः काशः काशनं काशितुम् काशित्वा प्रकाश्य । यङ् लुक् चाकाशीति । वेदे ह्रस्वः चाकशीति

अनु+अनुरूपदीप्तौ अनुकाशते

अभि+ सर्व्वतः प्रकाशे अभिकाशते "अन्योऽन्यमस्याभिचाकशीति" शत०ब्रा० १४,७,१,१२, आभिमुख्येन दर्शने सक० । "घृतस्य धारा अभिचाकशीमि" ऋ०४,५८,५,,९, "व्यश्नन्नन्योऽभिचाकशीति"६,"अभिचाकशीमि अभिपश्यामि" भा०

अव+अवकाशे स्वावसयोग्यतादाप्तौ "उभयतो मांसं संक्लप्तमवकाशते" शत०८,७,४,२०, यदनुलाम्येऽधिश्रयति पत्नीं ह्यवकाशयिष्यन् भवति" "अथ यत्पुत्नीं नावकाशयेत्" शत०१,२.१,२०, अवकाशः "कृत्वावकाशे रुचिसंप्रक्लृप्तम्" भट्टिः अपेक्षणे सक० ; "ज्ञातप्रियानूचानानवकाशयेत्" का० श्रौ० ८,७,१६, "अवकाशयेत् अपेक्षयेत्" कर्कः ।

आ+समन्तात्स्थितौ आकाशः । अभिज्ञापने सक० । "संप्रत्युरः पुरुषमाकाश्य" शत०ब्रा० ७,४,१,४२, "आकाश्य अभिज्ञाप्य" भा० ।

उद्+ऊर्द्ध्वगतौ ऊर्द्ध्वप्रकाशे च। उत्काशते उत्काशः।
नि+तुल्यत्वे नीकाशः घञि पूर्वस्वरदीर्घः। [४६अ०।
सम्+नि+निष्काशने। "न सन्निकाशयेद्धर्मम्" भा०आनु०
निर्+निःसारणे। "माता निष्काशयेद्देया पुनः सन्धान-
काङ्क्षया" सा०द०। अत्र निःकसोरूपत्वेन निष्कासयेदि-
त्येव पाठोयुक्तः
प्र०+ प्रकृष्टदीप्तौ "एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रका-
शते" कठो०। "उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव"
भा०वि० ७५५श्लो०।
प्रति+प्रतिरूपप्रकाशे सादृश्ये च प्रतीकाशः। "यमस्य त्वा
ष्टहेऽरसं प्रतिचाकशान" अथ० ६,२८,२,
वि+ मुकुलीभावापनोदनेन प्रकाशे। पुष्पं विकाशते। प्रकाशे
च। "आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यकाशयत्"
भा० आ० ७४५६श्लो० वीकाशः।
सम्+ सम्यक्प्रकाशे सादृश्येन प्रकाशे च सङ्काशः "प्रतिस्रोत-
स्तृणाग्राणां सहस्रं सङ्काशिरे" रामा०
काश--दीप्तौ दिवा०आ०अक०सेट्। काश्यते अकाशिष्ट काशाम्-
बभूव आस चक्रे चकाशे ऋदित् णिच् अचकाशत् त
काश पु०कौन जलेन कफात्मकेन अश्यते व्याप्यतेऽत्र अश--व्याप्तौ
आधारे घञ्। १कासरोगे, भरतः। कासशब्दे विवृतिः
"काशाम्बुलालाविलः" शान्तिश०२कुते (कुँचि) शब्दर०।
तयोः अलेनार्कोश्ल्त्वात्तथात्वम्। काश दीप्तौ अच्।
(केशिया) ३तृणभेदे "केशः काशस्तवकविकाशः" सा०द०
"आकर्ष्य सुल्लसितमम्बु विकाशिकाशनीकाशमाप समतां
सितचामरस्य" माघः "कैलासकाशनीकाशमूर्त्यौ"
टीका० "काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाकोहिमः सरः।
मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगहृत्" भावप्र० तद्-
गुणाद्युक्तम् तत्पुष्पे न०। ईषद्श्नाति अश--अच् कोः
का। ४मूषिकभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष्। "भूम्या आखू-
नालभेत" इत्युपक्रमे "काशान् दिगभ्यः" यजु०२४,२५,
"काशान् मूषिकभेदान्" वेददी०। ५ऋषिभेदे पु० काशस्य
गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। काशायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री
काशक पु० काश--ण्वुल्। १काशतृणे शब्दरत्ना०२सुहोत्रस्य
पुत्रभेदे "सुहोत्रस्य सुतद्वयम्। काशकश्च महासत्त्वस्तथा-
गृत्समतिर्नृपः" हरिवं०३२अ०। अस्यैव काशिरित्यपि नाम
तत्रैव "काशेस्तु काशयोराजन्!" इति तदनन्तरोक्तेः
काशेन निर्वृत्तादि काशा० चतुरर्थ्याम् इल। काशिल
काशनिर्वृत्तादौ त्रि० काशे भवः उत्करा० छ।
काशीय काशभवादौ त्रि०। ३प्रकाशान्विते त्रि०
काशकृत्स्न पु० आदिशाब्दिके ऋषिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काश
कृत्स्नापिशलिशाकटायनाः पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जय-
न्त्यष्टादिशाब्दिकाः" वोपदेवः। "अवस्थितेरिति काश-
कृत्स्नः" शा०सू०। काशकृत्स्नेन निर्वृत्तादि अरीहणा०
चतुरर्थ्यां वुञ्। काशकृत्स्नक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०
काशज त्रि० काशे जायते जन०ड ७त०। काशजाते "दीर्घं
काशकुशप्रायाइकटं जे' पा०तस्य आद्युदात्तता
काशपरी स्त्री काशः परोयस्याःगौरा०ङीष्। काशादृतम-
द्याम् तत्र भवः नद्या० ढक्। काशपरेय तन्नदीभवे
त्रि० पृषो० पस्य फः। काशफरीत्यपि तत्रैव नद्यादि
गणे तस्य पाठात् भवार्थे ढक्। काशफरेय तद्भवे त्रि०
काशपौण्ड्र पु० काशप्रधानः पौण्ड्रः। देशभेदे "कोशलाः
काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा मागधास्तथा" भा० क० ४५अ०
काशमय त्रि० काशेन प्रचुरः तद्विकारोवा प्राचुर्य्ये तद्विकारे
वा मयट्। १काशप्रचुरे २तन्निर्मिते च "कुशकाशमयं बर्हि
रास्तीर्य्य भगवान्मनुः" भाग०३,२,२, श्लो०। स्त्रियां ङीप्।
काशमर्द्द पु० काशं मृद्नाति मृद--अण् उप०स०। (काल-
कासेन्दा) वृक्षे रायमुकुटः [३२अ०।
काशय पु० काशिनृपपुत्रे "काशेस्तु काशयोराजन्" हरिवं०
काशादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यामिलप्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः "काश पाश, अश्वत्थ पलाश, पीयू-
क्षा चरण वास नड़, वन, कर्द्दम, कच्छूल, कङ्कट-
गुहा, बिस, तृण, कर्पूर, बर्व्वर, मधुर, ग्रह, कपित्थ.
जतु, सीपाल" [शाल्मलिवृक्षे जटाधरः
काशाल्मलि स्त्री कुत्सिता शाल्मलिः कोः का। कूटशा-
काशि स्त्री काश--इन्। १काशपुराम् वा ङीप् काशीत्यपि-
तत्र काशीशब्दे विवृतिः "आःकाशिवासिजनता
ननु वञ्चिताऽभूत्" काशीख०। २काशीनगरोपलक्षिते
देशभेदे पु० भूम्नि। "अतः काशयोऽग्नीनादस" "यक्ष
काशीनां भरतः सात्वतामिव" शत०ब्रा० १३,५,४,१९,
२१। "काशिष्वपि नृपो राजन् दिवोदासपितामहः"
हर्य्यश्व इति विख्यातः" भा० आनु० ३०अ० "सौधा
मङ्गभुजङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः" भा०स० ९अ०। ३सूर्य्ये
पु० उज्ज्वल०। ४मुष्टौ निरु०६।"१आपद्व काशिना संग्ट-
भीताः" ऋ० ७,१०४,८, "काशिना मुष्टिना" भा०। भावे इन्
५प्रकाशे च "अपारे यत् संग्टभ्णा मघवन्। काशिरित्ते" ऋ०
३,३०,५ "काशिरित् लोके प्रसिद्ध एव यद्वा काशिर्मुष्टिः" भा०

६प्रकाशान्विते त्रि०" काशेरिदम् तस्यां भवं वा काश्या० छञ् ञिठ् वा। काशिक काशिसम्बन्धिनि तत्रभवे च त्रि० ञिठ्इत् उच्चारणार्थः स्त्रियां छञि ङीप् ञिठि टाप्। साच वा मनक्तायां पाणिनिसूक्तौ स्वार्थे क। काशिका काशीपुर्य्यां स्त्री।

काशिन् त्रि०काशते काश+णिनि। १प्रकाशशीले। जयकाशी स्त्रियां ङीप् मत्तकाशिनी काश+इनि।२काशरोगयुक्ते त्रि०

काशिप पु० काशीन् देशान् तत्स्थपुरीं वा पाति पा—क १ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ महादेवे च काशिनाथादयोऽप्यत्र। "सुवर्णवर्म्माणमुपेत्य काशिपं वपुष्मार्थं वरयांप्रचक्रिरे"

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म० वा। काश्याम् स्वनामख्यातपुरीभेदे। "समेतं पार्थिवं चात्र काशिपुर्य्यां स्वयंवरे" भा०आनु० १६८अ०। काशिनगर्य्यादयोऽप्यत्र स्त्री

काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा०। काशिदेशाधिपे। तद्देशाधिपास्च कालभेदेन यद्यपि बहवस्तथापि काशिनामकस्यैव तदन्वयेन तत्र काशीपुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदाधिपत्यं प्रथितं तद्देतत् हरिवं २९अ० वर्णितं यथा

"काशेस्तु काशयोराजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा। बभूव दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुतः। धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः। अथ केतुमतः पुत्रो विद्वान् भीमरथः स्मृतः। दिवोदास इति ख्यातः सर्वरक्षः प्रणाशनः। एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृपः। शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः। शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना। शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्वति नराधिप!। तस्यान्तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः। विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत्। भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम्। हत्वा निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः। दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्द्दनः। प्रतर्द्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च। अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि। हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान् वै महीपतिः। आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात्। भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्द्दमेन महात्मना। दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्ज्जितः। अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै। तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारत। वैरस्यान्तं महाराज! क्षत्रियेण विधित्सता। अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः। षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च। तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः। युवा रूपेण सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्वहः। लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः। वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम्। रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृपः"।

तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्वत्र प्रथितं स हि देवान् पृथिव्या निष्काश्य वाराणस्यां राज्यं चकारेति काशीख०४३अ० वर्णितं यथा "गतेषु देवसंघेषु पृथिव्याः पृथिवीपतिः। चकार राज्यं निर्द्वन्द्वं दिवोदासः प्रतापवान्। विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्"। इत्युपक्रम्य तद्राज्यं वर्णितम् "दिवोदासस्य तस्यैवं काश्यां राज्यं प्रशासतः। यातमेकदिनप्रायं शरदामयुताष्टकमिति" तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तथात्वम् "काशिराजं दिवोदासम्" सुश्रु०। "द्वापरे तु दीर्घजिह्वासुरांशनृपभेदस्तन्नाम्ना प्रसिद्धः "दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य! य उक्तो दानवर्षभः। काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः" भा०आ०६७अ०। तस्यासुरांशभवत्वात् विष्णुं प्रति द्वेषो यथा हरिवं०९१अ०। "कौशल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा" इत्युपक्रम्य "समन्ययुर्जरासन्धं विष्णुपत्नीजनार्द्दनम्" इत्युक्तम्। स च अम्बिकादीनां पिता। "विचित्रवीर्य्योऽथोवाह काशिराजसुते बलात्। स्वयंवरादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे" भाग० ९,२२, १८। स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपतराहीत्। "अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमाः। शुश्राव सहिता राजन् वृण्वाना वै स्वयंवरम्" भा० आ० १०२अ०। "एवमुक्ता महीपालान् काशिराजश्च वीर्य्यवान्" तत्रैवोक्तेः "धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्य्यवान्" गीता। काशिपत्यादयोऽप्यत्र।

काशिष्णु त्रि० काश-आ० इष्णुच्। प्रकाशशीले। "काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन" भाग० ४,२०,६,

काशी स्त्री काशते काश—इन् स्त्रियां ङीप्। काश्यते वा काश—अच् गौरा० ङीप्। असिवरुणयोर्मध्यवर्त्तिन्यां स्वनामख्यातायां शिवपुर्य्याम्। तन्निरुक्त्यादि काशीख०। "निर्वाणकाशनादत्र काशीति प्रथिता पुरी। अविमुक्तं महाक्षेत्रं न मुक्तं शम्भुना क्वचित्। प्रागेव हि क्षेत्रेऽनर्घ्यं जातं जाम्बुनदं स्वयम्। पुनः स्वर्णाभिसेचेन हीरेण यदि सङ्गतम्। चक्रपुष्करिणीतीर्थं प्रागेव श्रेयसांपदम्। ततः श्रेष्ठतरं शम्भोर्मणिश्रवणभूषणात्। आनन्दकानने तस्मिन्नविमुक्ते शिवा-

लये । प्रागेव मुक्तिः संसिद्धा गङ्गा—सङ्गात्ततोऽधिका । यदाप्रभृति सा गङ्गा मणिकर्णीं समागता । तदाप्रभृति तत् क्षेत्रं दुष्प्रापं त्रिदशैरपि । कृत्वा कर्माण्यनेकानि कल्याणानीतराणि च । तानि क्षणात् समुत्क्षिप्य काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । तस्य वेदान्तवेद्यस्य निदिध्यासनतो विना । विना साङ्ख्येन योगेन काश्यां संस्थोऽमृतो भवेत् । कर्म्मनिर्मूलनकता विना ज्ञानेन कुम्भज ! । शशिमौलिप्रसादेन काश्यां संस्थोऽमृतो भवेत् । यत्नतोऽयत्नतो वापि कालात् त्यक्त्वा कलेवरम् । तारकस्योपदेशेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । अनेकजन्मसंसिद्धैर्बद्धोऽपि प्राक्तनैर्गुणैः । असिसंभेदयोगेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । देहत्यागोऽत्र वै दानं देहत्यागोऽत्र वै तपः । देहत्यागोऽत्र वै योगः काश्यां निर्व्वाणमोक्षकृत् । प्राप्योत्सरवर्हां काश्यामपि दुष्कृतवानपि । यायात् स्वं हेलया त्यक्त्वा तद्विष्णोः परमं पदम् । महेन्द्राग्निमुखा देवा दृष्ट्वा मुक्तिपथोन्मुखान् । सर्व्वान् सर्व्वेशमालोक्य रक्षाङ्क्रुः पुरा पुरः । असिन्महासिरूपाश्च पापिसङ्घनिवारिणीम् । दुष्टप्रवेशं धन्वानां धुनीं देवा विनिर्म्ममुः । वरणाञ्च व्यधुस्तत्र क्षेत्रविघ्ननिवारिणीम् । दुष्टं तस्य प्रवृत्तेश्च निवृत्तिकरणीं सुराः । दक्षिणोत्तरदिग्भागे कृत्वासिं वरणां सुराः । क्षेत्रस्य मोक्षनिःक्षेपरक्षां निर्वृतिमाययुः । क्षेत्रस्य पश्चाद्दिग्भागे तं देहलिविनायकम् । स्वयं व्यापारयामास रक्षार्थं शशिशेखरः । अनुज्ञातप्रवेशानां विश्वेशेन कृपावताम् । ते प्रवेशं प्रयच्छन्ति नान्येषां हि कदाचन" । अत्रार्थे प्राचीनेतिहासमुक्त्वा माहात्म्यादिकमुक्तं यथा— "एवं काश्यां प्रविश्यापि पापी धर्म्मानुपङ्गतः । न क्षेत्रफलमाप्नोति वहिर्भवति तत्क्षणात् । तस्मादिन्द्रेश्वराज्ञैव काशीवासेऽत्र कारणम् । असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते । वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महामुने ! । असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका । वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्त्तिरुत्सृज्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन । विश्वेशहङ्कमहसि यत् सहसा प्रविश्य रूपेण तां वितनुतापदशीन्दुधाम्नि । जातो मृतो बहुषु तीर्थवरेषु रे त्वं जन्तो! न जात तव शान्तिरभूच्चिरञ्च । वाराणसीति गदतीह मृतोऽमृतत्वं प्राप्याधुना मम बलात् करणासनः स्याः । अन्यत्र तीर्थसलिले पतितो द्विजन्मा देवादिभावमयते न तथा तु काश्याम् । चित्रं यदत्र पतितःपुनरुत्थितं न प्राप्नोति पुक्कशजनोऽपि किमग्रजन्मा । सैषा पुरी संसृतिदुःखपारावारस्य पारं पुरुषः पुरारिः । यस्यां परं पौरुषमर्थमिच्छन् सिद्धिं नयेत् पौरपरम्परासः । तीर्थान्तराणि मनुजः परितोऽपगाह्य हित्वा तनुं कलुषितां, दिवि दैवतं स्यात् । वाराणसीपरिसरे तु विसृज्य देहं सन्देहभागभवति देहलवाप्ययेऽपि । वाराणसी शमवशीकरणादृतेऽपि योगादयोगिजनताञ्जनतापहन्त्री । तत्तारकं श्रवणगोचरतां नयन्ती तद्ब्रह्म दर्शयति येन पुनर्भवो न । वाराणसीपरिसरे तनुमिष्टदात्रीं धर्म्मार्थसौख्यनिलयामहहा विसृजन् । दृष्टं पदं किमपि हृष्टतरोऽभिलाष्यलाभोऽस्तु मूढमपि नो यदपाय शून्यम् । आः काशिराजिजनता ननु वञ्चिताभूद्भालेविलोचनवता वनिताङ्गभाजा । आदाय यत् सुकृतभाजनमिष्टदेहं निर्व्वाणमात्मनयवर्जयताऽप्यमुं । वाराणसी स्फुरदसीमगुणैकभूमिरत्र स्थिताखिलतनुभृतः शशिभृत्प्रभावात् । सर्व्वे गलेगरलिनोऽक्षियुजो ललाटे, वामाङ्गवामतनवोऽतनवस्ततोऽन्ते । आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाख्या । स्वःसिन्धुरुत्तरवहापरमास्पदश्च निःश्रेयसः किमिह तत्र विमुक्तये यत् । वाराणसीह वरणासिकरात्तहारिद्वाःसंभेदखेदशमनी द्युनदीलसन्ती । विश्वासभूमिरचलामलमोक्षलक्ष्म्या ह्येनां विहाय किमु कीटति मूढजन्तुः । किं विकृतं त्वकह गर्भजवासमनन्तं काशीविभूतकृतबन्धनताडनं वा । शक्नोरनुक्रमपरिग्रहणाच्च काशीं मूढो विहाय किमु याति करस्थमुक्तिः । तीर्थान्तराणि अनुपापानि वर्त्तन्ति सद्यः श्रेयोऽप्ययन्त्यपि बहु त्रिदिवं नयन्ति । स्नानावगाहनविधानतनुप्रहाणैर्वाराणसी तु कुरुते वत मूलनाशम् । काशीपुरीपरिसरे मणिकर्णिकायां त्यक्त्वा तनुं तनुभृतस्तनुमाप्नुवन्ति । भालेविलोचनवतीं गलनीलरुच्चीं वामाङ्गबन्धुरवधूं विबुधैकराध्याम् । ज्ञात्वा प्रभावमतुलं मणिकर्णिकाया यत् पुद्गलन्त्यजति चाशुचि पूयगन्धि । स्वात्मावबोधमहसा सहसा मिलित्वा कल्पान्तरेष्वपि स नैव पृथक्त्वमेति । रागादिदोषपरिभूततमोक्षलोकाः काशीपुरीमतुलदिव्यमहाप्रभायाम् । ये कल्पयन्ति परतीर्थसमां समन्तात्ते पापिनो न सह तैः परिभाषणीयम् । वाराणसीं स्मरहरप्रियराजधानीं त्यक्त्वा कुतो व्रजसि मूढ ! दिगन्तरेषु । प्राप्याप्यजाद्यसु-

स्वभां स्थिरमोक्षलक्ष्मीं लक्ष्मीं स्वभावचपलां किमु कामयेथाः?। विद्याधनानि सदनानि गजाश्वभूत्या स्रक्चन्दनानि वनिताश्च नितान्तरम्याः। स्वर्गोऽप्यगम्यदिह नोद्यमभाजि पुंसि वाराणसी त्वसुलभाऽसुलभा विमुक्तिः। धात्रा धृतानि तुलया तुलनामवेतुं वैकुण्ठसुखत्रिभुवनानि च काशिका च। तान्युद्ययुर्लघुतया न्यगिरं गुरुत्वात् तस्थौ पुरीह पुरुषार्थचतुष्टयस्य। काशीपुरीमधिवसन् हि नरोऽमरोऽपि स्वारोप्यमाण इह मानुष्ट्रदैकरुद्रः। नानोपसर्गजनिसर्गजदुःखभारैः कर्म्मापनुत्य स विशेत् परमेशधाम्नि। स्थिरापायं कायं जननमरणाक्रोशनिलयं विहायास्थां काश्यामिह परिगृहीत न कृतः। वपुस्तेजोरूपं स्थिरतरपदानन्दसदनं विमूढोऽसौ जन्तुः स्फुटितमिव काश्यां विनिमयन्। अहो लोकः शोकं किमिह सहते कष्ट कृतधीर्विपद्भारैः सारैर्नियतनिधनैर्ध्वंसितधनैः। चितौ सत्यां काश्यां कथयति शिवो यत्र निधने श्रुतौ किञ्चिद्भूयः प्रविशति न येनोदरदरीम्। काशीवासिनि जने वनेचरे द्विजभुज्यपि समीरभोजने। स्वैरचारिणि जितेन्द्रियेऽप्यहो काशिवासिपुरुषे विशिष्टता नास्तीह दुष्कृतकृतां कृतात्मनां या काचिद्विशेषगतिरन्तकृता। इह काश्याम्। बीजानि कर्म्मजनितानि यदूषराणां नाङ्कुरयन्ति हरदृग्ज्वलितानि तेषाम्। मशका मसका बकाः शुकाः कर्णविहङ्गाश्च हकाः सजम्बुकाः। तुरगोरगवानरा नरा गिरिजे! काशिमृताः गताक्षताः। अहर्द्रुद्राक्षफणीन्द्रभूषणा त्रिपुरघ्न चन्द्रार्द्धधरा धराङ्कताः। निरन्तरं काशिनिवासिनो जना गिरीन्द्रजे! पारिषदा मता मम। यावन्त एव निवसन्ति च जन्तवोऽत्र काश्यां जलस्थलचराश्मपजम्बुकाद्याः। तावन्त एव मदनुग्रहरुद्रदेहादेहावसानमधिगम्य मयि प्रविष्टाः। ये तु सर्पेपवो रुद्रा दिवि! देवि! प्रकीर्त्तिताः। यातयथोऽन्तरीक्षे ये ये भुव्यन्तेषु च प्रिये!। रुद्रा दश दश प्राच्यवाचीप्रत्यगुदक्स्थिताः। ऊर्द्ध्वदिक्स्थाश्च ये रुद्राः पठ्यन्ते वेदवादिभिः। असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूतले। ततः सर्वेभ्योऽधिकाः काश्यां जन्तवो रुद्ररूपिणः। रुद्रावासस्ततः प्रोक्तमविमुक्तं घटोद्भव!। तस्मादभ्यर्च्य काशीस्थान् सर्वान् सर्वेतरात्मवान्। अश्वमेधरवुधा च रुद्राक्षफलभाक् नरः। श्मशब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते। निर्वचन्ति श्मशानार्थं मुने! शब्दार्थकोविदाः। महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते। शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानन्तु ततो महत्। अप्सु भूरिह लये लयं व्रजेदापश्चौर्वेवदनोपकन्दरे। मातरिश्वनि महातनूनपाद्रोचिः संचयति वै सदागतिः। व्योम चापि लयमेत्यहङ्कृतौ सापि षोड़शविकारसंयुता। लीयते महति बुद्धिसंज्ञके स महान् प्रकृतिमध्यगो भवेत्। सा गुणत्रयमयी च निर्गुणं तं पुमांसमनुगृह्य तिष्ठति। पञ्चविंशतितमः परः पुमान् देहगेहपतिरेष जीवकः। प्राकृतः प्रलय एष उच्यते हंसयानहरिरुद्रवर्जितः। कालमूर्त्तिरथ तञ्च पुरुषं हेलया कलयतीश्वरः परः। स वै महाविष्णुरितीर्यते बुधैस्तं वै महादेवमुदाहरन्ति। सोऽन्तादिमध्यः परिवर्जितः शिवः स शीर्यते सोऽपि हि पार्वतीपतिः। दैनन्दिनेऽपि प्रलये त्रिशूलकोटौ समुद्धृत्य पुरीं हरः स्वाम्। बिभर्त्ति संवर्त्तमहाश्विभूतक्षतो हि काशी कलिकालवर्जिता। स्कन्द उवाच। वाराणसीति काशीति रुद्रावास इति द्विज!। महाश्मशानमित्येवं प्रोक्तमानन्दकाननम्। इति देवीपुरः प्रोक्तं देवदेवेन शम्भुना। यथा विश्वौ पुराख्यातं तथैव च मया श्रुतम्'

सा च सप्तमोक्षपुर्य्यन्तर्गता। "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः। काशी०। "अन्यानि यानि तीर्थानि काशीतीर्थकराणि च। काशीं प्राप्यैव मोक्षन्ते नान्यथा कल्पकोटिभिः" भा०टी०नीलकण्ठधृतम्। "तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षीभवति" श्रुतिः। तेन काशीमृतानां जन्तूनां शिवप्रकाशितब्रह्मज्ञानलाभेन तत्क्षणात् मुक्तिः तत्त्वज्ञानस्य प्रारब्धेतरसर्व्वकर्म्मनाशकत्वात् तेनैव कर्म्मनाशः। सञ्चितकर्म्मणां कालव्यूहेन भोगात् परिक्षपणमित्यन्ये। इतरतीर्थमृतानां तु ब्रह्मादिलोकप्राप्तौ तत्र श्रवणमननाद्यपेक्षेति भेदः।

"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्"। काशी० "कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम्। इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्।

२ काशीस्थदेवीमूर्त्तिभेदे च "विश्वेशं माधवं ढुण्ढिं दण्डपाणिञ्च भैरवम्। वन्दे काशीं गुहां गङ्गां भवानीं मणिकर्णिकाम्। स्वार्थे ङीप्। ३ अल्पकाशतृणे भरतः

शक्रांस्ततः पश्चाद्विश्वनाथं ततो व्रजेत् । ततो मौनं विसृज्याथ मन्त्रमेतमुदीरयेत् । अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावद्या कृता मया । न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः । इमं मन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै मुक्तिमण्डपे । विश्रम्य यायाद्भवनं निष्पापः पुण्यवानरः । संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्व्वतः । काश्यां यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये । नवम्यां पञ्चदश्यां च कुलस्तम्भं समर्चयेत् । दुःखदुष्टपिशाचत्वे न लभेद्यस्य पूजनात् । अद्यापूर्व्वमियं यात्रा कर्त्तव्या तीर्थवासिभिः । सर्व्वस्यापि विशेषेण काश्यां यात्राच सर्व्वतः । न वन्ध्यं दिवसं कुर्य्याद्विना यात्रां क्वचित् कृती । यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् । आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुःस्तवम् । यस्य वन्ध्यं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः । निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिनेऽभवन् । स दष्टः कालसर्पेण स दृष्टो मृत्युनास्फुटम् । स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः । सर्व्वतीर्थेषु सस्नौ स सर्व्वयात्रां व्यधात् स च । मणिकर्ण्यां तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः । इत्याशीविश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका” ।

काशीरहस्य म० काश्यारहस्यम् । १काशीस्थैः कर्त्तव्याचारभेदे २तन्माहात्म्यप्रकाशने तच्च काशीख०दर्शितं यथा “येषां हृदि सदैवास्ते काशी त्वाशीविषाङ्गदः (शिवः) संसाराशीविषविषं न तेषां प्रभवेत् क्वचित् । गर्भरक्षामणिर्मन्त्रः काशीवर्णद्वयात्मकः । यस्य कण्ठे सदा तिष्ठेत्तस्याकुशलभीः कुतः । सुधां पिबति यो नित्यं काशीवर्णद्वयात्मिकाम् । स नैष्कर्म्मीं दशां हित्वा सुधैव परिजायते । श्रुतं कर्णामृतं येन काशीत्यक्षरयुग्मकम् । न समाकर्णयत्येव स पुनर्गर्भजां कथाम् । काशीरजोऽपि यन्मूर्द्ध्नि पतेदध्यनिलाहृतम् । चन्द्रशेखरतन्मूर्द्धा भवेच्चन्द्रकलाङ्कितः । प्रसङ्गतोऽपि यस्त्वेवमानन्दकाननम् । यातं, तेऽत्र न जायन्ते नेक्षेरन् पितृकाननम् । गच्छता तिष्ठता वापि स्वपता जाग्रताथ वा । काशीत्येष महामन्त्रो येन जप्तः स निर्भयः । येन बीजाक्षरयुगं काशीति हृदि धारितम् । अबीजानि भवन्त्येव कर्म्मबीजानि तस्य वै । काशी काशीति काशीति जपतो यस्य संस्थितिः । अन्यत्रापि सतस्तस्य पुरो मुक्तिः प्रकाशते । क्षेममूर्त्तिरियं काशी क्षेममूर्त्तिमयो भवः । क्षेममूर्त्तिस्त्रिपथगा नान्यत् क्षेमत्रयं क्वचित् । ब्राह्मणामामिति वचः क्षेत्रभक्तिविवृंहितम् । निशम्य गिरिजाकान्तस्तुतोष नितरां हरः । प्रोवाच च प्रसन्नात्मा धन्या यूयं द्विजर्षभाः ! । येषामिदृशी भक्तिर्मम क्षेत्रेऽतिपावने । जाने सत्त्वमया जाताः क्षेत्रस्यास्य निषेवणात् । नीरजस्का वितमसः संसारार्णवपारगाः । वाराणस्यास्तु ये भक्तास्ते भक्ता मम निश्चितम् । जीवन्मुक्ता हि ते नूनं मोक्षलक्ष्म्या कटाक्षिताः । यैश्च काशीस्थितो जन्तुरल्पकोऽपि विरोधितः । तैश्च विश्वम्भरा सर्वा मया सह विरोधिता । वाराणस्यास्तु नामापि यो निशम्यानुमोदते । अपि ब्रह्माण्डमखिलं भुवन्तेनानुमोदितम् । निवसन्ति हि ये मर्त्त्या अविमुक्तानन्दकानने । ममान्तःकरणे ते वै निवसेयुरकल्मषाः । निवसन्ति मम क्षेत्रे मम भक्तिं न कुर्वते । मम लिङ्गधरा ये नो, न तानुपदिशाम्यहम् । काशी निर्वाणनगरी येषां चित्ते प्रकाशते । ते मत्पुरः प्रकाशन्ते नैःश्रेयस्या श्रिया वृताः । मोक्षलक्ष्मीरियं काशी न येभ्यः परिरोचते । स्वर्लक्ष्मीं काङ्क्षमाणेभ्यः पतितास्ते न संशयः । काशीं संकाङ्क्षमाणानां पुरुषार्थचतुष्टयम् । पुरः किङ्करवत्तिष्ठेन्ममानुग्रहतो द्विजाः ! । आनन्दकानने ह्यत्र ज्वलन्दावानलोऽप्यहम् । कर्म्मबीजानि जन्तूनां ज्वालये, न प्ररोहये । वस्तव्यं सततं काश्यां यष्टव्योऽहं प्रयत्नतः । जेतव्यौ कलिकालौ च लब्धव्या मुक्तिरञ्जसा । प्राप्यापि काशीं दुर्बुद्धियो न मां परिषेवते । तस्य हस्तगताप्याशु कैवल्यश्रीः प्रणश्यति । धन्या मद्भक्तिलक्ष्याणो ब्राह्मणाः काशिवासिनः । यूयं, यच्चेतसो हन्ती न दूरेऽहं न काशिका । दातव्यो वो वरः कोऽत्र व्रियतां स यथारुचि । प्रेयांसो मे यतो यूयं क्षेत्रसन्न्यासकारिणः । इति पीत्वा महेशाननसुखक्षीराब्धिजां सुधाम् । परितृप्ता द्विजाः सर्व्वे वव्रुर्वरमनुत्तमम् । ब्राह्मणा ऊचुः । उमापते महेशान ! सर्व्वज्ञ ! वर एष नः । काशी कदापि न त्याज्या भवता भवतापहृत् ! । वचनाद्ब्राह्मणानान्तु शापो मा प्रभवत्विह । कदाचिदपि केषांचित् काश्यां मोक्षोऽन्तरायकः । तव पादाम्बुजद्वन्द्वे निर्द्वन्द्वा भक्तिरस्तु नः । आकलेवरपातञ्च काशीवासोऽस्तु नोऽनिशम् । किमन्येन वरेणेश देय एष वरो हि नः । अवधेह्यन्धकध्वंसिन् ! वरमन्यं वृणीमहे । तव प्रतिनिधीकृत्याशाभिस्त्वद्भक्तिभावितैः । प्रतिष्ठितेषु लिङ्गेषु सान्निध्यं भवतोऽस्त्विह । श्रुत्वेति तेषां वाक्यानि तथास्त्विति पिनाकिना । प्रोचेऽन्योऽपि-

वरो दत्तो ज्ञानं यत्र भविष्यति । पुनः प्रोवाच देवेशो निशामयत भो द्विजाः ! । हितं वः कथयाम्यत्र तदनुष्ठीयतां ध्रुवम् । सेव्योत्तरवहा नित्यं लिङ्गमच्यं प्रयत्नतः । दमो दानं दया नित्यं कर्त्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः । इदमेव रहस्यञ्च कथितं, क्षेत्रवासिना । मतिः परहिते कार्य्या याच्यं नोद्वेगकृद्वचः । मनसाऽपि न कर्त्तव्यमेनोऽत्र विजिगीषुणा । अत्यर्थमक्षयं यस्मात् सुकृतं सुकृतेमरत् । अन्यत्र यत् कृतं पापं तत् काश्यां परिनश्यति । वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गेहे विनश्यति । अन्तर्गेहे कृतं पापं पैशाच्यनरकावहम् । पिशाचनरकप्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्यदि । न कल्पकोटिभिः काश्यां कृतं कर्म्म प्रभुज्यते । किन्तु रुद्रपिशाचत्वं जायतेऽत्रायुतत्रयम् । वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेष्वारतः सदा । योनिं प्राप्यापि पैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम् । पुनरत्रैव निवसन् ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम् । तेन ज्ञानेन संप्राप्य मोक्षमाप्स्यत्यनुत्तमम् । दुष्कृतानि विधायेह बहिः पञ्चत्वमागताः । तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः ! । याम्याख्या ये गणाः सन्ति घोरा विकृतमूर्त्तयः । मूषायां ते धमन्त्यादौ चैतदुष्कृतकारिणः । नयन्त्यनपप्रायाश्च ततः प्राचीं दुरासदाम् । वर्षाकाले दुराचारान् पातयन्ति महाजले । जलौकाभिः सपक्षाभिर्दन्दशूकैर्जलोद्भवैः । दुर्निवारैश्च मशकैर्दश्यन्ते ते दिवानिशम् । ततो याम्यैर्हिमर्त्तौ ते नीयन्तेऽद्रौ हिमालये । अशनावरणैर्हीनाः क्लिश्यन्ते ते दिवानिशम् । मरुस्थले ततो ग्रीष्मे वारिवृक्षविवर्जिते । दिवाकरकरैस्तीव्रैः स्थाप्यन्ते ते पिपासिताः । क्लेशितास्ते गणैरुग्रैर्यातनाभिः समन्ततः । इत्थं कालमसङ्ख्यातमानीयन्ते ततस्त्विह । निवेदयन्ति ते याम्याः कालराजान्तिकं ततः । कालराजोऽपि तान् दृष्ट्वा कर्म्मसंस्मार्य्य दुष्कृतम् । विवस्त्रान् क्षुत्तृषार्त्तांश्च कृशपृष्ठोदरत्वचः । अन्यै रुद्रपिशाचैश्च सह संयोजयत्यपि । ततो रुद्रपिशाचास्ते भैरवानुचराः सदा । सहन्ते क्लममत्यर्थं क्षुत्तृडुत्पन्नसम्भवम् । आहारं रुधिरोन्मिश्रं ते लभन्ते कदाचन । एवं त्र्ययुतसंख्यातं कालं तत्रापि दुःखिताः । श्मशानस्तम्भमभितो नीयन्ते कण्ठपाशिताः । पिपासिता अपि न तेऽम्बुस्पर्शमपि चाप्नुयुः । अथ संक्षीणपापास्ते कालभैरवदर्शनात् । इहैव देहिनो भूत्वा मुच्यन्ते ते ममाज्ञया । तस्माच्च कामयेदत्र वाङ्मनःकर्म्मजाण्यघम् । शुचौ पथि सदा स्थेयं महालाभमपीप्सुभिः । नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी । ममानुग्रहमासाद्य गच्छत्येव परां गतिम् । ध्यानयज्ञं यः कुरुते मद्भक्त इह सुव्रतः । न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि । अशाश्वतमिदं ज्ञात्वा मानुष्यं बहुकिल्बिषम् । अविमुक्तं सदा सेव्यं संसारभयमोचकम् । नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्व्वपापप्रशमनीं प्रायश्चित्तं कलौ युगे । जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम् । अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् । जन्मान्तरसहस्रेषु युञ्जन् योगं यदाप्नुयात् । तदिहैव परो मोक्षो मरणादधिगम्यते । तिर्य्यग्योनिगताः सत्वा येऽविमुक्ते कृतालयाः । कालेन निधनं प्राप्तास्ते यान्ति परमां गतिम् । अविमुक्तं न सेवन्ते ये मूढास्तमसा वृताः । विण्मूत्ररेतसां मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः । अविमुक्तं समासाद्य यो लिङ्गं स्थापयेत् सुधीः । कल्पकोटिशतैर्वापि नास्ति तस्य पुनर्भवः । ग्रहनक्षत्रताराणां कालेन पतनं ध्रुवम् । अविमुक्तकृतानान्तु पतनं नैव विद्यते । ब्रह्महत्यां नरः कृत्वा पश्चात् संयतमानसः । प्राणांस्त्यजति यः काश्यां स मुक्तो नात्र संशयः । स्त्रियः पतिव्रता याश्च मम भक्तिसमाहिताः । अविमुक्ते मृता विप्रा ! यान्ति ताः परमां गतिम् । अत्रोत्क्रमणकालेऽहं स्वयमेव द्विजोत्तमाः ! । दिशामि तारकं ब्रह्म, देही स्याद्येन तन्मयः । मन्मना मम भक्तश्च मयि सर्व्वार्पितक्रियः । यथा मोक्षमिहाप्नोति न तथाऽन्यत्र कुत्रचित् । मरणं निश्चितं ज्ञात्वा गतिञ्चासुखदायिनीम् । चलमागन्तुकं सर्व्वं, ततः काशीं समाश्रयेत् । काशी समाश्रिता यैस्तु मनोवाक्कायकर्म्मभिः । तानत्र निर्म्मलधियो निर्वाणश्रीः । समाश्रयेत् काशीस्थितैकमपि यः प्रीणयेन्न्यायजैर्धनैः । तेन त्रैलोक्यमखिलं प्रीणितं तु मया सह । यः प्रीणयति पुण्यात्मा निर्वाणनगरीश्वरम् । प्रणयेन स्थितो नित्यं ब्राह्मणाः ! प्रीणयामि तम् । दिवोदासोऽपि राजर्षिः काशीं धर्म्मेण पालयन् । सदेहो मत्पदं प्राप्तो यतो न पुनरागतिः । अत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरेकेन जन्मना । अतो विमुक्तमासाद्य नान्यद्गच्छेत्तपोवनम् । मोक्षं सुदुर्लभं ज्ञात्वा संसारञ्चातिभीषणम् । अश्मना चरणौ हत्वा कालमत्र प्रतीक्षयेत् । अविमुक्तं परित्यज्य यदा यास्यन्ति दुर्धियः । हसिष्यन्ति तदा भूतान्यन्योन्यङ्करता-

ड्गैः। प्राप्य वाराणसीं पुण्यां सिद्धिक्षेत्रमनुत्तमम्। परिनिष्क्रान्तुमन्यत्र कस्य जन्तोर्मतिर्भवेत्। महादानेन चान्यत्र यत् फलं लभ्यते नरैः। अविमुक्ते तु काकिन्यां दत्तायां तदवाप्यते। यतः समर्चयेल्लिङ्गं तपस्तप्येत चापरः। तयोर्मध्ये तु स श्रेष्ठो यो लिङ्गं पूजयेदिह। तीर्थान्तरे गवां कोटिं विधिवद्यः प्रयच्छति। एकाहं यो वसेत् काश्यां काशीवासी तयोर्वरः। अन्यत्र ब्राह्मणानां तु कोटिं संभोज्य यत् फलम्। वाराणस्यां तदेकेन भोजितेन तदाप्यते। सन्निहित्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे। तुलापुरुषदानेन काश्यां भिक्षा समा भवेत्। ममेह परमं ज्योतिरापातालादवस्थितम्। अतीय सत्यलोकादीननन्तलिङ्गरूपधृक्। पृथिव्यन्तःस्थितं लिङ्गमविमुक्तं स्मरन्ति ये। कल्पैस्ते विमुच्यन्ते महद्भिरिति निश्चितम्। अस्मिन् क्षेत्रे तु येनाहं दृष्टः स्पृष्टः समर्चितः। सम्प्राप्य तारकं ज्ञानं न स भूयोऽभिजायते। यो मामिह समभ्यर्च्य स्थितोऽन्यत्र कुत्रचित्। जातो नरोऽपि मां प्राप्य स विमुक्तो भविष्यति। इत्युक्त्वा क्षेत्रमाहात्म्यं द्विजानामग्रतो हरः। पश्यतामेव तेषान्तु तत्रैवान्तर्हितोऽभवत्"।

काशीसेतु पु॰ विस्थलीसेतुनामके काशीमाहात्म्ययात्रादिविधायके ग्रन्थभेदे।

काशेय पु॰ काश्यां भवः ढक् काशेर्नद्यादित्वात् वा ढक्। काश्यां भवे स्त्रियां ङीप्। "अतः खलु काशेयीमुपयेमे मार्त्तसेनीं सुनन्दां नाम तस्यां जज्ञे भुमन्युर्नाम"। भा॰ आ॰ ९५।

काशीश(स) न॰ काशिं प्रकाशमीष्टे ईश क। (हीराकस) ख्याते उपधातुभेदे "काशीशं(सं) धातुकाशीशं(सं) पांशुकाशीश(स)मित्यपि। तदेव किञ्चित्पीतं तु पुष्पकाशीश(स)मुच्यते। काशीश(स)मम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा। वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्" भावप्र॰ काशीं दीप्तिं श्यति शो क। दन्त्यान्तोऽप्यत्र भावप्र॰।

काशू(सू) स्त्री कश(स) उ णिच्च उज्ज्वलदत्तीये तालव्यमध्यपाठः पा॰ स्वरे दन्त्यमध्यपाठः। १शक्तिरूपास्त्रे २विकलवाचि च मेदि॰ ३रुजौ रोगे शब्दचि॰।

काशू(सू)कार पु॰ काशूं(सूं)विकलवाचं करोति कृ–अण् उप–स॰। गुवाकेश ब्रूचि॰ तत्फलसेवने हि जिह्वाजाड्यात् वाचो वैकल्यं जायते इति तस्य तथात्वम्।

काशू(सू)तरी स्त्री॰ ह्रस्वा काशूः(सूः) ह्रस्वार्थे ष्टरच् ङीप्। ह्रस्वे काशूनामास्त्रभेदे।

काश्म(श्म)री स्त्री काश–वनिप् वनोरच मत्वान्तादेशः पृषो॰ वा वस्य मः। गाम्भार्य्याम् अमरः, फलेऽपि हरीत॰ अणोलुपि स्त्री। "बिल्वान् कपित्थान् जम्बूश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा" भा॰व॰ १५८अ॰।

काश्मर्य्य पु॰ काश्मरी+स्वार्थे ष्यञ्। गाम्भार्य्याम् अमरः "बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकफलानि च" भा॰आनु॰ ५२०। अयञ्च मधुरवर्गे पियालवीजकाश्मर्य्येत्याद्युपक्रमे "समासेन मधुरोवर्गः" सुश्रुते उक्तः।

काश्मीर न॰ काश्मीरे भवः कच्छा॰ अण्। १पुष्करमूले अम॰। २टङ्के ३कुङ्कुमभेदे मेदि॰ "काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यत् भवेद्धि तत्। सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्" भावप्र॰ गन्धवद्भव्यादिकम्। काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः" भर्त्तृ॰। "काश्मीरागुरुकस्तूरी- तिलकरीकाशीपुराधीश्वरी" अन्नदास्त॰। ४काश्मीरदेशभवे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "तेन तेनैव माणिक्यं काश्मीरीव तुरङ्गमी" भा॰वि॰८अ॰। सा च ५गाम्भार्यां भावप्र॰। काश्मीरदेशानां राजा अण्। ६तद्देशराजे। "काश्मीराश्च कुमाराश्च घोरका हंसकायनाः। शिविविगर्त्तयौधेयाः राजन्या मद्रकैकयाः" भा॰ स॰ ५२। काश्मीरोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा॰ अण्। पिता दक्षमेण ७तद्देशवासिनि त्रि॰ "काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारादर्शकास्तथा" भा॰ भी॰ ९अ॰। "शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पत्तिभिः सह" तत्रैव। "शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकः। तावत्काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः" इत्युक्ते ८देशभेदे च। "काश्मीरेष सरो दिव्यं नाम्ना तु हृदमानसम्" सुश्रु॰। काश्मीरमण्डलतीर्थादिकञ्च भा॰व॰,१०अ॰ यथा "एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी। अत्र वै पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः। बद्ध्वात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः। काश्मीरमण्डलञ्चैतत् सर्व्वपुण्यमरिन्दम!। महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह। यत्रोत्तराणां सर्व्वेषामृषीणां नाहुषस्य च। अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत!। एतद्द्वारं महाराज! मानसस्य प्रकाशते। वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम्। एष वातिकखण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रम!। नात्यवर्त्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरञ्च यः। इदमाश्चर्य्यमपरं देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ!। क्षीणे युगे तु कौन्तेय! शर्व्वस्य

सह पार्षदैः। सहोनया च भवति दर्शनं कामरूपिणः। ध्वचित् सरति मन्त्रेव्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम्। यजन्तो याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः। अलोपस्य यत्र सरसि अङ्गानो जितेन्द्रियः। क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः"।

"काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम्। ताः नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्" भा० आनु०२५अ०। काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् टाप्। ८कपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि०। ६ अतिविषायां स्त्री मेदि०।

काश्मीरक त्रि० काश्मीरे भवः मनुष्यस्तत्स्थो वा वुञ्। काश्मीरदेशोद्भवे १मनुष्ये २तत्स्थे च। "ततः काश्मीरकान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः" भा०स० २६अ०।

काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन–ड ७त०। १कुष्ठे (कुड़) २कुङ्कुमभेदे च मेदि०। ३पुष्करमूले विश्वः।

काश्मीरजन्मन् न० काश्मीरे जन्म यस्य। कुङ्कुमभेदे अमरः

काश्मीर्य त्रि० काश्मीरेण निर्वृत्तादि सङ्काशा० चतुरर्थ्यां ण्य। १काश्मीरनिर्वृत्तादौ २कुङ्कुमभेदे न०

काश्य न० कं जलमाश्रयं यस्य कृत्सितं वा आश्यं अश–ण्यत् कश्य + स्वार्थे अण् वा। १मद्ये हेमच०। काश्यां भवः यत्। २काशिराजे पु०। स्वार्थे क। तत्रैव। "शतानीकजयान्तिपेण स्तनयस्तस्य काश्यकः। काश्यकस्य काश्यपः पत्नी राजा दीर्घतपास्तथा" हरिवं० २९अ०।

काश्यप न० काश्यं मद्यं पिबत्यत्र पा–कअर्थे क। मांसे हेमच०। मांसस्य मद्यपानाद्यभिचारात्तथात्वम्। काश्यं राजभेदं पाति नरकात् पा–क। काश्यपस्य नृपस्य २पुत्रभेदे काश्यपकहे उदा०। कश्यपस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। ३कश्यपगोत्रापत्ये पुंस्त्री। ४कणादे मुनौ पु० त्रिका०। ५मृगभेदे पुंस्त्री मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कश्यपस्येदम् अण्। ६कश्यपसम्बन्धिनि त्रि० "एष एव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम्" भाग०३,१५,१श्लो०। स्त्रियां ङीप्। सा च ७पृथिव्याम् स्त्री तस्याः तत्सम्बन्धितया तत्सुतत्वकथा भा० आनु०१५४अ० उक्ता यथा "इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा। अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ। धारिणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः। कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम्। साऽहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम्। अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत्। ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तदा। प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः। रुद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता। धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप!। एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि सततं नृप!। त्रिंशतः काश्यपो राजन्! भूमिरासीदतन्द्रिता। अथागम्य महाराज! नमस्कृत्य च कश्यपम्। पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः"।

८तद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीष् "काश्यपीबालाक्यमाठरीपुत्रात् काश्यपीबालाक्यमाठरीपुत्रः" शत०ब्रा०१४,६,४,३१० ६कश्यपपत्न्यां स्त्री काश्यपेयः। कश्यपगोत्रोत्पन्ने विषचिकित्साभिज्ञे १०ब्राह्मणभेदे पु० तत्कथा भा०आ० ४२अ० यथा

"काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम्। श्रुतं हि तेन तदभूद्यथा तं राजसत्तमम्। तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम्। तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम्। तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन्। तं ददर्श च नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि। गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः। तमब्रवीत् पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुङ्गवम्। क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च कार्य्यं चिकीर्षति। काश्यप उवाच। नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम्। तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति। तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा। पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम्। गच्छामि त्वरितं सौम्य! सद्यः कर्त्तुमपज्वरम्। तक्षक उवाच। अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम्। निवर्त्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम्। काश्यप उवाच। अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपज्वरम्। करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्वितः।

तक्षक उवाच। यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्सितुम्। ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप!। परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च। न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम!। काश्यप उवाच। दश नागेन्द्र! वृक्षं त्वं यद्येतदभिमन्यसे। अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजङ्गम!। सौतिरुवाच। एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना। अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः। स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना। आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः। तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत्। कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ!

जीवयैनं वनस्पतिम्। सौतिरुवाच। भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा। सर्वं भस्म समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत्। विद्याबलं पन्नगेन्द्र! पश्य मेऽद्य वनस्पतौ। अहं सञ्जीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजङ्गम!। ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः। भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत्। अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम्। पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः। तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना। उवाच तक्षको ब्रह्मन्नैतदत्यद्भुतं त्वयि। द्विजेन्द्र! यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा। कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन!। यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात्। अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम्। विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे। घटमानस्य ते विप्र! सिद्धिः संशयिता भवेत्। ततो यशः प्रदीप्तन्ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। निरंशुरिव घर्म्मांशुरन्तर्द्धानमितो व्रजेत्। काश्यप उवाच। धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे देहि भुजङ्गम!। ततोऽहं विनिवर्त्तिष्ये स्वापतेयं प्रगृह्य वै। तक्षक उवाच। यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम्। अहमेव प्रदास्यामि निवर्त्तस्व द्विजोत्तम!। सौतिरुवाच। तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः। प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान्। दिव्यज्ञानात् स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा। क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्त्तत काश्यपः"।

काश्यपनन्दन पु० कश्यपस्यायम् अण् कर्म्म०। १गरुडे २अरुणे ३देवमात्रे च। "इदानीं मेदिनीभागं भवन्तोऽहं सुरर्षभाः!। यस्मिन् देशे करिष्यध्वं यस्मात् काश्यपनन्दनाः" भा०आनु०६६अ०। "मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात् इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश" इत्युपक्रम्य "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः" इत्युक्त्वा सर्व्वेषां सुरासुरादीनां ततउत्पत्त्युक्तेः ४असुरादिषु च। कश्यपशब्दे १८३६पृ० विवृतिः [कश्यपगोत्रापत्ये

काश्यपायन पुंस्त्री० कश्यपस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्।

काश्यपि पु० काश्यपे भवः इञ्। १अरुणे २गरुडे च। तयोः कश्यपेन विनतायामुत्पत्तिकथा च भा० आ० ३१अ० यथा "एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा। विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी। तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः। उपचक्राम भर्त्तारं, तामुवाचाथ कश्यपः। आरम्भः सफलो देवि! भविता यस्त्वयेप्सितः। जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ। तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा। भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ। उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह। धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः। एतौ सर्व्वपतत्त्रिणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः। लोकसम्भावितौ वीरौ कामरूपविहङ्गमौ। शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः। त्वत्सहायौ महावीर्य्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः। नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरन्दरः। व्येतु ते शक्र! सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि। न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः। न चावमान्या दर्पात्ते वाग्वज्रा भृशकोपनाः। एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम्। विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा। जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा। विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः। पतत्त्रिणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत"।

काश्यपिन् पु० भूम्नि। काश्यपेन प्रोक्तमधीयते णिनि। काश्यपप्रोक्तशाखाध्येतृषु।

काश्यपेय पु० कश्यपस्येयम् अण् काश्यपी कश्यपभार्य्या तत्र भवः ढक्। १कश्यपपत्नीजाते सुरासुरादौ। "इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः" भा०आनु० १५०अ०गरुडे च "नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबलः" भा०आ०२३अ०। "काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता" ध्वजपूजामन्त्रः।

काश्यादि पु० छञ्ञिठोः प्रत्यययोः प्रकृतिभूते पाणिन्युक्ते शब्दगणे स च गणः काशि वेदि (चेदि इति वा) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र सधमित्र (आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपद् ऊर्द्ध तत्"। तात्कालिकः।

काश्यायन पुंस्त्री० काश्यस्य काशिराजस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। काशिराजगोत्रापत्ये

काष पु० कष्यतेऽनेन कष--करणे घञ्। १कषपाषाणे (कष्टीपातर) ख्याते प्रस्तरभेदे शब्दचि०। २ऋषिभेदे च

काषाय त्रि० कषायेण रक्तः अण्। कषायेण रक्ते १वस्त्रादौ "यदि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्म-

चो॰ माञ्जिष्ठं क्षत्रियो. हारिद्रं वैश्यः” आश्व॰श्रौ॰ १।१६,६। “कात्यायन्यर्द्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा” अमरः। स्त्रियां ङीप्। तद्वस्त्रस्य रक्तार्थत्वात् एकार्थविशेष्यस्त्रीलिङ्गे शब्दे परे पुंवत्। काषा यी कन्था यस्य काषायकन्थः

काषायण पु॰ अश्वा॰ गणे काशेत्यत्र काषेति पाठे गोत्रापत्ये फञ्। १काषगोत्रापत्ये शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते ऋषिभेदे। “काषायणात् काषायणः” शत ब्रा॰१२,७,२,२७।

काषायवासिक पुंस्त्री काषाये वस्त्रे वासोऽस्यस्य ठन्। कीटभेदे स्त्रियां ङीप्। “सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः” सुश्रु॰। कीटशब्दे विवृतिः।

काषायिन् पु॰ भूम्नि। कषायेण प्रोक्तमधीयते णिनि। कषायर्षिप्रोक्तशाखाध्यायिषु।

काष्ठ न॰ काशत्यनेन काश–कथन् नेट् शस्य च। १अग्न्यादेरिन्धनार्थे दारुणि “ससारमतिशुष्कं यत् सुस्थिमध्ये समेध्यति। मत् काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम् इत्युक्तलक्षणयुक्ते २दारुभेदे च। “काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत” शत॰ब्रा॰३,२,१, “यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ। समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः” भा॰,शा॰,८६४ श्लो॰“तथाज्ञानस्तृणकाष्ठञ्च सर्वं दिष्टवशे स्वां प्रकृतिं भजन्ति” भा॰,आ॰,८६अ॰।

काष्ठक त्रि॰ काष्ठं विद्यतेऽस्य नडादि॰ छ कुक् च बिल्वकादि॰ छमात्रस्य लुक्। काष्ठयुक्ते। २अगुरुचन्दने न शब्दमा॰ तस्य प्रशस्तकाष्ठवत्त्वात् तथात्वम्।

काष्ठकदली स्त्री काष्ठमिव कठिना कदली। (काठकला कदलीभेदे राजनि॰। [ङीप्।

काष्ठकीट पुंस्त्री काष्ठे कीटः। घुणाख्ये कीटे हेम॰स्त्रियां

काष्ठकुट्ट पुंस्त्री॰ काष्ठं कुट्टति कुट्ट–अण् उप॰ स॰। (काठठोकरा)पक्षिभेदे त्रिका॰ स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। [काष्ठमये कुद्दाले अवध्नौ अमरः।

काष्ठकुद्दाल पु॰ काष्ठमयः कुद्दालः। नौकास्थमलघर्षणार्थे

काष्ठजम्बू स्त्री काष्ठप्रधाना जम्बूः। भूमिजम्बूवृक्षे राजनि॰

काष्ठतक्ष पु॰ काष्ठं तक्षति तक्ष–क्विप्। (छुतार)इतिप्रसिद्धे जातिभेदे। शब्दर॰। काष्ठतक्षकोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। काष्ठतक्षणकर्त्तृ मात्रे त्रि॰। स्त्रियां टाप् इति भेदः। [कृमिभेदे हारा॰।

काष्ठतन्तु पु॰ काष्ठे तन्तुरिव दीर्घत्वेनावस्थितत्वात्। काष्ठस्थे

काष्ठदारु पु॰ काष्ठप्रधानो दारुः। देवदारुवृक्षे राजनि॰।

तस्य शाखाबाहुल्ययोगेन काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम्

काष्ठद्रु पु॰ काष्ठप्रधानोद्रुर्वृक्षः। पलाशवृक्षे राजनि॰ तस्य काष्ठतोऽपि पुष्पोद्गमात्तत्प्राधान्यात्तथात्वम्।

काष्ठधात्रीफल न॰ काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम्। आमलकी राजनि॰तत्फलाभ्यन्तरे अष्टेः काष्ठस्येव शुष्कत्वात्तस्य तथात्वम्। [लायाम् राजनि॰।

काष्ठपाटला स्त्री काष्ठमिव कठिना पाटला। सितपाट-

काष्ठमठी स्त्री चु क्रीमठः मठी काष्ठेन निर्म्मिता मठीव। चितायाम् त्रिका॰। तस्याः काष्ठनिर्म्मितत्वु क्रमठाकारत्वात् तथात्वम्।

काष्ठमय त्रि॰काष्ठात्मकं मयट्। १काष्ठात्मके २काष्ठतुल्यकठिन हृदये निर्दये च। “दृश्यन्ते केचिदात्मानि नराः काष्ठमया इव”। भा॰,रा॰,३४४,। [हारा॰

काष्ठमल्ल पुं काष्ठं मल्ल इव यत्र। शवनिर्हारणे यानभेदे

काष्ठमौन न॰ काष्ठमिव मौनम्। इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनरूपे मौने शब्दचि॰

काष्ठलेखक पु॰ काष्ठं लिखति ण्वुल्। घुणाख्ये कीटे।

काष्ठलौहिन् पु॰ काष्ठञ्च लौहञ्च स्तोऽस्य। लौहयुक्ते काष्ठमये मुद्गरे त्रिका॰

काष्ठवल्लिका स्त्री काष्ठमिव शुष्का वल्लिका। कटुकायां (कटकी) ख्याते वल्लीभेदे वैद्यकम् [शारिवाभेदे राजनि॰

काष्ठशारिवा स्त्री काष्ठमिव शुष्का शारिवा। (अनन्तमूल)

काष्ठा स्त्री काश कथन् नेट् शस्य षः। १दिशि। “स राजपत्नीवदनश्च आशु शुक्ल इवोदयः। आकाशम् आशाः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वक्षम्”। २अष्टादशनिमेषात्मके २काले “त्वं मुहूर्त्तस्थितिस्त्वं च लवश्च त्वं पुनः क्षणः“शुक्लत्वं बहुलत्वं च कला काष्ठा त्रुटिस्तथा”भा॰ आ॰२५अ॰।“कलाकाष्ठादिरूपेण परिणाम प्रदायिनि।” देवीमा॰। ३सीमायाम् “परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः” कुमा॰। ४स्थितौ “काष्ठां भगवतोध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः”भाग॰ ३,१,२१, श्लो॰। ५उत्कर्षे च अमरः “काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धम्” कुमारः। काष्ठं प्राधान्येनास्त्यस्याम् अच्। ६दारुहरिद्रायां मेदि॰। ७कश्यपपत्नीभेदे। “अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः” इत्युपक्रम्य “अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः” भाग॰ ६,६,२१, उक्तम्

काष्ठागार न० काष्ठनिर्म्मितमागारम् । (काठेरघर) काष्ठ-निर्म्मिते गृहे त्रिका० ।

काष्ठाम्बुवाहिनी स्त्री काष्ठनिर्म्मिताऽम्बुवाहिनी । (सेँओति) ख्याते द्रोणीकूपे नौकाजलसेचनपात्रभेदे अमरः

काष्ठालुक न० काष्ठमिव कठिनमालुकम् । कन्दभेदे । "कन्दानत ऊर्द्धं वक्ष्यामः विदारिकन्द-शता-वरी-बिस-मृणाल-शृङ्गाटक-कशेरुक-पिण्डालुक-मध्वालुक-हस्त्यालुक काष्ठालुक-शङ्खालुक-रक्तालुकेन्दीवरोत्पल-कन्दप्रभृतीनि । रक्तपित्तहराण्युष्णानि शीतानि मधुराणि च । गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च" सुश्रुतः ।

काष्ठिक त्रि० काष्ठमस्त्यस्य ठन् । बहुकाष्ठयुक्ते वनले देशादौ 'क्षुद्रं काष्ठं ङीप् काष्ठी स्वार्थे क ह्रस्वः टाप् । काष्ठिका क्षुद्रकाष्ठखण्डे स्त्री । "विंशति काष्ठिकाः" भवदेवः

काष्ठिन् त्रि० काष्ठमस्त्यस्य इनि । बहुकाष्ठयुक्ते स्त्रियां ङीप्

काष्ठील पु० काष्ठिना इल्यते इल—क्षेपणे कर्म्मणि घञ् । १राजार्के राजनि० ईषदष्ठीलेव । २कदलीभेदे (काठकला) शब्दचि०

काष्ठेक्षु पु० काष्ठमिव कठिनकाण्ड इक्षुः । इक्षुभेदे सुश्रु० इक्षुशब्दे ९०८पृ०विवृतिः । भावप्र० काण्डेक्षुरिति पाठः ।

काष्ठोदुम्बरिका स्त्री काष्ठप्रधाना उदुम्बरिका । काकोदुम्बरिकायाम् शब्दचि० ।

कास कुत्सित शब्दे (रोगहेतुकशब्दभेदे) भ्वा० आत्म० अक० सेट् । कासते अकासिष्ट कासाम्-बभूव-आस-चक्रे चकासे "अशीतोरावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रं निराकुलः" भट्टिः । "कासाञ्चक्रे कुत्सितशब्दमभिहितवान्" जयम० । "अतऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम् । श्वसिति क्षौति चात्यर्थमत्याध्मति कासते" "स पश्चं कासते शुष्कम्" सुश्रु० । "कासमानश्च तृष्णाभिभूतः" सुश्रु० । अस्य कश्चित् परस्मैपदित्वमिच्छन्ति । "प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः" सुश्रु०कासशब्दे उदा०। क्विप् काः । "यस्त्वं शीतोऽन्योद्यः सह कासा वेपयः" अथ० ५,२२,१०, भावे घञ् । कासः कुत्सितशब्दः "मुञ्च शीर्षक्त्या उत कासएनम्" अथ० १,१२,२

कास त्रि० कस हिंसने कर्त्तरि ण । १हिंसके । कासतेऽनेन कास—करणे घञ् । २रोगभेदे पु० "कुरुथा बलासं कासमुद्युगम्" अथ० ५,२२,११ । तल्लक्षणनिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा

"अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः । उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः । कासस्यापि च ते ज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः । धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च । विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव । प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः । निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषः कासः स विद्वद्भिरुदाहृतस्तु । स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च । पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत् स्यात् । भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्ड्वौ भोज्योपरोधौ गलतालुलेपः । स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि । हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः । प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः । उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः । पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्स पाण्डुः परिदह्यमानः । विलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुगार्त्तः कफपूर्णदेहः । अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन । वक्षोऽतिमात्रं विहतञ्च यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः । विश्लिष्टवक्षाः स नरः सरक्तं ष्ठीवत्यभीक्ष्णं क्षतजः स उक्तः । अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः । रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् । स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् । कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा । सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना । दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना । पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः । पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् । विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् । घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः । कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम् । स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी । शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् । तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति । वृद्धत्वमासाद्य भवन्त्यथो वै यापनमाहुर्भिषजस्तु कासम्" ।

भावप्र० तन्निदानं यथा

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः । क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् । क्षयाय राजयक्ष्मणे । अथ पूर्व्वरूपमाह । पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता । कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते । भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कष्टव्यथा । अथ

वातिकस्य रूपमाह हृच्छङ्खपार्श्वोदरमूर्द्धशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव। शङ्खो ललाटैकदेशः, शुष्कं श्लेष्मादिरहितम्। पैत्तिकस्य रूपमाह उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः। सपाण्डुः, पाण्डुरोगयुक्तः। श्लैष्मिकस्य रूपमाह प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदेत् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन। प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मलिप्तेन मुखेनोपलक्षितः। अभक्तरुक् न भक्ते रुक् रुचिर्यस्य सः कण्डुः कण्ठ एव। क्षतकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः। रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्। अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम्। लक्षणमाह स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः। पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्। कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसेति। क्षयकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह विषमाऽसात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्। घृणिनां विचिकित्सायुक्तानाम्। लक्षणमाह सगात्रशूलज्वरमोहदाहप्राणक्षयश्चोपलभेत् स कासी। शुष्कं विनिष्ठीवति निर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। असाध्यसाध्ययाप्यानाह इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः। एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः। बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात्। न वा कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ सिध्येतां क्षतजक्षयजौ सद्वैद्यः सद्भेषजः सत्परिचारकयुक्तस्य सदातुरस्य जातौ। स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः। स्थविराणां जराकासः वृद्धानां यः कासो भवति स जराकाससंज्ञः स सर्व एव वातजादिरपि याप्यः। त्रीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत्। सर्वोऽपि कास उपेक्षणीयो न भवति। किन्तु शीघ्रं प्रतिकरणीय इत्याह ज्वरारोचकहृद्रोगस्वरभेदक्षयादयः। भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत्”।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्म्मविपाकशब्दे १७६४, पृ० उक्तम्। कं जलमस्यतेऽनेन अस-क्षेपणे करणे घञ् ६त०। २शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच०। तदञ्जनसेवने नेत्राज्जलनिःसारणात्तस्य तथात्वम्।

कासकन्द पु० कासहेतुः कन्दः। कासालौ राजनि०

कासघ्न त्रि० कासं हन्ति हन—हेत्वादौ टक्। कासहरे सुश्रुतोक्ते १विधानभेदे। “प्रायोगिकः स्नेहनीयैरेचनः कासघ्नः वामनीयश्च” इत्युपक्रमे “बृहतीकण्टकारिकातिकटुककासमर्द्दनकुटीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गी-प्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्नैः” (धूमैः)। स्त्रियां ङीप्। सा च २कण्टकार्य्यां स्त्री शब्दच०। “हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं क्षौद्रसंयुतम्। कासघ्नोमोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः” भावप्र०उक्ते ३मोदकभेदे पु०। कासनाशककासहरादयोऽपि। कासरोगनिवारके त्रि० “येन तेन प्रकारेण यासकः कासनाशकः” वैद्यकम् कासहरैश्चेति सुश्रुतः

कासजित् स्त्री कासं जयति जि—क्विप्। १भार्ग्याम् (वामनहाटी) राजनि०। २कासनाशके त्रि०।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नश-णिच्-णिनि ङीप्। कर्कटशृङ्ग्यां रत्नमा०।

कासन्दीवटिका स्त्री वेशवारभेदे राजवल्लभः।

कासमर्द्द पु० कासं मृद्नाति मृद—अण् उप०स०। (काल-कासिन्दा) इति ख्याते वृक्षे तद्गुणाद्युक्तं भावप्र० यथा “कासमर्द्दोऽरिमर्द्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा। कासमर्द्ददलं रुच्यं वृष्यं कासविषास्रनुत्। मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनम्। विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु”। सुश्रुतेऽयं सुरसादिगणे पठितः सुरसादिशब्दे दर्शितः। कस्य जलस्यासेन क्षेपेण मृद्यतेऽसौ मृद—कर्म्मणि घञ्। वेशवारभेदे स च पिष्टजलमिश्रितवस्त्रगालितवेसवारः इति पाकराजेश्वरः।

कासमर्द्दन पुं० कासं मृद्नाति मृद—ल्यु ६त०। पटोले हारा०

कासर पुंस्त्री० के जले आसरति आ+सृ—अच् ७त०। महिषे अमरः तस्य जले सर्वदासरणात्तथात्वं स्त्रियां ङीप्।

कासहन् पुं० कासं हन्ति हन—क्विप्। “कण्टकारीकृतः क्वाथः सकृष्णः सर्वकासहा” इत्युक्ते कासनाशके १क्वाथभेदे

तस्य कासनाशकत्वात् तथात्वम् २कासनाशकमात्रे त्रि०

कासार पु०कस्य जलस्यासारोऽत्र । १सरोवरे विंशत्या रगणै-र्रचिते २दण्डकच्छन्दोभेदे च हस० टी० । ३पक्वान्नभेदे न० भावप्र०

"घृते तस्मे विनिःक्षिप्य कटाहे पाचयेन्नमनाक् । ततस्तत्र विनिःक्षिप्य खण्डं भागसमं पचेत् । ततश्चाक्ष्य तत् पात्रे क्षिप्त्वा सम्यक् सुचिक्कणे । चतुरस्रीकृतं स्यो तत् भवेत् कासारसंज्ञकम् । कासारं रुचिदं श्रेष्ठं नातिरूक्षं गरिष्ठकम् । कुष्ठासकफपित्तघ्नं पित्तघ्नं रुचिकारकम् । प्रक्षिप्य नाणाशृङ्गाटकशेरुकाणां पृथक् पृथक् । नालूकस्य च कर्तव्यं कासारं खण्डसर्पिषा" । [विस्तृतिः ।

कासारि पु० ६त० । कासमर्द्दवृक्षे भावप्र० कासमर्द्दशब्दे

कासालु पु० कासकारी आलुः । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे आलुक-भेदे राजनि०

कासीस न० कासीं कुत्कारं स्यति सो–क । (हिराकस) उपधातुभेदे दन्त्यादयानर्थमित्वे कासीसशब्दे विवृतिः । "कासीसं त्रिफला दन्ती हरितालं सुराष्ट्रजा" सुश्रु० ।

कास्कृति स्त्री० कुत्सिता कृतिः सरणम् । कुत्सितगतौ "न कास्कृत्या ग्रामं प्रविशेत्"गोभि०

कास्तीर न० ईषत्क्षीरमस्यास्ति कोःका नि० सुट् । ईषत्क्षीर-युक्ते नगरभेदे सि०कौ० ।

कास्मर्य्य पु० काश्मर्य्य+पृषो० शस्य सः । गाम्भार्य्याम्

काहका स्त्री काहला+पृषो० लस्य कः । काहलावाद्ये हि-रूपकोषः ।

काहल पुंस्त्री कुत्सितं हलति लिखति हल–अच्, कोः का । १बिडाले २कुक्कुटे, स्त्रियां ङीप् ३शब्दमात्रे पु०४महाढ-क्कायाम्, स्त्री टाप्मेदि० ५धुस्तूराकारे वाद्यशब्दभेदे ६कुत्सितस्वरभेदे स्त्री शब्दच० ७अव्यक्तवाक्ये न० हेमच० । ८शुष्के ९भृशे, १०खले च त्रि० मेदि० ।

काहलापुष्प पु० काहलेव पुष्पमस्य । धुस्तूरे शब्दमा०

काहलि पु० कं सुखमाहलति ददाति आ+हल+इन् ६त० । १शिवे "कल्प्योऽकल्प्यय देहश्च काहलिः सर्वकामदः भा० आनु०१७अ० २तरुण्यां युवत्यां स्त्री ङीप् मेदि० ।

काही स्त्री ईषदाहन्ति आ+हन–ड गौरा० ङीप् । कुटज-वृक्षे राजनि०

कि ज्ञाने जुहो० पर० सक० अनिट् । चिकेति अकैषीत् । चिकाय । वैदिकोऽयं धातुः

किंयु त्रि० किम् इति मान्नावेन मिथोभेदप्रि भेदे काय ततः छन्दसि च । किमिच्छौ "किंयुर्विप्रोमध्योऽभवीति" ऋ० १,२१,४, "किंयुः किमिच्छुः" भा०

किंराजन् पु० कुत्सितो राजा क्षेपार्थत्वात् न टच्समा० । कुत्सिते राजनि । किमः प्रश्नार्थकत्वे तु टच् । किं राज-त्वेव व०व० । किंराजन् निन्दितव्यक्तो देशादौ त्रि०

किंवत् त्रि० किं विद्यतेऽस्य मतुप् मान्तत्वात् मस्य वः । किं-मिच्छे स्त्रियां ङीप् । कस्येव कश्चिदिव वा वर्त्त । किंतरयार्थे प्रश्नार्थे अप्रश्नार्थे च अव्य० ।

किंवदन्ति(न्ती) स्त्री किम्+वद–झिच् वा ङीप् । जनश्रुतौ सत्ये असत्ये वा लोकप्रवादे अमरः । "इति व्याधानां मुखात् किंवदन्ती श्रूयते" हितो० । "अस्ति किलैषा किंवदन्ती–अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समुत्पत्स्यते" प्रबोधच०

किंवा अव्य० किञ्च वा च द्वन्द्वः । १वितर्के २सम्भावनायां ३पक्षान्तरद्योतने च मेदि० पदद्वयमित्यन्ये

किंशारु पु० कुत्सितं शृणाति किम्+शॄ–ञुण् । १धान्या-द्यग्रभागे, अम० "शूर्पशोधितकर्षांकिंशारुकांस्तण्डुलान-सकर्दमैः प्रक्षाल्य" दशकु०२वाणे, २कङ्कपक्षिणि च मेदि० "किञ्जरयोः श्रिणः" उणा० सू० "शृहिंसायाम् दशकु-मारव्याख्यायामुज्ज्वलदत्तोक्तेः" मान्तमव्ययोऽयं शब्दः दन्त्यमध्यपाठः प्रामादिकएव । गतिकारकोपदत्वेन तत्पु० प्रकृतिस्वरः ।

किंशुक पु० किञ्चित् शुकइव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् । १पलाशे अमरः "फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्विश-च्छुकास्यस्मरकिंशुकाशुगाम्" नैष० "किंशुकाशोकबकु-लचूताशोकादिपुष्पितैः" सुश्रुतः "ते (दैत्या) हेमनिष्का-भरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः । निष्पेतुः बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः" भा०व०१५अ०" । अस्य च निर्ग-न्धत्वम् "विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धाइव किंशुकाः" चाणक्यः । फलहीनत्वञ्च"अविज्ञाय फलं योहि कर्म्म-त्वेवानुधावति । स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसे-चकः" रामा० २नन्दिवृक्षे राजनि०

किंशुलक पु० किंशुक+किंशुलुकादीनाम्" पा०नि०लमध्यता । पलाशवृक्षे शब्दर० । अस्य गिरिशब्दे परे दीर्घः । किं-शुलुकागिरिः (पलाशप्रधानपर्व्वतः)

किंशुलुकादि पु०गिरौ परे दीर्घनिमित्ते पा०उक्ते शब्दगणे स च गणः किंशुलुक शाल नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट ।

किंस त्रि० किं स्यति सो–क अवमादि० पूर्व्वपदस्यनिमित्ताद्

न षत्वम् । कुत्‌सितच्छेदके तद्वचे किसेति पाठान्तरम् पृषो० अनुस्वारलोपः । तदर्थे

किंसखि पुंकः कुत्सितः सखा किमःक्षेपार्थत्वात् न टच्‌समा०। कुत्सिते सख्यौ "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा०प्रश्नार्थे किमः टच्‌समा०। किंसखइत्येव ।

किंस्वित् अव्य० द्वन्द्वः । वितर्के गणर० स्थाणुरयं किंस्वित् पुरुषः । स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्यां वितर्कोऽत्र गम्यते ।

किकि पु० कक इन् पृषो० इत्वम् । १नारिकेले राजनि० । किकीतिशब्दकारके २चाषपक्षिणि (स्वर्ण चातक) शब्दमा०।

किकिदिव पु० किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव-क । चाषपक्षिणि । इन् । किकिदिविरप्यत्र शब्दमा० ।

किकिन् पु०किकीतिशब्दोऽस्त्यस्य व्रीह्या० इनि । काषपक्षिणि किकीदिविरिति पदद्वयम् अमरव्याख्याने चीरस्वामी।

किकिर त्रि० कृ—घञर्थे कर्मणि क वेदे पृषो० आदौ कारागमः । कीर्णे "आ विश्व किकिरा कृणु पत्नीनाम्" ऋ० ६।५३।७। "किकिरा कीर्णानि" भा०सुपां सुलु गित्यादि ना न्नात् । एतेन किकिराभ्रात्कल्पनं चिन्त्यम् ।

किकीदि(दी)वि पु० किकीतिशब्देन दीव्यति दिव-इन् एण,०कृत्०किकीदीवीति निर्देशात् नि०दीर्घः । चापे सि० कौ० अत्र पर्य्यान्तरपटवोर्ह्रस्वदीर्घविनिमये किकिदीविरित्यपि तत्रैव सि० कौ० । "साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना" ऋ०१०,९७,१३ ।

किकिट त्रि० शब्दिते । "किकिकटाकारेण षाभ्याः पशवो-भवन्ति "तैत्ति० सं०

किक्किश पु०सुश्रुतोक्ते दैहिके क्रमिभेदे ।"केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा" क्रमिशब्दे विवृतिः

किक्किसाद पु० "राजिमन्तस्तु" इत्युपक्रमे "गोधूमकः किक्किसाद इति सुश्रुतोक्ते सर्पभेदे । सर्पशब्दे विवृतिः

किखि पु०स्त्री० (ख्याँक शेयालि) शृगालभेदे त्रिका०

किङ्कणी स्त्री किञ्चित्कणति कण—शब्दे इन् ङीप् । क्षुद्रघण्टिकायां हेमच०

किङ्कर त्रि० किञ्चित् करोति अच् । १दासे सेवके स्त्रियान्तु टाप् । किङ्करस्य पत्नी ङीष् । २किङ्करी दासपत्न्याम् स्त्री "अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः" रघुः । "विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्योभूपस्य भूमिप ! । सर्वेषां किङ्करः शूद्रो ब्राह्मणस्य विशेषतः" पुरा० । किङ्करस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् । कैङ्करायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।

किङ्कल पु०वातरतवंशस्थे नृपभेदे ।"भजमानस्य निम्लोचिः किङ्कणस्तरेव च"भाग०९,२४,५, नडादौ किङ्कलेति वा पाठः ततो गोत्रापत्ये फक् । काङ्कलायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

किङ्किणी स्त्री किङ्कणी+पृषो०इत्वम् । १क्षुद्रघण्टिकायाम् अम० । तदाकारफले २विकङ्कतवृक्षे राजनि० "रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि । हंसवर्णैर्हयैर्युक्तेन किङ्किणीजालमालिना:" भा०आ०२२०अ० "सौभाग्यं महदाप्नोति किङ्किणीं प्रददद्धरेः" विष्णु ध०पु० "भग्नं भीमेन मरुता भवतोरथकेतनम् । पातितं किङ्किणीजालम्" वेणी० । ३अम्लरसायां द्राक्षायां "रुद्रभरः जलजम्बू द्वे हलायुधः "कटफलं किङ्किणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च" हारी०। कंशब्दः किण इव यस्यां स्तुतौ गौरा०ङीष् । तन्त्रसारोक्ते ५देवीस्तुतिभेदे सा च "किं किं दुःखं सकलजननि ! क्षीयते न स्मृतायाम्" इत्यादिस्तुतिः ।

किङ्किणीका स्त्री कण—शब्दे ईकन् प्रकृतेः किङ्किणादेशः । क्षुद्रघण्टिकायाम् । "तमुवाह वाहः सशब्दचामीरकिङ्किणीकः" कुमा० । अभूमिपालान् भोजान् स्वामातिष्ठत् किङ्किणीकिनः हरिव० ३८ । अस्य पुंस्त्वमपि "किङ्किणीकविभूषितान्"

किङ्किणीकाश्रम पुंन० भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे । "वैमानिकस्तु शत्र किङ्किणीकाश्रमे तथा निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते" भा०अनु०२५अ० ।

किङ्किर पुंस्त्री किञ्चित् किरति वियोगिनं रागाय वा कृ-क । १भ्रमरे २कोकिले ३अश्वे च सारस्वतः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ३कामे पु०४गजकुम्भे न०५रक्तवर्णे पु०६तद्वति त्रि०

किङ्किरात पुं० किङ्किरं रक्तवर्णमतति अत—अण् । अशोकवृक्षे जटा०भरतमितशिरः"शेखरैः किङ्किरातैः" रत्ना० ।

किङ्किराल पु० किङ्किराय रक्ततायै अलति कार्थ्योऽति अल—अच् शत० । बर्बूरे वैद्य० तस्य निर्यासयोगेन वस्त्रादीनां स्थिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम् ।

किङ्किरिन् पु० किङ्कर+इनि । (वइँच)विकङ्कतवृक्षे जटा०

किङ्किल अव्य० किम्+किल+द्वन्द्वः । "किङ्किलेति कोपाश्रद्धयोः"गणरत्नोक्ते १कोपे २अश्रद्धायाञ्च । "न मर्षये न श्रद्दधे किङ्किल भवान् वृषलं याजयेत्" भवत्कर्त्तृकं शूद्रयाजनं कोपविषय. अश्रद्धाविषयश्च । तदर्थक किङ्किलशब्दयोगे लिङ् ।

किञ्च अव्य० किञ्च च च द्व० । १आरम्भे,२समुच्चये,३साकल्ये, ४सम्भावनायाञ्च मेदि० ५अवान्तरे जटा०

किञ्चन अव्य० किम्+चन द्वन्द्व० पदद्वयमित्यन्ये । १कत्साकल्ये,

१अल्पे च किम्+चन—अच्। २हस्तिकर्णपलाशे पु० शब्दरत्ना० "अत्याकल्ये तु किञ्चन" इत्यमरोक्तेः चनेति भिन्नं पदम् अतएव मयू० अकिञ्चनशब्दो-निपातितः।

किञ्चित् अव्य०किम्+चित् किञ्च चिञ्च समा० वा।१अत्याकल्ये, २अल्पे च राजनि०। अस्य पदद्वयत्वमते १अकिञ्चित्कर इत्यादौ मयूरव्यंसकेति समास इति बोध्यम्। इदन्तया निर्दिष्टमशक्यत्वमेव किञ्चित्त्वम्। "क्रमेण किञ्चित् प्रतिपद्य मूर्द्धः" रघुः "किञ्चित् प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः"। "आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्" कुमा०।

किञ्चुलुक पु० किञ्चित् चुलुम्पति चोषः चुलुम्प-ड संज्ञायां कन्। (केंचो) महीलताख्ये कीटभेदे अम० टीका० किञ्चिलिकोऽप्यत्र अमरटी०। [किञ्चानशब्दे दृश्यम्।

किञ्जय्य न० किञ्चिज्जय्यं यत्र। मा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे

किञ्जल न० किञ्चित् जलमत्र। पद्मादेः केशरे शब्दर० पृषो० सलोपे" किञ्जलमप्यत्र राजनि०।

किञ्जल्क पु०किञ्चित् जलति जल-अपवारणे क तस्य नेत्त्वम्। पुष्पादेः १केशरे,२पुष्परेणौ,३नागकेशरे च मेदि० पद्ममध्यस्थे केशाकारे पदार्थे।"केचित् किञ्जल्कसङ्काशाः केचित् पीताः पयोधराः"भा०व०१८८अ०। "पद्मोदरच्युतरजः किञ्जल्कारुणतां गतः" भा०व०१५८अ० "किञ्जल्किनीं ददौ चाब्धिर्मालामम्लानपङ्कजाम्" देवीमा० अमरे पुंस्त्वं जटाधरे क्लीवतेत्युभयलिङ्गता। तद्गुणादिकं भावप्र० उक्तं "किञ्जल्कः शीतलोरूक्षः कषायो ग्राहकोऽपि सः। कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित्" तत्र पुष्पकेशरे "हिरण्मयजोधाजयेयुः यज्ञकिञ्जल्काः शतपुष्करा होतुः"आ०श्रौ० ९.४.५ "यज्ञैः शतकिञ्जल्काः शतकेशरा" होतुः स्रजःकार्याः नारा०

किट गतौ सक० भये अक० भ्वा०पर० सेट्। केटति अकेटीत् चिकेट प्रनिकटति।

किटकिटाय किटकिटेत्यव्यक्तशब्दकरणे डाच्-क्यच्-नामधातुः किटकिटायते अकिटकिटायीत् "दन्तान् किटकिटायते उद्धताक्षोजिह्वां खादति" सुश्रुतः

किटि पु० किट—गतौ इन् किच्च। शूकरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् वा ङीप्

किटिभ पु० किटिरिव भाति कृष्णत्वात् भा—क।१क्षेत्रकीटे (उकुण) हेम०। २सर्पदंशनोपद्रवभेदे न०सुश्रु०। "द्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः"।"पित्तकोपचयशोषाः विसर्पाः किटिभानि च। पर्वभेदोऽङ्गसादोश्वरोमूर्च्छा च दारुणाः। दौर्बल्यमरुचिश्वासोवमथुर्लोमहर्षणम्। "दृष्टरूपं समासोक्तमेतञ्च व्यासतः शृणु" सुश्रु०। तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा। "यत् स्नावि वृत्तं घनमुग्रकण्डु तत् स्निग्धकृष्णं किटिभं वदन्ति"

किट्ट न० किट-क्त नि० इडभावः। १धातूनां मले, २तैलादाधोभागस्थे मले च"पृथक् किट्टं पृथङ्मलम्" योगार्णवः। "आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः। शिराभि स्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात्। शेषं किञ्चित्, च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते" भावप्र०।

किट्टवर्जित न० १त०। शुक्रे चरमधातौ यथा च तस्य पाके किञ्चित् मलशून्यत्वं तथोक्तं भावप्र० तच्च अङ्कुरशब्दे ५६०पृ०उक्तम्।

किट्टाल पु० किट्टमालाति आ+ला-क। १ताम्रकलशे किट्टरूपेण अलति पर्याप्नोति अल-अच्। २लौहमले मेदि०

किण पु० कण गतौ अच् पृषो० अत इत्त्वम्। (घेटा)। (कड़ा)१शुष्कव्रणे, २मांसग्रन्थौ, ३घर्षणजे चिह्ने च। "ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन" रघुः "कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संवधाहतः" भा०व० १४४अ०। [शब्दर०

किणि स्त्री किणाय तच्चिह्नत्वाय प्रभवति वा० इन्। अपामार्गे

किणिही स्त्री किण-अस्त्यर्थे इनि किणिनो व्रणान् हन्ति हन-ड गौ० ङीष्। अपामार्गे अमरः। "इङ्गुदी-किणिही-दन्ती-सरला-देवदारुभिः" सुश्रु०

किण्व न० उल्वादि० नि०। १सुरावीजे २ पापे च मेदि० सुरावीजद्रव्यभेदश्च नानाविधः सौत्रामणीशब्दे वक्ष्यते, भावप्र० "सुरावीजन्तु किण्वकम्" इति परिभाष्य"सुरावीजं यवगोधूमतण्डुलादि" इति व्याख्यातं सुश्रुते तु कल्कस्य तण्डुलादितो भिन्नत्वेन निर्देशः कृतः यथा "वैरेचनिकमूलानां क्वाथे मासान् सुभावितान्। सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान्। अवक्षुद्यैकतः पिष्टकान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान्। शालितण्डुल चूर्णञ्च तत्कषायोपसाधितम्। तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान्। क्वाथोदकार्थे काथञ्च दद्यात्तत्रस्थमेकतः। निदध्यात्तस्य तान्तु सुरां जातरसां पिबेत्" "किण्वादिभ्योमदशक्तिवत्" सां०सू०। अयं शब्द पु० न० इति भरतः। तत्र कितम् अपूपा० यत् ञ वा किण्व्य किण्वीव तद्वाधने दृश्ये लिं०

कित संशये रोगापनयने च भ्वा०पर०सक० सेट् एतदर्थे स्वार्थे सन्। चिकित्सति अचिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्सितुम् चिकित्सितः। वासे अक० न सन् इच्छायां सक० न सन्। केतति अकेतीत्। केतनं केतुः

कित ज्ञाने जुहो०पर०सक० सेट् वैदिकोऽयम्। चिकेत्ति अकेतीत्। "यं नोअचिकेत् चित्रभानो" ऋ०१०.५१.२,

कित पु० कित—क। १ ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ्। कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

कितव पु० कि—भावे—क्त कितेन वाति वा—क। १द्यूतकारके २धूर्त्ते च अमरः ३वञ्चके, ४खले,च त्रि० मेदि० ५चोरनामकगन्धद्रव्ये, पु० शब्दरत्ना०। "जाया पितेव कितवं शशास" ऋ० २,२९,५। द्यूतकारके "कितवासस्तैर्दिव्यास समनि" अथ० ७.५.१, "स्तेनाः साहसिकाधूर्त्ताः कितवा योभकाश्च ये। असत्यागाश्च ते दृष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते" नारदः। "कितवाद्यूतकराः" रघु०। द्यूते विशेषः या०मिता० दर्शितो यथा "द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि" या० "द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारस्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः न पुनः श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति। साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्य्याः न तत्र स्त्रीबालकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति। किञ्चित् द्यूतविशेषमुद्दिश्याह" मि० "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" या० "कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्। नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत" इति। यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा। तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षमभिकर्हितद्यूतविषयतया च योज्यानि" मि० किञ्च "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या०। "यत्पूर्वोक्तं द्यूतं तदेकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम्। राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपप्रयोजनाच्च प्रायशः चौर्य्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यम्" मिता०। "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवात् इतराद्दशकं शतम्" या०। "यदाऽश्रौषं वाससां तत्र राशिं समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" भा० आ०१अ०। कितवस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०फञ्। कैतवायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री। उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। कितवीय तन्निकृष्टदेशादौ अनन्तरापत्ये तिका० फिञ्। कैतवायनि तदपत्ये पुंस्त्री० तैकायनि शब्देन द्वन्द्वे फिञो लुक्, बहुत्वे। तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः,। अस्य व्याघ्रादि०उपमितसमासः। कितवधूर्त्तः। शौण्डा०७त०। अक्षकितवः। वञ्चके "तव कितव! किमाहितैर्वृथा नः" माघः ६रोचननामगन्धद्रव्ये राजनि०। [कीटभेदे त्रिका०

किन्तनु पु० का कुत्सिता तनुरस्य। (माकडसा) ख्याते

किन्तमाम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+बहूनां मध्ये एकस्यातिशये तमप् आमु। बहुषु मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते

किन्तराम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमु। द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते।

किन्तु अव्य० किञ्च तु च द्व०। १पूर्ववाक्यसङ्कोचज्ञापने. २प्रागुक्तविरुद्धार्थे. ३किंपुनरित्यर्थे च मेदि०।

किन्तुघ्न पु० तिथ्यर्द्धरूपकरणभेदे करणशब्दे विवृतिः

किन्दत पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे "किन्दतं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च। गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह!" भा०व०८३०अ०।

किन्दम पु० ऋषिभेदे सहि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगबुद्ध्या हतः। तत्कथा भा० आ० ११८अ० यथा "राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते। चरन् मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयुग्मकम्। ततस्तां च मृगीं तं च रुक्मपुङ्खैः सपत्रिभिः। निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः। स च राजन्! महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः। भार्य्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः" इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति तच्छूरविवदस्य तस्य शापदानमुक्तं तत्रैव यथा "मृग उवाच। नाहं घ्नन्तं मृगान् राजन्! विगर्हे चात्मकारणात्। मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यानृशंसतः। सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा। को हि विद्वान् मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने। अस्यां मृग्याञ्च राजेन्द्र! हर्षान्मैथुनमाचरम्। पुरुषार्थफलं कर्त्तुं तत्त्वया विफलीकृतम्। पौरवाणां महाराज! तेषामक्लिष्टकर्मणाम्। वंशे जातस्य कौरव्य! नानुरूपमिदन्तव। नृशंसं कर्म सुमहत् सर्वलोकविगर्हितम्। अस्वर्ग्यमयशस्यञ्चाप्यधर्मिष्ठञ्च

भारत ! । स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्म्मार्थतत्त्ववित् । नार्हस्त्वं सुरसङ्काश ! कर्त्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् । त्वया नृशंसकर्त्तारः पापाचाराश्च मानवाः । निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ ! त्रिवर्गपरिवर्ज्जिताः । किं कृतं ते नरश्रेष्ठ ! मामिहानागसं घ्नता । मुनिं मूलफलाहारं मृगवेशधरं नृप ! । वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् । त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यहं शपे । द्वयोर्नृशंसकर्त्तारमवशं काममोहितम् । जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति । अहं किमिन्दमो नाम तपसा भावितो मुनिः । व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् । मृगो भूत्वा मृगैः सार्द्धं चरामि गहने वने । न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः । मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् । अस्य तु त्वं फलं मूढ ! प्राप्स्यसीदृशमेव हि । प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः । त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि । अन्तकाले हि संवासं यया गन्तासि कान्तया । प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्व्वभूतदुरत्ययम् । भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ ! सैव त्वामनुगमिष्यति । वर्त्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया । तथा त्वाञ्च सुखं प्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति” । [तदपत्ये पुंस्त्री०

किन्दर्भ पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् विदा० अञ् । कैन्दर्भ

किन्दान न० किञ्चिदपि दानमावश्यकं यत्र । भारतप्रसिद्धे सरकतीर्थस्थे तीर्थभेदे सरकमुपक्रम्य “किन्दाने च नरः स्नात्वा किञ्जप्ये च महीपते ! । अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यञ्च भारत !” भा०,व०,८३अ० ।

किन्दास पुं कः कुत्सितो दासः । निन्दिते दासे ततः अनार्षत्वात् अपत्ये विदा० अञ् । कैन्दास तदपत्ये पुंस्त्री० ।

किन्धिन् पुं कुत्सिता धीरस्यस्य व्रीह्या०इनि । अश्वे त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

किन्नर पुंस्त्री कः कुत्सितो नरः तुरङ्गवदनत्वात् । देवयोनिभेदे स च पुलस्त्यर्षिपुत्रभेदः । “राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा । यक्षाश्च मनुजव्याघ्र ! पुत्रास्तस्य च धीमतः” भा० आ० ६६अ० । “किन्नरान् वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान्” मनुः स्त्रियां ङीप् । “ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च” रामा० । “किञ्चित्कणत्किन्नरमध्युवास” “उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणाम्” कुमा० । “किमिदं किन्नरकण्ठि ! सुप्यते” रघुः । २यक्षभेदे च किम्पुरुषशब्दे विवृतिः ३अर्हदुपासकभेदे हेम० ।

किन्नरेश पुं ६त० । कुवेरे तस्य तदधिपत्वकथा काशी० ख० १२अ० यथा “वरं ददामि ते वत्स ! तपसाऽनेन तोषितः । निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानामपीश्वरः । यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत ! । पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्व्वेषां धनदो भव” किन्नरेश्वरादयोऽप्यत्र

किन्नु अव्य० किञ्च नु च द्व० । १प्रश्ने, २वितर्के ३साहश्ये ४स्थाने च जटाधरः पदद्वयमित्येके ।

किप्य पु० सुश्रुतोक्ते पुरीषजे क्रिमिभेदे । “अयवा विपवाः किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा । चुरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैते पुरीषजाः” सुश्रु० ।

किम् त्रि० कु-बाहु० डिमु । १कुत्सिते २जिज्ञासिते ३वितर्कविषये । ४कुत्सायां ५गर्हणे ६वितर्के ७प्रश्ने ८साहश्ये, (प्रकारे) ९करणे च अव्य०जटा० १०ईषदर्थे ११अतिशये गणरत्नम् । तत्र त्रिलिङ्गस्य सर्व्वनामता के कस्मै इत्यादि “के यूयं स्थल एव संप्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः” सा०द० । “कस्मै नाथ ! समर्पये करकृतं व्योमान्तमालम्बसे” उद्भटः । “कोऽयं नैव भवति कविता कामिनी कौतुकाय” प्रसन्नरा० । “कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति” पञ्चतन्त्रम् । “कश्चित् खलु विज्ञाते सर्व्वं विज्ञातं भवति” मुण्डकश्रुतिः । निन्दितार्थे किंराजा किङ्गौः इत्यादि । “किंराजा यो न रक्षति” “स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्” किरा० इत्यादि तत्र ईषदर्थे न किमप्यस्यास्ति । किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः । अतिशये किमप्येष प्रगल्भसे अतिशयितं प्रगल्भसे इत्यर्थः । अव्ययस्य प्रश्ने “किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते” रघुः तत्र किंशब्दशक्तिबोधादिप्रकारो गदाधरेण शक्तिवादे दर्शितो यथा ।

“किंपदस्य जिज्ञासिते शक्तिः एतदेव स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय किंपदघटितप्रश्नवाक्यं प्रयुज्यते । तत्रोद्देश्यवाचकिंपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं उपस्थाप्यतावच्छेदकत्वात्तदुपलक्षणतयानुगमकं शाब्दबोधे तदभावात् । एवञ्च कः पचतीत्यतः पाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो धर्मस्तद्वान् पचतीत्याकारोऽन्वयबोधः प्रतिपाद्यते किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितपाककृतित्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानं भवत्वित्याकारिकाया जिज्ञासायास्तादृशबोधविषयकतया

तादृशेच्छाविषयीभूतज्ञानजनकाद्ब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यात्तन्निवृत्तिरिति तादृशप्रश्नानन्तरं तथैवोत्तरं प्रयुज्यते । न चैवं प्रमेयः पचतीत्युत्तरवाक्यमेव कथं तादृशप्रश्नानन्तरं न प्रयुज्यते तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेच्छाविषयत्वादिति वाच्यं जिज्ञासाविषयीभूतस्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यविधेयस्य वृत्तिधर्मावच्छिन्नस्यैव तादृशकिंपदस्य शक्त्युपगमात् । अभेदेन स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्तरसमभिव्याहृतकिंपदस्य शक्यतावच्छेदकगर्भे च स्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मस्य वृत्तित्वमपि धर्म्मांशे विशेषणं देयमतः को ब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्तरस्थलेऽपि पचतीत्यादिकमुत्तरवाक्यं प्रयुज्यते नतु मनुष्यः पचतीत्यादिकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नोद्देश्यकत्वेन ज्ञानविषयेच्छायास्तत्राप्रतीतेः एवं यत्रोद्देश्यतावच्छेदके किंपदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतापन्नतदन्वयितावच्छेदकधर्मस्य वृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकारज्ञानगोचरेच्छा किंपदेन बोध्यतेऽतः कति घटाः सन्तीत्यादौ कतिप्रत्ययार्थे संख्यादौ किंपदार्थस्य जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयात् संख्यात्वस्य वृत्तिदशत्वत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकबोधजनकं दशसंख्याका घटाः सन्तीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते । यत्रोद्देश्यतावच्छेदकीभूतविभक्त्यादर्थे भेदेन किंपदार्थान्वयः कस्य पत्रः सुन्दर इत्यादौ तत्र यादृशसम्बन्धेन यदवच्छिन्ने यदन्वयस्तत्र तादृशसम्बन्धेन विशेषधर्मावच्छिन्नविशेषिततदवच्छिन्ननिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकताकप्रकारविधेयज्ञानगोचरेच्छा प्रतीयते एवं विधेयवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो विशेषधर्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिरित्ययं क इत्यादौ इदन्त्वावच्छिन्नांशे विधेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्मवानित्याकारकोऽन्वयबोधः । तेन तद्विषयकजिज्ञासाजनकज्ञानजनकं चायं ब्राह्मण इत्याद्युत्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते । एवं यत्र वैधेये विधेयतावच्छेदके वा किंपदार्थस्य तदवच्छेदकधर्मस्याभेदेन वान्वयः इदं किम् इदं किंधनं भवतः कति पुत्राः भवान् कस्य पुत्र इत्यादौ रीतिः पर्व्ववदूहनीया “किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुखं किमब्जे किं मीनौ किमु मदनबाणौ किमु दृशौ । कटौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमबला” इत्यादावव्ययकिमो वाशब्दस्येव वितर्कोऽर्थः । वितर्कश्च प्रयोक्तुः सम्भावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य च विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेष्ये प्रकारितासम्बन्धेन तत्र च विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः नामार्थनाव्ययार्थस्य भेदान्वयेऽविरोधात् । यत्र विशेषणवाचकमपि प्रथमान्तं तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितासंसर्गः यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया स्वार्थबोधकं विभक्त्यन्तं, यत्र किंपदासत्त्वे तादृशविभक्त्यन्तसमुदायार्थस्य विशेष्ये यादृशसम्बन्धेनान्वयस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव तादृशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गोऽतः किमिन्दुरित्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिका धनमिदं किं चैत्रस्येत्यादावाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रस्वत्वादिप्रकारिका सम्भावना नियमतः प्रतीयते किमिन्दुरित्यादौ सम्भावनाबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाह्लादकत्वादिप्रतीतिस्त्वार्थी । कुत्सार्थकमपि क्वचित्किंपदं यथा किम्पुरित्यादौ ।”

किमिच्छक त्रि० किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छति पृषो० । किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारके भोजनाद्यर्थमाह्वानाय नियुक्ते भृत्यादौ । “कुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा । गोभिश्चैव राजेन्द्र ! विविधैश्च किमिच्छकैः” भा० शा० ३८ “किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारकैर्भृत्यैर्विविधैर्गोरत्नादिभिर्मिमन्त्रयद्भिः” नीलक०। किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं कार्य्यते प्राक्यतेऽत्र पृषो०। २मार्कण्डेयपुराणोक्ते व्रतभेदे पु० तद्व्रते हि “पुरोहितस्य वीराया-(तन्नामराजमहिष्याः) वदतोऽर्थिजनं प्रति । कः किमिच्छति दुःसाध्यम् कार्य्यं किंसाध्यतामिति । करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता । राजपत्न्योऽप्यथैतत्तु श्रुत्वा पौरोहितं वचः । प्रत्युवाचार्थिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान् । मया साध्यं शरीरेण कार्य्यं किञ्चित् ब्रवीतु मे । मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता । शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र वै । किमिच्छथ ददाम्येवं क्रियमाणे किमिच्छके” अर्थिनोऽभिलाषानुरूपदानार्थं वेच्छाप्रश्नपूर्व्वकं तद्दानं विहितमिति तस्य तथात्वम् । ३इच्छाविषयप्रश्नपूर्व्वकेष्टेच्छानुरूपदेयमात्रेऽपि “प्रतिश्रयान् सभाः कूपान् प्रपाः पुष्करिणीस्तथा । नैत्यकानि च सर्व्वाणि किमिच्छकमतीव च” भा०शा०६६८५ श्लो०

किमीदिन् त्रि० किमिदानीमिति चरति किम्+इदानी-

म+इनि पृषो०। किमिदानीमित्येवं चरणशीले पिशुनेखले "इमे भवन्तमनवायं किमीदिने" ऋ०७,१०४,२, "किमीदिने किमिदानीमितिचरते पिशुनाय" भा० "विलुपन्तु यातुधाना अत्रिणो ये किमीदिनः" अथ०१,७,३,

किमु अव्य० कै–डिमु। १प्रश्ने, २निषेधे, ३वितर्के, ४निन्दायाञ्च मेदि० "किमु भीरुररार्यसे" भट्टिः

किमुत अव्य० किञ्च उत च द्व०। १प्रश्ने, २वितर्के३विकल्पे, ४अतिशये च। कैमुतिकन्यायः तस्य शब्दद्वयात्मकत्वे तत्स्यादिति बोध्यम् "आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमुत च" हेम० किमु–उत इति छेदः तेन किमुते त्येकशब्दकल्पनं चिन्त्यम

किम्पच त्रि० किं पचति पच–अच्। कृपणे रायमु०। सहि आत्मोदरपूर्त्तिसमर्थमात्रं पचति नागन्तुकातिथ्योदानपर्य्याप्तम्। इति तस्य तथात्वम्।

किम्पचान त्रि० किम्+पच आनच्। आत्मोदरपूर्त्तिमात्रपर्य्याप्तपाककर्त्तरि कृपणे अमरः। [लतायां रत्नमा०

किम्पाक पु० कुत्सितः पाकोयस्य। (माकाल) महाकाल

किम्पुना स्त्री भा०प्रसिद्धे नदीभेदे "किम्पुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी" भा०स०६ यदुवससभावर्ण्णने। "वितस्ताञ्च महाभाग! कावेरीञ्च महानदीम्। शोणञ्च पुरुषव्याघ्र! विशल्यां किम्पुनामपि" भा०व०१८८अ०

किम्पु(म्पू)रुष पु० कुत्सितः पु(पू)रुषः। देवयोनिभेदे देवगायके अमरः। स च अश्वाकारजघनः नराकारमुखः। किन्नरस्तु अश्वाकारवदनः नराकारजघन इति तयोर्भेदः। अतएव "राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा" इति पुलस्त्यस्य वंशमुक्त्वा "पुलहस्य सुताः राजन्! शलभाश्च प्रकीर्त्तिताः। सिंहाः किम्पुरुषा व्याघ्रा यक्षाईहामृगास्तथा" भा० आ०६६अ० पुलहवंशे किम्पुरुषस्य कीर्त्तनम्। अतएव भाग० ८,२०,१३, "मेदुर्मृदुन्द्भयः सहस्रशोमत्स्यं किम्पूरुषकिन्नराजगुः"। तयोर्भेदेन निर्द्देशः। "स यं पुरुषमालभत स किम्पुरुषोऽभवत्" शत०ब्रा० १,२,३,९, किंपुरुषावासे २वर्षभेदे। कुत्सितपुरुषत्वसाम्यात् परस्परमभेदाभिप्रायेण उभयोरप्यभयपरता तेन क्वचित् किन्नरवर्षमित्युच्यते क्वचिञ्च किम्पुरुषवर्षम् इति। तदधिष्ठानदेशभेदश्च वर्षभेदः स च "किंनरवर्षमतो हरिवर्षमिति विभज्य" "माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत् तत्तु भद्रतुरगं (सुखेन तुरगतत्वम्) जगुर्बुधाः" सि०शि०उक्तः भाग०५,१९, "किम्पुरुषे वर्षे इत्युक्रम्। "देशं किम्पुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम्" भा०स०२७अ०। "द्रुमः किंपुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्" भा० स०१०अ०। "काश्मीरराजो गोमर्द्दः कद्रुणाधिपतिस्तथा। द्रुमः किम्पुरुषस्यैव पर्व्वतीयोऽनामयः" हरिवं०९२अ०।

"प्रियासखं किम्पुरुषञ्च पुम्वे" "यदृच्छया" किम्पुरुषाङ्गनानाम्" कुमा०। [राजनि च।

किम्पुरुषेश्वर पु० ६त० १कुवेरे किम्पुरुषवर्षेश्वरे २द्रुमाभिधे-

किम्भरा स्त्री किञ्चित् बिभर्त्ति भृ–अच्। नलीनामगन्धद्रव्ये शब्दच०

कियत् त्रि० किम्+परिमाणे,वतुप् किमः क्यादेशः वस्य यः। किंपरिमाणे"गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा,, सा० द०, "मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः प्रियःकियद्दूरमिति त्वयोदिते" "भवेदमीभिः कमलोदयः कियान्" नैष०, स्त्रियां ङीप् "निपिबति यदि मूर्त्तिशिखा पटे स्खलति सा कियतीमिव न व्यथाम्" नैष०।

कियदेतिका स्त्री कियत् एतत् आरभ्यमाणं करोति णिच् डिदत्वे टिलोपे ण्वुल्। उद्योगे उत्साहे हेम०। त्रिका० कियेतदकेति पाठः प्रामादिकः।

कियाम्बु त्रि० कियदम्बु यत्र वेदे पृषो०तोलोपः। किंप्रमाणाम्बुयुक्ते "कियाम्बत्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा" ऋ० १०,१६,१३।

कियाह पु० रक्तवर्णे अश्वे हेमच०।

कियेधास् अव्य०कियत्प्रकारे इत्यर्थे निरु६ २०"हन्ताय वज्रमीशानः कियेधाः,,ऋ०,१,६१,१२,"कियेधाः कियद्धा इति" भा०।

किर पु०स्त्री कॄ–क। १शूकरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २विक्षेपकमात्रे त्रि०। कीर्य्यतेऽत्र आधारे कॄ–घञर्थे क। ३अवकरविक्षेपदेशे पर्य्यन्तभूमौ। किरातः

किरक पु० स्वल्पः किरः अल्पे कन्।१यालग्राकरे२लेखके च त्रिका०

किरण पु० कीर्य्यते परितः कॄ–कर्म्मणि क्यु। सूर्य्यादेः रश्मौ "स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः" रघुः "एकोहि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः" कुमा०। ततः चरीहृत्या० चतुरर्थ्यां वुञ्। कैरणक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० [कारा०।

किरणमालिन् पु० किरणानां मालाऽस्त्यस्य इनि। सूर्य्ये

किराटिका स्त्री० किरे पर्य्यन्त भूमौ अटति अट–ण्वुल्। पर्य्यन्त भूमिचारिण्यां शारिकायां पक्षिणाम् शब्दचि०

किरात पुंस्त्री किरमवस्करादेर्निःक्षेपस्थानं पर्य्यन्तभूमिमतति अत–अच् उप॰स॰। १नीचजातिभेदे स च अवस्करनिःक्षेपस्थानपर्य्यन्तदेशाश्रयः षष्ठाधार्दः। जातिशब्दे विवृतिः। "तमकुसुमं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!। किरातदेशो विज्ञेयो विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते" इति शक्तिसङ्गमोक्ते २देशभेदे प॰ भूम्नि। वृहत्सं॰कूर्म्मविभागे ३ऐशान्युक्ते ३देशभेदे च "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्येत्युपक्रमे "वनराष्ट्रकिरातचीनकौणिन्दाः" इत्युक्तम् तद्देशानां राजा अण्। कैरात तद्देशभूपे बहुषु अणो लुक्। किराताः। ते च क्रमशो वेदानध्ययनादिना वृषलत्वमाप्ता यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च"। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीना किराताः दरदाः खशाः" इति। जातौ स्त्रियां ङीष्। ४मनुष्यभेदे पुंस्त्री॰ "किरातस्तथा स्त्रियां चामरग्राहिण्यां मनुष्यजात्यन्तरे द्वयोः" केशवोक्तेः ५चामरग्राहिण्यां स्त्री। "नीसंश्रयां पार्श्वगतां किरातीम्" रघुः "किरातीं–चामरग्राहिणीं दासीम्" मल्लि॰। तपस्यदर्ज्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतत्वात् ६शिवे तस्य पत्न्यां तथारूपायां ७दुर्गायां स्त्री ङीष् "किराती चीरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्। आज्यपां सोमपां सौम्यां सर्व्वपर्व्वतवासिनीम्" हरिवं॰१७८अ॰दुर्गास्तवे। तत्र व्याधे "मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः" "यद्वायुरन्विष्टमृगैःकिरातैः,कुमा॰। ८भूनिम्बे पुं॰ राजनि॰ ९घोटकरक्षके सारस्वतः। १०अल्पतनौ त्रि॰ मेदि॰। "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना॰। अत्र स्वनामसदृशत्वञ्च वानरभिया सङ्कोचितदेहत्वेनाल्पतनुत्वात् स्वनामसमानुपूर्व्वीकपदबोध्याल्पतनुत्वकरणात् पर्य्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनिम्बगुणाद्युक्तं भावप्र॰ यथा "किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः। सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्। कासशोथतृषाकुष्ठ ज्वरव्रणकृमिप्रणुत्। स्वार्थे क। किरातक भूनिम्बे राजनि॰। किरातं शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् कैरात भारतवनपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तर पर्व्वभेदे तत्रत्यकथा भा॰व॰३९अ॰ यथा

"गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु। पिनाकपाणिर्भगवान् सर्वपापहरो हरः। कैरातं वेशमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरुरिवापरः। श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव। देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेशया। नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा। किरातवेशसंच्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः। अशोभत तदा राजन्! स देशोऽतीव भारत!। क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा। नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत्। स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्। वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्ज्जुनम्। हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः। गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन्। यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम्। तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनम्। दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम्। किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः। मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रकीलसमप्रभः। अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः। किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः। प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम्। तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः। मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा। यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते। तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा। स विद्धो बहुभिर्व्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव। ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम्। स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम्। किरातवेशसंच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा। तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव। को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः। न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ!। किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः। मयाऽभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः। कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। न ह्येष मृगयाधर्म्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि। तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्वताश्रयम्। इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव। उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम्। न मत्कृते त्वया वीर! भीः कार्य्या वनमन्तिकात्। इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने। त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः?। वयन्तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन!। भवांस्तु कृष्णवर्णाभः सुकुमारः सुखोचितः। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

विचरिष्यति । अर्ज्जुन उवाच । गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् । निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः । एष चापि महाजन्तुर्वराहरूपं समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः । किरात उवाच । मयैष धनुर्निर्मुक्तैस्ताड़ितः पूर्व्वमेव हि । वाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् । ममैव लक्ष्यभूतो हि मम पूर्व्वपरिग्रहः । ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यपरोपितः । दोषान् स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः । अवलिप्तोऽसि मन्दात्मन् ! न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीरिव । घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्ज्जुनस्तदा । रोषमाहारयामास ताड़यामास चेषुभिः । ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् । भूयोभूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह । प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्म्मभेदिनः । इत्युक्तो वाणवर्षं स मुमोच सहसाऽर्ज्जुनः । ततस्तौ तत्र संरब्धौ राजमानौ मुहुर्मुहुः । शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम् । ततोऽर्ज्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् । तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः । मुहूर्त्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक् । अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः । स दृष्ट्वा वाणवर्षन्तु मोघीभूतं धनञ्जयः । परमं विस्मयञ्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् । अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः । गाण्डीवमुक्तान्नाराचान् प्रतिगृह्णात्यविह्वलः । कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः । नहि मद्वाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः । शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् । देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् । ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्म्मभेदिनः । व्यसृजच्छतधा राजन् ! मयूखानिव भास्करः । तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान् लोकभावनः । शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः । क्षणेन क्षीणवाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा । भीश्चैनमाविशत्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् । चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् । पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे । किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे वाणाः क्षयं गताः । अयञ्च पुरुषः कोऽपि वाणान् ग्रसति सर्व्वशः । अहत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् । नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति । प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च । मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः । संप्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा । तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः । ततोऽर्ज्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत । युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम् । तस्य मूर्द्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्व्वतेष्वपि । मुमोच भुजवीर्य्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः । तस्य मूर्द्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः । ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः । तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः । किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः । मुष्टिभिर्वज्रसङ्काशैर्धूममुत्पादयन् मुखे । प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि । ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः । किरातरूपी भगवानर्दयामास पाण्डवम् । ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत । पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः । सुमुहूर्त्तन्तु तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव । जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली । पाण्डवञ्च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्बली । तयोर्भुजविनिष्पेषात् सङ्घर्षेणोरसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् । तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीड़ितम् । तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् । ततोऽभिपीड़ितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ । फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ! । निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत् । स मुहूर्त्तन्तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः । रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः । शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् । मृण्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् । तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः । पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः । जातविस्मयमालोक्य ततः क्षीणाङ्गसंहतिम् । भव उवाच । भो भो फाल्गुन ! तुष्टोऽस्मि कर्म्मणाऽप्रतिमेन ते । शौर्य्येणानेन धृत्या च क्षत्त्रियो नास्ति ते समः । समं तेजश्च वीर्य्यञ्च ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं महाबाहो ! पश्य मां भरतर्षभ ! । ददामि ते विशालाक्ष !

चक्षुः पूर्व्वमभिभयात्। विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्वान् दिवौकसः। प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम्। त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात्। वैशम्पायन उवाच। ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम्। ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम्। स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च। प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरञ्जयः"।

किराततिक्त पु० किरातो भूनिम्ब इव तिक्तः (चिराता) इत्ये अमरः "किराततिक्तस्तु हिमस्तिक्तः पित्तकफापहः" भावप्र

किरातार्ज्जुनीय न० किरातश्चार्ज्जुनश्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः "द्वन्द्वाच्छः" पा०छ। भारविकविप्रणीते अष्टादशसर्गात्मके महाकाव्यभेदे

किराताशिन् पु किरातानश्नाति अश-णिनि६त०। गरुडे शब्दर०। तस्य किरातागनकथा भा०आ०२८अ० यथा "इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत्। गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम्। विनतोवाच। समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम्। निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय। न च ते ब्राह्मणं हन्तु कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन। अवध्यः सर्व्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः। अग्निरर्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः। गुरुर्हि सर्व्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्त्तितः। एवमादिभीरूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः। स ते तात! न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्व्वथा। ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्त्तव्यः कथञ्चन। न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्य्यात्तथानघ।। यथा कुर्य्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः। तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम्। भूतानामग्रभूर्व्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः। गरुड उवाच। किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः। किंस्विदग्निनिभो भाति किंस्वित् सौम्यप्रदर्शनः। यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः। तन्मे कारणतो मातः! पृच्छतो वक्तुमर्हसि। विनतोवाच। यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं बडिशं यथा। दहेदङ्गारवत् पुत्र! तं विद्याद्ब्राह्मणर्षभम्। विप्रस्त्वया न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्व्वदा। प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः। जठरे न च जीर्य्येद्यस्तं जानीहि द्विजोत्तमम्। पुनः प्रोवाच विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः। जानात्यप्यतुलं वीर्य्यमाशीर्व्वादपरायणा। प्रीता परमदुःखार्त्ता नागैर्व्विप्रकृता सती"। "सौतिरुवाच। ततः स मातुर्व्वचनं निशम्य वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात। ततो निषादान् बलवानुपागतो बुभुक्षितः काल इवान्तकोऽपरः। स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा रजः समुद्धूय नभःस्पृशन्महत्। समुद्रकुक्षौ च विशोषयन् पयः समीपजान् भूधरजान् विचालयन्। ततः स चक्रे महदाननं तदा निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट्। ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजुर्यतो मुखं तस्य भुजङ्गभोजिनः। तदाननं विवृतमतिप्रमाणवत् समभ्ययुर्गगनमिवार्द्दिताः खगाः। सहस्रशः पवनरजोविमोहिता यथाऽनिलः प्रचलितपादपे वने। ततः खगो वदनममित्रतापनः समाहरत् परिचपलो महाबलः। निसूदयन् बहुविधमत्स्यजीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा"।

किराति स्त्री किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छति अत इन् ३त०। १गङ्गायां जटा० तस्या योजनपर्य्यन्तजलक्षेपेण हिमाचलात् समुद्रपर्य्यन्तगमनात्तथात्वम्। वा ङीप्। तत्रैव। २किरातवेशधारिण्यां दुर्गायाञ्च तस्याः किरातवेशधारणं यथा तथा. किरातशब्दे दर्शितम्।

किरातिनी स्त्री किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इनि ङीप्। जटामांस्यां शब्दर०।

किरि पुंस्त्री किरति भूमिम् कॄ-कप्रत्यादि० इक्। भूविदारे १शूकरे अमरटी० भरतः स्त्रियां ङीप्। २मेघे च तस्य जलक्षेपकत्वात् तथात्वं किरिकः

किरिक पु० किरिर्मेघ इव कायति कै-क। सजलमेघतुल्ये रुद्रभेदे। "नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः" यजु०१६,४६। [त्रिका०।

किरिटि न० किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लव्यते टल विक्लवे । ड। १हिन्ताले अमरः २फले

किरीट पुंन०कॄ-ईटन् किच्च। १मुकुटे २शिरोवेष्टने (पागड़ि) च शब्दचि० दशाननकिरीटेभ्यः मा०द०। किरीटबद्धाञ्जलयो निपेतुः" रघुः [शब्दचि०

किरीटमालिन् पु० मल-मत्वर्थे णिनि ६त०। अर्ज्जुने

किरीटिन् पु० किरीटोऽस्त्यस्य इनि। अर्ज्जुने भा०वि० ४४अ०। "पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः। किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्" उत्तरसमीपेऽर्ज्जुनेन स्वनामभेदनिरुक्तिकथनात्तस्य तथात्वम्। शक्रेण तस्य मूर्द्धनि किरीटयोजनकथा च "ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः। हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम्। बबन्ध चैव मे मूर्द्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम्। स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम्।

अभेद्यं कवचं चेदं स्वर्णरूपञ्चदुत्तमम्। नागराजमिवा
सिं च गाण्डीवे समयोजयत्" इति भा० व०१६१अ०।
२किरीटयुक्तमात्रे त्रि०। "किरीटिनं गदिनं चक्र-
हस्तम्" गीता स्त्रियां ङीप्

किरोडाट सौत्रः आडम्बरगणत्वात् कण्ड्वा० यक् प० सेट्
अक०। किरोडाय्यति अकिरोडाटीत्।

किर्मि स्त्री कृ—कि निं०मुट्। १पलाले (पोयाल) २स्तम्भे ३स्वर्ण
पुत्तलिकायाञ्च मेदि०। वा ङीप् किर्म्मीत्यपि तत्रार्थे

किर्मिर त्रि० किर्म्मीर+पृषो० वेदे ह्रस्वः। चित्रवर्णयुक्ते।
"नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं चन्द्रमसे किलासम्" यजु० ३०,
२१। पुरुषमेधे

किर्म्मीर पु० कृ—गम्भीरा० ईरन् नि०। नागरङ्गे
(नारेङ्गी) १जम्बीरभेदे। २राक्षसभेदे। ३चित्रवर्णे च
मेदि० ४तद्वति त्रि०।

किर्म्मीरजित् पु० किर्म्मीरं राक्षसभेदं जितवान् जि—भूते
क्विप्। भीमसेने तद्वधकथा भा०व०११अ० यथा
"प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम्। अहं
बकस्य भ्राता वै किर्म्मीर इति विश्रुतः" इत्युपक्रम्य "ततो
भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम्। दशव्याममथो-
द्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा। चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनि-
ष्पेषगौरवम्। निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्ज्जुनः।
निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिस्वनम्। अभि-
द्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत!। इत्युक्त्वैनमभिक्रु-
द्धः कक्षामुत्पीड्य पाण्डवः। निष्पिष्य पाणिना पाणिं सं
दष्टौष्ठपुटो बली। तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा।
यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्द्धनि। पातयामास
वेगेन कुलिशं मघवानिव। असंभ्रान्तन्तु तद्रक्षः समरे
प्रत्यदृश्यत। चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव।
तदुदस्तमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः। पदा सव्येन
चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत्। किर्म्मीरश्चापि सहसा
वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम्। दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे
प्रत्यधावत"। इत्युपक्रम्य तयोर्युद्धमुपवर्ण्य
"अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः। भ्रामयामास
वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम्। स भीमेन परामृष्टो दुर्ब्ब-
लो बलिना रणे। व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च
पाण्डवम्। तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः। यो-
क्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा। विनदन्तं
महानादं भिन्नभेरीसमं बली। भ्रामयामास सुचिरं
विस्फुरन्तमचेतनम्। तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पा-
ण्डुनन्दनः। प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत्।
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम्। पीडया-
मास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः। अथ जर्ज्जर-
सर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्। भूतले भ्रामयामास वा-
क्यञ्चेदमुवाच ह। हिडिम्बबकयोः पाप! न त्वमश्रुप्रमा-
र्ज्जनम्। करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति। इत्ये-
वमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः। विस्र-
स्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज्ज"
किर्म्मीरकादयोऽप्यत्र। [ङ्गे जम्बीरभेदे त्रिका०

किर्म्मीरत्वच् पु० किर्म्मीरा चित्रा त्वग्यस्य। नागर-

किल श्वैत्ये क्रीडायाञ्च तुदा०पर०अक०सेट्। किलति अके-
लीत् चिकेल प्रनिकिलति [याम् बभूव आस चकार चक्रे केलिः

किल प्रेरणे चुरा०सक० सेट्। केलयति ते अचीकिलत्" केल-

किल अव्य० किल—क। १वार्त्तायाम् २अनुशयार्थे, ३निश्चये,
४संभाव्ये ५प्रसिद्धार्थद्योतने ६हेतौ ७अरुचौ ८अलीके
९तिरस्कारे च। "दमयन्ती किलकिञ्चित किल" नैष०;
"अमूं किल त्वं त्रिदिशादयातरः" माघः। "तद्दृशं मद-
यती" किलात्मनोऽपि "तदपि न किल बाल पल्लवाग्रेति"
माघः, "ध्रुवं किलाव्याजमनोहरं वपुः" शकु०।
१किलेत्यागमावृत्तिपकरणासंभाव्यहेत्वलीकेषु" गणरत्ने
उक्त्वा तत्तद्विषये उदाहृतं यथा आगमे, "कंसं जघान किल
वासुदेवः" कृष्णकर्तृकं कंसहननमागमसिद्धमित्यर्थः।
अरुचौ "एवं किल केचिद्वदन्ति" केषाञ्चिदेवं कथनं
वक्तुररुचिविषय इत्यर्थः न्यक्कारे "स किल योत्स्यते"
तस्य योद्धृशक्तिराहित्यद्योतनात् तिरस्कारो गम्यते
सम्भावनायाम् "पार्थः किल विजेष्यते कुरून्" पार्थ
कर्त्तृककुरुविजयः सम्भावनाविषय इत्यर्थः। हेतौ "स
किलैवमुक्तवान्" तत्कथनस्यान्यत्र हेतुता द्योत्यते। अ-
लीके "प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष" रघुः। सिंहकर्त्तृकं
नन्दिनीकर्षणं वस्तुतोऽलीकं काल्पनिकत्वात्। अव्ययविशे-
षस्य अस्य शब्दान्तरसहकारेण प्रयोगविशेषो निरु-
क्तकारेण निरणायि यथा "किलेति विद्याप्रकर्षे एवं
किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे न किलै-
वम्। ननु किलैवम्"। इति प्रश्नानन्तरं तस्यानभ्युपगमे
न किलैवमिति, अभ्युपगमे तु ननु किलैवमिति प्रयोक्त-
व्यमित्यर्थः तथाच तस्य एवंशब्दोत्तरता न—ननु इ-
त्येतच्छब्दपूर्व्वकता च

किलकिञ्चित न० किल अलीकेन ईषत् चितं रचितम् । "स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् । साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्" सा० दर्पणोक्ते स्त्रीणां भावभेदे यथा "पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः । कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" माघः "त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल" नैष० ।

किलकिला स्त्री किल–क प्रकारे द्वित्वम् टाप् । १हर्षध्वनौ त्रिका० । "ततः किलकिलाशब्दस्तस्मिन् वदति पार्थिवे" भा०आ०१११अ । "जितश्चात्मवदर्पस्य प्रतिज्ञापूरणीकृतः । वीरस्य गर्जितं सिंहनादः किलकिला तथा" इत्युक्ते वीरस्य २सिंहनादे च विश्वः

किलाट पु० "नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डं प्रोक्तः किलाटकः" इति भावप्र० परिभाषिते विस्यन्दितदुग्धस्य पाकेन घनीभूते पिण्डाकारे पदार्थे । तद्गुणाद्युक्तं तत्रैव यथा "पेयूषञ्च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च। तक्रपिण्ड इमे हृद्या बृंहणा बलवर्द्धनाः । गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः। दीप्ताग्नौ च विनिद्राणां विदग्धे चातिपूजिताम् । गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः"। ततः स्वार्थे क। किलाटक तत्रार्थे । कूर्चिकायां क्षीरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौरा० ङीष् । [त्रिकाण्डशे०।

किलाटिन् पुं किलाटि किल–क, अट–णिनि कर्म० । वंशे

किलात पुं किल–गौरे२ क किलमततीति अत–अण् । ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । कैलात तस्त्रीत्वापत्ये पुंस्त्री०"किलाताकुली इति हासुरब्रह्मावास्तुः"। शत० ब्रा० १,१,४,१४,

किलास न० किल यशे क किलमस्यति अस–अण्। १सिध्मरोगे (छुली)तदस्यास्ति अच् । २तद्विशिष्टे त्रि० "चन्द्रमसे किलासम्" यजु० ३०,२१, । "किलासं सिध्मरोगवन्तम्" वेददी०। सिध्म च क्षुद्रकुष्ठभेदः यथाह सुश्रुतः"क्षुद्रकुष्ठमत ऊर्द्धं वक्ष्याम इत्युपक्रमे "कराड्वन्वितं श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तत् प्रायश ऊर्द्धकाये" इति तस्य लक्षणादिकमुक्त्वा "किलासमपि कुष्ठविकल्पएव । तत्त्रिविधं वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चेति । कुष्ठकिलासयोरन्तरन्त्वग्गतमेव किलासमपरिस्रावि च । तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च; पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहञ्च । श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं बहुलं कण्डूमच्च । तेषु सम्बद्धमण्डलमन्तेजातं रक्तरोम चासाध्यमग्निदग्धञ्च । कुष्ठेषु शुक्लक-

सङ्कोचस्वापस्वेदशोफभेदकौण्यस्वरोपघाता वातेन । पाकावदरणाङ्गुलिपतनकर्णनासाभङ्गाक्षिरागसत्त्वोत्पत्तयः पित्तेन । कण्डूवर्णभेदशोफास्रावगौरवाणि श्लेष्मणा" ।

किलासघ्न पु० किलासं हन्ति हन–टक् । (काँकरोल) ख्याते वृक्षे हेमच० ।

किलासनाशन त्रि० किलासं नाशयति नश–णिच्–ल्यु । सिध्मरोगनाशके औषधादौ "आसुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजमिदं किलासनाशनम्" अथ० १,२४,२ ।

किलासिन् त्रि० किलासमस्त्यर्थे इनि (छुली) रोगयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

किलिञ्ज न० किल्यते ऽनेन किलि–इन् ततोजायते जन–ड पृषो०मुम् । १वीरणादिजाते कटे२ सूक्ष्मदारुणि च जटा० त्रिका०पु०। तेन उभयलिङ्गता। स्वार्थे क। कटे काष्ठादिरज्जौ च अमरः । "कुसान् यवान् निष्पूतान् रात्रौ गोमूत्रपर्य्युषितान्""महति किलिञ्जे शोषयेत् । आस्तीर्य्य किलिञ्जेऽन्यस्मिन् वा तत्प्रतिरूपके शयानं प्राहस्य स्वेदयेत्" सुश्रुतः

किलिम न० किल–इमन् । देवदारुवृक्षे राजनि० ।

किल्विन् पु० स्त्री किल–शौक्ल्ये भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे बा० विनि । घोटके त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

किल्विष न० किल–टिषच् वुक् च । १पापे २अपराधे च अमरः ३रोगे मेदि० तस्य पापहेतुत्वात् तथात्वम् । "न किल्विषादीपन्ते अस्य आकरः"ऋ०५,३५,०४,"क्षीरं यदस्याः पीयते तद्वै पितृषु किल्विषम्, अथ०५,१६५. । "अपराधे; "कोऽसि लुब्धक ! दोषोऽत्र विद्यते यदि वालिशः ! । अस्वतन्त्रं च मां मृत्यु विवशं यदचूचुदत्। तस्यैव वचनाद्दृष्टो न कोपेन न काम्यया । तस्य तत् किल्विषं लुब्ध ! विद्यते यदि किल्विषम्"इति लुब्धकं प्रति सर्पोक्तिः। पापे "यद्यन्यवधनेनेदं कृतं तु पन्नगाशुभम्। कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्विषी" सर्पं प्रति लुब्धकोक्तिः भा० आनु०१अ० । तत्र पूर्ववाक्ये दोषत्वेन कीर्त्तनात् अपकारपरत्वम् । उत्तरत्र अशुभत्वेन कीर्त्तनात् पापपरत्वम् । "एवं सति न दोषो मे नास्ति वध्यो न किल्विषी । किल्विषं समवाये स्यात् मन्यसे यदि किल्विषम् "तत्रैव । कीर्त्तिभेदके कायिके ४पापे च । "अपाधमप किल्विषम्" यजु० ३५,११, "किल्विषं कीर्त्तिभेदकं कायिकं पातकम्" वेददी०। ततः अस्त्यर्थे इनि । किल्विषिन् तद्युक्ते त्रि०।

किश(स)र पुं न०किम्+शृ–(सृ)-अच् पृषो०। सुगन्धद्रव्यभेदे ।

तत् प्रत्ययस्य किश(स)रा० इनु। किश(स)रिक किश(स)रविक्रयकर्त्तरि स्त्रियां षित्त्वात् ङीप्। शब्देन्दुशेखरे तालव्यमध्यतया पठितः अन्यत्र दन्त्यमध्यतयेत्युभयरूपता

किशरा स्त्री० किञ्चित् शृणाति शॄ—अच्। शर्करायाम्। तन्तो-मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य वः। किशरावत् तद्वति देशे

किश(स)रादि पुं पाणिन्युक्ते इनप्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे सच गणः "किश(स)र नरद नलद स्थासक तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रुपर्णी"।

किशल पुं न० किञ्चित्शलति शल—गतौ अच् पृषो० मलोपः। नवपल्लवे शब्दरत्ना०।

किशलय पुं न० किञ्चित्शलति शल—चलने वा कयन् पृषो०। नवपल्लवे शब्दरत्ना०।

किशोर पुं कश—शब्दे किशोरा० निपा०। १अश्वशिशौ २तैलपर्ण्यौषधौ ३सूर्य्ये च मेदि० "किञ्चिच्छूरः किशोरः स्यात् यतो हि दशमात् परम्। शूरत्वं दृश्यते किञ्चिदनुदिनं दिने" ४इत्युक्तावस्थापन्ने त्रि०। स्त्रियां वयोवाचित्वात् ङीप् किशोरी। "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि। कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्" भाग०श्रीधरधृतवचनात् दशवर्षोत्तरं पञ्चदशायुदपर्य्यन्तवयस्कः किशोर इति बोध्यम्।

कि(ष्क) वधे चुरा० आत्म० सक० सेट्। किष्कयते अचिकिष्कत

किष्किन्ध पु० किं किं दधाति धा—क पारस्करा० सुट् षत्वं मलोपः। वृह०सं० कूर्मविभागे आग्नेय्यामुक्ते १देशभेदे "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः" इत्युपक्रमे "किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिका-दाशार्णाः" इति। तत्रत्ये २पर्व्वतभेदे च। ३तत्रत्यवालि-राजधान्यां ४तत्रत्यगुहायाञ्च स्त्री शब्दर०। "त्वया सह महाबाहो! किष्किन्धोपवने तदा"। "गच्छ लक्ष्मण! जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम्"। "किष्किन्धाद्वा-रमासाद्य प्रविवेशानिवारितः" भा०व०२८१अ०। "गुहामासादयामास किष्किन्ध्यां लोकविश्रुताम्। तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विपदेन च। युयुधे दिवसान् सप्त" भा०स०३०अ०। दक्षिणादिग्विजये। किष्किन्धा अभिजनोऽस्य सिन्ध्वा० अण्। कैष्किन्ध पित्रादिक्रमेण किष्किन्धागु-हातत्पुरीवासिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

किष्किन्धा(न्ध्या)काण्ड न० वाल्मीकिरामायणान्तर्गते किष्किन्धाधिकारेण वालिसुग्रीवादीनामितिवृत्तप्रतिपादके काण्डभेदे।

किष्किन्धी स्त्री किष्किन्ध+गौरा० ङीष्। किष्किन्धपर्व्वत-गुहायाम् "अभ्येत्य सर्व्वे किष्किन्ध्याम्" भा०व०२७६अ०।

किष्किन्ध्य पु० किष्किन्ध+स्वार्थे यत्। १किष्किन्धशब्दार्थे २तत्रत्यपर्वतगुहायां ३वालिराजधान्यां च स्त्री।

किष्किन्धग(न्ध्या)धिप पु० ६त०। वालिनामके वानरराजे जटा० शब्दर०

किष्कु पु०स्त्री० किष्क—उन्, किम्+कै—कु पृषो० मलोपः पार-स्क० सुट्प्रत्ययम् वा। १वितस्तौ द्वादशाङ्गुलपरिमाणे चतुर्विंश-त्यङ्गुलपरिमाणे२ हस्तमाने मेदि० २प्रकोष्ठे ३कफोणेरधो-मणिबन्धपर्य्यन्ते च४कुत्सिते त्रि० विश्वः "दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः" भा०स०१२०अ० "दशकिष्कुसह-स्राणि समन्तादायताऽभवत्" भा० स० ३अ०। "अवङ्गत महातेजाः किष्कून्राजंस्त्रयोदश" भा०व० १२६अ०।

किष्कुपर्व्वन् न० किष्कुमितं वितस्तिमितं हस्तमितं वा पर्वास्य। १वंशे (बाँश) २इक्षौ ३पोटगले(नडा)च मेदि०

किसल पुं न० किञ्चित् सलति सल—गतौ अच् पृषो० मलोपः। नवपल्लवे त्रिक०।

किसलय पुं न० किम् ईषत् सलति सल गतौ वा० कयन् पृषो०। नवपल्लवे अमरः। "किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः" रघुः। तारका० जातार्थे इतच्। किसलयित नवपल्लवित। किसलयश्च नवपत्रादियुक्तशाखाग्रस्थितः पल्लवः।

की अव्य० कुत्सायाम्।

कीकट पु० की+कट—अच्। "चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटा-न्तकं शिवे!। तावत् कीकटदेशःस्यात् तदन्तर्मगधोभवेत्" शक्तिसङ्गमोक्ते १देशभेदे। तद्देशवासिजनवाचित्वेऽस्य भूम्नि "साधवः समुदाचारास्ते पूयन्तेऽपि कीकटाः" भाग० ७,१०,२०। उपचारात् देशेऽपि भूम्नि "ततः कलौ संप्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम्। बुद्धोनाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति" भाग० १,३,२५। ४निःस्वे ५कृपणे च त्रि० मेदि०। ६घोटके पुं स्त्री विश्वः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् [शब्दचि०।

कीकश पु० कीति कशति कश—शब्दे अच्। चण्डाले।

कीकस पु० कीति कसति कस—गतौ अच्। १कृमिजन्तुभेदे २अस्थ्नि न० अमरः ३कठिने त्रि० मेदि०। "यदन्तर्य्य-स्तकीकसम्" अमरः। शब्दरत्ना० स्त्रीत्वमपि "तस्मादिमा उभयत्र पर्शवोबद्धाः कीकसासु च जत्रुषु च" शत०ब्रा० ८,६,२,१०। कीकसेश्वरः काशीखण्डशब्दे उदा०

कीकसास्य पुंस्त्री० कीकसमास्ये ऽस्य। पक्षिणि हारा०

स्त्रियां जातित्वे ऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। तस्य च सुखस्यास्थो हष्टिगोचरत्वात् तथात्वम्। कीकस-सुखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप्।

कीकि पुंस्त्री॰ कीतिशब्दं कायति कै वा॰ड। चापपक्षिणि

कीचक पुंकीत्यव्यक्तं चकति चक–तृप्त्यादौ अच्। १दैत्यभेदे "कीचका नाम ते वंशा ये स्वनन्त्यनिलाहताः" इत्युक्ते २वेणुभेदे (नलतावांश)अमरः। "यः पूरयन् कीचक-रन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन" कुमा॰"सङ्कीर्ण-कीचकवनस्खलितैकबालेत्यादि" माघः विराटराजश्याले ३केकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्या-मनुरागादिकथा भा॰वि॰अ॰ यथा—

"तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः। सेनापति-र्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव। कीचकः कामयामास कामबाणप्र-पीड़ितः"। इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्-प्रार्थने तया तस्य प्रत्याख्यानमुपवर्णितं यथा—

"सैरिन्ध्र्युवाच। मा सूतपुत्र! मुह्यस्व माऽद्यात्याक्षीः स्वजीवितम्। जानीहि पञ्चभिर्देवैर्नित्यं मामभिरक्षि-ताम्। न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम। ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलन्तु मा व्यनीनशः। अश-क्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि। यथा निश्चेतनो बा-लः कूलस्थः कूलमुत्तरम्। तर्त्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं गन्तुमिच्छसि। अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि। तथाऽपि तेभ्यो न वि-मोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः। त्वं का-लरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढ़ं प्रार्थयसेऽद्य की-चक!। किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षु-रिव मन्यसे हि माम्" १४अ॰। तथैवं निरस्तेन तेन स्वभगिनीं सुदेष्णां प्रति तस्याववश्यतासम्पादनप्रार्थने तया तत्रोपायविधानं वर्णितं यथा—

"प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत्। अ-मर्य्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः। कीचकउवाच। यथा कैकेयि! सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम्। येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी। तं सुदेष्णे! परीप्स-स्व मो चेत् प्राणान् प्रहासिषम्। वैशम्पायनउवाच। तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा। विराटम-हिषी देवी कृपाञ्चक्रे मनस्विनी। स्वामन्त्र्यमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च। उद्वेगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत्। सुदेष्णोवाच। पर्व्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नञ्च कारय। तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम्। तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे। सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि। वैशम्पा-यनउवाच। इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्त-दा। सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम्। भ-क्ष्यांश्च विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा। कारया-मास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम्। तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता। सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं की-चकालयम्"। तत्प्रेषिताया द्रौपद्याः कीचकेन कथादि "द्रौपद्युवाच। संप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्ति-कम्। पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत्। कीचकउवाच। अन्या भद्रे! नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्र-तिश्रुतम्। इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत्। द्रौपद्युवाच। यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदाद्वै-मनसाऽपि जातु। तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रक्ष्यामि पापं परिकृष्यमाणम्। वैशम्पायन उवाच। स तामभि-प्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम्। जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्ती-म्। प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च रा-जपुत्री। चिक्षेप तं गाढ़मकृष्यमाणा प्रवेपमानाऽतिकृ-पा शुभाङ्गी। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः। सा गृह्यमाणा विधुन्वाना भृशमा-क्षिप्य कीचकम्। सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधि-ष्ठिरः। तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्। अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत्। तस्या योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः सन्नियोजितः। स कीचक-मपोवाह वातवेगेन भारत!। स पपात तदा भूमौ र-क्षोबलसमाहतः। विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः"। भा॰ वि॰ १५ अ॰

कीचकजित् पु॰ कीचकं जितवान् जि–भूते क्विप्। भीमसेने कीचकभिदादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधकथा च भा॰ वि॰२२अ॰। तत्रायं संक्षेपः कीचकधर्षितया द्रौपद्या तद्वधार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाट्यशालायां त्वया रात्रौ आ गतेन सह समागमं भविष्यतीति कीचकं प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते भीमस्य नाट्यशालायां रात्रौ द्रौपदीस्थानीयतयाग्रे प्रवेशे तत्र कीचकगतौ तयोर्युद्धादिकमुपवर्ण्य भीमेन कीच-

कस्य तव कोहृहेदि करपाद-प्रवेशनञ्चेति वर्णितं यथा "भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत्। मृगं हरिरिवादृश्यः समाकाङ्क्षत कीचकम्। कीचकश्चाप्यलङ्कृत्य यथाकाममुपागमत्। तां वेलां नर्त्तनागारं पाञ्चालीसङ्गमाशया। मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविशत्ततः। प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत्। पूर्व्वागतं गतस्तत्र भीममप्रतिमौजसम्। एकान्तावस्थितं चैनमाससाद सुदुर्म्मतिः। शयानं शयने तत्र मृत्युं सूतः परामृशत्। पतङ्गः पावकं दीप्तं सिंहं क्षुद्रपशुर्यथा। जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह। उपसंगम्य चैवेनं कीचकः काममोहितः। हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत। प्रापितं ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम्। तत्कृते धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम्। रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलङ्कृतम्। गृहं चान्तःपुरं सुभ्रु! क्रीडारतिविराजितम्। तत् सर्व्वं त्वां समुद्दिश्य सहसा समुपागतः। अकस्मान्मां प्रशंसन्ति सर्व्वा गृहगताः स्त्रियः। सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान्। भीम उवाच। दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि। ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्व्वो न कर्हिचित्। स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्म्मविचक्षणः। स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह। वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः। सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह। अद्य त्वां भगिनी पाप! कृष्यमाणं मया भुवि। दृक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम्। निराबाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विचरिष्यति। सुखमेवं चरिष्यन्ति सैरिन्ध्र्याः पतयस्तथा। ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबलः। स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः। आक्षिप्य केशान् वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम्। बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः। वसन्ते वासिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव। कीचकानान्तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च। वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः"।

ततस्तयोर्युद्धमुपवर्ण्योक्तम् "सुदुर्स्सन्तु स तं वेगं सहित्वा भूरि दुःसहम्। बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्द्दितः। तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः। वक्षस्यानीय वेगेन ममर्द्दैनं विचेतसम्। क्रोधाविष्टो विनिश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः। जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम्। गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः। शार्द्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम्। तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः। योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा। नदन्तञ्च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम्। भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम्। प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः। अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये। अथ तं भग्नसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्। आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम्। अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारममारयत्। तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः। भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह। अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्य्यापहारिणम्। शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा सैरिन्ध्रिकण्टकम्। इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्रः। आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुमुत्ससर्ज्ज। निष्पिष्य पाणिना पाणिं सन्दष्टोष्ठपुटो बली। समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः। तस्य पाणी च पादौ च शिरो ग्रीवाञ्च सर्व्वशः। काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक्। तं सम्मथितसर्व्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम्। कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः"।

कीज त्रि॰ किमस्य कथंजात इति वा पृषो॰। अद्भुते "यः शक्रो क्षत्रो अवृगो यो वा कीजो हिरण्मयः" ऋ॰ ८। ६६। १०। कीज इत्यद्भुतमाह" भा॰

कीट बन्धे वर्णे च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। कीटयति ते अचीकिटत्-त। कीटयाम् बभूव आस चकार चक्रे कीटः।

कीट पु॰ कीट-अच्। कृमिभ्यः स्थूले क्षुद्रजन्तुभेदे। स्वार्थे क। तत्रार्थे भागधजातौ च धरणिः। ३कठिने त्रि॰ मेदिनिः। कीटभेदलक्षणादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा "अथातः कीटकल्पं व्याख्यास्यामः। सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः। वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः। सर्व्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्तत्परिणामतः। कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्व्विधाः। कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः। उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च विच्चिटिङ्गो मयूरिका। आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिकामुखवैदलौ। शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः। शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः। अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः। कौण्डिन्यकः कणभको वरटी

पत्रवृश्चिकः । विनासिका ब्रह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा । बाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः । पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी । क्लीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः । एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशाः प्रकीर्त्तिताः । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः । विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः । सैरेयकः प्रचलको बलभः किटिभस्तथा । सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः । कीटगर्द्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च । त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः । तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा । कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः । तुङ्गनाभः सर्षपकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा । अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः । क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः । ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः । छर्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मोहो विजृम्भिका । वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतञ्च दारुणम् । पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च । दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च । तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः । येऽन्ये तेषां विशेषास्तु रूपं तेषां समादिशेत् । दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेपनात् । लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः । प्रसेकोऽरोचकश्छर्द्दिः शिरोगौरवशीतता । पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः । योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत् । दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात् । एकजातीनतस्तूर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः । सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च । त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः । तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति । प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः । तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः । गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्व्वश्वेता सर्षपिका इत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति । सर्षपिकया हृदयपीडातिसारश्च । शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च । मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यवर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात् । भृकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम् । विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिडकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति । अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते । शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र लक्ष्यते । पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः । मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः । स्थालिका काषायीभ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति । मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्व्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्व्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः । नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडकाः सदाहपाकाश्च भवन्ति । जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च । भवन्ति चात्र । गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे । भृकुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्ति कदाचन । शतपद्यरीढैस्तु सविषैरवमर्षणात् । स्युः कण्टदाहकोठाः पिडकातोदवेदनाः । प्रक्लेदश्चास्य काचो भृशं समाचरेत्स्वयम् । दिग्धविद्धक्रियाञ्चात्र यथावदवचारयेत् । नावसन्नं नचोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम् । दंशादौ विपरीतानि कीटदष्टं सुबाधकम् । कीटदंष्ट्रानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत् । त्रिविधानान्तु सर्पाणां त्रैविध्येन क्रिया हिता । स्वेदमालेपनं सेकं चोष्णमत्रावचारयेत् । अन्यत्र मूर्च्छिताद्दंशात् पाकतोऽथ प्रपीडितात् । विषघ्नञ्च विधिं सर्वं कुर्य्यात् संशोधनानि च"। २ कीटास्येषु राशिषु

कीटगर्द्दभक पु० कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः ।

कीटघ्न पु० कीटं हन्ति हन–टक् । गन्धके राजनि० ।

कीटजा स्त्री० कीटेभ्यो जायते जन–ड । १ जतुनि लाक्षायाम् रत्नमाला० २ कीटजातमात्रे त्रि० ।[हंसपद्याञ्च राजनि० ।

कीटपादिका स्त्री कीटाःपादे मूलेऽस्याः कप् अतइत्वम् ।

कीटमणि पु० कीटेषु मणिरिव । खद्योते शब्दचि० ।

कीटमाता स्त्री कीटस्य मातेव मूले बहुलकीटप्रसवात् । हंसपदीवृक्षे भावप्र० ।

कीटमारी स्त्री कीटान् मारयति सेवनेन मृ–णिच्–अण् उप०स०गौरा०ङीप् सुश्रु०मते पण् ईप् । हंसपदीवृक्षे राजनि० ।(उर्च्चाचिङ्ड़ा) इतिख्याते कीटभेदे शब्दचि० ।

कीटमेष पु० कीटोमेष इव । नदीतीरे सिकतामध्ये स्थायिनि

कीटसंज्ञ पु० कीटः संज्ञा यस्य । "कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्यार्द्धञ्च कीटसज्ञाः स्युः" ज्यो० उक्तेषु कर्कटादिषु राशिषु कीटाख्यादयोऽप्यत्र । यद्यप्येषां सर्वेषां कीटसंज्ञा तथापि क्वचित् कीटशब्दस्य वृश्चिकराशिमात्रपरता यथा "हरिः कीटघटेन च" पताकावेधे वृश्चिकस्यैव सिंहकुम्भाभ्यां वेधास्तस्यैव ग्रहणम् ।

कीडेर पु० कील–रच्–अस्य डः । तण्डुलीयशाके–भावप्र० ।

कीदृश त्रि०कश्चि व दर्शनमस्य किम्+दृश–क्स कयादेशे दीर्घः । किम्प्रकारे । क्विन् । कीदृश् । कञ् । कीदृश तत्रार्थे त्रि० तत्र कञि स्त्रियां ङीप्, क्से टाप् इति भेदः । "प्रिये ! स कीदृक् भविता तव क्षणः" नैष० । "यद्योमानि जयन्ति हन्त परितः शस्त्राण्यमोघानि मे तद्गोः कीदृशी विवेकविभवः कीदृक् प्रबोधोदयः" प्रबोधच० ।

कीनाश पु० कृत्सितं नाशयति, कीचनाशि अच् क्लिश्नाति निःवा । १यमे "धिक्षेलि कीनाशनिकेतनातिथिम्" माघः । २वानरे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ३पशुघ्ने ४क्षुद्रे ५कर्षके च त्रि० मेदि० । "कीनाशो गोवधो यानमलङ्कारस्य वेश्म च । विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः" मनुः "कीनाशः कर्षकः" कुल्लू० । "शुनं न फाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः" ऋ०४,५७,८, "कीनाशाः बलीवर्द्दैरक्षकाः" भा० । "नाद्रियन्ते यथाग्रन्थं कीनाशाइव गोजरम्" भाग०३, ३०,११ । क्षुद्रे "य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते । क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः" भाग०३२२,१२

कीर पुंस्त्री कीति ईरयति ईर–णिच्–अच् । १शुके पक्षिभेदे अमरः । "खगवाणिरयमिव्यतोऽपि किं न मुदं भाखति ? कीरगीरिव " नैष० जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । २काश्मीरदेशे पु० भूम्नि मेदि० अल्पार्थे कन् । कीरक शुकभावे संज्ञायां कन् । इषभेदे क्षपणके च धरणिः

कीरवर्णक न० कीरस्येव वर्णोऽस्य कप् । (स्थौणेयक) नाम सुगन्धिद्रव्ये राजनि० ।

कीरि पु० कीर्यते विक्षिप्यते कॄ–बा०कि । १स्तोते "कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन्" ऋ०५,४०,८, "कीरिणा स्तोत्रेण" भा० २स्तुत्यादिषु विक्षिप्ते त्रि० । "अस्या कृदा कीरिणा मन्यमानाः" ऋ०५,४,१०, "कीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन कृदा" भा० ३स्तोतरि त्रि० निरु० "वसु स्तुवते कीरये" ऋ० ६,२३,३, "कीरिरितिस्तोतृनाम" भा० "ब्रह्माय कीरिचोदनम्" ऋ० ६,४५,१९, "कीरीणां स्तोतॄणां चोदनं प्रेरयितारम्" भा० ।

कीरेष्ट पु० कीरस्य इष्टः । १आम्रे २आखोटवृक्षे (आखरोट) ३जलमधूकवृक्षे च राजनि० ।

कीर्ण त्रि० कॄ–क्त । १आच्छन्ने २निक्षिप्ते ३विक्षिप्ते ४हिंसिते च मेदि० । "अभविहतकुसुम्भैर्भिः कीर्णयतां" शकु० । "कीर्णे शनैरतुकपोलमनेकपानाम्" माघः ।

कीर्णि स्त्री० कॄ–भावे क्तिन् नि० निभावः । १विक्षेपे २हिंसने ३आच्छादने च । [कथने ।

कीर्त्तन न० चु०कृत कीर्त्तिदेशः सौत्र- कीर्त्त वा भावे ल्युट् ।

कीर्त्तना स्त्री चु०कृत कीर्त्तादेशे भावे युच् । कथने । कर्मणि युच् । २यशसि शब्दरत्ना० ।

कीर्त्ति स्त्री कॄ०कीर्त्त क्तिन् । १प्रसादे मेदि०२शब्दे ३दीप्तौ ४मातृकाविशेषे च शब्दरत्ना० । विस्तारे ६कर्द्दमे च विश्वः । ७ख्यातिभेदे अमरः । ख्यातिभेदश्च धार्मिकत्वादि प्रशस्तधर्म्मयत्त्वेन नानादेशीय कथन सामविषयता । कीर्त्तिस्तु जीवतोमृतस्य वेत्यत्र विशेषोनास्ति । "यस्य कीर्त्तिः श्रुता लोके धन्यं तस्य सुजीवितम्" नीतिसारे "सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते" गीतायाञ्च जीवतोऽपि कीर्त्तिसत्त्वस्योक्तेः । तत्र दानादिप्रभावा ख्यातिः कीर्त्तिः शौर्य्यादिप्रभवा ख्यातिर्यश इति केचिद्यशःकीर्त्त्योर्भेदमाहुः "कीर्त्तिं स्वर्गफलामाहुरासंसारं व्ययां किल" इत्यनेन कीर्त्तेः स्वर्गफलतोक्तेः । जीवतःख्यातिर्यशः मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति विभागस्तु न सम्यक् "इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्" इति मनुना इहलोकेऽपि कीर्त्तिप्राप्तेरुक्तेः । एतेन "प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेव च" मनुवाक्यस्य "जीवन् यशः मृतस्य कीर्त्तिमिति" कुल्लू०व्याख्या चिन्त्या प्रागदर्शितमनुवाक्यान्तरविरोधात् किन्तु स्वर्गादिफलकदानादिकर्म्मणैव कीर्त्तिः, शौर्य्यादिना यश इत्युभयोर्भेदस्यावेन मनुवाक्यस्य तदर्थपरत्वमेवोचितम् "स्वकान्तिकीर्त्तिव्रजमौक्तिकस्रजम्" नैष० ।

कीर्त्तित त्रि० कॄ० क्त—कीर्त्तादेशे क्त। १कथिते २ख्याते च।

कीर्त्तिभाज् पु० कीर्त्तिं भजते भज—ण्वि १द्रोणाचार्य्ये शब्दरत्ना०। २कीर्त्तियुक्ते त्रि०

कीर्त्तिमत् त्रि० कीर्त्तिरस्त्यस्य मतुप्। १कीर्त्तियुक्ते स्त्रियां ङीप्। विश्वदेवान्तर्गते श्राद्धदेवभेदे पु० २विश्वेदेवाश्च भा० आनु० ९१ अ० दर्शिता यथा

"विश्वे चाग्निमुखा देवाः सङ्ख्याताः पूर्व्वमेव ते। तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम्। बलं धृतिर्विधाता च पुण्यकृत् पावनस्तथा। पार्ष्णिक्षेमी समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च। विवस्वान् वीर्य्यवान् ह्रीमान् कीर्त्तिमान् कृत एव च। जितात्मा मुनिवर्य्यश्च दीप्तरोमा भयङ्करः। अनुकर्म्मा प्रतीतश्च प्रदाताऽथांशुमांस्तथा। शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा। स्रजो वज्री वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः। विद्युद्वर्च्चाः सोमवर्च्चाः सूर्य्यश्रीश्चेति नामतः। सोमपः सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः। उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च। चमूहरः सुरेशश्च व्योमारिः शङ्करो भवः। ईशः कर्त्ता कृतिर्द्दक्षो भुवनो दिव्यकर्म्मकृत्। गणितः पञ्चवीर्य्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा। सप्तकृत् सोमवर्च्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च। अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च। कीर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः"।

३प्रसिद्धे उच्चप्रस्थे "कर्देमेन प्रजाभृता देवस्यामतौ पवानजोजनत्। कीर्त्तिमन्तमिमं ग्रन्थं" भाग० ८.२१.२५।

कीर्त्तिशेष त्रि० कीर्त्तिः शेषोऽस्य। नामशेषे मृते शब्दचि०

कील बन्धे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कीलति अकीलीत्। चिकील कीलः। कीलितः कीलनम्। प्रनिकीलति

कील पु० कील—बन्धे यथायथं भावकरणादौ घञ्। १वह्निशिखायां २शङ्कौ (गोँज) अमरः। ३स्तम्भे (खोँटा) ४लेशे ५कफोणौ मेदि०। ६कोणिनिम्नदेशे विश्वः। "परिखाश्चापि कौरव्य! कीलैः सुनिचिताः कृताः" भा० ३, ६५.०श्लो० ७रतिप्रकारभेदे स्त्री "कीला उरसि, कर्त्तरी शिरसि, विद्धा कपोलयोः" वात्स्या० भावे अ,७बन्धे स्त्री

कीलक पु० कीलति बध्नात्यनेन करणे घञ् स्वार्थे क। १स्तम्भभेदे (खोँटा) गवादेर्दोहनकाले रोधनार्थे २काष्ठमयस्तम्भे सुभूतिः। तन्त्रोक्ते देवताभेदे ३मन्त्रविशेषे न०। प्रभवादिषष्टिवर्षमध्ये ४ वर्षभेदे तत्फलञ्च "जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम्। सौख्यद्दृष्टिं भवेद्राजन्! कीलके च शुभं भवेत्" ज्यो० त० सप्तशतीजपाङ्गतया पाठ्ये ५स्तवभेदे न० स च "सर्वमेतद्विना यस्तु मन्त्राणामपि कीलकम्" इत्यादि। तस्य च कीलकत्वम् तज्ज्ञानं विना फलाजनकत्वात् तदुक्तं तत्रैव "कृष्णायां च चतुर्दश्यामष्टम्यां वा समाहितः ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसीदति" इत्थं रूपेण कीलेन महादेवेन कीलितम्। यो निष्कीलां विधायैनां नित्यं जपति सम्पुटाम्"। तत्रैव तज्ज्ञानस्याभावे निष्फलत्वोक्तेश्च तच्च गुरुलघुभेदेन द्विविधं गुप्तवत्यां विवृतिः"। तेन कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योः मृतनार्जितधनस्य देवातिथ्यादिभ्यो यथोचितांशदानं तदर्थाष्टस्य स्वायत्तीकरणमावश्यकं तद्विना सप्तशतीजपस्य न फलजनकत्वमिति गम्यते "अर्गलं कीलकं चादौ पठित्वा कवचम् पठेत्" तत्रैव

कीलसम्पर्श पु० कीलं तदुपकारं संस्पृशति सम्+स्पृश—अण् उप०स०। (गाय)वृक्षभेदे शब्दच०

कीलाल पु० कीलाय बन्धाय अलति पर्य्याप्नोति अल—अच् ४त०। १पशौ २बन्धनयोग्ये त्रि० मेदि०। "कीलां वह्निशिखां कीलं कृत्यबन्धं वाऽलति वारयति अल—अण् उप०स०। ३जले कीलां तद्दृशमलति याति। ४रुधिरे न० अमरः ५अमृते ६मधुनि च शब्दर०। मधुनः शीघ्रसंग्राहकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तथात्वम्। "ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्" यजु० २.४,७। ७रसे पु०। "अथो अद्भ्याय कीलालः उपहूतो गृहेषु" यजु० ३.१२, तत्र कादिरे "सद्यःकृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोज्ज्वलैः"; जले "कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम्"। भा०व०अ० "कीलालजं जलजम्";

कीलालधि पु० कीलालं धीयतेऽस्मिन् धा—आधारे कि ६त०। समुद्रे शब्दच०

कीलालप पुंस्त्री कीलालं रुधिरं पिबति पा—क। रुधिरपे राक्षसे रत्नमा० स्त्रियां ङीप् "स च कीलालोपयस्तु परान्नं भोक्तुमिच्छति" भा०व०१२२४१। [२वन्ये न०।

कीलित त्रि० कील—क्त। १बद्धे २जातकीले च भावे क्त।

कीयत् त्रि० कियत्+पृषो० वेदे नि० दीर्घः। कियदित्यर्थे "व्याः कीयतः ललूकं चकर्थ" ऋ० ३.३०.१७,

कीश पुंस्त्री कस्य वायोरपत्यम् अत—इञ् किः हनुमान् ईशो यस्य कुत्सितं शेते शी—ड वा। वानरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २सूर्य्ये कपिकपोलतुल्यवर्णत्वात् तस्य २पक्षिणि च शब्दर० कुत्सितशयनात्तस्य तथात्वम्। ४नग्ने मेदि०। कीशवद्वस्त्ररहितत्वात्तस्य तथात्वम्।

कोशपर्णी पु० कोषः तद्रूपमेव पर्णमस्य । अपामार्गे शब्दर० । जातित्वेन ङीष् । कोशपर्णीत्यप्यत्र अमरः

कु शब्दे वर्णे च भ्वा० आत्म० अक० अनिट् कवते अकोष्ट चुकुवे प्रतिकवते [अकोष्ट चुकाव

कु आर्त्तस्वरे तुदा० आत्म० अ० क० अनिट् । कुटादि । कुवते

कु शब्दे अदा०पर०अक०अनिट् । कौति अकौषीत् चुकाव

कु अव्य० कु+डु । १पापे, २निन्दायाम्, ३ईषदर्थे, ४निवारणे च । ५भूमिभागे ६धरायाञ्च स्त्री । कुत्सितार्थत्वे ईषदर्थत्वे चास्य "कुगतिप्रादयः" "पा० समर्थेन नित्यसमासः कुत्सितम् कुदेशः तत्रायं भेदः तत्पुरुषे अजादौ शब्दे परे कोः कत् । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः कदन्नम् कदध्वः कदग्निः । "रथवदयोश्च" पा० कद्रथः कद्वदः "तृणे च जातौ" पा० कत्तृणम् पथिशब्दे कृतसमासान्ताक्षशब्दे परे च कादेशः कापथः काक्षः । ईषदर्थस्य कोः का, ईषज्जलं काजलम् पुरुषे परे का वा ईषत् पुरुषः कुपुरुष कापुरुषः । उष्णे उष्णलयादेशः कोष्णं कवोष्णं कदुष्णम्" गतिप्रादिसाहचर्यात् अव्ययस्यैवेह ग्रहणात् न भूमिवाचस्य नित्यसमासः नवा कदादेशः अव्ययपूर्व्वकत्वात् प्रकृतिस्वरः, "राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं ग्रस्ते" "ज्यो०ब्राह्मण इव कुशासनसंस्कृतः" काद० । कुदिनम् कुजः व्यव्ययस्य वेदे दीर्घः "कूष्ठोदेवावश्विनाद्यादियोममावसू" ऋ०५,७४,१ ।

कुंसा स्त्री कुसि—भावे अ । १भाषणे २ज्ञापने च

कुक आदाने भ्वा० आत्म०सक० सेट् । कोकते । अकोकिष्ट । चुकुके काकः' प्रतिकोकते

कुक्न त्रि० कुक—क्न । १समर्थे २आदायिनि च ।

कुकभ न० कुकस्य भा यत्र । मद्ये शब्दच० । तत्पानस्य सामर्थ्यधायकत्वात् तथात्वम्

कुकर पु० कुत्सितःआदानादिभान्द्यमुक्तः करोयस्मात् । करस्य क्रियामान्द्यसम्पादके कुणिरोगे अमरः । श०त्र० २तद्रोगयुक्ते त्रि० । कु+कृ—ट । ३कुकर्म्मकारके त्रि० ।

कुकर्म्मन् न० कुत्सितं कर्म्म नित्यस० । १लोकशास्त्रनिन्दिते कर्म्मणि श०च० । २तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा डाप्

कुकील पु० कोः पृथिव्या । कीलइव । पर्व्वते त्रिका० तस्य भूमौ कीलरूपेणावस्थानात् तथात्वम्

कुकुट पु०कौ कुटति कुट—क, कोः कुटइव वा । इतिख्याते शाकभेदे राजनि० तस्य पृथिव्याः कुटतुल्यत्वात् तथात्वम्

कुकु(कू)द पु० कोः पृथिव्याः कुद ईषद्दः । सत्कृतालङ्कृतायाः कन्याया दातरि पृषो० दीर्घपाठः इत्यन्ये । कन्यादस्य ईषद्भूमिदानसमत्वात्तस्य तथात्वम् । सत्कृतालङ्कृतां कन्यां ददानः ककुदः स्मृतः" अमर पाठान्तरम् अत्र प्रसिद्धपदसान्निध्यात् कुकुदपदस्य उक्तार्थे शक्तिग्रह इति शब्द० प्र० । प्रसिद्धपदसान्निध्यञ्च प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च अभेदेनान्वयबोधकत्वम् । न्यायमते तिङर्थस्याभेदेन प्रथमान्तार्थे अन्वयासम्भवेन "यो ददाति स कुकु(कू)दः इत्यमर पाठे स्थिते ददातीतिस्थाने ददान इति पाठः कल्पितः । व्याकरणमते तु तिङन्तार्थस्य प्रथमान्तार्थेऽभेदेनान्वयस्वीकाराच्च यथाश्रुतपाठेऽपि क्षतिः । विवेचितं चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने तत एव तदवसेयम् ।

कुकुन्दर पु० कुं भूमिं दारयति अन्तर्भूतण्यर्थे दृ—अच् नि० कुत्सितं कुन्दरमत्र, स्कुद्यते कामिनाऽत्र स्कुद् नि० वा । स्त्रीणां १नितम्बस्थे आवर्त्ताकारे पृष्ठवंशादधोवर्त्तिगर्त्तद्वये । अमरः । (कुकुरसोङ्गा) २हृच्चे भावप्र० ।

कुकुभा स्त्री रागिणीभेदे हलायुधः ।

कुकुर पु०कुं पृथिवीं० कुरति त्यजति स्वामित्वेन कुर—क । यदुवंशीयनृपभेदे तेषां ययातिशापात् राज्यं नास्तीति पुराणकथा यदुशब्दे दृश्या । "निधुरि ता धुरिताः"कुकुरस्त्रिय" माघः । २दशार्हे देशभेदे पु० ब०व० । कुक—उरच् किच्च । ३कुक्कुरे हड्डचन्द्रः । ४ग्रन्थिपर्णौषधौ त्रिका० । कुकुरन्टपशान्वभाण्भेदः । "कुकुरः भजमानशुचिकम्बलबर्हिषास्तथान्धकस्य पुत्राः" इति विष्णु पु० "कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः । "अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरोलभतात्मजान् कुकुरं भजमानं च शमं कम्बलबर्हिषम्" हरिवं० ३८अ० तदधिष्ठानदेशभेदश्च दशार्हः ।

कुकूटी स्त्री कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष् । शाल्मलीवृक्षे राजनि० तस्या दीर्घतया भूमिकूटतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

कुकूल पु० कोः भूमेः कूलं, कुत्सितं वा कूलम् कु—ऊलच् धातोः कुगागमश्च वा । १तुषानले २शङ्कुभिः सङ्कीर्णे ३गर्त्ते ४वर्म्मणि च अमरः । "शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयं क्व च कुकूलाग्निः कर्कशो मदनाऽनलः" ।

कुकोल न० कुत्सितं कोलति कुल—अच् । कोलवृक्षे । शब्दच० ।

कुक्कुट पुंस्त्री०कुक—सम्प०क्विप् कुका आदानेन कुटति कुट—

च । पक्षिभेदे चरणायुधे १ताम्रचूडे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तस्य शुभाशुभलक्षणलक्षणम् वृ० सं० यथा— "कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः । रौति सुस्वरमुषात्यये च यो वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम् । यवग्रीवो यो वा बदरसदृशो वापि विहगो बृहन्मूर्धा वर्णैर्भवति बहुभिश्चैव रुचिरः । स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपवर्णश्च जयकृत् न शस्तो योऽतोऽन्यः कृशतनुरवः खञ्जचरणः । कुक्कुटी च मृदुचारुभाषिणी स्निग्धमूर्तिरुचिराननेक्षणा । सा ददाति सुचिरं महीक्षितां श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः" ।
तन्मांसगुणा भावप्र० उक्ता यथा "कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः । चक्षुष्यः शुक्रकफकृत् बल्यो वृष्यः कषायकः । वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः" । अभक्ष्यप्रकरणे ग्राम्यकुक्कुटस्याभक्ष्यत्वमाह मनुः "छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम्" २तृणोल्कायां (उको) ३कुक्कुभखगे च ४वह्निकणे स्फुलिङ्गे हेम० । स्वार्थे क तत्रार्थे ३ मेदि० । "शूद्राजातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः" मनूक्ते निषादीजाते शूद्रपुत्रे च

कुक्कुट(टी)व्रत न० भाद्रशुक्लसप्तम्यां कर्त्तव्यव्रतभेदे "भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या । स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् । पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्राप्यं नैव विद्यते" ति० त० भवि० पु० । इदं कुक्कुटीव्रतमिति ति० त० रघुनन्दनः

कुक्कुटमण्डप काशीस्थे मुक्तिमण्डपे स्थाने । तस्य तन्नामकारणकथा च काशी० ६८ अ० दर्शिता यथा—. "केवलं मण्डपस्यास्य भविष्यद्वापरे हरे! । लोके ख्यातिर्भवित्रीयमेष कुक्कुटमण्डपः" इति शिवोक्तौ तद्विषये हरिप्रश्ने यथा तस्य कुक्कुटमण्डपनामप्राप्तिस्तथेतिहासो वर्णितः । तत्र चण्डालतः प्रतिग्राहकविप्रस्य सुतद्वयपत्नीभ्यां वञ्चितस्य कीकटे कुक्कुटयोनित्वप्राप्तिरुपवर्ण्य तस्य मरणकाले काशीस्मरणजात् पुण्यात् कुक्कुटयोनिगतावपि काशीप्राप्त्या मुक्तिरित्युक्तम् यथा "न काश्यां मरणं प्राप्तं तस्माद्दुष्प्रतिग्रहात् । प्रान्ते कुटुम्बभरणात्तथा काशीस्मृतेरपि । चौरैर्हतोऽपि स तदा कीकटे कुक्कुटोऽभवत् । सा कुक्कुटी सुतौ तौ तु ताम्रचूडत्वमागतः । प्रान्ते काशीस्मरणतो जाता जातिस्मृतिः पुरा । इत्थं बहुतिथे काले गते कार्पटिकोत्तमाः । तस्मिन्वाध्वनि ग्रामाच्चत्वारो मत्त कुक्कुटाः । मारायणाः कथां प्रोचुः कुर्वन्तोऽन्योन्यमेव हि । काशीकथां समाकर्ण्य तदा ते चरणायुधाः । जातिस्मृतिप्रभावेन तत्सङ्गेन तु निर्गताः । तैश्च कार्पटिकश्रेष्ठैः पथि दृष्टाः कृपालुभिः । तत्कुक्कुटादिपरिक्रेतैः प्रापिताः क्षेत्रमुत्तमम् । ते तु क्षेत्रं समासाद्य चत्वारश्चरणायुधाः । चरिष्यन्तोऽत्र परितो मुक्तिमण्डपमुत्तमम् । जिताहारान् सनियमान् कामक्रोधपराङ्मुखान् । शृण्वतः सत्कथालापान् लोभमोहविवर्ज्जितान् । स्वधुनीस्नानसंक्षालननिर्मलशिरोरुहान् । मन्त्रमोक्षारणपरान् मत्कथार्पितसुश्रुतीन् । मद्भक्तिसंसक्तधीन् दृष्ट्वा क्षेत्रनिवासिनः । मानयामासुरथ तान् कुक्कुटान् साधुवर्त्मनः । प्राक्तनात्तत्समायोगात् संप्रधार्य्य परस्परम् । क्रमेणाहारमाकुञ्च्य प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति चात्र ते । पश्यतां सर्वलोकानां विष्णो ! ते मदनुग्रहात् । विमानमधिरुह्याशु कैलासं प्राप्य मत्पदम् । निर्विश्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान् । ततोऽत्र ज्ञानिनो भूत्वा मुक्तिं प्राप्स्यन्ति शाश्वतीम् । ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्वतः । मुक्तिमण्डपनामैतदेष कुक्कुटमण्डपः" । [(चर) । राजनि०

कुक्कुटमस्तक पु० कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य । चव्ये

कुक्कुटशिख पु० कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य । कुसुम्भवृक्षे शब्दच० तस्य हि पुष्पाणि कुक्कुटशिखातुल्यानीति तस्य कुक्कुटतुल्यरक्तशिखपुष्पत्वात्तथात्वम्

कुक्कुटागिरि पु० कुक्कुटप्रधानोगिरिः किंशुलुका० दीर्घः । कुक्कुटप्रधाने पर्वते ।

कुक्कुटाण्ड पु० कुक्कुट्या अण्डः पुंवद्भावः । कुक्कुट्याण्डे

कुक्कुटाभ पुंस्त्री कुक्कुट इवाभाति आ+भा—क । कुक्कुटवर्णतुल्ये सर्पभेदे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुक्कुटासन न० "कुक्कुटासनमापन्नो नाडीभिः सहेतुना । सत्कुलागममार्गेण कुर्य्यात् वायुनिरोधनम् । निजहस्तद्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः । पद्मं बद्धं यत् करोति कर्परद्वयमध्यगम् । सव्यापसव्ययुगलं तत्कुक्कुटासनमुच्यते" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे [हेमच० ।

कुक्कुटाहि पु० कुक्कुट इव तच्चरणवर्णाहिः । सर्पभेदे

कुक्कुटि स्त्री कुक्कुट इवाचरति कुक्कुट+आचारार्थे क्विप् ततः इन् । दम्भचर्यायाम् हेमच० । वा ङीप् । तत्रैव । सा च २कुक्कुटजातिस्त्रियाम् ३ज्येष्ठ्याम् (टिकटिकी) कीटभेदे शब्दरत्ना० । ४शाल्मलीवृक्षे जटा०

कुक्कुभ पु० कुक् इत्यव्यक्तं शब्दं कौति कु—भक् । वन

कुक्कुटे। कुक्कुशब्दं भाषते भाष–बा० ड। २कुक्कुटे पक्षिणि। (पातुक्का) इति ख्याते ३पक्षिभेदे अमरः।

कुक्कुर पुंस्त्री कोकते क्विप् कुरति शब्दायते कुर–शब्दे क कर्म्म०। १स्वनामख्याते पशौ। तच्छुभाशुभलक्षणादिकं वृ०सं० यथा "पादाः पञ्चनखास्त्रयोऽग्रचरणाः षड्भिर्नखैर्दक्षिण-स्ताम्रौष्ठाग्रनसो मृगेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च। लाङ्गूलं ससटं दृगृक्षसदृशी कर्णौ च लम्बौ मृदू यस्य स्यात् स करोति पोष्टुरचिरात् पुष्टां श्रियं श्वा गृहे। पादेपादे पञ्च पञ्चाग्रपादे वामे यस्याः षण्नखा मल्लिकाक्ष्याः। वक्रं पुच्छं पिङ्गलालम्बकर्णी या सा राष्ट्रं कुक्कुरी पाति पोष्टुः"। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कुक्कुरगुणाश्चायुर्वेदोक्ताः यथा "बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः। प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणाः"। २ग्रन्थिपर्णीवृक्षे न० शब्दचि०।

कुक्कुरद्रु पु० कुक्कुरस्य दुर्गन्धयुक्तो द्रुः वृक्षः। (कुकुरसोङ्गा) वृक्षभेदे "कुक्कुरद्रुः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः। तन्मूलमार्द्रं निक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्" भावप्र०।

कुक्कुरवाच् पु०कुक्कुरस्येव वाग्यस्य। सारङ्गमृगे राजनि०

कुक्ष पु० कुष–क्स। जठरे उज्ज्वलदत्तः।

कुक्षि पु० कुष–क्सि। १उदरे "विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा" माघः "कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः" रघुः। "तव कुक्षौ महाभागे!। अचिरात् संजनिष्यते" रामा० २उदरस्य वामदक्षिणपार्श्वयोश्च(कोँक) अमरः। ३मध्यभागे "ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्म्मिणः" भा०व०७८अ०। कुक्षौ भवः अण्। कौक्ष उदरभवे मध्यभवे च त्रि०स्त्रियां ङीप्। कुक्षौ बद्धोऽसिः ढकञ्। कौक्षेयकोऽसिः। कुक्षिदेशे भवः भूमा० वुञ्। कौक्षक मध्यदेशभवे त्रि०।

कुक्षिम्भरि त्रि० कुक्षिं बिभर्त्ति भृ–खि–मुम् च। देवातिथि-यज्ञेनात्मोदरमात्रपूरके क्रपणे।

कुक्षिरन्ध्र पु० कुक्षौ मध्यभागे रन्ध्रं छिद्रं यस्य नले शब्दच०।

कुक्षिशूल न० कुक्षौ शूलः। सुश्रुतोक्ते शूलरोगभेदे "प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुतः। तदास्य भोजनं भुक्तं सोपष्टम्भं न पच्यते। उच्छ्वसित्यामगतया शूलेनाहन्यते मुहुः। नैवासने न शयने तिष्ठन् लभते सुखम्। कुक्षिशूल इति ख्यातो वाताद्दामसमुद्भवः" सुश्रु०। तस्य कौत्रत्वमपि "छातकुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषः" सुश्रुतः

कुङ्कुम न० कुकयते आदीयते कुक–आदाने–उमक् नि० मुम्। काश्मीरादिदेशजे स्वनामख्याते १गन्धद्रव्यभेदे। देशभेद-विशेषजातस्य तस्य लक्षणादि भावप्रकाशे दर्शितं यथा— "काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत्। सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्। वाह्लीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरन्मतम्। केतकीगन्धयुक्तन्तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम्। कुङ्कुमं पारसीके यन्मधुगन्धि तदीरितम्। ईषत्पाण्डुरवर्णं यदधमं स्थूलकेशरम्। कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित्। तिक्तं वमिहरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम्" [तभेदे

कुङ्कुमाद्रि पु० कुङ्कुमस्याकरोऽद्रिः। काश्मीरदेशस्थे पर्व्व-

कुङ्कुमी स्त्री कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः अच्गौरा०ङीष्। महाज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि०। पृषो०कुङ्कुमीति पाठान्तरम् तत्रैवार्थे

कुच रोधे, सम्पर्के लेखने च सक० कौटिल्ये अक० तु०पर०सेट् कुटादि। कुचति अकुचीत् चुकोच कुचः। प्रनिकुचति

कुच पु० कुच–कर्त्तरि क। स्तने। स्त्रीणां कुचवृद्धिर्यौवने यथाह सुश्रुतः "स्त्रीणां तु विंशतिरधिका दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धिः" इति विवृतञ्चैतत् भावप्र० यथा— "पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते। तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्व्यक्तिमेति हि। कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा। रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने। जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च। व्याख्यानं यथा पुंसां रोमराजीश्मश्रुप्रभृतयः नारीणान्तु रोमराजीस्तनार्त्तवप्रभृतयः"। "यावन्नोतद्भिद्येते स्तनौ तावद्देया" इति स्मृतौ कुचोद्भेदकालात् पूर्व्वं दानं विहितम्। स च कालः द्वादशवर्षादिः, "स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाक्षरचक्रभ्रममातनोति यत्" नैष० "सकठिनकुचचूचुकप्रणोदम्" "नत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन" "कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गिवासः" माघः "तन्वि! तव कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ" उद्भटः "पितुर्गृहे चेत् कुचपुष्पसम्भवः" ज्यो० २सङ्कुचिते त्रि०

कुचण्डी स्त्री कुत्सिता चण्डी विकारकारित्वात् कोपनेव। मूर्व्वालतायाम् शब्दचि०। स्वार्थे क। कुचण्डिका तत्रैव।

कुचतट त्रि० कुचस्तटमिव विशालत्वात्। विशाले१कुचे हेम०। २कुचैकदेशे च।

कुचन्दन न० कुत्सितं गन्धहीनत्वात् चन्दनम्। (वक्कमकाठ) १काष्ठभेदे मेदि० २रक्तचन्दने अमरः। इदं सुश्रुते पटोलादिगणे सालसारादिगणे चोक्तम् तत्पर्य्याये मिश्रितः

३शङ्कुमे शब्दचि॰। रक्तचन्दनतुल्यत्वात्तस्य तथात्वम्

कुचफल पु॰ कुचइव फलमस्य। दाडिम्बवृक्षे राजनि॰।

कुचर त्रि॰ कुत्सितं चरति चर—अच्। १परदोषकथनशीले। हेमच॰ कुत्सिते स्थाने चरति चर—अच्। २दुर्गमदेशगन्तरि "न भीमः कुचरोगिरिष्ठाः" ऋ॰ १, १५४, २, "कुचरः कुत्सितहिंसाकर्त्ता दुर्गमदेशगन्ता वा" भा॰ कौ चरति चर—ट। ३भूमिचरे त्रि॰। स्त्रियां ङीप्

कुचाग्र पु॰ ६त॰। चूचुके कुचयोरग्रभागे अमरः।

कुचाङ्गेरी स्त्री—कुत्सिता चाङ्गेरी। (चुकपालङ्ग) चुक्रे शाकभेदे रत्नमा॰ चुक्रशब्दे गुणादि

कुचिका पुंस्त्री॰ कुच—वा॰ इकन्। (कुँचिया) मत्स्यभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। इह॰सं॰कूर्म्मविभागे ऐशान्यामुक्ते देशभेदे "भल्लापलोलजटासुरकुनठखसघोषकुचिकाख्याः"।

कुचित त्रि॰ कुच—क्तिच्। परिमिते उज्ज्वलदत्तः।

कुचेल त्रि॰ कुत्सितं चेलं वस्त्रमस्य। कुत्सितवस्त्रधरे। कुत्सा सङ्कुचा इला यस्याः ५त॰। २विद्धकर्णीम् ३पाठायाम् स्त्री मेदि॰ गौरा॰ ङीष्। (आकनादी) ४वृक्षे स्त्री रत्नमा॰।

कुच्छ न कु+छो—क। कमुदे शब्दच॰।

कूज स्तेये भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। कोजति अकोजीत् चुकोज उदित् कूजित्वा कूक्त्वा। प्रनिकूजति

कुज पु॰ कोः पृथिव्या जायते जन—ड। मङ्गलग्रहे यथा च तस्य तज्जातत्वं तथा आग्नेयशब्दे काशीखण्डवाक्येन दर्शितम् २नरकासुरे तस्य वाराहीरूपायाः पृथिव्याउत्पन्नत्वात् तथात्वम् तत्कथा कालिकापुराणे ३६अ॰ यथा "यथा स नरकोजातो धरागर्भे महासुरः। रजस्वलाया गोत्रायागर्भे वीर्य्येण पोत्रिणः (वराहस्य)। यतोजातस्ततोभूतो देवपुत्रोऽपि सोऽसुरः" इत्युपक्रम्य "गर्भसंस्थं महावीर्य्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः। गर्भएव तदा देवशक्त्या दध्रुश्चिरं दृढम्। यथाकालेऽपि संप्राप्ते नो गर्भाज्जायते स च। ततस्तुक्रुद्धशरीरस्तु वराहस्तनयैः सह। अतीव शोकसन्तप्ता जगन्नाथमभवत् क्षितिः। शोकाकुला सा व्यसर्पात्स्वरकालं मुहुर्मुहुः। प्रक्षतिस्था क्षितिर्भूता माधवेन प्रबोधिता। ततः कालेऽपि संप्राप्ते देवशक्त्या यदा धृतः। न गर्भः प्रसवं याति तदाऽभूत् पीड़िता मही। कठोरगर्भा सा देवी गर्भभारं न चाशकत्। यदा वोढुं, तदा देवं माधवं शरणं गता। शरण्यं शरणं गत्वा माधवं जगतां पतिम्। प्रणम्य शिरसा देवी वाक्यमेतदुवाच ह"। स्तवप्रसन्नमाधवोक्तिपराप्रत्युक्तिभ्यां त्रेतायुगादौ तदुत्पत्तिकथा—

"इति स्तुतो हृषीकेशोजगन्नाथस्तदा हरिः। प्रादुर्भूतस्तदा प्राह धरित्रीं दीनमानसाम्। श्रीभगवानुवाच। कथं दीनमना देवि! धरित्रि! परिदेवसि। तव वा किङ्कृता पीडा वेत्तुमिच्छामि तदहम्। सुसन्ने परिग्लानं तु शरीरं कान्तिवर्जितम्। आकुलं नयनद्वन्द्वं भ्रूविभ्रमविवर्जितम्। ईदृशन्तव रूपन्तु दृष्टपूर्व्वं कदा च न। रूपस्य तु विपर्य्यासे दुःखे बीजञ्च भाषय। एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य माधवस्य जगत्पतेः। विनयावनता देवी पृथ्वी प्राह सगद्गदम्। पृथिव्युवाच। गर्भभारं न संवोढुं माधवाहं क्षमाऽधुना। भवं नित्यं विषीदामि तत्कारणं त्वत्तु-मर्हसि। त्वया वराहरूपेण मलिनी (ऋतुमती) कामिता पुरा। तेन कामेन कुक्षौ मे स्वयं गर्भोऽयमाश्रितः। काले प्राप्ते स गर्भोऽयं न प्रच्यवति माधव!। कठोरगर्भा तेनाहं पीडितास्मि दिनेदिने। यदि न त्रासि मां देव! गर्भदुःखाज्जगत्पते!। न चिरादेव यास्यामि त्वत्योर्विनाशसंशयम्। कदापि नेदृशोगर्भो धृतोमाधव! वै पुरा। योऽचलां चालयति मां सरसीमिव कुञ्जरः। एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्याः पृथिव्याः पृथिवीपतिः। आह्लादयन् प्रत्युवाच हरिस्तन्वीं लतामिव। श्रीभगवानुवाच। न धरे ते महादुःखं चिरस्थायि भविष्यति। शृणु येन प्रकारेण चानुभूतमिदं त्वया। मलिन्या सह सङ्गेन यो गर्भः संहृतस्त्वया। सोऽभूदसुरसत्वस्तु दृष्टेः (वराहस्य) पुत्रस्तु दारुणः। ज्ञात्वा तस्य च वृत्तान्तं गर्भस्य द्रुहिणादयः। देवीभिः शक्तिभिः सुभ्रु तत्र कुक्षौ सुतं स्वरम्। सर्गादौ यदि जायेत भवत्यास्तादृशः सुतः। भ्रंशयेत् सकलाल्लोकांस्त्रीनिमान् ससुरासुरान्। अतस्तस्य बलं वीर्य्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः। प्राक्सृष्टिकाले ते गर्भं तदाऽधुर्जगतां हिते। अष्टाविंशतिमे प्राप्ते आदिसर्गाच्चतुर्युगे। त्रेतायुगस्य मध्ये तु सुतं त्वं जनयिष्यसि। यावत् सत्ययुगं याति त्रेतार्द्धञ्च वरानने!। तावद्दह महागर्भं दुःसहः कालोमया तव। न यावज्जायते धात्रि! गर्भस्ते स्वातिदारुणः। तावद्गर्भवती दुःखं न त्वं प्राप्स्यसि भाविनि!"

"ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः" भाग॰ २, ७, ३६। "तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्" भाग॰ १, १, ८स्लो॰। "कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम्" "ज्यो॰" मङ्गलग्रहस्य वारादिकमङ्गारकशब्दे ७८५॰ उक्तम्। कल्पे

तदीयभगणादिकमुच्यते "युगमयुगमधरनागगोऽपानव्या-
लभयमयनगाश्विनोऽङ्कजः" ६६८२८५२२ सि०शि० ।
कल्पे एतावन्तः कुजस्य भगणाः अस्योपपत्त्यादिकं ग्रहभग-
णमध्ये दर्शयिष्यते । तस्य चलोच्चभगणमानञ्च तत्रैवोक्तम्
"अर्कज्ञशुक्रबुधपर्य्ययाः विधेन्द्रि कोटिगुणिता रदाब्धयः
४३२००००००। एत एव शनिजीवभूभुवां शीघ्रिताश्च गणकै-
श्चलोच्चकाः" तत्पातस्य भगणास्तत्रैवोक्ताः "कुञ्जरदस्राश्विनः"
२६७, तस्य मन्दकेन्द्रभगणमानं सिद्धान्ते "खरामाद्रि-
षिड्रङ्गषड्गोहिदस्राः" २२९६८२८२३० । "शीघ्रकेन्द्र-
भगणाः" "गजाद्रिमनुसप्तेन्दुत्र्यश्विखाश्विमिताः" २०२३१७-
१४७८, । तस्य कक्षामानम् श्रीपतिनोक्तं यथा "अब्ध्य-
ङ्कषण्मनुगजाः क्षितिनन्दनस्य" ८१४६९४५ योजनानि-
मध्यमकुजस्फुटीकरणम् सि०शि०प्रमि०दर्शितं यथा
"दिनगणार्द्धमथो गुणसंगुणं द्युगणसप्तदशांशविवर्जितम् ।
लवकलादिफलद्वयसंयुतः क्षितिसुतध्रुवकः क्षितिजो
भवेत्" सि०शि०। "अत्रोपपत्तिः । दिनगणार्द्धं भागा इति
प्रत्यहं त्रिंशत् कला गृहीताः। तत् पृथक् त्रिगुणं जातम्
एताः कलाः पूर्वकलाभिस्त्रीकृता जाताः । एतत् कुजगते-
रधिकमतोऽतः कुजगतिं विशोध्य शेषम् । अनेन सप्तदश-
गुणेनैका कला भवति । अत उक्तं द्युगणसप्तदशांशवि-
वर्जितमिति । पूर्वफलेन भागादिनाऽनेन च कलादिना
भौमध्रुवक२२७०युक्तः कुजो भवति । यतोऽयमहर्ग-
णोऽर्कोदयाल्लङ्कायां मध्यरात्रादूर्द्ध्वमतस्तदुत्थं फलं रविमण्डलान्तिके
योज्यमित्युपपन्नम्" प्रमि०
कुजस्य ध्रुवकमानं "तत्रैवखाद्रिरामान्वय":२२७०। तथाच
कल्पेरारम्भे राशिचक्रस्थविकलाभ्यो ध्रुवकेण हीनमायां
तत्काले ११ । २९ । २ । ५० । राश्यादि कुजध्रुवकः
तस्य मन्दशीघ्रपरिधी तत्रैव उक्तौ यथा
"मन्दोच्चनीचपरिधिस्त्रिलवोनयुक्ता १४भागा रवेर्जिन
२४कलोन३२रदा हिमांशोः । खाश्वा७० भुजङ्गदहना
३८यमराश्३२भयाश्च११ पूर्वेभवो५० निगदिताः क्षितिजा-
दिकानाम् सि०शि०" इह ग्रहफलोपपत्त्यर्थं मन्दोच्चनी-
चवृत्तानि पूर्वैः कल्पितानि तेषां प्रमाणान्येतावन्तो
भागाः । अत्रोपपत्तिः ग्रहस्य यन्त्रवेधविधिना यत्
परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमा फलज्या परमफल-
ज्याऽन्त्यफलज्या चोच्यते । अन्त्यफलज्यातुल्यव्यासार्द्धेन
यद्वृत्तमुत्पद्यते तन्नीचोच्चवृत्तम्। तत्परिधिश्च राशिकेन ।
यदि त्रिज्याव्यासार्द्धे भांशाः परिधिस्तदान्त्यफलज्याव्यासार्द्धे
किमिति लब्धं परिधिभागाः । एवमर्कादीनां त्रिलवोन-
युक्ता इत्यादय उत्पद्यन्ते । अथ भौमादीनां चलपरि-
धीनाह" प्रमि० । "एषां चलाः कृतजिना२४४स्त्रिलवेन
हीना दन्तेषवो ५३२वसुरसा६८बहुवाणदस्राः २५८ ।
पूर्णाश्वयो ४०ऽथ भृगुजस्य तु मन्दकेन्द्र--दोःशिञ्जिनी
द्विगुणिता त्रिगुणेन भक्ता। लब्धेन मन्दपरिधीरहितः
स्फुटः स्यात् तच्छीघ्रकेन्द्रभुजमौर्व्व्यथ बाणनिघ्नी ।
त्रिज्योद्धृताग्रपरिधिः फलयुक् स्फुटः स्याद्भौमस्य के-
न्द्रपदगम्यगतात्र जीवा। त्र्यंशोनशैल७गुणितार्क७युतस्य
राशेर्मौर्व्योद्धृताप्तलवहीनयुतं स्वदृक्सम् । भौमस्य
कर्किमकरादिगते स्वकेन्द्रे लब्धांशकैर्विरहितः परिधिस्तु
शोध्यः" ।
भौमस्य भूमध्यादुच्छ्रितियोजनानि सि०शि० "गोकुरसाब्ध
यसुवसूर्य्य संख्याः"१२९६६१९ । तस्य कालांशाः शैलभुवः
१७ । अस्य क्षेत्रं मेषवृश्चिकौ, उच्चं मकरः परमोच्चं मक-
रस्याष्टाविंशोऽंशः । नीचः कर्कटः तदीयाष्टाविंशोऽंशः
सुनीचः । मूलत्रिकोणं मेषस्य दशमोंऽशः । रविचन्द्र
जीवा मित्राणि बुधोरिपुः, शुक्रशनी समौ । चतुर्थे अष्टमे
चास्य पूर्णदृष्टिः । विषमराशिषु मेषमिथुनादिषु
प्रथमपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः समराशिषु
वृषकर्कटादिषु शेषपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः । अष्टो-
त्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तस्य अष्टौ वर्षा दशाभोग
कालः । विंशोत्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तु सप्त वर्षाः न-
क्षत्रकक्षायाम् अयं शनेरधस्तृतीयकक्षायां वर्त्तते, अयं
रवितस्तृतीयवारेशः । अयं दक्षिणाशाधिपतिः अतस्त-
द्वारे दक्षिणदिग्गतिः प्रशस्ता । अयं पापग्रहः
क्षत्रियवर्णः भारद्वाजगोत्रः अवन्तिदेशभवः मे-
षवाहनः चतुर्भुजः रक्तवर्णः । तस्य स्कन्दोऽधिदेवता पृ-
थिवी प्रत्यधिदेवता । पूजने रक्तचन्दनं रक्तवस्त्रम् ज-
वादिरक्तपुष्पं सर्ज्जरसयुक्तसिह्लकं धूपः, यावकं नैवेद्यं
पूगं फलम् प्रवालं रत्नं रक्तवृषभो दक्षिणा । तस्य दौ-
स्थ्योपशमनाय विप्राय रक्तवृषभं रक्तवस्त्रं प्रवालं दद्यात्
स्वयं वा प्रवालं धारयेत् । अनन्तमूलं वा धारयेत् । होमे
धूमकेतुरग्निः खादिरी समित् । कुजवारे दिवा२यामार्द्धे
वारवेला ६षष्ठे कालवेला रात्रौ ३तृतीये कालवेला । अयं
पुंग्रहः दक्षिणदिग्बली । अयं रजोगुणप्रकृतिः, तिक्त-
रसप्रधानः सामवेदाधिपः तरुणमूर्त्तिः पैत्तिकः क्रूरमध्यः।
अस्य राशिभोगकालः ४५ दिनानि जन्मराशितः षष्ठे तृतीये

एकादशे चायं शुभः। "विक्रमायरिपुगः कुजःशुभः स्यात्सदा-न्त्यसुतधर्म्मगैः खगैः। चेन्न पित्र इनसूनुरव्ययौ" ज्यो॰त॰ उक्तस्थानेषु अन्यग्रहासत्त्वे शुभदः अन्त्यसुतधर्म्मस्थितोऽयं क्रमेण तृतीयैकादशषष्ठेषु अन्यग्रहैः स्थितैर्भवेत्तेन शुभः "रक्तासवविषाम्लकर्म्म कृततस्कराय्यं विवादं रणं कु-र्य्यात्तन्त्रविधिं सुदुष्टदमनम् शैलप्रभेदं तथा। तन्त्रच्छे-दनभेदनानि मृगयां चौर्य्यं तथा साहसं सेनान्यं कृषिकर्म्म धातुकरणं भौमस्य लग्ने ऽह्नि वा" ज्यो॰त॰। उक्तकर्म्म तद्वारे तल्लग्ने च शुभदम्। कर्कटराशौ रात्रौ वर्षप्रवेशेऽयं त्रिराशिपतिः, वृश्चिकलग्ने दिने वर्षप्रवेशे अयं त्रिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरयं त्रिराशिपतिः वर्षलग्नात् षष्ठस्थानमस्य हर्षपदम् मूलं नी॰ता॰ दृश्यम्। अन्यद्ग्रहशब्दे वक्ष्यते

कुजप पुंलि॰ कुत्सितं जपति—जप—अच्। कुत्सितजपकारके तस्येदम् अण्। कौजप तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ कार्त्तैन स्वह द्वन्द्वे तस्य प्रकृतिस्वरः पा॰

कुजम्भ त्रि॰ कुत्सितो जम्भो दन्तोऽस्य। १कुत्सितदन्तयुक्ते २असुरभेदे पु॰"प्रह्लादस्य त्रयःपुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः। विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः" हरिवं॰ २२६अ॰ "विरोचनानुजश्चैव कुजम्भोनाम वीर्य्यवान्" हरिवं॰ २४२अ॰।

कुजम्भन पु॰ कोः पृथिव्या जम्भनमिवात्र। सन्धिचौरे हारा॰ तस्य पृथिव्यां सन्धिखननकाले मैथुनवदाचरणात् तथात्वम्। कुजम्भोऽस्त्यस्य इलच्। कुजम्भिलोऽप्यत्र शब्दरत्ना॰।

कुजा स्त्री कोः पृथिव्याः जायते जन—ड। सीतादेव्यां तस्याः पृथिवीतोजन्मकथा कालि॰ १७अ॰

"तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविश्यान्तःपुरं स्वकम्। भार्य्याभिर्मन्त्रयामास यज्ञार्थं पुत्रजन्मने। मन्त्रयित्वा तदा राजा महिषीप्रमुखैः स्वयम्। चतसृभिस्तु भार्य्याभिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत्। ततः पुरोधसं राजा गौतमं मुनिसत्तमम्। तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाक-रोत्सवम्। द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ कृतौ। एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा। नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृपः। हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम्। तद्भूमौ जातसीतायां शुभां कन्यां समुत्थिताम्। लेभे राजा तदा युक्तः सर्वलक्षण-संयुताम्। तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम्। जगाद वचनञ्चेदं गौतमं जनकं नृपम्। पृथिव्युवाच। एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनोहरा। एनां त्वं ग्राह्य सुभगां लोकद्वयशुभावहाम्। अनया मे महाभार उद्धृतो हेतुभूतया। अयं यास्यति भारार्त्तिं शोषयिष्यामि दारुणाम्। रावणाद्या महावीराः कुम्भकर्णादयोऽपरे। नाशं यास्यन्ति दुर्द्धर्षाः कृतेऽस्या राक्षसाः परे। त्वञ्च मोदं दुरावर्षं याह हितं कृतं नृप!। अवाप्स्यसि दुराधाञ्च पितृणामक्षयोभवम्"। कुजाः इष्टा आश्रयत्वेन सन्त्यस्याः अच्। २कात्यायनीदेव्यां मेदि॰ "कदली दाड़िमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः। विल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" इत्युक्तनवपत्रिकायाम् "तव स्थानमिदं मत्ये" इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

कुजाष्टम पु॰ कुजो मङ्गलग्रहोऽष्टमोयत्र। ज्यो॰ उक्ते जन्मलग्नादष्टमस्थानस्थितमङ्गलग्रहरूपयोगभेदे "सर्व्व-गुणान्निहन्त्याशु विलग्नादष्टमः कुजः। अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगते ऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते,, ज्यो॰।

कुञ्जिश पुंस्त्री॰ मत्स्यभेदे "कुञ्जिशोमधुरोहृद्यः कषायो-दीपनस्तथा। "बल्यः स्निग्धोगुरुर्ग्राही वातकृत् रोचनो-मतः" राजनि॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कुज्या स्त्री सि॰शि॰उक्ते वृत्ताकाराधक्षेत्रार्द्धविषयधनुः सा-धनाङ्कज्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे। ज्यापञ्चकं च तत्र दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चज्यासाधनमाह।"युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ। जिनांशमौर्व्याः१३९७गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्योद्धृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम्। त्रिज्याकृतेः ११८१९८४४ प्रोह्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। अथाप-भासंगुणितापमज्या महादशांशो भवति क्षितिजज्या। सा त्रिज्यकाघ्नी विहृता द्युमौर्व्या चरजज्यकास्याच्च धनुश्चरं स्यात्" सि॰शि॰। "अत्र खेटादित्युपलक्षणम्। यस्मात् खेटाल्लग्नाद्वाऽपमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा-यस्मादुदयलग्नात्नौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिः। विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्या-म्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः। तयोर्हिः संपाते क्रान्त्यभावः। ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिनतुल्यभागाः। अतस्तत्-

संपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या । उदयाश्च तत एव । स तु संपातो मेषादेः प्रागयनांशतुल्येऽन्तरे । अतः सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकालौ चेत्युक्तम् । यदि त्रिज्यातुल्यया भुजज्यया जिनांशज्यातुल्या क्रान्तिज्या लभ्यते तदेष्टज्यया किमिति । फलं क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तात् तिर्यग्रूपा भवति । क्रान्तिज्या भुजस्थिज्या कर्णस्तद्वर्गान्तरपदमहोरात्रवृत्तव्यासार्धम् । सैव द्युज्या । अथ कुज्योच्यते । यदि द्वादशकोटेः पलभा भुजस्तदा क्रान्तिज्याकोटेः किमिति । फलं क्षितिजोन्मण्डलयोर्मध्येऽहोरात्रवृत्ते ज्यारूपं स्यात् । सैव कुज्या । सा चतुःकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणाम्यते । यदि द्युज्याव्यासार्धे एतावती तदा त्रिज्याव्यासार्धे किमिति । फलं चरज्या । तद्धनुश्चरमित्युपपन्नम् ।" प्रमि० अक्षांशशब्दे ४२पृ० दर्शिते सि० शि० वाक्ये दृश्यम्

कुज्झटि स्त्री कु–क्षिप् झट–इन् कर्म०। नीहारे(कोयाशा) त्रिका० वा ङीप् कुज्झटीत्यप्यत्र । स्वार्थे क । कुज्झटिकापि तत्रार्थे शब्दरत्ना० । "श्रेया कुज्झटिका कृष्णा तमःप्राया च सा तथा । कफपित्तकरी लोके भिषग्भिः परिकीर्त्तिता" वैद्यके तद्गुणा उक्ताः ।

कुञ्चन न०कुन्च–करणे ल्युट् । "वाताद्या वर्त्म सङ्कोच्य जनयन्ति यदा मलम् । तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः" इति निदानोक्ते १नेत्ररोगभेदे । भावे ल्युट् । २सङ्कोचे । "कुर्य्यात् सिरागतं मूलसिराकुञ्चनपूरणम्" सुश्रुतः । [फलान्तत्वात् टाप् । कुम्भाण्ड्याम् राजनि० ।

कुञ्चफला स्त्री कुञ्चं सङ्कुचितं फलमस्याः जातित्वेऽपि

कुञ्चि पु० कुन्च–इन् । "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्" इत्युक्ते अष्टमुष्टिमाने स्मृतिः

कुञ्चिका स्त्री० कुन्च ण्वुल्–टाप् । १गुञ्जायाम्(कुँच)शब्दर० (कनूचो)२वंशशाखायाम् जटा० ३कूर्चिकायां(चाविकाटि) हेमच० । "उद्घाटिनी कुञ्चिका" प्रमरा० ४मत्स्यभेदे (कैंचो) "कुञ्चिकयैनं भाययति विस्माययति वा" सुग्ध०

कुञ्चित त्रि० कुन्च–क्त । १वक्रे २तगरपुष्पे न० राजनि०

कुञ्ज पु० न० अर्श आ० द० कौ–जायते जन–ड पृषो० मुम् । पर्वतादौ लतादिभिराच्छादिते मध्यशून्ये १स्थाने निकुञ्जे अमरः ।"लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्" सा०द० "चल सखि ! कुञ्जं सतिमिरपुञ्जम्" "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे०"त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम" पदा० २करिदन्ते ३हस्तिहनौ ४मेदि० ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये कुञ्जा० च्फञ् । कौञ्जायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

कुञ्जर पुंस्त्री०कुञ्जःदन्तो हनुर्वा प्राशस्त्येनास्त्यस्य । १हस्तिनि स्त्रियां जातित्वात् ङीप् "कुञ्जरस्येव संग्रामे परिवृत्तस्याङ्कुशग्रहम्" भा०व०२६अ० "अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाष–संक्रान्तदानपयसोवनपादपस्य" माघः । अस्य समर्थेन व्याघ्रा० उपमितसमासः राजा कुञ्जर इव राजकुञ्जरः । "एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम्" भा० व० २५१अ० । अत्र कुञ्जरशब्दस्येन राज्ञः श्रेष्ठत्वम् गम्यते । तदभिप्रायेणैव "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" इत्यमरोक्तिः । ५देशभेदे च मेदि० । मात्राप्रस्तारे पञ्चमात्रस्य प्रथमे ६प्रस्तारे ऽऽ। छन्दोमञ्जः! "क्षितेर्दक्षिणादिग्गस्थिते गजाकृतौ ७पर्व्वतभेदे । "कृत्वा प्राचीविभागन्तु दक्षिणायामथोदिशि" इत्युपक्रमे "चकार कुञ्जरञ्चैव कुञ्जरप्रतिमाकृतिम् । पर्व्वतं काञ्चनगुहं वज्रयोजनविस्तृतम्" हरिवं० २२५अ० । "ऋषभः पर्वतश्चैव श्रीमदृषभसंस्थितः । कुञ्जरः पर्वतश्चैव यत्रागस्त्यगृहं शुभम्" हरिवं० २२६ अ० । ८हस्तनक्षत्रे च तस्य हस्तिकराकारत्वात्तथात्वम् । कुञ्जरपिप्पली शब्दस्यान्त्यलोपे ९पिप्पल्याञ्च शब्दचि० । [मूलमस्य । मूलके राजनि० ।

कुञ्जरक्षारमूल पु० कुञ्जरस्य गजपिप्पल्या इव क्षारयुक्तं

कुञ्जरच्छाय न० कुञ्जरस्यच्छायायत्र । "योगोमघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः । भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करस्थिते" इत्युक्ते योगभेदे । विवृतमेतत् ति०त०यथा "करे हस्तायां तत्स्थे सूर्य्ये । मघासंस्थे चन्द्रे चेति मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितो योगो भवति । हस्तावस्थानञ्च सूर्य्यस्य कन्यादशमांशोत्तरकिञ्चिदधिकसपादत्रयोदशांश १३,२० यावत् । नचानेन कुञ्जरच्छाययोगः सङ्केतितो नतु गजच्छायेति वाच्यं कुञ्जरच्छायस्य गजच्छायादिका संज्ञा जाता अस्येतीतच्प्रत्ययेन गजच्छायायामपि सङ्केतितत्वात् (भुस्तूरः कनकाह्वयः) इतिवत् । व्यक्तं कल्पचिन्तामणौ । "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः । यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ।" "एवञ्च श्राद्धे निमित्तान्तरत्वेनानङ्गीकाराद्गौणीयमेधिकाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थ इत्युक्तम् । ततश्च मघात्रयोदशीश्राद्धं कृत्वा परदिने कुञ्जरच्छाययोगे श्राद्धं कर्त्तव्यमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् ।" महव्या० कुल्लूकभट्टेन एतस्य तिथ्यन्तरे ऽपि सत्त्वम उक्तः

यथा "अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च" मनुव्याख्यायाम् "प्रकृतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वां दिशं गतायां छायायां मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात्। नतु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयः यथाह विष्णुः "अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः। प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः। मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्। कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च"। इत्युक्तम् तेनास्य पृथङ्निमित्तता। अन्ये तु "राहुर्वै हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं ग्रस्यतीति" श्रुतेः कुञ्जररूपस्य राहोश्छायायान् इति व्युत्पत्त्याग्रहणपरतामाहुः। गजच्छायादयोऽप्यत्र

कुञ्जरदरी स्त्री॰ कूर्म्मविभागे इन्द्रत्वं॰ दक्षिणस्यामुक्ते देशभेदे "अथ दक्षिणे मलङ्गत्युपक्रमे "कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः"।

कुञ्जरपिप्पली स्त्री॰ कुञ्ज रोपपदा पिप्पली शा॰ त॰। गजपिप्पल्याम् राजनि॰। गजपिप्पल्यादयोऽप्यत्र स्त्री

कुञ्जरा स्त्री कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पमस्त्यस्या अच्। १धातकीवृक्षे (धाइफुल) तस्या हस्तिदन्ततुल्यपुष्पत्वात्तथात्वम् २पाटलावृक्षे च मेदि॰। अजादि॰ टाप्। ३हस्तिन्याम् शब्दचि॰। जातित्वात् ङीष्। कुञ्जरीत्येव विका॰

कुञ्जरारति पु॰ ६त॰। शरभे अष्टापदे पशुभेदे हेमच॰। २सिंहे च

कुञ्जरालुक न॰ हस्त्यालुके आलुकभेदे शब्दच॰। [अमरः

कुञ्जराशन पु॰ कुञ्जरैरश्यते अश—भक्षे कर्म्मणि ल्युट्। अश्वत्थवृक्षे

कुञ्जरासन न॰ कुञ्जरस्येवासनमत्र। "अथ वक्ष्ये महाकाल! कुञ्जरासनमुत्तमम्। करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ तिष्ठेत् स्थिरःकरः" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुञ्जल न॰ कुञ्जितं जलं यत्र पृषो॰। काञ्जिके। (आमानि) [राजनि॰।
अमरः

कुञ्जवल्लरी स्त्री कुञ्जाकारा वल्लरी। निकुञ्जिकाम्लावृक्षे

कुञ्जादि पु॰ गोत्रे फक्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गणः कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभंविपाश स्कन्द स्कम्भ"।

कुट कौटिल्ये तुदा॰ पर॰ अक॰ सेट् कुटादि कुटति अकुटीत् चुकोट। कुटिता कुटितं कुटितव्यम्। कुटिलः प्रतिकुटति उद्+उत्क्षिप्तौ अक॰ वि+कुत्सने सक॰। विकुटितः कुत्सितः।

कुट प्रतापने चुरा॰आत्म॰ सक॰ सेट्। कोटयते अचूकुटत।

कुट वैकल्ये भ्वा॰ इदित् प॰अक॰ सेट्। कुण्टति अकुण्टीत्।

कुट कुट्टने (कोटा) दिवा॰ अक॰ सेट्। कुट्यति अकोटीत् "जीवनं कुट्यतीव"। "भक्षयन्ति समांसानि प्रकुथ विधिवत्तथा" भा॰आ॰१६४२ श्लो॰

कुट पु॰ कुट—क। १कोटे (गड) मेदि॰ २शिलाकुट्टे (पाथर भाङ्गाहातुडी) ३वृक्षे च हेम॰ ४पर्व्वते हारा॰५कलशे पु॰न॰ अम॰ ६ऋषिभेदे पु॰ततः गोत्रापत्ये अश्वा॰ फञ्। कौटायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री अनन्तरापत्ये तु शुभ्रा॰ ढक्। कौटः तदपत्ये पुंस्त्री॰ "इविषा जारो अपांसि पर्त्ति पपुरिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणिः" ऋ॰ १,४६,४

कुटक पु॰ दक्षिणस्यदेशभेदे, "यस्मिन्नपायाः कोङ्कवेङ्कटकुटकान् दक्षिणकर्णाटान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवने" भाग॰ ५,६,८, "यस्य (ऋषभदेवस्य) किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्कुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः संप्रवर्त्तयिष्यति" तत्रैव १०श्लो॰। तद्धर्म्माभिमानि र्जिनाचार्य्यः। कुटकदेशस्थोऽचलः कुटकाचलः तदन्तपर्य्यन्त भेदः। २फाले न॰ शब्दचि॰

कुटङ्क पु॰ कुगृहभूमिः टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन टकि—आच्छादने करणे घञ् ६त॰। गृहाच्छादने तृणादौ (चाल) शब्दमा॰

कुटङ्कक पु॰ कुटङ्क इव प्रक॰ इवार्थे क। १छदिषि पटले (चाल) हेमच॰पत्रादिच्छादिते २गृहभेदे (कुँडे) राय॰

कुटच पु॰ कुटइव ठीयते चि—ड। कुटजवृक्षे (कुरची) शब्दचन्द्रि॰

कुटज पु॰ कुटे पर्व्वते जायते जन—ड। (कुरची) १वृक्षभेदे अमरः। "कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत्" भावप्र॰ तद्गुणा व्युक्तम्। "कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका। कालिङ्गः शक्रशाखा च मल्लिकापुष्प इत्यपि। इन्द्रयवफलः प्रोक्तो वत्सकः पाण्डुरद्रुमः" इति भावप्र॰ तत्पर्य्याये इन्द्रयवफलत्वोक्तेः तत्फलस्य इन्द्रयवनामता "कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटम्" माघः "अलिरसौ नलिनीवनवाल्लभः कुमुदिनीकुलकेलिकलालसः। विधिवशेन विदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं बहु मन्यते" कुटे घटे जायते। २अगस्त्यमुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च मेदि॰ तयोस्तदुत्पत्तिकथा कुम्भजशब्दे वक्ष्यते।

कुटजगति स्त्री "कुटजगतिर्नजौ ससतगौ गुरुः" वृ०र०टी० उक्ते छन्दोभेदे

कुटजपुटपाक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसाररोगनाशके औषधभेदे यथा "स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धमादाय तत्क्षण-मतीव च पाचयित्वा। जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम्। सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात्। कृष्णात्रिपुत्रमतपूजित एष योगः सर्वातिसारहरणेष्व-यमेव राजा"।

कुटजरस पु० चक्र० उक्ते अर्शोनाशके रसभेदे यथा— "कुटजत्वचो विपाच्य शतपलमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन। यावत् स्यादरसं तद्द्रव्यं स्वरसस्ततो ग्राह्यः। मोचरसः सम-ङ्गा फलिनी पलांशिभिस्त्रिभिस्तैश्च। वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम्। पूतोत्कृाथितः सान्द्रः रसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः। मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्रावम्। छागलीपयसा युक्ता पेया मण्डेनाथ-वा यथाग्निबलम्। जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा छागेन-भुञ्जीत। रक्तं गुदजातीसारं शूलं सासृग्रुजो नि-हन्त्याशु। बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ह्यभयभागम्"।

कुटजलेह पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारनाशके लेहभेदे यथा "शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणैः पचेत्। क्वाथे पादा-वशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत्। सौवर्चलयवक्षारवि-डसैन्धवपिप्पलीम्। धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पल-द्वयम्। लिह्याद्बदरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम्। पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम्। दुर्वारं ग्रहणी-रोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम्"।

अर्शोरोगनाशके तन्त्रोक्ते २लेहभेदे च यथा— "कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टभागाव-शिष्टन्तु कषायमवतारयेत्। वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं पचेल्लेह-त्वमागतम्। भल्लातकविडङ्गानि त्रिकटुत्रिफलान्तथा। रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च। वचामतिविषां बिल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम्। त्रिंशत्पलानि गुडस्य चूर्णी-कृत्य निधापयेत्। मधुनः कुडवं दद्यात् घृतस्य कुडवन्त-था। एष लेहः शमयति चार्शोरोगानशेषतः। वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्। ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि। अम्लपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम्। ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि। अनुपानं घृतं दद्यात् मधु तक्रं जलं

पयः। रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते"।

कुटजबीज न० ६त०। इन्द्रयवे भावप्र०।

कुटजा स्त्री "सजसा भवेदिह सगौ कुटजाख्यम्" वृ०र०उक्त-लक्षणे छन्दोभेदे

कुटजाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते शूलादिरोगनाशके घृतभेदे यथा "कुटजफलवल्ककलकेशरनीलोत्पललोध्रधातकीक-ल्कैः। सिद्धं घृतं विधेयं शूलस्रावार्शसां भिषजा"।

कुटजाष्टक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारादिरोगनाशके औषध-भेदे यथा "तुलामथार्द्रां गिरिमल्लिकायाः संक्षुद्य पक्त्वा रस-माददीत। तस्मिन् सुपूते पलसम्मितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शाल्मलेन। पाठां समङ्गातिविषां समुस्तां बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनाम्। प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्तु तावत् दर्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत्। पीतस्त्वसौ काल-विदा जलेन मण्डेन वा ऽजापयसाऽथवाऽपि। निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रम् कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा। दोषं ग्रहण्या विविधं च रक्तं शूलं तथार्शांसि सशो-णितानि। असृग्दरञ्चैवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुट-जाष्टकोऽयम्।

कुटकट पु० कुटन् सन् कटति कट—अच्। १श्योनाकवृक्षे (शोना) अमरः २कैवर्त्तीमुस्तके (केशुर) न०अमरः अत्र कुटन्नक इति पाठान्तरम्

कुटप पु० कुट—कपन्। १मुनौ २गृहसमीपस्थोपवने, ३कुड-वरूपमानभेदे च। ४पद्मे न०हेम० [अमरटीका

कुटर पु० कुट—करन्। मन्थानदण्डस्थरज्जुबन्धनस्तम्भे

कुटरु पु० कुट—अरु। वस्त्रगृहे (कानात्) उज्ज्वल० तस्य कौटिल्यकरणयोगत्वात्तथात्वम्। [(तेओडि) रत्नमा०

कुटरणा स्त्री कुटे गृहे रणो यस्याः। त्रिवृतायाम्

कुटल न० कुट—कलच्। (चाल) छदिषि पटले हारा०।

कुटहारिका स्त्री कुटं घटं हरति हृ—ण्वुल् अत इत्त्वम्। दास्यां हेम०। १घटस्य हारकमात्रे त्रि०। कुटहारकः

कुटि स्त्री कुट—इन्। गृहे "भक्षित्वा द्वादश समाः कुटिं कृत्वा वने वसेत्" मनुः वा ङीप्। "वहुकुट्यां प्रभात-हस्तान्नमनुहरति" सरस्व० कुटीचकः कुटीचरः। भावे इन्। २कौटिल्ये स्त्री वा ङीप् "भ्रुकुटीकुटिलास्तस्याः" देवीमा०। ३वृक्षे पु०शब्दर०। ४देहे पु०सि०कौ०। अल्पार्थे क कुटिका क्षुद्रगृहे(कुडे) स्त्री "चिरयोगयुक्तस्यापि न स्थानकुटिकासनात्"। भा०, व०,१२४५४, ५कर्त्तरि इन्। ५कौटिल्यान्विते त्रि०।

कुटिचर पुंस्त्री० कुटि कुटिलं यथा चरति चर–अच् । जलशूकरे (शुशुक) शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुटित त्रि० कुट–क्त । कुटिले शब्दचन्द्रः ।

कुटिर न० कुट–इरन् किच्च । (कुँडे) स्वल्पकुटे भरतः

कुटिल त्रि० कुट–इलच् । १वक्रे अमरः "भ्रुकुटीकुटिलाननाः" देवीमा० । २तगरवृक्षे न० राजनि० "सुगन्धिभिः कुटिलमिति मतं भौ नौ भौ गौ" इ०र०टी०उक्ते ३छन्दोभेदे न० ४नदीभेदे (बाँका) ५सरस्वत्यां स्त्री मेदि० ६भृङ्गामात्र गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि० ।

कुटी स्त्री कुट–इन् ङीप् । १कुटे २कुटिन्यां ३सुरामांसगन्धद्रव्ये च मेदि० ।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च समा० त्रि० समा० द्व० । कुटी कुटयोः समाहारे ।

कुटीकृत न० कुटि+च्वि–कृ–क्त । कुटीकृते वस्त्रे "कौर्म्यं राङ्कवञ्चैव कीटजं पट्टजं तथा । कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः" भा०स० १८४७श्लो० ।

कुटीचक पु० कुट्यां चकते तृप्नोति चक–तृप्तौ अच् । संन्यासिभेदे "चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ । हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः" भा० आनु० १४अ० । कुटीचकलक्षणादिकम् आश्रमशब्दे ८४१पृ० दर्शितम् "न्यासे कुटीचकः पूर्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग०३,१२,२७

कुटीमय त्रि० कुट्या विकारो ऽवयवो वा शरा० मयट् । १कुट्यवयवे तद्विकारे च स्त्रियां ङीप् ।

कुटीमुख पु० कुटीव मुखमस्य । शिवपारिषदभेदे । "शङ्कुकर्णमुखाः सर्वे शैवाः पारिषदास्तथा । कान्तः कुटीमुखो दन्ती विजया च तपोऽधिका" भा०स०१०अ०, ।

कुटीय कुट्यामिवाचरति क्यच् नामधा० पर० अक० सेट् कुटीयति प्रासादे भि० कौ० ।

कुटीर पु० स्वल्पा कुटी ह्रस्वार्थे रः स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमश्चोक्तेः पुंस्त्वम् । १स्वल्पायां कुट्याम् "कुञ्जिनकुञ्जकुटीरे" जयदे० तत्रावयवः बिल्वा० अण् । कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा त्रि० । स्त्रियां ङीप् २केवले ३रते च हेम० । [स्वार्थे क । तत्रैव ।

कुटीचर पु० कुट्यां चरति चर–ट । कुटीचके भिक्षुभेदे

कुटुङ्गक पु० कुटङ्ग–पृषो० । १पटले कद्दृषि भरतः २वृक्षभेदे ३पिटे (डोल) वंशादिनिर्मिते धान्याद्याधारे माले

कुटुनी स्त्री कुट–उन गौरा०ङीष् । कुट्टिन्याम् अमरटीका ।

कुटुम्ब धृतौ चुरा० आत्म० अक० सेट् । कुटुम्बयते अचुकुटुम्बत । कुटुम्बः प्रतिकुटुम्बयति ।

कुटुम्ब पु० न० कुटुम्ब–अच् । १पोष्यवर्गे अमरः २बान्धवे ३सन्तती ४नाम्नि शब्दरत्ना० । "कुटुम्बं बिभृयात् भ्रातुर्ज्यायान् विद्यामभीप्सतः । भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः" दा० भा० स्मृतिः "तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा कुटुम्बार्थे महीपतिः । श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्" "न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्" "वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ" मनुः स्वार्थे क । तत्रैव पुंन० "अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्" हितो० । [व्यापृते ।

कुटुम्बव्यापृत त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे व्यापृतः । कुटुम्बभर-

कुटुम्बिक त्रि०कुटुम्बोऽस्त्यस्य ठन् । कुटुम्बयुक्ते गृहस्थाश्रमे "गृहिश्च स्यात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत् । कुटुम्बिको धर्मकामः सदाऽस्वप्नश्च मानवः" भा० आनु० ९२अ० । इनि । कुटुम्बिन् अपि तत्रार्थे । "आप्याय्यते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता" "प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमा० । २कर्षके त्रि० शब्दच० ।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽस्त्यस्या इनि ङीप् । १भार्य्यायां पतिपुत्रवत्यां २स्त्रियां "शौचं तु च यावत् कुरुते भाजने तु कुटुम्बिनी" भा० व० २०५अ० । कुटुम्बानां समूहः पाशा० इनि । ३कुटुम्बसमूहे स्त्री । ४क्षीरिण्यां क्षुपभेदे राजनि० ।

कुट्ट छेदने, निन्दने च अद० चुरा०उभ०सक०सेट् । कुट्टयति ते अचुकुट्टत् त । प्रतिकुट्टयति काष्ठकुट्ट. शिलाकुट्टः

कुट्ट प्रतापने अद०चुरा०आत्म०सक०सेट् । कुट्टयते अचुकुट्टत ।

कुट्टक त्रि० कुट्ट–ण्वुल् । छेदके "दन्तोलूखलिकः कालपकाशी वाश्मकुट्टकः । १लीलावत्यादौ प्रसिद्धे २गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधिश्च लीलावत्यां संक्षेपेणोक्तः बीजगणिते कुट्टकाध्याये विशेषेणोक्तो यथा "भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्यः केनाप्यादौ सम्भवे कुट्टकार्थम् । येन छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव । परस्परं भाजितयोर्ययोर्यः शेषस्तयोः स्यादपवर्त्तनं सः । तेनापवर्त्तेन विभाजितौ यौ तौ भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः । मिथो भजेत्तौ दृढभाज्यहारौ यावद्विभाज्ये भवतीह रूपम् । फलान्यधोऽधस्तदधो निवेश्यः क्षेपस्तथान्ते खमुपान्तिमेन । स्वो-

ह्रं हृतेऽन्त्येन युते तदन्त्यं त्यजेन्मुहुः स्यादिति राशियुग्मम्। ऊर्ध्वो विभाज्येन दृढेन तष्टः फलं गुणः स्यादपरो हरेण। एवं तदैवात्र यदा समस्ताः स्युर्लब्धयश्चेद्विषमास्तदानीम्। यदागतौ लब्धिगुणौ विशोध्यौ स्वतक्षणाच्छेषमितौ तु तौ स्तः। भवति कुट्टविधेर्युतिभाज्ययोः समपवर्त्तितयोरथ वा गुणः। भवति यो युतिभाजकयोः पुनः स च भवेदपवर्त्तनसङ्गुणः। गुणलब्ध्योः समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलम्। हरतष्टे धनक्षेपे गुणलब्धी तु पूर्ववत्। योगजे तक्षणाच्छुद्धे गुणाप्ती स्तो वियोगजे। धनभाज्योद्भवे तद्वद्भवेतामृणभाज्यजे। क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिः शुद्धौ तु वर्जिता। अथ वा भागहारेण तष्टयोः क्षेपभाज्ययोः। गुणः प्राग्वत्ततो लब्धिर्भाज्याद्धतयुतोद्धृतात्। क्षेपाभावोऽथ वा यत्र क्षेपः शुद्ध्येद्धरोद्धृतः। ज्ञेयः शून्यं गुणस्तत्र क्षेपो हारहृतः फलम्। इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्ते ते वा भवेतां बहुधा गुणाप्ती। उदाहरणम्। एकविंशतियुतं शतद्वयं यद्गुणं गणक! पञ्चषष्टियुक्। पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्। न्यासः भा २२१ हा १९५ क्षेपः ६५ अत्र परस्परं भाजितयोर्भाज्यभाजकयोः शेषम् १३ अनेन भाज्यहारक्षेपा अपवर्त्तिता जाता दृढाः भा १७ हा १५ क्षेपः ५ अनयोर्दृढभाज्यहारयोः परस्परं भक्तयोर्लब्धमधोधस्तदधः क्षेपस्तदधः शून्यं निवेश्यमिति न्यस्ते जाता वल्ली १ । ७ । ५ । ० उपान्तिमेन स्वोर्द्ध्वे हतेऽन्त्यादिकरणेन जातं राशिद्वयम्। ४० । ३५ एतौ दृढभाज्यहाराभ्यामाभ्यां १७ । १५ तष्टौ शेषमितौ लब्धिगुणौ अनयोः स्वतक्षणमिष्टगुणं क्षेप्यमिति। अथ वा लब्धिगुणौ २२ । २० वा ४० । ३५ इत्यादीनि उदाहरणम्। शतं हतं येन युतं नवत्या विवर्जितं वा विहृतं त्रिषष्ट्या। निरग्रकं स्याद्वद मे गुणं तं स्पष्टं पटीयान् यदि कुट्टकेऽसि। न्यासः भा १०० हा ६३ क्षेपः ९० अत्र वल्ली १ । १ । १ । २ । २ । १ । ९० । ० उपान्तिमेनेत्यादिना जातं राशिद्वयं २४३० । १५३० पूर्ववल्लब्धिगुणौ ३० । १८ अथ वा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्त्तितौ भा १० हा ६३ क्षेपः ९ एभ्योऽपि पूर्ववद्वल्ली ० । ६ । २ । ९ । ० उपान्तिमेनेत्यादिना राशिद्वयम् २७ । १७१ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ ७ । ४५ । अत्र लब्ध्योर्विषमा इति स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १० । ६३ शोधितौ जातौ लब्धिगुणौ ३ । १८ अत्र लब्धिर्न ग्राह्या गुणघ्नभाज्ये क्षेपयुते हर-

भक्ते लब्धिश्च ३० । अथ वा भाज्यक्षेपापवर्त्तनेन १० गुणनीता लब्धिः ३ गुणिता जाता सैव लब्धिः ३० । अथ वा हारक्षेपौ नवभिरपवर्त्तितौ भा १०० हा ७ क्षे १० पूर्ववद्वल्ली १४ । २ । १० । ० जातं राशिद्वयम् ४३० । ३० तक्षणे जातं ३० । २ हारक्षेपापवर्त्तनेन ९ गुणं गुणयित्वा जातौ लब्धिगुणौ तावेव ३० । १८ । अथ वा भाज्यक्षेपौ हारक्षेपौ चापवर्त्त्य न्यासः भा १० हा ७ क्षे १ अत्र जाता वल्ली १ । २ । १ । ० पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ३, २ तक्षणाज्जातं तदेव ३ । २ भाज्यक्षेपहारक्षेपापवर्त्तनेन क्रमेण लब्धिगुणौ गुणितौ जातौ तावेव ३० । १८ गुणलब्ध्योः स्वहारौ क्षेप्याविति अथ वा लब्धिगुणौ १३० । ८१ वा २३० । १४४ इत्यादि । योगजे गुणाप्ती १८ । ३० स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां ६३ । १०० शुद्धे जाते वियोगजौ गुणाप्ती ४५ । ७० वा १०८ । १७० वा । १७१ । २७० । इत्यादि । उदाहरणम् । यद्गुणा क्षयगषष्टिरन्विता वर्जिता च यदि वा त्रिभिस्ततः । स्यात्त्रयोदशहृता निरग्रका तं गुणं गणक ! मे पृथग्वद । न्यासः भा ६० हा १३ क्षे ३ । प्राग्वज्जाते धनभाज्ये धनक्षेपे गुणाप्ती ११ । ५१ एते स्वस्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १३ । ६० शुद्धे जाते ऋणभाज्ये धनक्षेपे २ । ९ । अत्र भाज्यभाजकयोर्विजातीययोर्भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमित्युक्तत्वाल्लब्धेः ऋणत्वं ज्ञेयम् २ ९ पुनरेते स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १३ । ६० शुद्धे जाते ऋणभाज्ये ऋणक्षेपे गुणाप्ती ११ । ५१ । ऋणभाज्ये ऋणक्षेपे धनभाज्यविधिर्भवेत् । तद्वत्क्षेपे ऋणगते व्यस्तं स्यादृणभाज्यके । धनभाज्योद्भवे तद्वद्भवेतामृणभाज्यजे । मन्दावबोधार्थं मयोक्तम् । अन्यथा योगजे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिनैव सिद्धं यतः ऋणधनयोगो वियोग एव । अतएव भाज्यभाजकक्षेपाणां धनत्वमेव प्रकल्प्यात्र गुणाप्ती साध्ये । ये योगजे भवतः ते स्वतक्षणाभ्यां शुद्धे वियोगजे कार्ये । भाज्ये भाजके वा ऋणगते परस्परभजनाल्लब्धयः ऋणगताः स्युरित्यादि किं तेन प्रयासेन तथाकृते सति भाज्यभाजकयोरेकस्मिन् ऋणगते गुणाप्ती द्वौ राशी त्रिमेत्यादिना परोक्तसूत्रेण लब्धौ व्यभिचारः स्यात् । उदाहरणम् । अष्टादश हताः केन दशाढ्या वा दशोनिताः । शुद्धं भागं प्रयच्छन्ति क्षयगैकादशोद्धृताः । न्यासः भा १८ हा ११ क्षे १० अत्र भाजकस्य धनत्वं प्रकल्प्य साधितौ लब्धिगुणौ १४ । ८ एतावेव ऋणभाजके । किं तु लब्धेः पूर्व

भवतस्तत्र ग्रेयं तथा कृते जातौ लब्धिगुणौ १४ । ८ ऋणक्षेपे तु योगजे तष्टयोः स्वतक्षणाच्छुद्धे इत्यादिना लब्धिगुणौ ४ । २ भाजकस्य धनत्वे ऋणत्वे वा लब्धिगुणावेतावेव । परन्तु भाजके भाज्ये वा ऋणगते लब्धेः ऋणत्वं सर्वत्र ज्ञेयम् । उदाहरणम् । येन सञ्गुणिताः पञ्च त्रयोविंशतिसंयुताः । वर्जिता वा त्रिभिर्भक्ता निरग्राः स्युः स को गुणः । न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २३ अत्र वल्ली १ । १ । २३ । ० । पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ४६ । २३ अत्र तक्षणेऽधोराशौ सप्त लभ्यन्ते, ऊर्ध्वराशौ तु नव लभ्यन्ते ते नव न ग्राह्याः 'गुणलब्ध्योः समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलमित्यतः सप्तैव ग्राह्या इति जातौ लब्धिगुणौ ११ । २ वियोगजे एतौ स्वस्वतक्षणाभ्यां शोधितौ जातौ क्षेपेऽहं । १ इदानीं तक्षणहरेण युक्तावपि द्विगुणितौ स्वस्वहारौ क्षेप्यौ यथा धनलब्धिः स्यादिति कृते जातौ लब्धिगुणौ ४ । ७ एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । अथ वा हरतष्टे धनक्षेप इति न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ योगजौ ४ । २ एतौ स्वतक्षणाभ्यां शुद्धौ १ । १ जातौ वियोगजौ । क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिरिति क्षेपतक्षणलाभेन ७ योगजलब्धिर्युता ११ जाता योगजा लब्धिः शुद्धौ तु वर्जितेति तक्षणलाभेन ७ लब्धिरियं १ वर्जिता ६ धनलब्ध्यर्थं द्विगुणे हरे क्षिप्ते जातौ तावेव लब्धिगुणौ ४ । ७ । अथवा भागहारेण तष्टयोरिति न्यासः भा २ हा २ क्षे २ अत्रापि जातं राशिद्वयं २ । २ तक्षणाज्जातं २ । २ । अत्रापि जातः पूर्व एव गुणः २ लब्धिस्तु भाज्याद्धतयुतोद्धृतादिति गुण २ गुणितो भाज्यः १० क्षेप २३ युतो ३३ हरभक्तो लब्धिः सैव ११ । उदाहरणम् येन पञ्च गुणिताः खसंयुताः पञ्चषष्टिसहिताश्च तेऽथ वा । स्युस्त्रयोदशहृता निरग्रकास्तं गुणं गणक ! कीर्त्तयाशु मे । न्यासः भा ५ हा १३ क्षे ० क्षेपाभावे गुणाप्ती ०।० एवं पञ्चषष्टिक्षेपे ० । ५ वा १३ । १० इत्यादि । अथ स्थिरकुट्टके सूत्रं वृत्तम् । क्षेपं विशुद्धिं परिकल्प्य रूपं पृथक् तयोर्ये गुणकारलब्धी । अभीप्सितक्षेपविशुद्धिनिघ्ने स्वहारतष्टे भवतस्तयोस्ते । प्रथमोदाहरणे दृढभाज्यहारयोः रूपक्षेपस्य च न्यासः भा १७ हा १५ क्षे १ अत्रोक्तवद्गुणाप्ती ७ । ८ एते अभीष्टपञ्चगुणे स्वहारतष्टे जाते ५ । ६ ते एव । अथ रूपशुद्धौ गुणाप्ती ८ । ९ एते पञ्चकगुणे स्वहारतष्टे जाते १० । ११ ते अत्र एवं सर्वत्र । अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुपयोगः । तदर्थं किञ्चिदुच्यते । कल्प्याथ शुद्धिर्विकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः । तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्रमस्माच्च कला लवाग्रम् । एवं तदूर्ध्वं च तथाऽधिमासावमाग्रकाभ्यां दिवसा रवीन्द्वोः । ग्रहस्य विकलावशेषाद्ग्रहाहर्गणयोरानयनम् । तद्यथा । षष्टिर्भाज्यः । कुदिनानि हारः । विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाप्ती । तत्र लब्धिर्विकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम् । एवं कलावशेषं शुद्धिः । षष्टिर्भाज्यः । कुदिनानि हारः फलं कलाः गुणोंऽशशेषम् । एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंशद्भाज्यः । कुदिनानि हारः । फलं भागाः गुणो राशिशेषम् । एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः । कुदिनानि हारः । फलं गतराशयो गुणो भगणशेषम् । एवं कल्पभगणा भाज्यः । कुदिनानि हारः । भगणशेषं शुद्धिः फलं गतभगणाः गुणोऽहर्गणः स्यादिति । अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासा भाज्याः, रविदिनानि हारो, ऽधिमासशेषं शुद्धिः । फलं गताधिमासाः, गुणो गतरविदिवसाः । एवं युगावमानि भाज्यश्चान्द्रदिवसाः हारोऽवमशेषं शुद्धिः । फलं गतावमानि । गुणो गतचान्द्रदिवसा इति ।

अथ संश्लिष्टकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम् । एको हरश्चेद्गुणकौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम् । अग्रैक्यमग्रं कृत उक्तवद्यः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोऽसौ । उदाहरणम् । कः पञ्चनिघ्नो विहृतस्त्रिषष्ट्या सप्तावशेषोऽथ स एव राशिः । दशाहतः स्याद्विहृतस्त्रिषष्ट्या चतुर्दशाग्रो वद राशिमेनम् । अत्र गुणैक्यं भाज्यः अग्रैक्यमेव राशिः अग्रैक्यं शुद्धिरिति न्यासः भा १५ हा ६३ क्षेपः २१ पूर्ववज्जातो गुणः १ लब्धिः २" ।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट—ल्युट् ङीप् । (कुटनी) परपुरुषेण सह परस्त्रियाः समागमकारयित्र्यां स्त्रियाम् । "तदाविकलमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत् अकस्मादियमेनमुपगूढवतीति ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परिज्ञाय सा लीलावती युक्तेन दण्डिता" हितो० । स्वार्थे कुट्टिन्यप्यत्र

कुट्टमित न० "केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् । प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" इति सा० द० उक्ते स्त्रीणां विलासभेदे । उदा० यथा

."पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे ।

पर्य्यङ्कमि तत्रैव तद्दल्लान्तारलोचनचयेन करैश्च" ।

कुट्टाक त्रि० कुट्ट—षाकन् । छेदके स्त्रियां ङीष् ।

कुट्टापरान्त पु० भूम्नि । जनपदभेदे "अथ जह्नं जन-पदान्निबोध गदतोमम" इत्युपक्रमे "कुट्टापरान्ता-माहेया माहाः शालश्वनिष्कुटाः" भा०भी० ९अ० ।

कुट्टार पु० कुट्ट—कर्म्मण्यपादौ वा० आरन् । १पर्व्वते २केवले ३रमणे न० मेदि० ४कम्बले न० त्रिका० ।

कुट्टित त्रि० कुट्ट—क्त । १छेदिते चूर्णीकृते । मांसे २पक्वमांसभेदे न० । "मांसमस्थि संकुच्य सूक्ष्मं कृत्वा तु कुट्टितम् । मेषवारसुगन्धाढ्यम् स्वेदितं भर्जितं भवेत् । कुट्टितं भर्जितं मांसं सुस्वादु लघु दीपनम् । तत्रापि जाङ्गलं श्रेष्ठं आनूपेष्वपि पक्षिणाम्" भावप्र० ।

कुट्टिम पुंन० कुट्टनादि कुट्ट—भावे घञ् तेन निर्वृत्तः इमप् । १रत्नमयभूमौ भरतः २सुधादिबद्धभूतले सुभूतिः ३कुटीरे शब्दरत्ना० मधुराणाथः । ४दाडिम्बफले राजनि० (छात) इति ख्याते बद्धभूमिभागे ५कीर्णप्रदेशभेदे हला० । "कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु प्रतिक्षपं हर्म्म्यतलेषु यत्र" माघः "पाद्मलोपचितां भूमिं यथाकाञ्चनकुट्टिमाम्" भा०आनु०५४अ० । "प्रासादजातरूपाभं मणिप्रवर-कुट्टिमम्" भा०आश्व० ८५अ० ।

कुट्टिमित न० कुट्ट—भावे घञ् तेन निर्वृत्तः इमप् ततः तार० इतच् । कुट्टमितशब्दार्थे शब्दच० तन्मते सा०द० कुट्टमितमिति पाठः "केशाधरादिग्रहणे मोदमानेऽपि मानसे । दुःखितेव बहिः कुर्य्याद् यत्र कुट्टमितं मतम् । तत्र स्त्रीणामेव स्वभावः यदिष्टमप्यनिष्टतया निवारकत्वं एव सुरतसुखमुपभुञ्जते इति तेन नाकपरिपीडने केश-ग्रहणादिग्रहणे च हर्षात् सुखेऽपि दुःखाविष्करणं दुःखेऽपि सुखाविष्करणम्" इति

कुट्टिहारिका स्त्री० कुट्ट—इन् कुट्टिं कुट्टितद्रव्यं मांसादि हरति हृ—ण्वुल् टाप् अतइत्वम् । दास्यां हारावली ।

कुट्टीर पु० कुट्ट—ईरन् । १क्षुद्रपर्व्वते हारा० । २छेदके त्रि० ।

कुट्टीरक त्रि० कुट्टीरः क्षुद्रपर्व्वत इव कायति कै—क । क्षुद्र-पर्व्वतवत्स्थूपीकृते "हृतीयेन तत्रास्थीनि तद्भस्म च श्मशाने कुट्टीरकं कृत्वा रक्षितानि" वेतालः ।

कुट्मल पुंन० कुट—क्मलच् । १मुकुले विकासोन्मुखमुकुलकलि-कायाम् । "ज्योतिर्भिरन्तःस्थैः कुन्द—कुड्मलप्रदन्तः स्मितैः" माघः । अथास्मात् दन्तस्य वा इत्यादेशः । २नरकभेदे न० यत्र रज्जुभिर्यन्त्रणया नारकिणो दीयते तत्र ।

"तामिस्रमन्धतामिस्रमित्यादि नरकगणने "संघातं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम्" मनुः "कुट्मलं यत्र बहुभिः पीडनम्" शा०वि० । कुड्मलमुकुलमिति पाठः । कुड्मलमपि नरकभेदे । ३कुड्मलाकारे वाणाग्रभागे फलके च "विष्णुं सोमं कृतान्तं च गह्येषु मणिकलशम् । ...निर्भूयाश्च भक्तः सोमोऽयिशाम्यति ! । कुड्मलाभय हिमाद्रिनिलयवरे सदा" भा० क० २६अ०,

कुठ छेदने सौत्रः पर० सक० सेट् । कोठति अकोटीत् । प्रतिकोठति ।

कुठ वैकल्ये (गतिप्रतिघाते) भ्वा० आत्म० अक० कोचने सक० इदित् भ्वा० प० सेट् । कुण्ठति अकुण्ठीत् । प्रतिकुण्ठति कुण्ठनम् कुण्ठा ।

कुठ पु० कुठ—छेदने वनार्थे कर्म्मणि क । वृक्षे अमरः ।

कुठर पु० कुठ—बा० करन् । मन्थानदण्डाकर्षणरज्जुयुक्त-स्तम्भे अमरः । [ष्ठकनदन्तः

कुठाकु पु० कुठ—आकुन् किच्च । (काठ ठोकरा) पक्षिभेदे

कुठाटङ्क पुंस्त्री कुठारश्चासौ टङ्कः पृषो० । कुठारे अस्त्रे जटा०

कुठार पुंस्त्री० कुठ—करणे आरन् । स्वनामख्याते काष्ठच्छेद-नसाधने अस्त्रभेदे स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । "राजन्यो-न्मूलकूटक्रथनपटुरटद्धोरधारः कुठारः" प्रबोध० । "मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम्" भर्तृ० । "तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं भृत्यसंसारतरोः कुठारम्" भाग० २,२५,१२, तल्लक्षणं हेमा० परि० ख० लक्षण-समुच्चये यथा—

"जमदग्निं प्रति शुक्रः प्रोवाच यथोपदेशं शुश्रूषो ! निबोध परशोरुत्पत्तिं द्रव्यक्रमयोगं प्रमाणं चोत्तममध्य-माधमानां परशूनां सपार्श्वः पाणिस्तस्य इति त्रिकर्म्मा परशुर्भवति । तत्र पञ्चाशत्पलिकः श्रेष्ठश्चत्वारिंशत्पलि-कोमध्यमस्त्रिंशत्पलिकः कनिष्ठ इति । जातप्रायस्य पुरुषस्य सर्वाङ्गसमर्थस्त्रिविधः परशुर्भवति सार्द्धपञ्चाङ्गुलं श्रेष्ठस्य, सार्द्धचतुरङ्गुलं मध्यमस्य, सार्द्धत्र्यङ्गुलं निकृष्टस्य, मूलं विस्तृतम्भवति । तथा मध्ये सार्द्धपञ्चा-ङ्गुलं विस्तृतं श्रेष्ठमध्यमकनिष्ठानां भवति । तथाङ्गु-लमपि पञ्चदशाङ्गुलमुत्तमस्य, सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलं मध्यमस्य, द्वादशाङ्गुलं निकृष्टस्येति परशोः फलकम् । तथोत्तमं द्वाद-शाङ्गुलायामं, मध्यमं दशाङ्गुलायाममधमम् ष्टाङ्गुलाया-ममित्येवमपि त्रिविधं भवति । कुणपेऽपि दण्डप्रमाण-मुत्तममध्यमकनिष्ठभेदात्त्रिविधं पालकपवधप्रमाणाका-

र्जुनशिरीषशिंशपासनराजवृक्षेन्द्रवृक्षतिन्दुककाश्मर्यकल्कसर्ज-तकार्जुनप्रभृतीनां वृक्षप्रमाणो दण्डप्रमाणो भवेत्। यस्तु कर्माणि: परशुः च यथाकार्यं प्रयोजयः।

कुणपलक्षणं तु कुणपशब्दे दृश्यं। २दले पु० शब्द-रत्ना०। तस्येदम् शिवा० अण्। कौठार तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। अल्पार्थे कं। कुठारक च ह्रस्वकुठारे पुंस्त्री० स्त्रियां कुठारिका। [कारे पु० शब्दरत्ना०।

कुठारु पु० कुठ—आरु। १वृक्षे २वानरे पुंस्त्री०मेदि०। ३शस्त्र-

कुठि पु०कुठि—इन् किच्च। १पर्वते २वृक्षे च उणा० कौ०।

कुठिक पु० कुठ—इकन् किच्च। (कुड़) कुष्ठे ह्वारा०।

कुठेर पु०कुठि—एरन् बा०नुमभावः। १पर्णासे उज्ज्व०। २वह्नौ शब्दमा०। ३श्वेततुलस्याम् (बावुइतुलसी) राजनि०।

कुठेरक पु०कुठेर इव कायति कै—क। नान्दीवृक्षे राजनि०। स्वार्थे क। २श्वेततुलस्यां (बावुइतुलसी) शब्दच०।

कुठेरज पु० कुठेरइव जायते जन—ड "सप्त जुपा" पा०स०। श्वेततुलस्याम् शब्दरत्ना०।

कुठेरु पु० कुठ—एरुक्। चामरवाते त्रिका०।

कुड वैकल्ये भ्वा० इदित् पर० अक० सेट्। कुण्डति अकुण्डीत् प्रनिकुण्डति कुण्डः। [प्रनिकुण्डते। कुण्डम्।

कुड दाहे भ्वा० इदित् आत्म० सक० सेट्। कुण्डते अकुण्डिष्ट

कुड रक्षणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट्। कुण्डयति ते अचुकुण्डत् त। प्रनिकुण्डयति ते।

कुड अदने सक० बाल्ये अक० तुदा० पर० सेट् कुटादि। कुडति अकुडीत् चुकोड़। प्रनिकुडति कुडयः कुडवः

कुडप (व) पु० कुड-कपन् (कवन्)वा। प्रस्थचतुर्थांशरूपे प-रिमाणभेदे अमरः अर्द्धर्चादि। कर्षशब्दे विवृतिः क्षीर-स्वामिमते पालः। "द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशोऽंशः स्यादाढकोद्रोणचतुर्थभागः। प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्रस्थाङ्घ्रिराद्यैः कुडवः प्रदिष्टः" लीला० तेन षोडशक-र्षमितः कुडवः आर्द्रद्रव्याणां तु द्वात्रिंशत्कर्षमित इत्याह सुश्रुतः

"पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः। तत्र द्वादशधान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषकः। ते षोडश सुवर्णम्। अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्द्ध-रणम्। तान्यर्द्धतृतीयानि कर्षः। ततश्चोर्द्ध चतु-र्गुणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनि-ष्पद्यन्ते तुला पलशतं तानि विंशतिर्भारः शुष्काणामिदं मानमार्द्रद्रव्याणाञ्च द्विगुणमिति"।

"अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्ज्जयन्। यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्व्वन्त तपस्विनः। कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा वह्निं यथाविधि। कुडवं कुडवं सर्व्वे(चत्वारः) व्यभजन्त तपस्विनः" "इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः" भा० आश्व० ९०,।

कुडि पु० कुण्ड्यते दह्यते कुडि—दाहे इन् नलोपश्च। देहे सि० कौ० "कुठिकम्प्योर्नलोपश्चेति"उणा० उज्ज्वलदत्तेन कुठि गतिप्रतिघाते इति व्याख्यातम् कौमुदीकृता तु कुडि—दाहे इति व्याख्यातम्। अतः मतभेदेन उणादिसूत्रे पाठद्वयम्।

कुडिश पुंस्त्री० कुड्यते कुड—अदने वा० श इट्। (कुडची) ख्याते मत्स्यभेदे राजनि०। "कुडिशो मधुरोबल्यः कषायो वह्निदीपनः। लघुः स्निग्धो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्तथा। बलकारी कोष्ठबद्धकारी च भिषजां मतः" राजनि०।

कुडिहुञ्ची स्त्री० गुल्मकाण्डावेष्टक्षुद्रे(छोट उच्छिया) राजनि०।

कुड्मल कुड—बाल्ये बा० कलच्। १मुकुले विकाशोन्मुखे कु-सुमे त्रि०कौ०। २नरकभेदे न० कुट्मलशब्दे दृष्टान्त मनुवचने कुड्मलमिति वा पाठः "दलितकोमलपाटल कुड्मले" माघः तारका०इतच्। कुड्मलित जातकु-ड्मले त्रि०।

कुड्य न० कुड्ड कार्क्श्ये ण्यत् कौतेरण्यत्ययेः वक् कुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तः। १भित्तौ(भित) अमरः २विलेपने मेदि० ३कौतूहले शब्दरत्ना०। "येषां सभाप्रमाणोऽस्ति कुड्य-मास्तरणानि वा। "चन्दनस्यैकपलिताङ्कुड्ये" सुश्रु०। "वैदूर्य्यकुड्येषु शशिद्युतिश्चः" माघः। स्वार्थे क। भित्तौ शब्दर०।

कुड्यच्छेदिन् पु० छिद—णिनि ६त०। चौरभेदे येन गृह-भित्तिं विदार्य्य चौर्य्यं क्रियते तत्र शब्दरत्ना०।

कुड्यच्छेद्य पु० कुड्यं च्छेद्यं यस्य। १खनके। कुड्यस्य तन्निर्म्माणाय तदर्थे च्छेद्यम् चतुर्थ्यर्थे ६त०। भित्ति-निर्म्माणाय खाते २गर्त्ते त्रिका०।

कुड्यमत्स्य पुंस्त्री०कुड्ये मत्स्य इव। स्वल्पगोधिकायां हेम० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् यलोपः। कुड्यमत्सी तत्रैव शब्दर०। [कुणयति ते अचुकुणत् त। प्रनिकुणयति

कुण आमन्त्रणे, सम्बन्धे च अद० चु० उभ० सक० सेट्।

कुण उपकरणे शब्दे च तुदा०पर०सक० सेट्। कुणति अको-णीत्। प्रनिकुणति उपकरणं दानादिना पोषणम्।

कुणक पु० कुण्यते उपक्रियते कुण—कर्म्मणि घञर्थे क ततः

अनुकम्पायां कन्। शावके शिशौ। "तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानुह्यमानमभीक्ष्य" "तस्य ह वा एष कुणके उत्सृष्टारामेतस्मिन् कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनप्रीणनलालनानुध्यानेन" "अहो बतायं हरिणकुणकः कृपणः" इति च भाग० ५,८, ७,८,९, "एणकुणकं हरिणबालकम्" श्रीधरः।

कुणञ्ज पुंस्त्री० कुणं शब्दकारकं स्वरभेदं जरयति अन्तर्भूतण्यर्थे जॄ बा० ड पृषो०मुम्। वनवास्तूके शाकभेदे (वनवेथुया) "कुणञ्जो मधुरोऽनुष्णो दीपनः पाचनोहितः। तच्छाकं तु त्रिदोषघ्नं मधुरं रुचिकारकम्। ईषत्कषायं संग्राहि पित्तश्लेष्महरं लघु" राजनि०। स्त्रीत्वमप्यत्र।

कुणञ्जर पु० कुणं जरयति जॄ—बा० खच्। वनवास्तूके राजनि०

कुणप पु० क्वण—कपन् संप्र०। गतप्राणे मृतदेहे शवे अमरः "वाराणस्यां महाराज! दर्शनेप्सुर्महेश्वरम्। तस्या द्वारं समासाद्य न्यस्यैवाः कुणपं क्वचित्। तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स संवर्त्तो महीपते!"। नारदोक्तौ "कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन्। यौगपद्येन विप्रस्य पुरीद्वारमथाविशत्" "ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तत" भा० आश्व० ६अ०। "शोणितस्य यद्वर्णं कुणपगन्ध्यनल्पं रक्तेन" सुश्रु० अर्द्धा०पा०। २पूतिगन्धे पु० ३तद्वति त्रि० मेदि०। "कुणपं मस्तुलुङ्गाभं दुर्गन्धं कथितं बहु" भावप्र० "तस्य देवा यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजघ्नुस्तं पशुष्वदधुः स एष पशुषु कुणपगन्धस्तस्मात् कुणपगन्धान्नापिगृह्णीत" शत० ब्रा० ४, १, २, ८, । (वड़्शा) ४अस्त्रभेदे। "शक्तिभिः कणपैश्चापि कुणपै रङ्कुशैरपि" भा० भी० ५७अ०। कुणपलक्षणन्तु हेमा० प० ख० जननपत्रये दर्शितं यथा

"जमदग्निं प्रति उशनाः प्रोवाच साधु पृष्टं कुणपानां विधानं यथादृष्टं कथयामि शृणु विंशत्यङ्गुलोऽष्टादशाङ्गुलः षोडशाङ्गुलश्चेति श्रेष्ठमध्याधमत्वेन कुणपोऽङ्गुलमाने त्रिविधो भवेदेवं पलप्रमाणे विंशतिपलः षोडशपलो द्वादशपलश्चेति। बालबोध्यानामेतत् प्रमाणमुक्तमन्येषां तु कुणपस्त्रिंशत्पलः श्रेष्ठः पञ्चविंशतिपलोमध्यमः विंशतिपलस्तु निकृष्टः, श्रेष्ठस्त्रिंशदङ्गुलो द्वाविंशत्यङ्गुलो मध्यमः कनिष्ठस्तु विंशत्यङ्गुलो भवेत्" कथमीति पाठान्तरम्। ५ मलरूपे निश्चैतन्ये अङ्गे देहादौ "आत्मन्यतत् मदवत्सु सर्व्वदा अङ्गहीनिन्द्रा कुणपाश्रयादिषु" भाग० ४, ४, १४, "कुणपं जडं शरीरं तदेवात्मेति वदन्ति ये तेषु" श्रीधरः। गौरा० ङीष्। ६विट्सारिकायां (गुड़्यायालिक) स्त्री०मेदि०

कुणारु त्रि० कण—शब्दे बा० आरु संप्र०। कणनशीले "स्वदारुं पुरुकृत प्रियन्तमहस्तावन्द्र! संपिनक्कुणारुम्" ऋ० ३,३०,८, "कुणारुं कणनशीलम्" भा०।

कुणाल पु० कण—कालन् संप्र०। देशभेदे सि० कौ०।

कुणि पु० कुण—इन्। १तुन्नवृक्षे मेदि०। २आदानादिक्रियाऽक्षमकराघ्विते त्रि० अम०। "दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति, सुश्रु०" "गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वापमानिते। भवेत्कुब्जः कुणिः पङ्गुः मूको मिन्मिन एव च" सुश्रु० कुणेर्भावः ष्यञ्। कौण्य हस्तस्यादानादिविघातरूपे दोषे "एकादशेन्द्रियवधाः" सां०का० व्याख्यायां कौमुद्यां "बाधिर्यं कुण्ठिताऽन्धत्वम् जड़ताऽजिघ्रता तथा। मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैब्योदावर्त्तमन्दताः" इन्द्रियभेदेन क्रियाविघातभेदो दर्शितः।

कुणिन्द पु० कण—भावे किन्दच् संप्र०। शब्दे उज्ज्वलद०

कुणिपदी स्त्री कुणिरिव कुण्ठितशक्तिः पादोऽस्याः कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावश्च। क्रियामन्दपादयुक्तस्त्रियाम्।

कुण्टक त्रि० कुटि—ण्वुल्। स्थूले शब्दरत्ना०।

कुण्ठ त्रि० कुठि—वैकल्ये अच्। १क्रियासु मन्दे अकर्म्मण्ये अमरः "पूर्वं तपोवीर्य्यमहत्सु कुण्ठम्" कुमा० "विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलम्" (सुदर्शनम्) भा०आ०१९अ०। २मूर्खे मेदि०। कर्त्तरि क्त कुण्ठित तत्रार्थे। "हलस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठितास्त्रीय लक्ष्यते" कुमा०।

कुण्ठक त्रि० कुठि—ण्वुल्। १सङ्कुचिते क्रियामन्दे। २मूर्खे पु० शब्दमा० ३तत्प्रधानदेशभेदे पु० भूम्नि। "मालवा वह्नवाश्चैव तथैवापरवह्नवाः। कुलिन्दाः कालकाश्चैव कुण्ठकाः करटास्तथा" भा०भी० ९ जनपदकथने।

कुण्ड न० कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं वह्निर्वाऽत्र कुडि—रक्षणे आधारे—अच् नलोपः। जलाधारे वृत्ताकारे १पात्रभेदे(कुण्डा) "भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी" रघुः "अनुवत्का कुण्डप्रतिरूपावमथाः" कात्या० श्रौ०२४,४,४, "अनुवत्काः अनुन्नकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकाराः" कर्कः। २देवादिखातजलाशये अगस्त्यकुण्डं वशिष्ठकुण्डं सोमकुण्डम् ३कुण्डजकौ स्त्री गौरा० ङीष् मेदि०। होमार्थमग्न्याधारे ४स्थानभेदे। तल्लक्षणादिकं हेमा० दा० ख० दर्शितं तथा। "भविष्यत्पुराणे "वेदिपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च

वा । वेदाद्याग्रयेव तानि स्युर्व्यर्त्तुलान्यथ वा क्वचित् । वेदास्राणि, चतुरस्राणि । आचार्यरत्ने "कुण्डानि चतुरस्राणि हस्तमात्राणीति वा । नव पञ्चाथ वा चैकं कर्त्तव्यं बह्वचाग्निनम् । नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते । नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वैशान्यदिगन्तरे । विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत्" । सारदातिलकात् "दिक्षु वेदास्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे" । नारदीयेऽपि "अथोपदिश्यते कुण्डचतुष्कन्तत्र कर्म्मणि । वेदास्रमर्द्धचन्द्रञ्च वृत्तं पद्मनिभं तथा । कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । कुण्डयोरन्तरञ्चैव कपादकरसम्मितम् । पीठवत्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुगर्त्तकम्" । बह्वृचपरिशिष्टे "भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे विशेषतः । सदा होमे तथा शान्तौ वृत्तं चतुर्दिग्गतम्" । कामिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं कुण्डोक्तिर्यथा "ऐन्द्र्यां--स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भागे भगाकृति । चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, नैर्ऋते हि त्रिकोणकम् । वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रमुच्चाटनेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रमुक्तिदम्" । सर्व्वेषु चैतेषु होमानुसारेण हस्तादिमानं चेतत्फलमुपकल्पनीयम् । तदुक्तं भविष्यपुराणे "कुष्टिमानं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम् । सहस्रे त्वथ होतव्ये कुर्य्यात्कुण्डं करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुःकरम् । अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्" । कुष्टिमानमिति, बद्धमुष्टिहस्तमानमित्यर्थः । इदानीं चतुरस्रादिकुण्डानामाकारकमोऽभिधीयते । चतुरस्रं तावदाह विश्वकर्म्मा "कृत्वा प्राक् सूत्रमर्द्धाङ्कं दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः । न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरङ्कितैश्चतुरस्रकम्" । पूर्व्वं शङ्क्वाद्युपायेन प्राचीं निश्चित्य प्राक्पश्चिमायातां रेखामालिख्य तामर्द्धभागे लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं कुर्य्यात् सूत्रोपरि सूत्रान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमध्याकृतिः शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते । मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चाप्येवं कार्य्या । पूर्व्वोक्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यार्द्धं तस्या एव रेखाया मूले निधाय तत्सूत्रान्तरं परिभ्राम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव-रेखाया अपरप्रान्ते तथैव सूत्रस्यार्द्धं निधाय तत्सूत्रान्तं परिभ्राम्य द्वितीयान्तं कुर्य्यात् एवं वृत्तद्वये कृते दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्व्वोक्तरेखालाञ्छने चैकं सूत्रं निधाय दक्षिणोत्तरायतां रेखां लिखेत् । एवं दिक्षु साधितासु विदिक्साधनार्थं कोणान् लाञ्छयेत् । तत्राद्यं प्रकारः—पूर्व्वनिष्पन्नरेखाप्रान्तचतुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरिमाणस्यार्द्धमर्द्धं निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्य्यात् ततः कोणलाञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्व्वदिश्युदङ्मुखयोनिकं चतुरस्रं कुण्डं कुर्य्यात् । योन्याकारादीनामप्याकारचतुरस्रप्रकृतिकस्तु कामिकवाक्यात् "पञ्चमांशं पुरोन्यस्य मध्ये वेदांशमानतः । भ्रमादश्वत्थपत्राभं कुण्डमाग्नेय-मुच्यते" । क्षेत्रस्य पञ्चमभागं पुरःप्राच्यां दिशि विन्यस्य मध्ये कोणसूत्रस्येति शेषः । वेदांशः, तुरीयांशः । भ्रमात्, सूत्रान्तपरिभ्रमणेन अश्वत्थपत्राकारं कुण्डमाग्नेय्यांदिशि कुर्य्यादिति । तत्रायं निर्म्माणप्रकारः पूर्व्वोक्तन्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य पश्चिमरेखामध्यात् पूर्व्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रपञ्चमांशाधिकां गर्भरेखामालिख्य नैर्ऋत्यदेशे कोणसूत्रतुरीयांशे लाञ्छयित्वा तल्लाञ्छनोपरि विन्यस्तादेः सूत्रस्य पूर्व्वोक्तगर्भरेखामूलविन्यस्तं प्रान्तं परिभ्राम्य वहिर्वृत्तार्द्धं निष्पाद्य वायव्यकोणेऽप्येवमेव वृत्तार्द्धं रचयेत् । ततो गर्भरेखाप्रान्तात् वृत्तद्वयप्रान्तस्पर्शि सूत्रद्वयं निपात्य पिप्पलपत्राकारमाग्नेय्यांदिश्युदङ्मुखयोनिकं योनिकुण्डं विदध्यात् । "चतुरस्रे पदैर्भक्ते त्यक्त्वाद्यन्तौ तदंशकौ । मध्यसप्तांशमाने तु कुण्डं खण्डेन्दुवत् क्रमात्" । चतुरस्रे क्षेत्रे पदैर्नवभिर्विभक्ते आद्यन्तौ त्यक्त्वा अवशिष्टसप्तांशमानेन सूत्रभ्रामणात् खण्डेन्दुसदृशं कुण्डं कुर्य्यात् । अत्रैवं कृतिः—चतुरस्रं क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोऽन्त्यश्चेति भागद्वयं परित्यज्य अवशिष्टसप्तभागादिमरेखाग्रभेदेशे सूत्रादिं निधाय तत्रैव भागसप्तकस्यान्तिमरेखाग्रभेदेशे सूत्रान्तं निवेश्य तत्सूत्रपरिभ्रामणेन प्रथमरेखातुल्यं विश्रान्तप्रान्तवृत्तार्द्धं विरचयेत् । अथ प्रथमरेखाप्रान्तद्वयमपि वृत्तार्द्धं संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितमुत्तराभिमुखयोनिकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात् । "त्रिभागद्धितो मत्स्यैस्त्रिभिर्न्नैर्ऋतचरं भवेत्" । स्थानत्रये तृतीयांशत्रयं हत्वा मत्स्यत्रयेण नैर्ऋतचरं नैर्ऋत्यदिक्सम्बन्धि कुण्डं कुर्य्यात् । इहायं सम्प्रदायः । पूर्व्ववत् समचतुरस्रं क्षेत्रं निर्म्माय तत्तिरश्चीनपश्चिमरेखामध्यात् तिर्य्यगवस्थितपूर्व्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकां गर्भरेखामालिख्य पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्य्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्य्यात् ।

ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयस्पर्शिसूत्रद्वयं निपात्य नैर्ऋत्यदिशि पूर्व्वाभिमुखयोनिकं त्रिकोणं कुण्डमुत्पादयेत् । एवञ्च विधीयमाने स्थानत्रये तृतीयांशत्रयवर्द्धितत्वादेव चतुरस्रत्रयमपि निष्पद्यत इति । “कर्णार्द्धेनाष्टमांशव्यासाद्वृत्तं कुण्डमिहोदितम् । कर्णसूत्रार्द्धस्य योऽष्टमांशस्तस्य संयोगात् सम्यक् व्यासात् वृत्तं कुण्डं स्यादिति । अत्रैवं रचनाप्रकारः चतुरस्रे क्षेत्रे कोणात् कोणान्तरगामिनः सूत्रस्यार्द्धं कोणार्द्धमध्यस्थान्तमष्टधा विभज्य यावानष्टमो भागस्तावन्तं भागं चतुर्द्दिक्षु बहिर्व्विन्यसेत् । ततः क्षेत्रगर्भदेशे सूत्रादिं निधाय बहिःस्थिताष्टमभागविन्यस्तं तस्यैव सूत्रस्य प्रान्तं सर्व्वतः परिभ्राम्य पश्चिमदिशि पूर्व्वाभिमुखयोनिकं वृत्तकुण्डं कुर्य्यात् ।“षड्भागद्वितो मत्स्यैश्चतुर्भिः स्यात् षडस्रकम्” क्षेत्रपार्श्वयोः प्रत्येकं षड्भागद्वयं कृत्वा अवशिष्टदिगोत्कृतमत्स्यचतुष्टयमुत्पाद्य सूत्रषट्कपातात् षडस्रकुण्डनिष्पत्तिरिति । अत्रायं सम्प्रदायः—समचतुरस्रं क्षेत्रं विभज्य यावान् षष्ठोभागस्तावता मानेन क्षेत्रस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वे समन्ताद्वर्द्धयित्वा तदेव क्षेत्रमायतचतुरस्रं सम्पादयेत् । अथानन्तरोक्तपार्श्वद्वयरेखास्पर्शिनीं दक्षिणोत्तरायतां गर्भरेखां रचयेत् । ततः क्षेत्रमध्यादुत्तरपार्श्वरेखामध्याच्च पूर्व्वोक्तगर्भरेखार्द्धपरिमितमेकैकं सूत्रं निपात्य पूर्व्वेशानदिशोरन्तराले मत्स्यमुत्पाद्य तेनैव प्रकारेण पश्चिमवायव्ययोरन्तराले मत्स्यं कुर्य्यात् । अथ भूयोऽपि क्षेत्रमध्याद्दक्षिणपार्श्वरेखामध्याच्च प्रागुक्तगर्भरेखाप्रान्तद्वयात् लाञ्छनचतुष्टयस्पर्शिसूत्रचतुष्टयं निपातयेत् । एवं लाञ्छनान्तरालस्थितसूत्रद्वयेन सह सूत्रषट्कयोगात्पश्चिमदिशि प्राङ्मुखयोनिकं षट्कोणकुण्डं कुर्य्यात् ।“चतुरस्राष्टभागेन कर्णिका स्याद्विभागशः । तद्बहिस्त्वेकभागेन केशराणि प्रकल्पयेत् । तृतीये दलमध्यानि तुरीये दलकोटयः । आमयात् पद्मदलं स्याद्दलाप्यं दर्शयेद्बुधः” । चतुरस्रस्य अष्टधा विभक्तस्य मध्ये अष्टमभागेन कर्णिका स्यात् कर्णिकाया बहिः परिधिस्थे द्वितीये अष्टमभागे विन्यासे केशराणि क्रमः । केशराद्बहिः परिधिस्थिते तृतीये अष्टमभागे विन्यासे दलमध्यानि कल्पयित्वा चतुर्थे दलकोटीं विधाय चतुरस्रान्तर्बहिःस्थान्यपि दर्शयेत् । अमात्यष्टमभागेनेति सम्बध्यते । विभागशः विभागे विभागे सर्व्वदिग्भागेष्वित्यर्थः । आमयात्,-सूत्रस्येति शेषः एतच्च पद्मदलं सर्व्वत्र योजनीयम् ।

अयमर्थः—चतुरस्रं क्षेत्रं प्रागग्राभिरुदगग्राभिश्च रेखाभिरष्टधा विभज्य मध्यदेशे लाञ्छयित्वा क्षेत्राद्बहिश्चतुर्द्दिक्षु समन्तादपरमष्टभागं विन्यसेत् तत्रैवं लाञ्छनात् परितः प्रतिदिशं पञ्चपञ्चाष्टमभागावधिरेखा भवन्ति । ततः पूर्व्वोक्तलाञ्छनोपरि विन्यस्तादेकतरेखाविन्यस्तप्रान्तस्य च सूत्रस्य परिभ्रामणात् पञ्च वृत्तानि सम्पाद्य वृत्तातिरिक्तरेखाः परिमार्ज्जयेत् । ततः प्रथमे वृत्ते कर्णिका द्वितीये केशराणि तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दलकोटयः पञ्चमे दलाग्राणीति कृत्वा अष्टदलं पूर्व्वाभिमुखयोनिकं पद्मकुण्डमुत्तरदिशि कुर्य्यात् । इदानीमेतदेव कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते “वृत्तकुण्डं समं चान्यद्यथान्यप्रकारतः । वृत्तकुण्डं पुरा कृत्वा चतुर्द्धाऽभिमेखलं भजेत् । ऊर्द्ध्वभागं तथा कृत्वा कर्णिका सार्द्धका भवेत् । अवशिष्टं दलं वेददलमष्टदलन्तु वा” यथा प्रतीच्यां दिशि वृत्तकुण्डमभिहितमिहापि तथैव कृत्वा तन्मध्ये यथाविभागं पद्मकुण्डं कुर्य्यादिति । अथवेत्यादिना तृतीयः प्रकार उच्यते पूर्व्वं वृत्तकुण्डमेव आमेखलं मेखलमवधीकृत्य अन्तश्चतुर्द्धा भजेत् । वृत्तकुण्डमध्ये अन्यस्यापि समभागस्य वृत्तत्रयस्य करणाच्चतुर्थक्षेत्रविभागः कार्य्य इत्यर्थः । ततः क्षेत्रमध्ये सार्द्धभागेन विस्तृता कर्णिका विधेया । ऊर्द्ध्वञ्च तथा कृत्वेति, कर्णिकाया ऊर्द्ध्वमपि सार्द्धभागेन कृत्वेत्यर्थः । अवशिष्टेन सार्द्धभागद्वयेन केशरव्यतिरिक्तानि दलान्येव कुर्य्यात् । एवञ्चतुर्द्दलमष्टदलं वा पद्मकुण्डं कुर्य्यात् । “क्षेत्रात् द्वादशमं भागं चतुर्द्दिक्षु तदन्तरे । विन्यस्य तत्प्रमाणेन तुर्य्यांशमपरं नयेत् । तस्य कर्णप्रमाणेन तद्दिक्ष्वपि लाञ्छयेत् । तत्राष्टसूत्रसंयोगादष्टास्रं कुण्डमुच्यते” । द्वादशधा विभक्तस्य क्षेत्रस्य यावान् द्वादशो भागस्तावन्तं भागं चतुर्द्दिक्षु विन्यस्य, तदन्तरे, तस्य क्षेत्रस्य अन्तरे बहिःप्रदेशे “अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति” ज्ञापकादन्तरशब्दोऽत्र बहिर्व्वचनः । तत्प्रमाणेनेति तस्य बहिर्व्विन्यस्तद्वादशभागस्य परिमाणेन अपरं द्वितीयं तुर्य्यांशं चतुरस्रं नयेत् प्रापयेत् कुर्य्यात् इति यावत् । तुर्य्यांशमिति, स्वार्थिकोऽत्र पूरणप्रत्ययः । तस्य कर्णप्रमाणेनेति । कोणात् कोणान्तरस्पर्शिसूत्रं शिल्पशास्त्रेषु कर्ण इति प्रसिद्धम् । इह तु क्षेत्रगर्भादारभ्य चतुष्कोणगामिनः पृथगेव चत्वारः कर्णा इत्यभिप्रायेण कर्णार्द्धेऽपि कर्णशब्देनोक्तम् । तेनायमर्थः । बहिःस्थितचतुर-

अस्य गर्भदेशार्द्धविधीयमान् कर्णस्तावता मानेन तद्भुजात् तस्य कर्णस्य भुजात् लाञ्छयेत् । अत्र बाह्यचतुरस्र सूत्राग्रेण कर्णोभयपार्श्ववर्त्तीनि निजभुजाकारतया भुजार्द्धेनोच्यन्ते । अयमाशयः—बाह्यचतुरस्रस्याभ्यन्तरे कस्मिन् कोणे कर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रं चतुरस्ररेखोपरि प्रसार्य्य सूत्रप्रान्ते लाञ्छयेत् । एवं प्रतिकोणं सूत्रादिं निधाय प्रातिलोम्यानुलोम्येन सूत्रप्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते लाञ्छयन् प्रतिदिशं लाञ्छनद्वयकरणाद्दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनेषु सूत्राष्टकनिपातनादष्टास्रकुण्डं कुर्य्यादिति । अथेमिह निर्म्माणप्रकारः—पूर्व्वचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य बहिश्चतुर्द्दिक्षु द्वादशमं भागं विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्य्यात् । अथ तदीयकर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादिं निधाय चतुरस्ररेखोपरि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु लाञ्छयन् दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनाष्टकं कृत्वा तल्लाञ्छनोपरि सूत्राष्टकनिपातनादैशान्यादिषु पूर्व्वाभिमुखयोनिकमष्टास्रकुण्डं कुर्य्यात् । इदानीं दिग्नियमव्यत्यासेनैव तत्तत्कर्म्मोपयोगितया विशेषलक्षणोपदिष्टं कुण्डमुच्यते । "सप्तमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । चतुर्थभागन्यूनेन पूर्व्वक्षेत्रेण सम्मितैः । धनुर्ज्याकृतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चास्रकुण्डकम् । होमे प्रशस्यते भूतशाकिनीग्रहनिग्रहे" । चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य बहिःप्रदेशे चतुर्द्दिक्षु क्षेत्रसप्तमांशं विन्यसेत् । ततः क्षेत्रगर्भविन्यस्तादेः बाह्यस्थितसप्तमांशोपरि विन्यस्तप्रान्तस्य सूत्रस्य सर्व्वतः परिभ्रामणात् वृत्तं निष्पादयेत् । पूर्व्वक्षेत्रेणेति, बहिःस्थितवृत्तापेक्षया, पूर्व्वक्षेत्रत्वेन आन्तरचतुरस्रक्षेत्रमेवोच्यते । ततश्चायमर्थः आन्तरचतुरस्रस्य यद्दैर्घ्यं ततः स्वकीयचतुर्थभागन्यूनं कृत्वा यन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं सूत्रं निधाय तादृशानि पञ्च सूत्राणि बाह्यवृत्तस्यान्तर्विन्यस्य सूत्रसन्धौ कोणं कुर्य्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं प्रान्तद्वयसंस्पृष्टवृत्तत्वात् धनुर्ज्याकृतीनि धनुरारूढमौर्वीसदृशानि स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्व्वं परित्यज्य पञ्चास्रकुण्डं रचयेत् । तच्च ग्रहनिग्रहादिहोमे प्रयोज्यम् । "दशमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । भक्त्वा क्षेत्रं चतुःषष्ट्या तद्भागैः त्रिंशता त्रिभिः । समानसूत्रं तादृक्षात् सप्तास्रं सूत्रसप्तकात् । अभिचारोपशान्त्यर्थं होमकुण्डमिति स्मृतम्" । इहापि चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य दशमभागं चतुर्द्दिक्षु बहिर्विन्यस्य पूर्व्ववत् वृत्तं कुर्य्यात् । अथ पूर्व्वक्षेत्रं चतुःषष्ट्या विभज्य तेषां चतुःषष्टिसंख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्संख्यैर्भागैः परिमितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्त सूत्राणि वृत्तस्यान्ते विन्यस्य सप्तास्रं कुण्डं कुर्य्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनुर्ज्याकारत्वं सूत्रसन्धौ कोणनिष्पत्तिं सप्तसूत्रातिरिक्तपरित्यजनञ्चेति पूर्व्ववदेव बोद्धव्यम् । एतच्च कुण्डमभिचारदोषोपशमनहोमेषु प्रयोज्यम् । आह विश्वकर्म्मा "यावन्मात्रः कुण्डविस्तार उक्तस्तावत् खातस्यापि मानं प्रदिष्टम् । यादृक् कुण्डस्याकृतिः सम्प्रदिष्टा तादृग्रूपं मेखलाया विदध्यात् । स्थापने सर्व्वकुण्डानां ध्वजायः सर्व्वसिद्धिदः" । सर्व्वेषु चैतेषु मोक्षणानादृत्याङ्गुलयवादि न्यूनमतिरिक्तं वा विधाय ध्वजायः साधनीयः । विस्तारे दैर्घ्ये गुणिते अष्टभिर्विभक्ते यच्छेषः परिशिष्यते तदा ध्वजाय इति । "खातेऽधिके भवेद्रोगो हीने धेनुधनक्षयः । वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं छिन्नमेखले । मेखलारहिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंक्षयः । भार्य्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्ज्जितम्" । खातहीने भवेद्रोग इत्यादिना खातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्यानिष्टफलत्वदर्शनादिदानीं खातादीनामेव लक्षणमभिधीयते ; तद्यथा मोक्षपुण्डोत्तरयामले "चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्प्य तु । चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् । हस्तमात्रं खनेत्तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सह" । मुष्टिमानं शताद्दीत्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण होमानुसारात् कुण्डमानमुक्तम् । इयन्तु खातादिमानकथनार्थं परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकुण्डक्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विभज्य यावान् चतुर्विंशतितमो भागस्तावत्परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य चतुर्विंशत्या अङ्गुलैर्हस्तं परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परिमितं सर्व्वकुण्डानां तिर्य्यक्खातमानं विधाय मेखलासहितस्य खातस्य तेनैव हस्तेन परिमितमूर्द्ध्वमानं विदध्यात् । प्रथमे उक्तम् "कुण्डं जिनाङ्गुलम् । तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सह" जिनाङ्गुलं चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि "पञ्च-त्रिमेखलोच्छ्रायां खात्वा शेषमधः खनेत्" । विश्वकर्म्मणाप्युक्तम् "व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निम्नस्त्र्यङ्गुलेन तु" । त्र्यङ्गुलानि-पञ्चदशाङ्गुलानि खातस्य निम्नत्वम् । "उन्नता सा नवाङ्गुलैरिति, वक्ष्यमाणत्वान्मेखलात्रयपक्षे नवाङ्गुलं प्रथममेखलयोरुच्चैव इन्दुभयोश्चतुर्द्दि-

शताङ्गुलम्। कण्ठमानमुक्तं कालोत्तरे "खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिः"। खातमेखलयोरन्तराले अङ्गुलकालेन कण्ठमोष्ठपरपर्य्यायं कुर्य्यात्। सारसङ्ग्रहे "खाताद्बाह्याङ्गुलः कण्ठस्तदूर्द्ध्वे मेखला क्रमात्। मेखलालक्षणमुक्तं कामिके" "क्षेत्रार्कांशेन तच्चौष्ठः स्यात्तद्वेदहुँभागतः"। मेखलापृथुतोच्छ्रायः कुण्डाकारा तु मेखला। सर्व्वेषान्तु प्रकर्त्तव्या मेखलैकाल काश्यपात्"। क्षेत्रस्य अर्कांशेन—द्वादशांशेन कुण्डस्यौष्ठः कण्ठशब्दवाच्यः स्यात् तद्वेदभागतः कुण्डचतुर्थांशतो मेखलायाः पृथुता विस्तारः। तथा चतुर्भागतः षड्भागेन मेखलोच्छ्रायः कार्य्यः। पिङ्गलामतेऽपि "खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत्। मेखलैकाथवा तिस्रो भूतसंख्याथवा प्रिये"। भूतसंख्याः—पञ्चसंख्याः। उक्तञ्च प्रथमे "कण्ठाङ्गुलाद्बहिः कार्य्या मेखलैका षडङ्गुला। चतुस्त्र्यङ्गुला यद्वा तिस्रः सर्व्वत्र शोभनाः"। यदा एका मेखला तदा वा विस्तारोत्सेधाभ्यां षडङ्गुला विधेया "एका षडङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मतेति "पिङ्गलोक्तेः। यदा तु मेखलात्रयपक्षस्तदा क्रमेण चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलमानाः कर्त्तव्याः। मोहचूडोत्तरे "मेखलात्रितयं कार्य्यं कोणरामयमाङ्गुलैः। कोणाः—चत्वारः। रामाः—त्रयः। यमौ—द्वौ। तत्र सर्व्वान्तिमा, द्व्यङ्गुला। मध्यस्था त्र्यङ्गुलाः। कुण्डकण्ठसन्निहिता चतुरङ्गुला इति। सत्येवं प्रथममेखलायाः कुण्डकण्ठादारभ्य नवाङ्गुल उत्सेधः स्यात्। क्रियासंग्रहेऽपि "प्रथमाष्टाङ्गुला व्यासादुच्चता सा नवाङ्गुलैः। मध्या तु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीया तु यमाङ्गुला। मेखलाः पञ्च वा कार्य्याः षट्पञ्चाग्नित्रिपक्षकैः"प्रथमा कुण्डसन्निहिता आन्तरोत्सेधनवाङ्गुला बाह्ये तु चतुरङ्गुलैव। अब्ध्यङ्गुला—चतुरङ्गुला। अब्धयः—चत्वारः। पक्षौ—द्वौ। योनिलक्षणमुक्तं स्वायम्भुवे "मेखलामध्यतो योनिः कुण्डार्द्धं त्र्यंशविस्तृता। अङ्गुष्ठमानोच्छकण्ठा कार्य्याश्वत्थदलाकृतिः। प्रागग्निशास्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखा। पूर्व्वमुखाः स्मृताः शेषा यथाशोभं समन्विताः। मेखलाया गर्भदेशे कुण्डार्द्धदीर्घा कुण्डतृतीयांशविस्तृता योनिःकार्य्या। अत्रौष्ठशब्देन योन्यप्युच्यते। कण्ठशब्देन च योनिमेखला अङ्गुष्ठशब्दः, अङ्गुलपर्य्यायः। एकाङ्गुलपरिमाणेन योनेरग्रं मेखलासु कुर्य्यादित्यर्थः "विस्तारोऽष्टाङ्गुलो योनेरग्रमङ्गुलविंशतिमिति" पिङ्गलोक्तेः। नारदीये कुण्डत्र्यंशप्रविस्तारा योनिरुच्छ्रयताङ्गुलम्। कुण्डार्द्धेन तु दीर्घा स्यात् कुण्डोष्ठी बोधिपत्रवत्"। कुण्डोष्ठीति यथा कुण्डे द्वादशांशेन ओष्ठो विहित एवं योनेरपि द्वादशभागेन ओष्ठः कार्य्य इत्यर्थः। तथा कुण्डे प्रविष्टओष्ठो यस्या इति। बोधिपत्रम्, अश्वत्थपत्रम्। त्रैलोक्यसारे "दीर्घात् सूर्य्याङ्गुला नाभिस्त्र्यंशोना विस्तरेण तु। एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा। कुम्भद्वयसमायुक्ता चाश्वत्थदलवन्नता। अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यधृतिस्तथा। दक्षस्था पूर्व्वशाग्नेस्तु वामस्था पश्चिमोत्तरे। नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्द्दक्षस्थिता"। सूर्य्याङ्गुला—द्वादशाङ्गुला। त्र्यंशोनेति—दैर्घ्यतृतीयांशमात्रविस्तारा। एकेनाङ्गुलेनोच्छ्रिता तथा, एकेनाङ्गुलेन कुण्डमध्ये प्रविष्टा। कुम्भद्वयसमायुक्तेति—पूर्व्वोक्ताग्नेयकुण्डस्य तद्धस्ततेर्योनेर्मूलप्रदेशस्थितं द्वयमेव गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भशब्देनोक्तम्। तेनात्र कुण्डस्याकृतिर्घटद्वयं मतृपिण्डद्वयं वा स्यादिति तद्व्याख्यम्। अङ्गुष्ठमेखलेति, एकाङ्गुलमानया मेखलया परिवेष्टितेत्यर्थः। मध्ये त्विति, यथा स्रुचि घृतधारणाय बिलं क्रियते तथा योनिमध्येऽपि बिलं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। दक्षस्थेति, पूर्व्वाग्नेयाद्यकुण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभिमुखा योनिः कार्य्या नैर्ऋत्यादिकुण्डेषु तु पश्चिमभागे प्राङ्मुखा विधेया। नवम इति, अष्टदिक्षु कुण्डाष्टकं विधाय पूर्व्वेशानदिशोरन्तराले यन्नवमं कुण्डं चतुर्दिक्षु वा कुण्डचतुष्टयं कृत्वा ईशानदिशि यत् पञ्चमं कुण्डं तयोरपि दक्षिणभागेऽपि योनिः कार्य्येत्यर्थः"।

तत्र विशेषलक्षणादिकं कुण्डोद्द्योते उक्तं यथा "शारदातिलके "अष्टाशासु रच्यानि कुण्डान्येतान्यनुक्रमात्। चतुरस्रं योनिरर्द्धचन्द्रं त्र्यस्रञ्च वर्त्तुलम्। षडस्रं पङ्कजाकारमष्टास्रन्तानि नामतः। आचार्य्यकुण्डं मध्ये स्याद्गौरीपतिमहेन्द्रयोरिति" सिद्धान्तशेखरे "पुरन्दरेशयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम्। तदाचार्य्यं विनिर्द्दिष्टमिति" अयमुत्तमः पक्षः। अथ पञ्चकुण्डे एककुण्डनिवेशनं यथा "आग्नेयकुण्डैरिह पञ्चकुण्डी चैकं यदा पश्चिमसोमशैवे। वेदाः सपादेन करेण यद्वा पादान्तरेणाखिलकुण्डसंस्था" आशा—दिक्। तत्र कुण्डानि चतुरस्रहस्तार्द्धहस्तपञ्चानि ईशदिशि कुण्डं चतुरस्रं वृत्तं वा तैः पञ्चकुण्डीनिवेशनं स्यात् यदा चैकमेव कुण्डं

तदा पश्चिमे उत्तरे वा ऐशान्यां वा स्यात् परन्तु चतुरस्रं, वेद्याः चत्वारि सर्व्वाणि कुण्डानि सपादेन करेण त्रिंशदङ्गुलान्तरेण वा पादान्तरेण द्वादशाङ्गुलान्तरेण वा वेदीपादान्तरेण वेद्याश्चतुर्थांशेन वा नवकुण्डे नवकोष्ठे कृतेऽष्टसु भागेषु मध्ये भवन्तीति व्याख्या" नारदीये "यत्नोपदिष्टे कुण्डलक्षणं तत्र कर्म्मणि । वेदाश्रमर्द्धचन्द्रं च वृत्तं पद्मनिभं तथा" । चतुःकुण्डपक्षे वार्त्तोनाडी-स्थुक्तं नारदीये "पीठमष्टसु वेत्याग्रच्छं उपमार्ष्य मनर्त्तकम् कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । पञ्चमं कारयेत् कुण्डमीशदिग्गोचरं द्विजेति" अयं मध्यमः पक्षः । केचित्पूर्व्वपश्चयोरिति लिखितवन्तः सोमशम्भौ "एवं वा शिवकाष्ठायां प्रतीच्यामारभेत वः "आचार्य्या अपि "अथवा दिशि कुण्डस्योत्तरस्यां प्रविदध्याच्चतुरस्रमेकमेव" इत्यं कनिष्ठः पक्षः । नवग्रहाधिकारे वशिष्ठसंहितायाम् "कुण्ड-मध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् । चित्ताविषयजातं तत् कुण्डं तु चतुरस्रमिति । वेदीपादान्तरन्यस्तानि कुण्डानि नव-पञ्च चेति" । नारदीये "कुण्डेऽत्यन्तरस्यैव सपादकरसंमित-मिति" केचित्त्रयोदशाङ्गुलमथमान्तरमुक्तं तत्र मण्डपानुसा-रेण व्यवस्था । अथ वर्णविशेषस्य स्त्रीणाञ्च कुण्डविशेषमाह "विप्राच्चतुरस्रं च वृत्तं च वृत्तार्द्धं त्र्यस्रं स्यादष्टकोणानि वापि । सर्व्वेषामर्द्धचन्द्ररूपाणि चान्ये योन्याकाराण्यङ्गना-नां मतानि" "विप्रादारभ्य विप्रक्षत्रियविट्शूद्राणां चतुःकोणवृत्तवृत्तार्द्धत्रिकोणानि भवन्ति । अथवा विप्रादि वर्णेषु चतुःकोणानि वर्त्तुलानि वा सर्व्वाणि कुण्डानि भवन्ति यदा स्त्री यजमाना तदा योन्याकाराण्येव कुण्डानि भवन्तीति व्याख्या । शारदायाम् "विप्राणां चतुरस्रं स्यात् राज्ञां वर्त्तुलमिष्यते । वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्र-मीरितम् चतुरस्रन्तु सर्व्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः" । पञ्चरात्रे "सर्व्वाणि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा" सनत्कुमारः "स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र ! योन्याकाराणि कारयेदिति" । अथ प्राच्यादिकुण्डेषु फलविशेषमाह "सिद्धिः पुत्राः शुभं शत्रुनाशः शान्तिर्मृतिच्छेदे वृष्टिरारोग्यमुक्तं फलं प्राच्या-दिकुण्डके" प्राच्यादिकुण्डेऽष्टस्वष्टौ फलानि स्युः । शारदायाम् "सर्व्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदा-हृतम् । पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धचन्द्राभं शुभप्रदम् । शत्रु-क्षयकरं त्र्यस्रं वर्त्तुलं शान्तिकर्म्मणि छेदमारणयोः षड-स्रं पद्मसन्निभम् । वृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमी-रितम्" । कामिके तु प्रकारान्तरम् "ऐन्द्र्यां लक्ष्ये चतुः-कोणमग्नौ भौमे भगाकृति । चन्द्रार्द्धं नैरृते याम्ये, हृद्ये त्र्यस्रन्तु नैरृते । वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रं पाट-नेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रि मुक्तिदमिति" अथ होमसंख्यया कुण्डमानम् । "शतार्द्धे रत्निः स्याच्छत-परिमितेऽरत्निमितिः सहस्रे हस्तःस्यादयुतहवने हस्त-युगलम् । चतुर्हस्तं लक्षे प्रयुतहवने षट्करमितैः ८ ककुम्-भिर्वा १०कोटौ नृपकरमपि प्राहुरपरे" शतार्द्धमिते पञ्चाश-न्मिते होमे रत्निमितं कुण्डं, शतमिते अरत्निमितं, सहस्रमिते होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिते द्विहस्तं, लक्ष-होमे चतुर्हस्तमितं दशलक्षहोमे षड्हस्तमितं, कोटि-होमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा । केचित् षोडश-करमपि प्राहुरिति व्याख्या भविष्यपुराणे "शुद्धिमात्रं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम् । सहस्रे त्वथ होतव्ये कुण्डं हस्तात्मकम् । द्विहस्तमयुते तत्र लक्षमाने चतुःकरम् । दशलक्षमिते होमे षट्करं परिचक्षते । अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्" शार-दायाम् "दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते" स्कान्दे "कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तं समन्ततः । योनिवक्त्रद्वयोपेतन्तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति" इदं प्रायः-स्त्वल्पद्रव्यविषयम् "अथ केषाञ्चिन्मते कुण्डमानम् "पञ्चाशदाद्यशतकान्तद्वरैकवृद्ध्यादशहस्तकम् । कोण-द्विर्दिग्विंशतिलक्षलक्षद्वये मुनीश्वरैकमात्रहस्तकम्" । लक्षसंख्या दशलक्षावधानं पञ्चाशीत्याद्य-शतकान्तम् एकलक्षमारभ्य लक्षद्वया दशलक्षपर्यन्त-मित्यर्थः करस्य एकद्वयाद्यहस्तकम्पर्यादीत्याद्य-हस्तकम् एककरमारभ्य एककरवृद्ध्या दशहस्तं याव-त्कुण्डं प्राहुरिति पूर्व्वेणान्वयः कोटेरर्द्धे पञ्चाशल्लक्षे दशविंशतिलक्षे लक्षद्वये पञ्चायतुषट्सु क्रमात् सप्त-पञ्चषट्त्रिकरं कुण्डमिति व्याख्या: शारदायाम् "एक-हस्तमितं कुण्डं लक्षहोमे विधीयते । लक्षाणां दशकं यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत्" सिद्धान्तशेखरे "लक्षार्द्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुःकरम् । कुण्डं पञ्चकरञ्चोक्तं दश-लक्षाहुतौ क्रमात् । षड्हस्तं लक्षविंशत्यां, कोट्यर्द्धे सप्त-हस्तकमिति" । इदमेव कुण्डमानञ्च कामिकादिमतं सिद्धान्त-शेखरशारदाहेमाद्रिप्रमुखैः प्राचीनैः राघवभट्टरामवाजपे-यिकुण्डरत्नाकरकुण्डकौमुदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखितं क्वचिदन्यथापि कुण्डमानान्युक्तानि तानि तत्तत्प्रकरण-

पञ्चाशत्कर्मविधेषु कुण्डानि । अथैकहस्ताद्दशहस्तान्तं यावत्कुण्डेषु भुजकोटिमानम् "वेदाश्वोऽपि युगाग्नयःशशियुगान्यष्टाब्धयश्चोपवोऽष्टाश्वार्कशरास्तवाङ्गकमिता नेत्रर्षयोऽब्धयः शराः । अङ्गुल्यो, ऽथ यवाः समब्धिभवः खं पञ्चषट्सागराः सप्ताब्धं शुनयूकमौ निगदिता वेदाक्षके बाहवः" । एकहस्ते कुण्डे चतुर्विंशत्यङ्गुलान्यायामविस्तारौ, द्विहस्ते चतुस्त्रिंशदङ्गुलानि । इमानि पादोन त्रियवचतुष्टयन्यूनानि अल्पान्तरत्वात् पूर्णान्येव कृतानि । त्रिहस्ते एकचत्वारिंशदङ्गुलानि । चतुर्हस्ते अष्टचत्वारिंशदङ्गुलानि । पञ्चहस्ते पञ्चयवाधिकानि त्रिपञ्चाशदङ्गुलानि । षड्हस्ते त्रिपदोनैकोनषष्टिः, सप्तहस्ते सार्द्धत्रिषष्टिः। अष्टहस्ते यवोना सप्तषष्टिः । नवहस्ते द्विसप्ततिः दशहस्ते यवोना १षट्सप्ततिरिति षोडशहस्ते षण्णवतिः चतुर्भुजे कुण्डे भुजाङ्कका इति व्याख्या । अत्रोपपत्तिः एकहस्तस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकस्य भुजकोटिघातः क्षेत्रफलं तत्र षट्सप्तत्यधिकपञ्चशती५७६ । एतत्पदमेकहस्तक्षेत्राङ्गुलानि चतुर्विंशतिः । एवं क्षेत्रफलस्य द्व्यादिगुणस्य मूलं चतुस्त्रिंशदाद्यङ्गुलानि भवन्ति । अथयोनिनिवेशनम् "कुण्डलयी दक्षिणयोनिरैन्द्र्याः सौम्यापका स्यादितराणि पञ्च । पश्चाद्गमानीन्द्रदिगप्रकाणि योनिर्न कोणे न च योनिकुण्डे"ऐन्द्र्याः प्राच्या आरभ्य कुण्डलयी चतुरस्रयोनिवृत्तार्द्धरूपा दक्षिणयोनिः स्यात् उत्तराग्रा पश्चाद्दीता उदङ्मुखः । इतराणि पञ्च कुण्डानि त्र्यस्रवृत्तषडस्रपद्माष्टास्राणि प्रत्यग्योनीनि प्रागग्राणि पश्चाद्दीता प्राङ्मुखः । नवममपि कुण्डं दक्षिणयोन्युदगग्रम् । योनिः कोणे योनिकुण्डे च न कार्येति व्याख्या । स्वायम्भुवे "प्रागग्नियाम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी । पूर्व्वमुखा स्थिताः शेषाः यथाशोभं व्यवस्थिताः" इति । त्रैलोक्यसागरे "नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षिणदले स्थितेति" अन्यत्र "नार्पयेत् कुण्डकोणेषु योनिं तान्त्रिकसत्तमः" इति "योनिकुण्डे तथा योनिं, पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति" । अथ सर्वेषां कुण्डानां प्रकृतिभूतं चतुरस्रमाह "द्विघ्नव्यासन्यूर्द्धचिह्नं सपाशं सूत्रं शङ्कौ पश्चिमे पूर्व्वगेऽपि । दत्त्वाकृर्षेत् कोणयोः पाशतुर्य्यं स्यादेवं वा वेदकोणं समानम्" । इष्टव्यासाद् द्विगुणितं व्यासं चतुर्थांशकृतचिह्नं सपाशं सूत्रं पूर्व्वपश्चिमस्थयोः शङ्क्वोर्दत्त्वा दक्षिणोत्तरसूत्रमध्ये यथामध्यचिह्नं भवति तथा कोणयोः पाशाच्चतुर्थांशे चाकर्षेत् एवमन्यतोऽपि । एवं कृते समचतुरस्रं स्यात् इदमेव सर्वेषां कुण्डानां मूलमिति व्याख्या । उक्तं च "चतुरस्रमिदं प्रोक्तं सर्वकुण्डेषु कारणमिति" अत्र "समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघातः" क्षेत्रफलं षट्सप्तत्यधिकपञ्चशती ५७६ एतावदेव योन्यादिकुण्डेषु एकहस्तेषु यथा क्षेत्रफलं सम्पद्यते तथा वर्त्तितव्यमिति । अथ योनिकुण्डमाह "क्षेत्रे जिनांशे तु पुरःशरांशान् संवर्ध्य च स्वीयरदांश२२ युक्तान् । कर्णाद्धिमानेन त्रिकोणखण्डे प्रत्यक्पुरोऽङ्काङ्कृतोभगाभम्" । चतुरस्रक्षेत्रे चतुर्विंशतिधा भक्ते सति पञ्चांशान् स्वीयद्वाविंशदंशयुक्तान् अग्रे संवर्ध्य तत्चतुर्धा विभक्तस्य क्षेत्रस्य पश्चिमचतुरस्रद्वयमध्याङ्कात् कर्णसूत्रस्य चतुर्थांशेन प्रत्यक्पश्चिमभागे इन्दुखण्डे वृत्तार्द्धद्वयं चिह्नत् । लिख । ततः पूर्वाङ्काद्दक्षिणोत्तरसंलग्नं वृत्तार्द्धं यावद्दीयमानगुणद्वयतो भगाकारं योनिकुण्डं स्यादिति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्र क्षेत्रत्रयं पूर्वाङ्काद्दक्षिणोत्तरसूत्राग्रं यावद्दीयमानसूत्रद्वयं त्रिकोणमेकं, तथा दक्षिणोत्तरसूत्राग्रात् पूर्वापरसूत्रान्तं यावद्दीयमानसूत्रद्वयादपरं त्रिकोणम् उभयवृत्तार्द्धे मिलित्वा एकं वृत्तमिति तृतीयं, क्षेत्रत्रयफलयोगे पूर्णफलम् तत्र प्रथमस्य क्षेत्रफलं यथा अत्र लम्बः अङ्गुलानि १७ यवः१यूका२ । भूः२४ "लम्बेननिघ्नं कुभुजैक्यखण्डमिति" । अत्र भुजाभावाद्भूमध्यमेव लम्बेन गुणितं सञ्जातं प्रथमं क्षेत्रफलम् अङ्गुलानि२०५ यवाः ७ । अथापरस्य लम्बः १२ भूः सैव अत्रापि तथैव रीत्या क्षेत्रफलं १४४। अथ वृत्तार्द्धयोरेकं वृत्तं तत्फलं यथा तत्र वृत्तव्यासः१६,७,४,१"व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते" इति आगतम्: २८८ ० । ० । २ । अथ भनवाग्नि ३९२७ निघ्नः पञ्चसहस्र ५०००भक्तोजातं क्षेत्रफलं वृत्तस्य २२६।१ । ४ । ५। त्रयाणां योगे क्षेत्रफलं पूर्णं ५७६।० । ४ । ५ । अत्र लिक्षापञ्चकं यूकाचतुष्टयञ्चाधिकम् अल्पान्तरत्वाददोषः । ध्वजायस्त्रिविधान्यप्रोक्ता । "स्थापने सर्व्वकुण्डानां ध्वजायः सर्वसिद्धिदः। शतांशेनाधिकं हीनं स्थापयेन्न दूषयेत् । आयदोषविशुद्ध्यर्थं क्रियते शास्त्रकोविदैरिति" । एतच्च क्षेत्रस्योत्तराग्रत्वात् उदीचीप्राचीवक्रवक्रसंख्या एवमन्ययोरपि । पदार्थादर्शे "चतुर्विंशतिधा मध्य क्षेत्रं भक्त्वा पुरोऽन्यसेत् । पञ्चांशान् वैकस्य त्रीन् विंशांशान् कोणपादतः । वृत्तार्द्धे द्वौ मध्यतिर्यक्सूत्रान्तस्य ततोऽर्पयेत् । पुरो वहिंस्तत्सूत्रान्तं, सूत्रे द्वे स्याद्भगाकृतिरिति"

"इमानि कुण्डानि वाह्निमत्स्यपिह्रामीजनाद्दशीयानि । तानि यथार्थानि तु महाकारत्वेनालक्ष्याद्कानि न चोत्पादकपूर्तिकराणि तत्र चिह्नार्थं योगा भूदिति चतुरस्रमार्गेण योन्याद्याकारवाले प्रतिपाद्यते । योनिचिह्नाभिलाषेण चतुरस्रकुण्डं तन्तुवाहिना पूरयित्वा तानेव तन्तून् योन्यादिकुण्डे धृत्वा तत्पूर्त्तौ तोढव्यमिति । अङ्कुलययपूर्वाकिश्याः कृत्वा गोमूत्रिकारीत्या नयायित्वा चटवियोगे स्थाते पत्रे उपर्युपरि च योजमाने कथाद्युत्पद्यते योयचर्षणादि कुण्डमालेखितिषेवम् । इत्यादि कुण्डमाह "अयतोयहुतेषु भागहीन स्ववरितोऽभिनककेंटेन मध्यात् । ज्ञानतत्वेऽप्यतच जीर्णविद्धातीन्दुदलस्य साधु चिह्नं" । जीयमतोयेन कृतोऽद्युभगनः पञ्चमांशः अर्थात् चोनकोष, तेन चीना चापी सभूमिः चोलनम्मितेन कर्कटेन वृत्तेन वा मध्याहात् कृतं वद्धत्यार्द्धमभिपूर्वापरौ रेखाङ्गीवाह्यां इत्यादिस्य चिह्नं साधु स्यात्, तथा करोति विद्वानिति व्याख्या । अत्र चोलफलम् चोलस्य पञ्चांशोऽङ्कुलाद्यः ४ । ६ । २ । १ । ५ । तत्र यतांशोऽङ्कुलाद्यः ०।०। २ । ० । ४ । अनेनान्वितः पञ्चांशः ४ । ६ । ६ । २ । १ अनेनोना चोलभूमिः १९ । १ । १ । ५ । ७ एतद्व्यासार्द्धगुणं व्यासः १८ । २।२।२।६। अत्रापि व्यासस्य वर्गः १४४४ । ५ । २ । ५ । ४ । भगवाग्निभिन्ने २९२७ । पञ्चषड्भक्ते इत्यादि रीत्या चोलफलम् ११५२ । ० । २ । ६ । ० । एतद्दलस्य फलम् अस्यार्द्धं इत्यार्द्धचोलफलम् ५७६ । १।२ । १ अत्रापि ध्वजायविहितिः । अथ त्र्यस्रकुण्डमाह "वक्त्राग्रं पुरतोनिधाय च पुनः श्रोत्रयोश्चतुर्थांशकचिह्नेषु लिप सूत्रदानतदिदं स्यात्त्र्यस्रं कटौष्ठिनम् । विनांशैः सहिर्तांशकेन रहितैः चोले जिनांशे कृते व्यासार्द्धेन मितेन मण्डलमिदं स्याद्वृत्तसंज्ञं शुभम्" अत्र पूर्वोक्तं कुण्डं आख्यायते चोलस्य तृतीयांशमपूर्वतोनिधाय ततश्च पश्चात्रोश्चतुर्थांशं निधाय दक्षिणत उत्तरतश्च दत्त्वा लिचिह्नेषु सूत्रदानात् कल्पितं त्र्यस्रि जायते इति तृतीयांशोऽङ्कुलानि मध्यसूत्रे योजितानि जातोऽस्य पश्चिमभुज उभयतश्चतुर्थांशः अङ्कुलानि योजितानि जातानि भूः २६ अत्र लम्बाभावात् भूमेरर्द्धं कृतम् १८ इदं लम्बेनानेन निघ्नजातं अत्र चोलफलम् ५७६ समकुण्डे चोलफलस्य विद्यतीति कटौष्ठितमिष्टम्

चिह्नन्तु जवेत्र्यं न होनाय कृतापि ध्वजाय एवेति । अथोत्तरार्द्धेन इत्याह चोले चतुर्विंशतिभक्ते सति त्रयोदशांशैः सह चतुर्विंशतं प्रयुतैः मितेन व्यासार्द्धेन मण्डलं वद्धवृत्तं तत् इत्संज्ञं कुण्डं सुन्दरं स्यात् । अथ चोलफलानयनम् अत्र त्रयोदशानाञ्चतुर्विंशांशोऽङ्कुलाद्यः ०४ । २ । ५ । २ । अनेन युताव्यासोऽयं १२ । ४।२ । ५ । २ । इदं व्यासार्द्धमेतद्द्विगुणं व्यासः २७ । ० । ५ । २ । ४ अत्र०व्यासस्य वर्गोऽस्मिन् ७२९ । ० ।२।१। २ भगवाग्निभिन्ने० पञ्चषड्भक्ते इत्यादिना चोलफलम् ५७६ ।०।६।०। अत्रापि ध्वजाय एवेति । अथ षडस्रमाह "भक्ते चोले जिनांशैस्त्रिमितलयकैः स्याच्चितैकांशयुक्तैर्व्यासार्द्धं मण्डले तन्मितभृतगुणके कर्कटे वेन्दुदिग्भ्यः । षट्चिह्नेषु प्रदद्याद्भ्रमितगुणकानेकमेकन्तु हित्वा नाशे मध्यं यदोषाण्यपि च छिनत्ते नेत्रस्यं षडस्रम्" । चोले चतुर्विंशतिधा विभक्ते सति अष्टादशांशैः सहाष्टत्रिंशांशयुक्तैकायता व्यासार्द्धेन इष्टे कृते सति तेनैव व्यासार्द्धेन मिते गुणके वृत्ते सति कर्कटे वा उत्तरदिक्षो भ्रुते सति परावर्त्तनेन षट्चिह्नानि भवन्ति तेषु षट्सु चिह्नेषु षट् सूत्राणि एकान्तरेण परस्परलग्नानि दद्यात् ततः सन्धौ ये अङ्कदोषाः षड्भुजास्तेषां नाशे हस्तिकृते मण्डलस्य विनाशे लक्षितं रम्यमीमज्ञायत इति व्याख्या अस्मिन् षडस्रे व्यासः २६ । ४ । ० अत्रोत्तराध्वं त्रिकोणमेकं भवत् तद्भुजमानं त्रिराशिद्वाभ्यां नभचन्द्रैर्व्यासे लभ्यते । यथाव्यासार्द्धे १२०००संभक्तो व्यस्ते क्रमयोभुजाः" इति त्रयाणां भुजानां मानं २१ । ४।२।० उत्तरात् पूर्वापरभुजमध्यं मानभीयमानं सूत्रं, सूत्रमध्यांशोऽव्यासएव २७।६।० भुजाः, एवं भूः सुषामावत्र्यम्बं १५।६।२।४ लम्बेन निघ्नमित्यादिना जातं चोलफलं ४२२।५।२ अथास्य षडस्रभुजस्य त्रिष्वपि भुजेषु त्रीणि त्र्यस्राणि समान्येव जातानि भवन्ति तत्रैकस्य फलमानीय त्रिगुणं कृत्वा पूर्व्वफले योजितं सत् पर्य्यं चोलफलं स्यात् । तत्र दक्षिणकोणात् पूर्वापरभुजमध्यं नीयमानं सूत्रं लम्बः ९।१।० अयं व्यासचतुर्थांशः भुजस्यांशोभूमिः १०।४।२।२ सर्वत्र त्र्यस्र एव भुजत्र्यत्वात् अत्र लम्बाभावाद्भूमेरर्द्धं ५।२।१।१ इदं लम्बेन गुणितं चोलफलं ४८।०।४।२।१ जातं इदं त्रिगुणं त्र्यस्राणामपि फलं १४४।१।४।६ ।२। इदं पूर्वचोलफलेऽस्मिन् ४२२।५।२ योजितं ५७६।७।१।४।६। इदमधिकमिदमधिकैकायुक्ताधिकं

सार्द्धभागाधिकं कल्पान्तरत्वाद्दोषः । अथ वा व्यासोमूलकृया न्यूनः कार्य्यः । ध्वजायविहितं । अथ वा त्रिभैस्तावता प्रकारेण चतुर्विंशांशं कुण्डक्षेत्रं द्वादशांशः तत्क्षेत्रफलं स्यात् द्वादशगुणितं पूर्व्वं क्षेत्रफलम् । अथेदं कुण्डं चतुर्व्वि विस्तारमानान्तरचितमिति नामैकेषामीयं ततः षट्कोणता समभुजताफलं च सम्पद्यते एव "भागाधिक्ये भवेद्रोगो मान हीने दरिद्रता" इत्यादिदोषापत्तिरपि नास्ति । अथ वक्तव्यं प्राचीनकृतकुण्डविरुद्धत्वादि दृश्यते च प्राचीनकृतकुण्डेषु परस्परविरुद्धता इदमेव कुण्डं रामवाजपेयिभिर्विषमभुजं षडङ्गाकारं कृतं राघवभट्टादिभिः समभुजमेव कारितं तत्सम्प्रदायाचार्य्ययोऽप्यन्यमतैरेव तस्मादत्र दृष्टे नैतत्रयोरे समभुजे क्षेत्रफलसंवादि इति षट्-कोणे विद्वद्भिर्नादरं भाव्यमिति । अथ ये प्राचीनकृतावेवाग्रहिणस्तेभ्यो नालीवायाऽपि समभुजमाह "अथ वा जिनभकृतकुण्डमानास्त्रिभागैः खखभूपभागहीनैः । मितकर्कटकोद्भवे तु वृत्ते विधुदिक्षः समवृत्तभुजैः षडस्रम्" अथवा चतुर्व्विंशतिभक्ते कुण्डमाने सति खोयषड्धिकशतभागेन हीनैः पञ्चदशभागैर्मितोयः कर्कटस्तदुद्भवे वृत्ते उत्तरदिक्षः ख्यापात् सैः षड्भुजैर्द्वैः परस्परसक्तैः षडस्रं वृत्तमार्जनेन भवतीति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनं तत्र पृत्तव्यासे हिरंभागे षडस्रे स्युर्भुजाः स्फुटा' इति भुजमानम् १४ । ७ । २ । २ क्षेत्रमध्ये दक्षिणोत्तरां रेखान्दत्त्वा ऊर्द्ध्वं भुजसंपाततः पूर्व्वापरं रेखाद्वयम् अधोभुजसंपातावधि दद्यात् एवं कृते चतुरस्रद्वयं परस्परसक्तं भवति पूर्व्वापररेखयोर्द्दक्षिणोत्तररेखया सहसम्पातचतुर्थांशे एव भवति सैवाबाधा तन्मानं ७।२।५ भुजः १४।७।२ "आबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः" इति साधितोलम्बः १२।७।१। अयमेव मध्यलम्बः "लम्बेन निघ्नं कु २९।६।४ सुखै १४।७।५।२ क्य ४४।५।६ खण्डम्" २२।२।७। इति जातं क्षेत्रफलं २८८।१।१।६ एवमपरस्यापि खण्डस्य । उभययोगे ध्वजायविहित्वेति । अथ पद्मकुण्डमाह "अष्टांशाद्य युतत्र हस्तपरके तत्ताद्विभे कर्णिकायुक्ते षोडश केशराणि चरमे स्यादन्तिभागोन्मिते । भक्ते षोडश केशराणि च कृते स्युः कर्कटेऽष्टौ दलाः सर्व्वेषाम् अन कर्णिका तत्र निजायामौच्चकं स्यात् कजम्" । क्षेत्रस्याष्टमांशादष्टांशादस्रा च बलपद्मके कृते सति तत्र पद्मकमध्ये प्रथमं तत्कर्णिका, द्वितीये षोडश केशराणि, द्वितीयं केशरस्थानविस्तारः । अन्तिमे पञ्चमे वृत्ते अष्ट चतुष्कलमयात्मकदलाग्रान्तिमं यद योनितस्य षोडशसु स्थानेषु दिक्षु विदिक्षु तदन्तराले च समतया भाजिते तस्मिन्वृत्ते पद्मचक्रान्तरे दिक्षु विदिक्षु च कर्कटके धृते सति परावर्त्तनेनाष्टौ पत्राणि जायन्ते सर्व्वेषाम् केशरादीनाम् केशरस्थलतीयचतुर्थवृत्तानि पत्राणि च द्वे विहृत्य ! अन कर्णिकां तत्र वा अन । कीदृशोन्निजः स्वकीयश्चायामो विस्तारस्तत्तुल्यमौच्चं यस्याः तां, कजं पद्मकुण्डम् बहिर्वृत्तमार्जनेन स्यादिति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनम् अन्त्योपान्तिमस्य चतुर्व्विंशतत्तद्वृत्तस्य पूर्व्ववत् क्षेत्रं ४५।२।२।१ अन्तिमहस्तस्यास्य २९।२।४। क्षेत्रफलं ६९९।४।५।०। अनयोरन्तरार्द्धम् १२२।४।६।० इदं पूर्व्वक्षेत्रफले योजितं वा अन्तिमहस्तक्षेत्रफलम् । प्रवर्त्तितं-यज्जातं पूर्व्वं फलं ५७६।०।१ ऊनोनं फलमायाततोऽदोषः । अन्तिमहस्ते विस्तारानयनं न्मेन ध्वजायविहितेति । अत्रान्तिमहस्ते पत्रान्तरार्द्धभूसम्पर्केऽर्द्धभूख्यागत बुद्धिमता प्रत्यक्षतएवोपलब्धव्यः । अथाष्टास्रिकुण्डमाह "क्षेत्रे जिनांशे गजचन्द्रभागैः स्वाष्टाग्नि—२८ भागेन युतैस्तु वृत्ते । विदिग्दिशोरन्तरतोऽष्टसूत्रैः तृतीयसूत्रैरिदमष्टकोणम्" । क्षेत्रचतुर्व्विंशतिभागे कृते सत्यष्टादशभागैः स्वीयाष्टाविंशेन युतैः कर्कटकेन वृत्ते कृते सति विदिग्दिशोर्मध्ये कृताष्टचिह्नेभ्यः अष्टभुजेभ्यस्तृतीयांशमितैः चिह्नद्वयं विधाय तृतीयचिह्नेन योजितैरष्टकोणं वृत्तमार्जनात्मष्टस्यात्यष्टदोःखण्डमार्जनाच्च भवतीति व्याख्या । अथ "क्षेत्रफलानयनं व्यासार्द्धं १८।५।१।० । व्यासः ३७।२।२। अथ "द्विद्विमन्दे भुजागरैर्व्यासे समाहते । खखखाभ्राकर्कभक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः" इति १४।२ एतद्धृह्भुजमानं दक्षिणोत्तररेखा कोटिः जायते क्षेत्रे भुजकोटिघातः क्षेत्रफलम् । भुजकोटिज्ञानं तु इहभुजतुल्यं मध्येऽन्तरम् १४।२।२ याम्योत्तररेखोभयप्रान्तवर्त्तिरेखा खण्डमाने योजितं तत्कोटिः स्यात् यथा दक्षिणोत्तरपूर्व्वापररेखा खण्डयोगादूर्द्ध्वरेखातिर्य्यग्रेखे भुजकोटिरूपे तद्व्यासीयमानो महाभुजएव कर्णः १४।२।२।५।०। अस्य वर्गार्द्धमूलं तिर्य्यग्रूपभुजकोटिमानं लघुः १०।०।६।२। यतोऽत्र भुजकोटिवर्गयोगः कर्णवर्गो भवति इदं कोटिमानं द्विघ्नं सत् पूर्व्वभुजे योजितं जाता कोटिः दक्षिणोत्तररेखारूपा २४।२।५।४। एतद्धृह्भुजघातफलं ४९२ १।१।२। अथ कोणक्षेत्रयोः फलं लघुभुज—वर्णेन तुल्यमेतत् १०१।७।६। पूर्व्वफलादस्मात् ४९२।

१।१।२। चर्तोधितं तज्जातं फलम् २९०।१।२।२। अस्मिन् पूर्व्वापरकोणानां चतुर्णां फलं योजितं सत्पूर्व्वं फलं स्यात्। तत्र पूर्व्वकोणयोः फलं यथा इष्टभुजो भुजः १४।२२। पूर्व्वापररेखाखण्डं कोटिः१०।०।६।२। अनयोर्घातः १४४।१।५।६२ अस्मात्कोणक्षेत्रफलमेतत्५०।७।७ योधितं तज्जातं पूर्व्वकोणयोः फलम्९१।१।६।एतद्देवापरकोणयोः, अतोद्विघ्नमेतत् १८६।२।४। पूर्व्वक्षेत्रफलेऽस्मिन्२९०।१।२।२। योजितं तज्जातं क्षेत्रफलं ५७६।५।०।०। अस्मान्तरत्वा-दृशांशः अत्रार्थासिद्धिश्च। इदं सर्व्वथा नेत्ररमणीयमि-त्यङ्गीकर्त्तव्यम्। अथ प्रकारान्तरेण समाष्टभुजाष्टास्र कुण्डमाह "माध्ये गुणे वेदशरैर्व्विभक्ते यत्कैर्निजा-ङ्ग्रिमितवेन युक्तैः। इस्ते कृते दिग्विदिशोऽन्तराले गजैर्भुजैः स्यादथवाष्टकोणम्"। माध्ये गुणे—सूत्रे चतुर्व्विंशतिभक्ते लब्धचत्वारिंशदंशसहितैश्चतुर्द्दशभिर्व्यासार्द्धेन मण्डले कृते तत्र दिग्विदिशोर्मध्ये कृताष्टसूत्रैः परस्परसंलग्नैरष्ट-कोणम्। प्रकारान्तरेण प्राचीनकृतिरसिकाभिमतं कुण्डं तु समार्जनाद्भवतीति व्याख्या। अथ क्षेत्रफलानयनम् "चन्द्रर्त्तुनन्दाङ्गनिभि २२९६१ र्व्यासार्द्धे तु समाहते। खखखाभ्राग्निसंभक्ते ३०००० लभ्यन्ते क्रमशोभुजाः" इति भुजमानं १०। ७।४।२।४। "ततःव्यासाव्यासयोगान्तर-घातमूलं व्यासस्तद्गुनो इलितः शरः स्यादिति"। जातः शरः १।०।७।२।६। अथ याम्यभुजस्योभयान्तात् समसूत्रापर भुजप्रान्तद्वयं यावत् सूत्रद्वयं कुर्य्यात्। एवङ्कृते तिर्य्यग्दीर्घ-चतुरस्रं पार्श्वयोर्व्विषमभुजचतुरस्रद्वयञ्च स्यात् तत्र व्यासा-दस्मात्२८।४।६। शराद्द्विगुणं शरं विहाय शेषोदीर्घच-तुरस्रस्य भुजः। अथ वा व्यासव्यासवर्गान्तरमूलं भुजः किं शरकरणमयासेन२६।२।०। अष्टास्रभुज एव कोटिः आयते भुजकोटिघातः क्षेत्रफलम् २८८।४।४। अथ विषमभुजचतु-र्भुजक्षेत्रफलम् जीवार्द्धशरोनव्यासार्द्धं विषमचतुर्भुजे लम्बः ७।५।५।०। अत्रैव मुखं दीर्घचतुरस्रभुज एव भूः लम्बेन निघ्नं युत्२६।२।०स्यार्द्धे १०।७।४।२। कथं७खण्डम् १८।५।२।१ क्षेत्रफलम् १४४। २। ६। ४ एवमपरस्यापि तयाणां योगः ५७६। १। ४ अत्रार्थसिद्धिश्च। अथवाष्टभुजां कल्पनीय इत्यफलात् संशोध्यापि क्षेत्रफलं स्यादिति अस्मिन्समाष्टभुजे राघवभट्टादिभिरुक्ते शारदातिलका दिवाक्यैः सह महाविरोधस्तस्मादखण्डमप्यपि नेत्र रम्यं क्षेत्रफलसंवादिसमभुजमेवादरणीयमिति"। अथ-जातकप्रणं कण्ठखननमाह। "जातं क्षेत्रखनं प्राङ्-

रव्यं तु मेखलां विना। कण्ठोऽर्जितोऽयमानः स्यादङ्गोऽ य इति चापरे"। कुण्डखननं क्षेत्रखनं कुण्डस्य वा वाप्यिकाधार आयामश्च तावत्खननमाद्यमेखलया सहितं कुण्डे कार्य्यम् योन्यादिकुण्डेषु विस्तारायामयो र्न्यूनाधिकतरकञ्चैवायामविस्तारौ प्राह्यौ। अन्ये तु मेखलां वर्ज्जयित्वा भूमावेव तावत् खननं कार्य्यमित्याहुः। कण्ठोऽपि क्षेत्रचतुर्व्विंशांशमानः स्यादाद्यङ्गः कार्य्यः सर्व्वत्राद्येकाङ्गुलमितः। अन्ये क्षेत्रद्वादशांशपरिमित इति प्राहुरिति व्याख्या। सिद्धान्तशेखरे "खातं कुण्डप्रमाणं स्यादूर्द्ध्वं मेखलया सह" प्रतिष्ठासारसंग्रहे "पञ्चत्रिमेखलो-च्छ्रायं त्यक्त्वाऽधोऽवधः खनेत्" श्रीकण्ठोत्तरे "करमात्रं खनेत्तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सहेति"। अथ पक्षान्तरे शारदाति-लके "यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितमिति"। प्रयोगसारे "चतुरस्रस्य तुः कोणे सूत्रैः कृत्वा यथा पुरा। करमात्रेण तन्मध्ये तावन्निम्नायतं खनेत्"। गणेशवि-मर्शिन्याम् "चतुर्व्विंशाङ्गुलायामं तावत्खातसमन्वित-मिति" पञ्चद्वैधे वचनं "स्वान्तद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथगिति" वचनात् होमासत्वबहुत्वयोरन्यतर पक्षावाश्रयणीयाविति युक्तमुत्पश्यामः। "औचित्यादर्थात् परिमाणमिति" कात्यायनोक्तिः। शेषान्तरे "खाताद्वाह्ये-ऽङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिः। चतुर्व्विंशतमोभागः कुण्डानामङ्गुलं स्मृतमिति"। एतत्पारिभाषिकमङ्गुलं सर्व्वत्र बोद्धव्यम्। सोमशम्भौ "वह्निरेकाङ्गुलः कण्ठो-द्व्यङ्गुलः कश्चिदागमः" इति तेषाञ्च पक्षएव श्रेयान् बहुसंमतत्वात्। अथ मेखलानामधमतादिपक्षमाह "त्र-धमा मेखलैका स्यान्मध्यमं मेखलाद्वयम्। श्रेष्ठास्तिस्रोऽ थवा त्रिलिपञ्चमध्यमतादिकम्"। एकमेखलापक्षोऽधमो द्विमेखलो मध्यः, त्रिमेखलः श्रेष्ठः। अथ पक्षान्तरे द्विमेख-लोऽधमः त्रिमेखलोमध्यः पञ्चमेखलः श्रेयान् एकमेख-लोऽधमाधम इति व्याख्या। क्रियासारे "नाभियोनिस-मायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं त्रिमेखलम्। कुण्डं द्विमेखलं मध्यमीयं स्यादेकमेखलमिति" कल्पतरंग्रहे "सुव्यास्तु पञ्च-ताः प्रोक्तामध्यमास्तिस्र एव च। द्वे स्यातामधमे पक्षे-एका वा त्वधमाधमेति" सोमशम्भुना तु विशेष उक्तः "त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं क्षत्रियस्य द्विमेखलम्। मेखलैका तु वैश्यस्येति" अथ खातं समेखलं क्षेत्रखननमिति क-ण्ठं वदन्मेखलाखननमाह "अष्टधा विभजेत्कुण्डपरांशैःस-कुमेद्भुवस्तपर्व्वतांशैः। मेखलाविरचयेदपि तिस्रःचतु-

मध्यार्कसमविस्तृतिमिखलाः "अष्टधा भक्तस्य चेत्तत्र यः सप्ताङ्गुलात्मकोभागस्तादृशैः पञ्चभिर्भागैर्मुखं खनेत् उपरि-ष्टिविस्तारसमैर्नोभिस्ततोमेखला रचयेत् कीदृशीः सप्त-दशद्वादशांशाः चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलमितास्तु सुविस्तारी-त्र्यं नाद्यान्ता इति व्याख्या । विश्वकर्मा "अग्न्यागा-रातः करः मौक्षोनिम्नत्रिव्यङ्गुलेन तु । कण्ठात् परं मेखला तु उन्नता वा नवाङ्गुलैरिति" । क्रियासारे "प्रधानमेखलोत्सेधश्चतुरङ्गुलम्। तदग्रमेखलोत्-सेधमङ्गुलद्वितयं क्रमात् । चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलव्यासो मेख-लानितयत्र तु" योगिनीहृदयेऽपि "मेखलाः स्युर्मे दे-वि ! कुण्डादिषु विशेषतः । सप्तागार्कांशसत्भागैर्मिताः स्युर्गोपिताः शुभाः" इति । अथ प्रकारान्तरेण मेखलालक्षणं नाभिलक्षणं चाह "रसांशकादुन्नतविस्तृताच तिस्रोऽथवैका गुणभागतुल्या । पञ्चाथवा षट्शरवेदरामद्व्यंशोन्नताः स्युर्ग-णभागविस्तृताः॥ आद्यापरा सत्करभागहीना जिनांशकण्ठा-द्बहिरेव सर्वाः । कुण्डानुकारा अपि मेखलाः स्युरर्काङ्ग-भागोन्नततस्तु नाभिः । कुण्डाकारोनाभिरम्भोजवाम्भो-जाख्योऽयं नेत्रांशहीनार्द्धदशान्ते । ये षट्कोणे वह्निवृत्ते समे ते स्युर्वै कर्णैः केसराः पत्रकाणि" अथवा चेत्तदष्ट-मांशोन्नताः षडंशेनैव विस्तृतास्तिस्रो मेखला भवन्ति अथैकमेखलापक्षमाह एकैवमेखला चेत्तच्चतुर्थांशोच्चा तत्तृतीयांशविस्तृता च स्यात् । पञ्चमेखलापक्षमाह । अथ पञ्च मेखलाः कार्याः षट्पञ्चचतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पारिभाषिकैर्विस्तृताः । अथपञ्चमेखलानामुन्नतामाह तत्राद्यिमा नवभागः पिण्डःप्रौच्चं यस्याः सा पा-रिभाषिकनवाङ्गुलोच्चा स्यात् अपरा मेखलास्तस्या आ-द्याया अः शरांशः पञ्चांशस्तेन हीना भवन्ति यथा एक-हस्ते कुण्डे प्रथममेखला नवाङ्गुलोच्चा अस्याः पञ्च-मांशः १ । ६ । २ । १ । ५ एतं एकद्वित्रिचतुर्गुणः प्रथममेखलामाने न्यूनः कृतः सन् तदधःस्थानां मेखला-नामौच्चं स्यात् यथेदं द्वितीयमेखलौच्चम् ७ । १ । ४ ६।२ एवमपरासामपि द्रष्टव्यम् । ताः मेखलाः सर्वाश्च चतुर्विंशतिभागमितात् कण्ठाद्बहिरेव भवन्ति कीदृश्यः कुण्डानुकाराः योन्यादिकुण्डेषु योन्याद्याकारा एव स्युः अपिरेवार्थे । अथ नाभिलक्षणमाह नाभिद्वादशांशेनोच्चः षडंशेन विस्तृतः कुण्डानुकारः या अयद्वृत्तत्वाद्याकारं कुण्डं तादृशोनाभिः । अथवा नाभिरम्भोजसमः कमलाकारः कार्यः अयं नाभिरब्जे पद्मकुण्डे सम्भवति तत्र नाभि-रूपायाः कर्णिकायाः समत्वात् । अथ पद्माकारकरणं नाभेरुच्यते दलाग्रे दलाग्रमिलितं षडङ्गुलोच्चं चतु-रङ्गुलविस्तारायामे नाभौ त्र्यंशव्याप्तिद्वादशांशमानः कार्यः षोडशपत्रमिदं चेत् तस्मिन् वृत्तत्रयं समभागेन कार्यम् । तत्र मध्यस्थितात् प्रथमं वृत्तं कर्णिका द्वि-तीयं वृत्तं केसरस्थानं तृतीयं पत्राणि तद्बहिरष्टौ द्वादशांशेन दलाग्राणि रचयेदिति व्याख्या । वायवीयात् "प्रथमं मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृतिः । चतुर्भिरङ्गु-लैस्तस्याश्चोर्द्धतश्च समन्ततः । ततश्चोपरिखग्नः स्याच्चतु-रङ्गुलसम्मतः । अष्टाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णश्चोन्नतस्त-था"। पिङ्गलामते "एका षडङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेख-ला मतेति" अश्वत्थपत्रे तु विशेष उक्तः । "चतु-रङ्गुलविस्तारोत्सेधा चैकैव मेखलेति" तन्त्रान्तरे "मध्यां-शेनाष्टमांशेन मेखलाद्वितयं विदुरिति: अयं पक्षोऽ-प्यलङ्घनीयत्वादुपेक्षित एव । सिद्धान्तशेखरे "षड्-भागाब्धिवह्निमेलमिताः स्युः पञ्च मेखलाः" इति तथाच संग्रहे "पञ्च वा मेखलाः कार्याः षट्पञ्चाब्धित्रिपक्षकैः । प्रथमा कुण्डदिक्तोत्सरोत्सेधनवाङ्गुलेति" पिङ्गला-मते "खातादेकाङ्गुलव्यक्ता मेखलानां स्थितिर्भवेदिति" शारदायाम् "कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च ता-दृशम्" इति तत्रैव "कुण्डानां कल्पयेदन्तर्नाभिमश्वत्थ-पत्त्रिभम् । तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्य निगद्यते" षट्सप्तरविभिर्मिश्रहस्ता नाभेरुत्सेधता मता । नेत्रवेदाङ्गुलोत्से-धेति" पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति प्रायेण लिखितम् । अब्जा-कारकरणं तत्रैव "पद्मकुण्डे तु षोडश द्वादशांशं बहिः सुधीः । तन्मध्ये विभजेद्वृत्तं त्रिभिः समविभागतः । आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केसराणां द्वितीयकम् । तृतीयन्तु पत्राणां सन्धांशेन दलाग्रकमिति" अथ योनिलक्षणमाह "योनिव्यासार्द्धदीर्घा विततगुणलवादायतार्द्धाब्धिभागा-त्युन्नतापत् समन्तात् परिधिवरपरिक्षातदग्रे च रम्यम् । निम्नं कुण्डं विशन्ती गजगदलयुगेनान्विताग्रे विधाता, मूलात् कण्ठप्रमाणान्तरपटपरिरात्कव पत्राकारा स्यात्" योनिव्यासार्द्धेन दीर्घा विस्तारतृतीयां-शेन विस्तीर्णा चतुर्विंशांशेनोच्चा चतुर्विंशांशेन परिधि-मेखला यस्याः सा तावतैवाग्रे च चतुर्विंशांशे-न निम्नं यथा तथा कुण्डं प्रति विशन्ती गजगदल-युगेन इत्यादिहृद्येन युता अग्रे विधाता अश्वत्थपरिक-ल्पसंकोचनमतीमूलात् कण्ठप्रमाणात् मध्ये कणिकं कार्यं

मेखला:वा पद्मनालाकारत्वान्नालोक्तिः । अन्तर्मध्ये अश्वटीगर्त्तः स्रुचि घृतधारणार्थं यद्धस्तेन रुचिरा सुन्दरा वा अश्वत्थपत्राकृतिः स्यादिति व्याख्या । वायवीये "मेखलां मध्यतः कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा । शोभनां मध्यतः किञ्चिच्छिद्राणामुन्मीलितां शनैरिति" योनिर्मिति शेषः । क्रियासारे "दीर्घा सूर्याङ्गुला योनिस्त्र्यंशोना विस्तरेण तु । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाऽभ्यन्तरे तथा । कुम्भद्वयार्द्धसंयुक्ता चाश्वत्थदलवन्मता । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये चाज्यधृतिस्तथेति" पञ्चरात्रे "अर्काङ्गुलोच्छ्रितां योनिं विदध्यात्तावदायताम्" तावद्दीर्घाम् एकाङ्गुलोच्छ्रिता इत्यस्य विवरणम् अङ्गुष्ठमेखलायुक्तेत्यत्र अङ्गुलद्वयमुच्छ्रायः क्वचिदुक्तः अङ्गुलं परिधिरिति द्वादशाङ्गुलोच्छ्रायः अयं न प्रायोबहुसंमतपक्षः अतोऽस्मदुक्त एकाङ्गुलोच्छ्रायपक्षो बहुसंमतः कार्य्यः । शारदायाम्" "मूलादारभ्य नालं स्यादोष्ठ्या मध्ये वरभ्रमिति" द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षे योनिलक्षणमाह "अथार्काङ्गुलपक्षे तु मेखलानान्द्व्याङ्गुलैः । विस्तृता तिथिभिर्दीर्घाङ्गुलिभिर्योनिरिष्यते" मेखलानां द्व्याङ्गुलैर्विस्तृता तिथ्यङ्गुलैर्दीर्घा योनिः स्यादिति व्याख्या । प्रयोगसारे "स्थितां प्रतीच्यामायामे सम्यक् पञ्चदशाङ्गुलाम् । द्विपञ्चाङ्गुलविस्तारां षट् चतुर्थ्यङ्गुलाः क्रमात् । त्रयोदशाङ्गुलोत्सेधां योनिं कुण्डस्य कारयेत्" । केचित् योनिक्षेत्रस्य दीर्घचतुरस्रक्षेत्रस्य यत्फलं तस्य मूलमानीय तावत्समचतुरस्रं संशोध्य योनिकुण्डवद्योनिं साधयेदित्याहुः" । अधिकं कुण्डार्कादौ दृश्यम् ।

"रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वत्प्रसादात् महाबलः । बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्" । "एकोच्छ्वासात्तत कुण्डं पिबति स्म महाबलः । एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः" भा०आ० १२८अ० । "साधुभिर्गर्हितं कर्म चण्डालस्य विधीयते । तस्मात् गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे निमज्जति" भा० आनु० १०१अ० । कण्डते कुलमनेन कुडि—दाहे करणे घञ् । अमृते भर्त्तरि ५जारजाते स्त्रियां टाप् । "परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डःस्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम्" मनुः । "ब्राह्मणा एव संपूज्या पुत्रस्य स्वर्गमभीप्सता । श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्याश्च जुगुप्सिता । दुर्बलाः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ । वर्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनः" भा० व० १९९अ० । "द्विजात् द्विजातिभार्य्यायां सवर्णायामुत्पन्नकुण्डगोलकयोः संस्कारार्हता यथाह "प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे "ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति स्मृतिः । तस्मात् षण्ढबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु । जडगद्गदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु । मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् । मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्य्याविति केचित् प्रचक्षते । कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः । तदपत्यञ्च संस्कार्य्यमपरे प्राहुरन्यथा । संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य्य एव तु । उपनेयाश्च विधिवदाचार्य्यस्य समीपतः । आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृष्ट्वा वाचयेत् । कन्याग्रहीकरणादन्यत् सर्वं विप्रेण कारयेत् । एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्य्यौ कुण्डगोलकौ" अतस्तस्य ब्राह्मणत्वेऽपि श्राद्धेऽन्नदाननिषेध इति विशेषः । अत्रेदं बोध्यम् । "अशुल्कोपहृतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते" इत्युक्तेः शुल्कदानं विना उपगतपरस्त्रियां जनतस्य वोढुरेव पुत्रत्वं शुल्कदाने तु उत्पादयितुरेवेति । अतएव "यस्मै माता प्रलुलोभ रेतः" इत्यादि श्रुत्या क्षेत्रिणएव पिण्डदत्वं भङ्ग्योक्तम् । अस्य प्रत्येन बहु समासे आद्युदात्तता । तेन निर्वृत्ताद्यर्थे चतुरर्थ्यां अश्मा० र । कुण्डर तन्निर्वृत्तादौ त्रि० कुडि—दाहे भावे अ । ६दाहे स्त्री ।

कुण्डक पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "कुण्डकश्चित्रसेनश्च सुवर्चाः कनकध्वजः" भा०आ०१८६अ०, कुण्ड+स्वार्थे क । २कुण्डार्थे

कुण्डकीट पु० कुण्डे योनिकुण्डे कीटइव विचारशून्यत्वात् । १पतितब्राह्मणपुत्रे २जारजातब्राह्मणपुत्रे ३दासीकामुके ४चार्वाकवचनाभिज्ञे पुरुषे च मेदि० ।

कुण्डगोलक न० कुण्डे गोलं गोलाकारं कं जलमत्र । १काञ्जिके हेमच० । स०द्वन्द्वः । २कुण्डगोलकयोः समाहारे च ।

कुण्डग पु० कुण्डं तदाकारं गच्छति गम—बा०ड डिच्च । निकुञ्जिकाख्ये हेम० तस्य लतादिनाऽपिधानेन कुण्डाकारत्वात्तथात्वम् ["च शताधिका" भा० आ० ६७अ० ।

कुण्डज पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "कुण्डजश्चित्रकश्चैव दुःशला

कुण्डजठर पु० कुण्डइव जठरमस्य । १कुण्डाकारोदरे २ऋ-

षिभेदे पु० "आत्रेयः कुण्डजठरोऽहिजः आवसटस्तथा" भा०आ० ५३अ०,

कुण्डधार त्रि० कुण्डं कुण्डाकारं धारयति धारि–अण् उप० स० । नागभेदे, "अविमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा० स० ६अ०

कुण्डपायिन् पु० भूम्नि कुण्डेन कुण्डाकारचमसेन पिबन्ति सोमम् पा–णिनि । कुण्डेन सोमपायिषु यजमान गोत्रार्थकुलाध्ययनभेदकारिषु

कुण्डपायिनामयन न० ६त०अलुक् स० । सत्रभेदे तदिति-कर्त्तव्यतादिकम् आश्व०श्रौ०१२।५।१–सूत्रादौ उक्तं यथा "कुण्डपायिनामयनम्" सू० । "एतन्नामकमिदं सत्रमभिज्ञतं वेदितव्यम्" वृ० । "मासन्दीक्षिता भवन्ति" सू० । "अयं मासशब्द एकादशविंशतिरात्रे उपचरितः, एकादशविंशतिरात्रादिकं मासवद्भवतीत्यर्थः" वृ० । "ते मासि सोमं क्रीणन्ति" सू० । "अयमप्युपचार एव दीक्षाकाले । मासातीते दीक्षिताः सोमं क्रीणन्तीत्यर्थः" वृ० । "तेषां द्वादशोपसदो भवन्ति" सू० । "सात्विकानान्दीक्षाणामपवादो दीक्षाविधिः, तथा सात्विकानामुपसदामपवादोऽयमुपसद्विधिः" वृ० । "सोममुपनह्य प्रवर्ग्यपात्राण्युत्साद्योपनह्य वा मासमग्निहोत्रं जुह्वति" सू० । "उपसत्स्वतीतासु प्रवर्ग्यपात्राण्युत्साद्योपनह्य या तानि तानि, ते एकं मासम् अग्निहोत्रं जुह्वति सायं प्रातः" वृ० । "प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः" सू० "प्रातःकालस्य प्रथमप्राप्तत्वात् उपसत्काले द्वादशाहेऽतीतेऽग्निहोत्रस्य प्रातरारम्भात् नैमित्तिकादग्निहोत्रात् कर्म्मान्तरमेतदिति न्यायविदां प्रसिद्धम्" वृ० । "मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते" सू० । "अग्निहोत्रमासेऽतीते, ततः अनन्तरमेकं मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते" वृ० । "कृष्णपक्षेऽहरहः पौर्णमास्या, शुक्लपक्षेऽहरहरमावास्यया, विप्रायत्तयोरयने तथा दृष्टत्वात्" सू० । "एवमत्र सम्पादनीयम्—यथा कृष्णपक्षादौ पौर्णमास्याऽहः सम्भवन्ति, तत्र दीक्षारम्भः कर्त्तव्य इति" वृ० । "मासं वैश्वदेवेन" सू० । "अहरहरनेन यष्टव्यम् । वैश्वानरपार्जन्या तु न भवति आरम्भार्थत्वात्तस्याः, स चारम्भःसत्रे न प्रसक्त इति" वृ० । "मासं वरुणप्रघासैः मासं साकमेधैः एतैरहरहर्यजेरन्" सू० "एकाहेनापवृक्त प्रकृतेर्द्व्यहसमापनीयत्वाद्व्यहेन वा कुर्यात् । अध्वर्युप्रत्ययात्समापनमिति स्थितिः" वृ० । "मासं शुनासीरीयेण" सू० । "अनेनाप्यहरहरेव" वृ० । "षडहर्मासः पूर्य्यते तदहरिष्टिं समाप्याग्निप्रणयनादिश्रौतसूत्रादि औपवसथिकं कर्म्म कृत्वा श्वोभूते प्रसुनुयुः" सू० । "यस्मिन्नहनि मासः पूर्य्यते तस्मिन्नहनि शुनासीरीयेष्टिं समाप्य तदनन्तरं यदि पूर्व्वमेव प्रवर्ग्यपात्राण्युत्सादितानि तदाग्निप्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म्म कृत्वा सुत्यारम्भः" वृ० । "तद्वैक उपसद्भ्य ऊर्द्ध्वमनन्तरं कुर्व्वन्ति तथादृष्टत्वात् सौत्यामासानग्निहोत्रादीन् वदन्तः" सू० । "तदिदमग्निप्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म्म कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रादिमासेभ्यः कर्त्तव्यमित्युक्तम् तत्रैक आहुः तत्कर्म्माग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुपसद्भ्योऽनन्तरं कर्त्तव्यमिति । तत्र हेतुमाहुः प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति । न त्वग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरिष्टात्, क्रियमाणे वा औपवसथिके सुत्यानन्तरत्व विद्यमानत्वादिति । तथादृष्टत्वात्साधारण्यमिति, तत्परिहारार्थमग्निहोत्रादिमासान् सौत्यानिति । कथम् ? अस्य सत्रस्य गवामयनप्रकृतिकत्वात्तस्य सांवत्सरिकत्वात् कुण्डपायिनामयने त्रिवृदादयः षण्मासा एकः पक्षः, अग्निहोत्रादयः षण्मासा अपरः पक्ष इति मन्यमानाः । एवं च उपसदाश्च सुत्याश्च सुत्ये औपवसथिकस्य कृतत्वान्न कश्चिद्दोष इति वदन्तोऽग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुपसद्भ्यः ऊर्द्ध्वमौपवसथिकं कुर्व्वन्ति । एतदुक्तम् भवति । अग्निहोत्रादिमासान् सुत्यानिति मन्यमानाः तेभ्यः पुरस्तादुपसद्भ्य ऊर्द्ध्वमौपवसथिकं कर्म्म केचित् कुर्व्वन्ति प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति । यदेतदग्निहोत्रादिमासान् सौत्यानिति वदन्ति तदनुपपन्नम् । कुतः ? सोमयागस्वरूपत्वात् सुत्यानाम् अग्निहोत्रादीनां तु हविर्यज्ञस्वरूपत्वादसुत्यत्वमिति । यत्पुनरिदमुक्तं गवामयनप्रकृतिकत्वादग्निहोत्रादिमासैः पूर्व्वपक्षनिर्वृत्तिरिति । तदयुक्तम् सोमयागानामेव गवामयनप्रकृतिकत्वं पूर्व्वपक्षस्योत्तरपक्षस्य चेति । अग्निहोत्रादयोऽस्मिन् सत्रे अप्राकृता आगन्तवः कर्म्मविशेषाः अतस्ते नान्तस्थानापन्नत्वमपि न सम्भवति । अतस्तेषां सुत्यत्वञ्च सम्भवति । सुत्यत्वासम्भवे तथादृष्टत्वादित्यस्य हेतोः साधारण्यादसाधकत्वादित्यनेनाभिप्रायेणोक्तं भगवताचार्य्येण 'तदनुपपन्नम् इति" वृ० "पञ्चमं त्वग्निप्रणयनस्य च श्वःसुत्यानिमित्तम्" सू० । "परोक्तस्य हेतोरसाधकत्वमुक्त्वा स्वपक्षं समर्थयति । औपवसथ्येषु कर्म्मसु यः पशुभागः सः श्वःसुत्यानिमित्तमिति प्रत्यक्षं श्रूयते 'अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रो वृत्रमहन् यावेनमकृताम्' इत्यादिना । अतो वचनात् पशोः सुत्यानन्तर्य्यमेव स-

ख्यादनीयम्। तत्र यदग्निप्रणयनमन्तत् सोमयागार्थमेव यथोरप्युपकरोति प्रवङ्गादिति पञ्चर्थमित्युक्तम्। अतोऽग्निप्रणयनस्य पयोः स्वःसुत्यानन्तर्यमेव कर्तुं युक्तम्" द०। "अतिप्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोः तथाग्निहोत्रस्य" सू० "एवं तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्धमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति। कुतः? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्योगादिदर्शनात्। अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनतावत् पुरस्तान्न कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽप्यभ्य इत्युक्तम्" द०। "यदो हविर्धानान्याग्नीध्रीयाग्निषोमप्रणयनवंसतीवरीग्रहणानि पञ्चर्थानि भवन्ति सुत्यार्थान्येके" सू०। "एवं तावदौपवसथिकेषु यः, सः स्वःसुत्यानिमित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्धं कर्त्तव्य इत्युक्तम्। अग्निप्रणयनस्य सुत्यार्थत्वात् पयोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाश्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वाच्चेत्युक्तम्। इदानीं येषां स्वःसुत्यावचनं नास्ति स्मृत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावोऽस्त्येव अङ्गभावश्च सन्निपत्योपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणो ह्येशादिसाधन इत्यकल्पकरूपाणां सदआदीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् करणे किञ्चिददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति। तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुतः?" द०। "तत्कालास्त्वेव तदङ्गाः" सू०। "यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तदङ्गानां प्रधानकाल एव अङ्गानां मुख्यकाल इत्यर्थः। तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम्। अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्यः 'तत्कालास्त्वेव तदङ्गाः' इति। एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणाः तस्मात् सदआदीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव। तत्कालास्त्वेव तदङ्गा इति चशब्दोऽत्र पठितः प्रधानकाले च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थः। सदआदीनामप्यर्थतावचनम् अभ्युपगम्य सदआदीनि पञ्चर्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्रायः। अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं 'तत्कालास्त्वेव तदङ्गाः' इति। यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा 'अग्निमाहिताद्धूर्ध्वं मनुयाजैश्चरन्ति' इति तेषां पञ्चर्थता नास्ति लौकिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति। अतोऽन्तुयाजसङ्गानि कर्मान्तराणि सोमा-

कृत्येनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते" द०। "विद्युत्स्वभावानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोः" सू०। "प्रकृतौ विद्युत्स्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात्। अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारत्वे नाङ्गत्वमपि स्यात्। प्राकृतानां विकृतावुपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्रायाणामानुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति। अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तदङ्गा एव भवन्ति, तद्युपगमादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसङ्गेऽत्र। यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्तः। यथा पृष्ठ्यस्य वाभिप्लवस्य वान्यस्य वा पङ्क्ते कूर्पविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, नचा पृष्ठ्यादिषड्हातविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वत्सार्थेति। यस्मात्तु व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एकौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियाप्रसङ्गनिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम्। कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति। सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थः" द०। "सगुणानां त्वेव कर्मणामुद्धार उपजनो वा" सू० "अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्यः उपरिष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतुः। यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वलोकाचारादिदृष्टः यथा स्नानभोजनविहाराणामहरहः कार्याणां कस्मिंश्चिदुद्धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्टः,उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनन्यनैमित्तिकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते,एवमत्रापि यैर्योगिकैरग्निहोत्रादिभिरनुष्ठानार्थं सौम्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोत्कृष्यते। किमत्र: प्रसिद्धौ। यस्मात् सर्वत्र उद्धारोपजनोत्कर्षाः सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौम्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः" द०। "सत्रसङ्गपत्ता त्वानन्तम्" सू०। "प्रासङ्गिकोऽयं सत्रसङ्गपत्तिविचारः प्रकृतानुपयुक्तत्वाकालत्वात्। सत्रसङ्गपत्तायाः अग्निहोत्रादिमासानाम्च सत्योपपदभावात् सत्रसङ्गपत्ताया अभावशङ्का स्यात्, तत्र इदमुच्यते। सत्रसङ्गपत्ताया अयं विशेषः। आनन्त्यं-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽप्यङ्गाव इति मोत्प्रष्टव्या। अनवच्छिन्नेककालसंयत्वात्। प्रकृतावप्यनुष्ठानकाला यतो सत्रसङ्गपत्ता

न कालविशेषविशिष्टाऽऽहूयते। इह पुनरप्राकृतत्वात्कालस्य तेनोपलक्षणं प्रकृत्या सुब्रह्मण्याया अनुक्तमिति मन्त्रनामेनानश्रुता कालचतुर्थ्यविशेषणाऽऽज्ञातव्या। सुत्यामागच्छेति कालसंशयत्वादित्यभिप्रायमर्थः। प्रकृतौ द्वादशाहे सुत्यानीत्यादयःचतुर्थ्यविशेषाः क्रियापदचतुर्थ्यविशेषप्रयुक्ताः आहोस्वित्प्रकृत्यावन्त्यहानि। तत्र तदहःचतुर्थ्यप्रयुक्ता इत्येवङ्कालसंशयत्वादित्यर्थः" सू०। "उत्सर्गमेके सुत्योपसद्व्यत्वात्" सू०। "सुब्रह्मण्याया उत्सर्गमेके इच्छन्ति सुत्योपसद्व्यत्वात्। किमिदं सुत्योपसद्व्यत्वमिति? सुत्यानामेवायङ्को नोपसदां क्रमाच्छिङ्गं बलीय इति। अतोऽयमुपसदाङ्गञ्च उपसत्कालवर्तित्वात् उपसद्व्यत्वोपचारः अग्निहोत्रादिमासानामसुत्यत्वात् उपसत्कालत्वात् सुब्रह्मण्योत्सर्गमेके आहुरित्यर्थः" सू०। "क्रिया त्वेव प्रकृते ह्यन्तमनत्वाऽवस्थाने दोषः"सू०। "अस्याः क्रियैव निर्धीयते सोमयागसाधनसंस्कारत्वात् मन्त्रस्य, प्रकृतौ सोमयागादूर्ध्वं यावत्सुत्याकालस्तावदाहूयते। तद्वदत्राप्याज्ञातव्या। तावतः-कालस्योपसत्त्वेनैतत्सम्बन्धादस्या उपसत्सम्बन्धः तदभावादस्यास्त्यागो युक्तः। अत्रायमपि विशेषोऽस्ति। औचित्यादपि न त्याज्या। आदितआरभ्य सर्वेष्वेवाहःस्वाह्वयन्ति कथमिदानीं नाह्वयन्ति। नूनमयं सोमोऽसमृद्ध दास्यत इति देवतायाः शङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमाज्ञातव्या। प्रारब्धस्य मध्ये त्यागस्य कारणाभावात् त्यागे दोष एव स्यादित्यभिप्रायः। परपदार्थविचारोऽत्र स्वपदार्थपरिज्ञानार्थ एव। अतिप्रैषः समुत्यच्छमोहन इति" सू०। "त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासम् सप्तदशेन मासम् एकविंशेन मासम् त्रिणवेन मासम् त्रयस्त्रिंशेन मासम्। द्वादशाहस्य दशाहानि। महाव्रतम्रातिरात्रश्च"सू०। "अत्र ष्टोमस्य षड्भिरहोभिः पञ्च मासाः कर्त्तव्याः। षष्ठेनाष्टादशाहानि दशरात्रौ महाव्रतमुदयनीयः।अनुक्तोक्तत्वाच्चात्र प्रायणीयः"सू०। "सर्वे वा यज्ञेन यजन्ते य एतदुपयन्ति"सू०। "स्तुतिवादोऽयं बहूनामत्र सम्भवात्तर्त्विक्समासोऽनेन सूत्रकारेण न सूत्रितः। स कर्त्तव्यश्चेत् परमतवादेव कर्त्तव्यः" नारायणवृत्तिः कात्या०श्रौ० २४,४,२, सूत्रादौ विशेष उक्तो यथा "कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम्" सू०। कुण्डपायिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा तस्य पौर्णमास्यां दीक्षा भवति" कर्कः।"चतुर्थ्यां वाऽपरपक्षस्य"सू०। इति विकल्पः फाल्गुन्यापरपक्षस्य वा चैत्र्यां पौर्णमास्यामिति" कर्कः "मासं दीक्षाः"सू०। "तस्य भवन्ति"कर्कः। "सोमक्रयणस्य सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुहोति" सू०। सोमोपनहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः। अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपवर्गम् तत्र द्वावपि होमौ कालैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ। प्रधानस्य तु भेदः चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं सायमाहुतिं कृत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन सौरीमाहुतिं जुहोति तन्त्रेणोत्तरां जुहोति। गार्हपत्यकार्य्यं तत्र प्रागभिहितएव न शालाद्वार्य्ये, ज्योतिष्टोमे हि तच्छ्रुतम् न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमः न च तदङ्गत्वमिति आहवनीयस्यातिप्रणीत एव" कर्कः "सोमबन्धनपूर्वकम् अत्राग्निहोत्रयज्ञोनित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः ततश्च तद्धर्मकं कर्मान्तरं मासपूर्तिपर्य्यन्तं प्रत्यहं भवति"सं०व्या०। "दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम्" सू०। "यजेयुः"कर्कः। "पक्षादौ यथर्त्तविकल्पवर्षस्मिन्" सू०। "पक्षस्यादौ प्रतिपदि यथर्त्तविकल्पदेव वर्षस्मिन् पक्षे भवति सकले शुक्ले दर्शेष्टिः, सकले कृष्णे पौर्णमासेष्टिः"सं०व्या०। "सारस्वते च प्रथमे" सू०।"एवमेव"कर्कः "तन्त्रेण वा समस्तचोदितत्वात्" सू०। "यावज्जः पक्षस्याहनी तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ समस्तयोर्हि चोदना"दर्शपौर्णमासाभ्यां मासमिति" नह्यत्र कालभेदकः तस्मादग्निहोत्रवदत्रापि तन्त्रमेव" कर्कः "न दर्शपौर्णमासस्य पक्षभेदेनानुष्ठानम् किं तर्हि तन्त्रेण कर्तव्यौ"कुतः? समस्तचोदितत्वात् समस्तयोरेव दर्शपौर्णमासयोः प्रत्यहं मासपर्यन्तं विहितत्वात् सारस्वते तु पक्षभेदेनैव, तत्र तथैव विधानात्"सं०व्या०।'अग्निहोत्रं च"सू०। "अस्य सूत्रस्य पूर्वमेवाभिहितो न्यायः" कर्कः तन्त्रेण न तु नित्याग्निहोत्रवत्सायम्प्रातः पृथक्पृथगिति अतो दिवसे एव सायम्प्रातस्तनमग्निहोत्रं तन्त्रेणैव होतव्यम् एककालत्वादङ्गानि तन्त्रेण प्रधानाहुतयस्तु भिन्नाः" सं०व्या०।"पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वभिः" सू० "मीयन्ते वैश्वदेवेन मासम्" "वरुणप्रघासैर्मासम् साकमेधैर्मासम् शुनासीरीयेण मासमिति ताण्ड्य० श्रुतेः" कर्कः। "पृथक् पृथक् चत्वारो मासा नेयाः" सं०व्या०। "साकमेधा दर्शपूर्णमासवत्" सू०। "तन्त्रेणोक्तो न्यायः" कर्कः। "होमा वा साम्नाम्यात्"सू०। "एते अग्निहोत्रादयः होमा वा भवन्ति कुतः साम्नाय्यात् सत्रं हि सोमयागैः पूरणीयम्" सं०व्या०।"न जुहोतिचोदनात्"सू०।'नैतदेवम् होमा इति कुतः?

यतत्? जुहोतिशब्दात् "मासमग्निहोत्रं जुहोतीति" जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्माच्च सोमा इति" संव्या०। "काममितरे" सू०। "इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नेत्युच्यते दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा एव दर्शपौर्णमासादीन् सोमान् प्रख्यापयन्ति सोमोपपदाः निरुपपदाश्चैते मासं दर्शपौर्णमासाभ्यामिति तस्माद्दर्शपौर्णमासादयोऽपि न सोमा एते" संव्या०। दर्शपौर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दो नास्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा अत्र श्रूयन्ते न चाग्निहोत्रसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येवं सोमोपपदाः अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः। एवं षण्मासाः परिपूर्णाः मासश्चात्र सर्वत्र सावनस्त्रिंशदहात्मकः अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह" कर्कः। "इतिशतयतोरयनपूर्वपक्षेण षण्मासान्" सू०। "इतिशातवतोरयनस्य पूर्वपूर्वपक्षेण षण्मासान् नयेयुः। तत्र विशेषमाह" कर्कः "उत्तमे त्र्यहोऽभिप्लवा द्व्यरात्रो महाव्रतम्" सू०। "उत्तमे द्वादशे मासि एतान्यहानि भवन्ति" संव्या०। "उपरिष्टादतिरात्रं भवति" सू०। "अनुपहस्तुतेः यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति" देव० "अन्ते एक उदयनीयातिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः" कर्कः। "उभयतो वा" सू० "अतिरात्रो भवति सत्रत्वात् अनुपहस्तुतिस्तु अहीनत्वेन संस्तौति तत्कथम्? हविर्यज्ञैर्व्यशङ्कितत्वात्" देव० "अथवोभयतोऽतिरात्रं भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थः" संव्या०। "हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात्" सू० हविर्यज्ञेभ्योऽवसितेभ्यः एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एवं सोमानन्तर्यं भवतिए के तन्नेच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्वदेव तस्मात् प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः" कर्कः उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्याः "हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्वभ्यः परं कुर्वन्ति एवं हि सर्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् एके एतन्न वाञ्छन्ति यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्वदेवानुष्ठानं युक्तम् तस्माद्धविर्यज्ञेभ्यः पूर्व एव प्रायणीयो भवति। अन्येभ्यः सत्रेभ्योऽत्र विशेषमाह" संव्या०। "अत्सरुकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः" सू०।

अत्सरुकाः अच्छन्नकाः कुण्डप्रतिरूपाः हस्ताकाराः कर्कः। "अत्र अत्सरुका अच्छन्ना मूलग्रापकर्षिच्छिद्ररहिताः कुण्डप्रतिरूपाः कुण्डाकारा हस्ताश्च भवन्ति" संव्या०। "यजुर्विज्जघनीयानि कर्माणि कुर्युः" सू०। "अत्र कुण्डपायिनामयने यजमानाः यजुर्विज्जघनीयानीयानि कर्माणि कुर्वन्ति यथायाज्ञयाचार्यासां कर्माणि एकैकः करोति" संव्या० "होताध्वर्यवपोत्रीये च" सू०। "यजुर्वेदाध्रौत्रं च" कर्कः। "उद्गाता मैत्रावरुणाच्छावाकीये" सू०। "मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रतिहर्त्रे"। "प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसिपावस्तोत्रे" सू०। "सर्वत्र प्रथमान्तः कर्ता" संव्या० "प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रनेष्ट्रे" सू०। "चकारःश्चैत्रानुवर्त्तते" कर्कः। "सुब्रह्मण्येभ्योऽन्यत्सर्वमितराणि" सू०। "आत्मनसः स्थानवाची सुब्रह्मण्यानेभ्यः अन्यत् ब्रह्मा-ब्रह्मा परकीयाणि कर्माणि कुर्युः स्वकर्मकर्त्तृकस्य चरितार्थत्वात्" कर्कः।

कुण्डपायिनामयनन्याय पु० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयननामकसत्रेऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्वप्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जै०सू० दर्शितो यथा "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्" जै०सू०। "कुण्डपायिनामयने श्रूयते—मासम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" इत्येवमादि। तत्र सन्दिह्यते.—किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कालः? अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याञ्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम्?—इति। किं तावत् प्राप्तं?—नियतेषु कालविधिः इति कुतः? कालविधिस्वरूप एष शब्दो मासमिति। कथं कालविधिस्वरूपता?। यत् अग्निहोत्रं जुहोति—इति विदितं, मासमित्यविदितम्। एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थान्तरवृत्ती भविष्यतः तस्मात् कालविधिः। ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्येतैवम्। कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति। ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः। न,—इत्युच्यते। कथम्?। उपसद्भिश्चरित्वेति कृत्वा इदमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति। तस्मात् अशक्यः तत्र मासविधिः 'अथ उच्येत,—उपसदोऽपि विधीयन्ते'—इति। तथा गुणविधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यम् भिद्येत। अस्मिन् पक्षे पुनरनन्तम् अग्निहोत्रशब्दो न

कर्म विधेत्स्यति तेन वाक्यभेदो न भविष्यति। तस्मात् कर्मान्तरम् इति सिद्धम्” भाष्यम्।

तत्त्वबोधिन्यां विवृतमेतत् यथा “उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति दर्शपौर्णमासाभ्यां मासं यजेतेति” श्रूयते। उपसदश्च ज्योतिष्टोमयागे दीक्षादिवसादूर्द्धं सोमाभिषवदिवसात् पूर्वं कर्त्तव्या होमविशेषा इति माधवाचार्य्यप्रभृतियाज्ञिकमीमांसकाः तत्परिपाटी च(डावका) इत्यस्य देशप्रसिद्धजलपात्रसदृशाकारकम्बुग्रीवादिवदनेकरेखाविशिष्टाग्रभागमहावीराख्यपात्रविशेषः तत्संस्थानं यथा तस्मिन् पात्रे यवागूसंश्रितं दधि कृत्वा संदंशाकारकाष्ठद्वयेन तस्य ग्रीवां धृत्वा दक्षिणावर्त्तेन परावृत्य एकवारं तत्र स्थितं प्रतप्तं यवागूदधि जुहोति वामावर्त्तेनापरयारमिति वारद्वयहोमेनैकोपसच्चरतीति याज्ञिकमर्यादा। उपसद्भिरित्यभेदे तृतीयाश्वमेधेनेत्यादिवत् तथाच उपसद्द्वयागाचरणं कृत्वेत्यर्थः एतेन “उपसत्कथ्यते यत्र सतिलैर्व्रीहिभिश्चरुरिति मीमांसानभिज्ञस्य कल्पनं निरस्तं मीमांसासिद्धव्याख्या केनापि तथानभिधानात्। अत्र “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति” श्रुतिप्राप्ताग्निहोत्रमनूद्य उपसदानन्तर्य्यं माससाध्यत्वञ्चेति गुणद्वयं विधीयते किं वा विशिष्टकर्म्मान्तरमिति संशये नायं कर्म्मान्तरविधि गौरवात् किन्तु प्राप्ताग्निहोत्रे गुणद्वयविधिर्लाघवात् न च प्रकरणान्तरपठितत्वेनाग्निहोत्रपदात्तस्य प्रत्युपस्थितिरिति वाच्यम् अग्निहोत्रशब्दस्य तत्रैव शक्तेर्नानार्थत्वाभावाच्च प्रकरणान्तरेऽप्युपस्थितिसम्भवात् न च कथं तत्रैवाग्निहोत्रपदशक्तिः कौण्डपायिनामयनेऽपि तच्छक्तिसम्भवादिति वाच्यं “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति” श्रुत्युक्ताग्निहोत्रस्य “यदग्नये च प्रजापतये च सायं प्रातर्जुहोतीति” श्रुत्या देवताकाङ्क्षानिरासेनाग्निहोत्रपदस्य यागनामधेयत्वेन तत्र रूढत्वात् इह तु देवताकाङ्क्षानिरासार्थम् अग्नये होत्रमिति व्युत्पत्तिकल्पनेनाग्निदेवताकत्वरूपोपाधिहोत्रगुणयोगाद्गौणत्वस्यापि ज्ञापितत्वात् नानाशक्तिकल्पने गौरवादिति प्राप्ते उच्यते प्राप्ते कर्म्मणि गुणद्वयविधाने वाक्यभेदापत्तेः तथाहि किं मास एव विधीयते उत उपसद्भिश्चरित्वेति उपसदपि, नाद्यः नित्याग्निहोत्रे उपसदोऽसत्त्वेन तस्यापि विधातव्यत्वादित्युभयगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः प्रधानानुवादेन गुणद्वयविधाने प्रधानापूर्व्वस्य प्राप्तत्वेन गुणानां फलोपकारकाङ्क्षतया एकगुणविधानेनाकाङ्क्षानिवृत्तौ विधेयान्तरं प्रति आकाङ्क्षानुत्थाप्य वाक्यान्तरकल्पनेनाग्निहोत्रं मासं कुर्य्यात् अग्निहोत्रमुपसदनन्तरं कुर्य्यादिति विधिद्वये पर्य्यवसानात् अपूर्व्वद्वयं विधेयं स्यात् तत्र प्रत्येकगुणानुष्ठाने प्रत्येकमपूर्व्वमित्यपूर्व्वद्वयं मिलितानुष्ठाने च प्रत्येकजन्यापूर्व्वद्वयम् उभाभ्यां विलक्षणमपूर्व्वं वा जन्यत इति गौरवं विशिष्टैककर्म्मविधाने गुणानां प्रधानस्वरूपनिर्व्वाहकाङ्क्षतया साङ्गप्रधानजन्यमेकमेवापूर्व्वं विधेयं स्यादित्यपूर्व्वैक्यादेकविधिः। अतएवोक्तं “प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः”। विध्यन्तरप्राप्ते प्रधाने अनेकगुणो विधातुं न शक्यते वाक्यभेदापत्तेरिति शेषः अप्राप्ते तु प्रधाने बहवोऽपि गुणा एकयत्नत एकवाक्यात् विधीयन्ते नानागुणविशिष्टैकप्रधानविधिसम्भवेनापूर्व्वैक्यादित्यर्थः। नन्वेकगुणविशिष्टापरगुणो विधेयः यथाग्निहोत्रमुपसदनन्तरं मासं कुर्य्यादिति न वाक्यभेद इति वाच्यम् गुणानां परस्परं विशेषणविशेष्यभावेनान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वात् तथाच जैमिनिसूत्रं “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्”। गुणानां विशेषणानाम् अङ्गानाञ्च परस्परमसम्बन्धः विशेष्यविशेषणभावेन नान्वयः परार्थत्वात् द्वयोरपि विशेष्यान्वयित्वात् तथात्वेऽपि कथं नान्वयस्तत्राह समत्वात् द्वयोरेव परस्पराकाङ्क्षतया तुल्यरूपत्वात् न परस्परं गुणप्रधानभावः। यत्तु परस्परवैशिष्ट्येन गुणद्वयैकविधित्वे विनिगमकाभावादुभयोरपि विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन च विधेयत्वेन वाक्यभेद इति, तन्न विनिगमकाभावेन वाक्यस्य द्वैविध्येऽपि नापूर्व्वभेदकल्पना किन्तु कारणतावच्छेदकभेदेन कारणभेदमात्रम् अन्यथा ईदृशवाक्यभेदस्य विशिष्टैकप्रधानविधिपक्षेऽपि सम्भवात्। किमुपसदानन्तर्य्यविशिष्टे माससाध्यत्ववैशिष्ट्यं माससाध्यत्वविशिष्टे वा उपसदानन्तर्य्यवैशिष्ट्यमिति विनिगमकाभावात्। न चैकत्र द्वयमिति न्यायेन विशेष्ये युगपद्विशेषणद्वयमिति वाच्यं वेदे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यौत्सर्गिकत्वात्। किञ्च विशेष्यविशेषणभावस्य द्वैविध्येऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया कारणैक्यात् कार्य्यैक्याच्च न कार्य्यकारणभावभेदोऽपि एकाकाङ्क्षापूर्वं प्रत्येव परस्परसापेक्षतया उभयोर्हेतुत्वादिति वाक्यार्थैक्यात्तोक्तभेदरूपवाक्यभेदो दोषाय कारणतावच्छेदकगौरवञ्च। विशिष्टविधिपक्षेऽपि तुल्यमित्यास्तां विस्तारः”।

तथाचैतादृशन्यायवदृंहितकौण्डपायिनामयनप्रकरणपाठ एव कर्म्मान्तरत्वे प्रमाणं तथाच सिद्धान्तसूत्रम् "प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वमिति" अतएव प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वात् शक्त्या नित्याग्निहोत्रस्योपस्थित्या गुणविधिरित्यपि निरस्तं तस्योक्तगौरवपराहतत्वात्। एवञ्च गौण्याग्निहोत्रपदप्रयोगस्तद्धर्म्मातिदेशार्थः अतएव "इयन्माङ्गादौ श्राद्धयज्ञोगौणस्तद्धर्म्मप्राप्त्यर्थः कौण्डपायिनामयन इवाग्निहोत्रशब्द इति" श्राद्धविवेकः।

कुण्डपाय्य पु० कुण्डेन कुण्डाकारेण चमसेन पीयते सोमोऽत्र आधारे यत्—पा० युगागमश्च। कुण्डपायिनामयमयननामके सत्रभेदे "यस्ते शृङ्गवृषो नपात् प्रणपात् कुण्डपाय्यः" ऋ० ८,१७,१२

कुण्डभेदिन् पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे, "अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः" भा०आ० ६७अ०

कुण्डल पुंन० अर्द्धर्चा०। कुण्डते कुण्डयते कुडि—दाहे कुडि-रक्षायां वा कर्त्तरि कर्म्मणि वा वृषा०कलच्, कुण्डं कुण्डाकारं लाति ला—क कुण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य सिध्मादित्वात् लच् वा। १कर्णभूषणभेदे "कनककुण्डलवान् किरिटी" विष्णुध्या० २वलये ३वेष्टने मेदि० "मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च" सुश्रु० "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगमित्यादि" आश्व० गृ० कुण्डले आबध्नीत" तत्रैव" ते च सौवर्णे एव यथाह मनुः "यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" "ताडकाचलकपालकुण्डला" रघुः

कुण्डलना स्त्री कुण्डलं वेष्टनं करोति कुण्डल+णिच्—भावे युच्। वेष्टनकरणे (वेडा देओया) "फणिभाषितभाष्यफक्किका विषमां कुण्डलनामवापिता" नैष०।

कुण्डलिका स्त्री मात्रावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा "कुण्डलिका सा कथ्यते प्रथमं दोहा यत्र। रोलाचरणचतुष्टयं प्रभवति विमलं तत्र। प्रभवति विमलं तत्र पदमतिसुललितयमकम्। अष्टपदी सा भवति त्रिमलकविकौशलगमकम्। अष्टपदी सा भवति सुखितपण्डितमण्डलिका कुण्डलिनायकभणिता विबुधकर्णे कुण्डलिकेति"

कुण्डलिन् पुंस्त्री कुण्डलं पाशाकारं वेष्टनं वा अस्त्यस्य इनि। १सर्पे स्त्रियां ङीप् २वरुणे तस्य पाशास्त्रवत्त्वात् तथात्वम्। ३मयूरे पुंस्त्री मेदि० ४चित्रमृगे ५वेष्टनयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च (जिलेपी) इतिख्याते पक्वान्नभेदे भावप्र० तत्पाकप्रकारो दर्शितो यथा "नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलोजनः। प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्नाऽम्लेन प्रलेपयेत्। द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्। घृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्। आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्। ततस्तत् क्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत्। परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत् सन्तप्ते घृते क्षिपेत्। पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम्। तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे। कर्पूरादिसुगन्धेन वासयित्वोद्धरेत्ततः। एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा। धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी"।

तन्त्रसारप्रसिद्धे मूलाधारस्थिते षट्चक्रमध्यवर्त्तिन्यां देवीभेदे यथा "ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधार निवासिनीम्। तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्। कोटिसौदामनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्। तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः। उद्यद्दिनकरोद्योतां यावच्छ्वासं हठासनः। अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम्। तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" इति

कुण्डशायिन् पु० धृतराष्ट्रस्यपुत्रभेदे "अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दृढाधरः" भा० आ०१७अ०

कुण्डाशिन् पु० धृतराष्ट्रस्यपुत्रभेदे। "कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" भा० आ० ११७अ०। "अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः। यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते" देवलोक्ते २कुण्डगोलकयोरन्नभक्षके त्रि० स्त्रियां ङीप् "अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी" मनुः "अव्रती वृषलीभर्त्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी" भा० आनु०१४३अ०

कुण्डिक पु० कौरवे राजभेदे। "धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः। हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः" भा० आ० ९४" अयञ्च धृतराष्ट्रः दुर्य्योधनपितुर्भिन्नः कुरुवंश्यः तत्रैव विस्तरः।

कुण्डिका स्त्री कुडि—ण्वुल्। १कमण्डलौ हेमच०। २पिठरे (कुँडि) शब्दच०।

कुण्डिन् त्रि० कुडि—णिनि—कुण्ड+अस्त्यर्थे इनिर्वा १कुण्डयुक्ते स्त्रियां ङीप् "रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक्" भा० व० २७७अ० "दण्डी छत्री च कुण्डी च द्विजानां धारणस्तथा" भा०व०१४अ० इत्युक्ते २शिवे पु० "रत्नभाण्डभेदे स्त्री "शालि निष्कासह-

चापि कुण्डिन्यो भरिताः शुभाः" भा०स०५१अ० "कुण्डि-न्यः पात्रभेदाः "भाण्डिन्य इति वा पाठः" नीलक०। कुण्डिन इति पाठस्तु प्रामादिकः

कुण्डिन पु० कुरुवंश्ये नृपभेदे। १कुण्डिनशब्दे उदा० २भो-जदेशस्थे पुरभेदे न० "कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष! भोजपुत्त्रस्य शासनात्" हरिवं० १०४ अ० तत्र दक्षिणदेशस्थत्वम्। "राजर्षेर्यादवस्यासीद्विदर्भो नाम वै सुतः। विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भां यो न्यवेशयत्। क्रथकौशिकस्तु-स्तस्य पुत्त्रास्तस्य महात्मनः। बभूवुर्वीर्यसम्पन्नाः पृथग्वंशकरा नृपाः। तत्रान्ववाये भीमस्य ज्ञातिरे कृष्णायो नव!। क्रथस्य त्वंशुमान् वंशे कैशिकस्य तु भीष्मकः। हिरण्यरोमेत्याहुर्यं दाक्षिणात्येश्वरं जनाः। अगस्त्यगुप्तामाशां यः कुण्डिनस्थोऽन्वशान्नृपः"। "विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम्" नैष०। "तस्मादपावर्त्तत कुण्डिनेश्वरः" रघुः ३ऋषिभेदे पु०। तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। कौण्डिन्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री "ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम्। बहुषु तस्य लुक्। कुण्डिनास्तद्गोत्रापत्येषु भूम्नि। "कुण्डि-नानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति" आश्व० श्रौ०१२, १५,२,

कुण्डीर पुं कुडि-ईरन्। १मनुष्ये २बलवति त्रि० शब्दच०।

कुण्डपाची स्त्री कुटिलगतौ। "पताति कुण्डपाच्या" ऋ०१।२९।६० "कुण्डपाच्या—वक्रया गत्या" भा०।

कुण्डोद पु० भारतप्रसिद्धे पर्वतभेदे "कुण्डोदःपर्वतोरम्यो बहुमूलफलोदकः नैषधस्तृषितोयत्र जलं शर्म्म च लब्ध-वान्" भा०व० ८७अ०।

कुण्डोदर पु० कुण्ड इव उदरमस्य। १नागभेदे। "कर्करा-कर्करौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ" भा०आ० ३५अ०। २अप्रशस्तोदरयुक्ते त्रि०। ततःक्षेपे "उदराश्वेषु" पा० परेषु पूर्वमन्तोदात्तम्।

कुत आस्तरणे सौ०प०सक०सेट्। कोतति अकोतीत्। चुकोत।

कुतनु पुं कुत्सिता तनुरस्य। १कुवेरे त्रिका० कुवेरशब्दे विवृतिः २कुत्सितदेहान्विते त्रि०। कुगतिस०। ३कुत्सि-तदेहे स्त्री।

कुतन्त्री स्त्री कुगतिस०। कुत्सितायां वीणायाम्। शब०। २क्षुद्रदण्डे स्त्री। "स ददर्श सभामस्य कुतन्त्रीं वितता-सनिः" (विश्वामित्रः) भा०शा०१४अ० "कुतन्त्रीं दण्डिकाम्" नीलकण्ठः।

कुतप पु०कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति—तप—अच् कुत-कपन् वा। १सूर्य्ये २अग्नौ ३अतिथौ ४गवि ५भागिनेये ६द्विजातौ च ७दौहित्रे ८वाद्यभेदे ९नेपालकम्बले १०कुश-तृणे च न० मेदि०। पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमे ११भागे अमरः। श्राद्धे "मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपाल-कम्बलम्। रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः" इति स्मृत्युक्तेषु अष्टसु पदार्थेषु। "कुत्सितं पाप-मित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः। अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः" इति स्मृत्युक्तेस्तेषां तथात्वम्। "अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा। तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः" स्मृतिः। स च एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः "कुतपप्रथमे भागे एको-द्दिष्टमुपक्रमेत्। आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्म-वान्" कालमा० व्यासोक्तेः। "आवर्त्तनं पश्चिमदिगव-स्थितच्छायायाः पूर्व्वदिग्गतिकालः कुतपश्चोपदश इत्यर्थः" रघु०। "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घ-येत्" गौतमः। "दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः। स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम्" मत्स्यपु० "त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः" मनूक्तौ दौहित्रतिलानां पृथङ्निर्देशात् उक्तकाल-परता। तथाच तत्रैव कुतपस्य दौहित्रादौ परिभाषि-कत्वमिति विवेकः। ज्योत्स्नादि० चतुरर्थ्याम् अण्। कौतप तत्सन्निकृष्टादौ त्रि०।

कुतस् अव्य० कस्मात् किम्+तसिल् किमः कुः। १कस्मादि-तिहेतुविषये १प्रश्ने २निह्नवे च विश्वः। ३आक्षेपविषये हेतौ "मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः?" माघः "कुतस्त्वा कश्म-लमिदं विषमे समुपस्थितम्" गीता। "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात् कथमसतः सज्जायेत" श्रुतिः। ततः आक्षे-पातिशयार्थे तरप् तमप् वा आमु०च० कुतस्तराम् कुतस्त-माम् आक्षेपविषयहेत्वतिशये अव्य० ततोभवार्थे त्यप्। कुतस्त्य कुतोभवे त्रि०। "कुतस्त्यं भीरु! वनेभ्यो दृष्ट-ज्ञ्योऽपि वसामहे" भट्टिः।

कुतुक न० कुत बा० उकङ्। १कौतूहले फलनिरपेक्षतया कर्त्तुमौत्सुक्ये अमरः। "क्रमयिगलितपुष्पैरभिमत-मास्तां वचने किं भिक्षिणः। कुतुकिनि! पुनर्न साभो वि-धधरविषमं वनं भविता" उद्भटः। ततो युवा० स्वार्थे अण्। कौतुक कौतूहले न०।

कुतुप पुं न० कुतू+ह्रस्वार्थे डुपच्। १पञ्चदशधा विभक्तदिवसस्याष्टमांशे शब्दरत्ना०। ह्रस्वा कुतूः डुपच्। (कोटकुपा) चर्म्ममये ह्रस्वे २स्नेहपात्रे पु० अमरः।

कुतुम्बुक न० कुत्सितम्। कुत्सिततिन्दुकीफले शब्दचि०

कुतू स्त्री कुत–बा० ऊ। चर्म्ममये स्नेहपात्रे (कुपो) अमरः

कुतू(कू)णक पु० "कुतू(कू)णकः क्षीरदोषाक्षिदूषणात्मैव वर्त्मनि। जायते तेन नत्रेऽस्मिन् कण्डूरं च स्रवेन्मुहुः। शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम्। शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः" इति माधवनिदानोक्ते बालानां नेत्रवर्त्मरोगभेदे (कतुया)

कुतूहल न० कुतू चर्म्ममयं स्नेहपात्रमिव हृदयं हलति हल–अच्। अपूर्व्ववस्तुदिदृक्षातिशयजन्ये चेष्टाभेदे फलनिरपेक्षतया चिकीर्षिते १कौतुके अमरः "प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्" नैष०। "कुतूहलाकृष्टशिलोपवेशम्" भट्टिः। "अथवास्ति मे शकुन्तलादर्शनं प्रति कुतूहलम्" शकु० २प्रशस्ते ३अद्भुते च त्रि०हेमच०। "रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम्" सा० द० उक्ते ४नायकयोर्भावभेदे न०। तारका० इतच्। कुतूहलित जातकौतुके त्रि०। स्वार्थे युञा० अण्। कौतूहल कौतुके न० अमरः।

कुतृण न०। कुत्सितम्०। (पाना) कुम्भिकायाम् शब्दर०।

कुतोनिमित्त त्रि० कुतः किं निमित्तं यस्य किम्+प्रथमार्थे तसिल् ब०व्री०। किन्निमित्ते किंहेतुके। "कुतोनिमित्तः शोकस्ते" रामा०।

कुत्र अव्य० किम्+सप्तम्याः त्रल् किमः कुः। कस्मिन्नित्यर्थे प्रश्नविषये आक्षेपविषये च अधिकरणे "हा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा" महानाट० "कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः" भाग०७।९।२५। ततो भवार्थे त्यप्। कुत्रत्य कस्मिन्भवे त्रि०"कस्यापि कुत्रत्य इहापि कस्मात्" भाग० ५।१०।२०।

कुत्रचित् अव्य० कुत्र+चित् द्वन्द्व०। क्वचिदित्यर्थे असाकल्येन कस्मिन् देशे काले वेत्यर्थे। "असुरेभ्योभयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्" भा० व०१४७अ०। कुत्रचित् देशे क्वचित् काले इत्यर्थः। पा० अमरमते पदद्वयमिति भेदः। "विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव तु कुत्रचित्" मनुः। चन ; कुत्रचन तत्रार्थे अव्य०।

कुत्स निन्दने चुरा० आत्म० सक० सेट्। कुत्सयते अचुकुत्सत कुत्सयाम् बभूव आस चक्रे। कुत्सयमानः कुत्सयित्वा सं कुत्स्य। कुत्स्यः कुत्सितः कुत्सनं कुत्सा कुत्सः। कुत्सना। कर्म्मणि कुत्स्यते अकुत्सि अकुत्सिषाताम्-अकुत्सयिषाताम् "बहुत्कुत्सभाज्जनेन शतक्रतुः" ऋ० १।६३।२। कुत्सायशुष्णमशुषम्" ऋ० ४।१६।१२ "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। कुत्सकः। "परिवित्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते" इति स्मृत्या कुत्सकः" भा०शा०२४०अ०। "यदाऽश्रौषं कर्णमाषाद्य सक्तं नावधीद्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः" भा० आ० अ० "नास्तिक्यम् वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" मनुः। "नैतच्छक्यं त्वया वक्तुं मद्यमित्येवं कुत्सयन्" भा०आ० ५२८६श्लो०। अत्र परस्मैपदमार्षम्

कुत्स पु० कुत्सयते संसारं कुत्स–अच्। १ऋषिभेदे तस्यापत्यम् ऋष्यण्। कौत्स तदपत्ये पुंस्त्री "कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः" रघुः। बहुषु तस्य "अत्रिभृगु कुत्सेति" पा० लुक्। कुत्साः तदपत्येषु। क–बा० स प्रगो०। २कुर्वति त्रि०। "कुत्साएते हर्य्यश्वाय" ऋ० ७।२५।५। "कुत्साः कुर्व्वाणाः। करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः" भा०। ततः पचा०चतुरर्थ्यां फक्। कौत्सायन तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

कुत्सकुशिकिका स्त्री कुत्सानां कुशिकानां च मैथुनम् "द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनयोः" पा० मैथुने वुन्। कुत्सगोत्राणां कुशिकगोत्राणाञ्च स्त्रीपुंसां मैथुने।

कुत्सन न० कुत्स–भावे ल्युट्। १निन्दने "देवतानाञ्च कुत्सनम्" मनुः। कुत्स्यतेऽनेन करणे ल्युट्। २निन्दासाधनधर्म्मे उपचारात् ३तद्युक्ते त्रि०। "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। वैयाकरणखसूचिः। प्रश्नविस्मरणार्थखसूचित्वेन धर्म्मेण वैयाकरणस्य निन्दनात् तादृशधर्म्मस्य कुत्सनत्वम् तद्वत्त्वाच्च खसूचकस्य तथात्वम्।

कुत्सला स्त्री कुत्स–कर्म्मणि बा० कलच् कुत्सं निन्दां लाति ला–क वा। नीलीवृक्षे शब्दच०। तस्य क्रयविक्रययोः निन्दितत्वात् तथात्वम् नीलीशब्दे विवृतिः।

कुत्सा स्त्री कुत्स–भावे अ। निन्दायाम् अमरः। "शुक्रकुत्सामतिश्च या" भा०अनु०९५८६ श्लोकः।

कुत्सित न० कुत्स–कर्म्मणि क्त। १कुष्ठनामौषधौ (कुड़) राजनि० २निन्दिते त्रि०"कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। भावे क्त ३निन्दायाम् न०। [अकुत्सीत् कुकुन्स कुत्स्यात्

कुथ क्लेशे (कोँथपाड़ा) इदित् भ्वादि०अक०सेट्। कुन्थति

कुथ पूतिगन्धे दिवा० पर० अक०प०सेट्। कुथ्यति अकोथीत्। प्रनिकुथ्यति णिचि कोथयति (पँचा) निष्पतने। लस्ट

प्रतिभायसाधनत्वात्तथात्वम् । "अप्रकाशे देशे कोथयेत्" सुश्रुतः ।

कुथ पुंस्त्री० कुथ—पूतीभावे क कुन्थ—निष्कर्षे—क नलोपोवा । "कुथा ३कम्बा समाख्याता कुथः स्यात् २करिकम्बलम् । कुथः ३कुशः कुथः ४कीटः ५प्रातःस्नायी द्विजः कुथः, इत्युक्तो ध्वर्णभेदेषु लिङ्गभेदस्तु रूपभेदादुन्नेयः । "कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्" । "आचित्रदिव्यकुथसैन्धवगजच्छलेन" माघः । "मतयश्च कुथांस्तत्र खिङ्खलाः समुपाहरन्" भा० स० ५१अ० । हस्तिकम्बले पुंस्त्री अमरः । "मङ्गल्या कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया" रामा० । "तत्र कुशे "याहलेपु यदाग्निर्न्ने वमान्ते वनगोचरा । कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः" रामा० ।

कुथुम पु०सामवेदशाखाभेदे । तं वेत्ति इनि । कुथुमिन् अण् वा । कौथुम तच्छाखाध्यायिनि । सामवेदशब्दे विवृतिः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते "अण् नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पि समापिकुथुमीत्यादि" वा०टिलोपः । कौथुम तत्प्रोक्ताध्यायिषु भूम्नि त्रि० ।

कुथोदरी स्त्री कुम्भकर्णपौत्र्यां निकुम्भदुहितरि । सा च कल्किना हता यथाह कल्किपु० १६अ०

"मुनय ऊचुः । शृणु विष्णुयशःपुत्र ! कुम्भकर्णात्मजात्मजा । कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता ॥ कालकञ्जस्य महिषी निकुञ्जजननी च सा । हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥ शेते स्तनं पाययन्ती निकुञ्जं प्रस्नुतस्तनी । तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः ॥ दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् । सुमयो रक्षणीयास्ते रक्षासु च विपत्सु च ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः । सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्" । दाद्युपक्रमस्य तथा मत्त युद्धे ससैन्यकल्किकेस्तदुदरवेशासम्पसर्गाद "कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिसूदनः । वाजिभिश्चेलवर्मभ्यां कम्बलैर्यानदारुभिः । प्रज्वाल्योदरमध्ये न करवालं समाददे ॥ तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य वल्गुभिः । बलिभिर्भ्रातृभि व्यर्ॐहृतः गजस्तास्त्रपाणिभिः । बहिर्बभूव सर्वेषः कल्किः कल्कविनाशनः । सहस्राक्षो यथा वृत्रकुक्षिं दम्भोलिनेमिना ॥ योनिरथ्याद् गजरथास्तुरगाश्चाभवन् बहिः । नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः । ते निर्गता लतस्त्राः सैनिका रुधिरोक्षिताः । तां विव्यथुर्नि:-

श्वसन्तीं तरसा चरणौ करौ ॥ ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा" । [कुदत् । धातुपाठः ।

कुद्र मिथ्योक्तौ चु० सक० उभ० सेट् । कोदयति ते । अचू-

कुद्दाल पु० कुं भूमिं दलति दल—भेदने अण् उप०स० । कुद्दाले (कोदाल) रमानाथः ।

कुदिन न० कोः पृथिव्याः भ्रमणेन दिनम् । १सावनदिने । तद्युक्तं सू० सि० । "ओदयादोदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्त्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः" "सूर्यस्योदयादुदयकालमारभ्याव्यवहितोदयकालपर्यन्तं यत् कालात्मकं तत् सावनं मानसंज्ञम् । एतेनोदयद्वयान्तरात्मककालस्य गणनया सावनानि वसुद्व्यष्टाद्रीत्यादिना मध्यमाधिकारोक्तानि भवन्ति । तद्व्यवहारमाह । यज्ञकालविधिरिति यस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः । तुकारोऽन्यमाननिरासार्थकैवकारपरः" रङ्गना० । निरूपपदसावनदिनस्य सूर्यसम्बन्धिसावनदिनपरत्वं युगे तत्संख्या च तत्रैव दर्शिता यथा

"ओदयादोदयं भानोर्भूमिसावनवासराः" ॥

"ननु भोदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा उक्ता इत्यत आह इत्यतः सूर्यसावनस्वरूपकथनच्छलेनोत्तरमाह । ओदयादिति । सूर्यस्योदयकालमारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्यन्तं यः कालः स एको दिवसः । इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासराः । भूदिवसा उदयस्य भूसम्बन्धेनावगमात् सावनदिवसा इत्यर्थः । तथा च निरूपपदसावनभूमिशब्दाभ्यां सूर्यस्य वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति भावः" रङ्गना० । ते कियन्त इत्यतस्तत्संख्यामाह "वसुद्व्यष्टाद्रिरूपाङ्क सप्ताद्रितिथयोयुगे" सू०सि० । "अष्टाश्विगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता १५७७९१७८२८ युगे सूर्यसावनदिवसाः" रङ्गना० । सि०शि०अन्यथोक्तं यथा "भूदिनानि शरवेदभूपगोसप्तसप्ततिथयोऽयुताहताः १५७७९१६४५०००० । भभ्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा" सि०शि० ।

"एतासपपत्तिः प्रागेवोक्ता । एकस्मिन् रविवर्षे यावन्तो भभ्रमाः स्युस्तावन्त एवैकोना रविसावनदिवसा भवन्ति । यतो रविः प्राग्गत्या एकं पर्यायं गतः । अतो भगणसंख्ययोना भभ्रमाः कुदिना भवन्ति । एवमन्येषामपि ग्रहाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्" प्रमि० ।

"इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनम् । तदेव मेदिनी-

दिनं भयासरस्तु भभ्रमः” इति सिद्धान्तशिरोमणिः।
“इनोदयद्वयान्तरमिति। अर्कोदययोरन्तरं यत् तदर्कसावनं दिनम्। तदेव कुदिनसंज्ञं ज्ञेयम्। अतोऽपि पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना। अन्तार्कग्रहणमुपलक्षणं तेनान्येषामपि ग्रहाणां तदुदयद्वयान्तरं तत्सावनमिति” प्रमि०।

तद्दिवसस्य कार्य्यविशेषे आदर्त्तव्यतामाह सू०सि०—
“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते”।
“सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि। आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निर्णयः। दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वराः। तथा—समुच्चये। ग्रहाणां गतिर्मध्यमा। तुकारात् स्फुटगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धस्याभावात्। एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम्। सावनमानेन। एवकारादन्यमाननिरासः” प्रमि०।
“प्रायश्चित्तं सूतकाद्यं चिकित्सा यज्ञाद्यैवं कर्म वारादिकं च। शास्त्रे तस्मिन् खेचराणां च चारा विज्ञातव्याः सावनात् भास्करीयात्” श्रीपतिः॥

कुवासरभूमिदिनादयोऽप्यत्र। २ज्योतिषनिषिद्धे दिने च

कुदृष्टि स्त्री कुत्सिता दृष्टिः ज्ञानम्। वेदबाह्यतार्किककल्पनायाम्। “या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः” मनुः।

कुदेह पु० कुत्सितो देहोऽस्य। १कुवेरे २कुत्सितदेहयुक्ते त्रि०। कर्मनिस० ३कुत्सिते देहे पु०। कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेः” भाग०५।१२।२।

कुद्दार पु० कुं पृथ्वीं दारयति दृ—विदारे अण् पृषो०। १कुद्दाले भूमिविदारणास्त्राते २कोविदारवृक्षे अमरटीका।

कुद्दाल पु० कुं भूमिं दलति दल—अण् उप०स०पृषो०। १कोविदारे वृक्षे अमरटी० २भूमिदारणास्त्रे (कोदाल) मेदि०।
“समासाद्य बिलं तच्चाप्यखनन् सागरात्मजाः। कुद्दालैर्ह्रेषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः” भा०व० १०७अ०।
“कुद्दालं दात्रपिटकं प्रकोष्ठं कांस्यभाजनम्” भा०शा० २२८अ०। हस्त्यादि० बहुव्रीहौ एतत्पूर्व्वस्य पादस्य मान्त्यलोपः कुद्दालपादः। स्वार्थे क। कुद्दालक तत्रार्थे।

कुद्मल न० कुड्मल+पृषो०। विकाशोन्मुखे पुष्पमुकुले अमरटी०

कुद्य न कुद—क्यप्। भित्तौ अमरटीका।

कुद्र मिथ्योक्तौ इदित् चु०उभ०सक०सेट्। कुन्द्रयति अचुकुन्द्रत्। प्रनिकुन्द्रयति णोपधकरणेनैव सिद्धौ इदित्करणं स्वरार्थम्।

कुद्रङ्क पु० कुत्सितः रङ्कश्चिह्नमस्य पृषो०। मञ्चोपरिस्थे मण्डपे त्रिका०।

कुद्रङ्ग पु० कुत्सितो रङ्गोऽयत्र पृषो०। मञ्चोपरिस्थे मण्डपे हारा०

कुद्रव पु० कुं भूमिं द्रवति द्रावयति द्रु—अन्तर्भूतण्यर्थे—अच्। कोद्रवे धान्यभेदे (कोदो) भरतः। [पुंस्त्री०।

कुद्रि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा० ढञ्। कौद्रेय तदपत्ये

कुधान्य न० कुत्सितं धान्यं कुगतिस०। कुत्सिते धान्यभेदे स च सुश्रुते गुणसहितो दर्शितो यथा
“कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकावरूकतोदपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः’॥ उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः। श्लेष्मघ्ना बद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः। कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः। कोद्रवश्च सनीवारःश्यामाकश्च सशान्तनुः। कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः। यथोत्तरं प्रधानाः स्यूरूक्षाः कफहराः स्मृताः। मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा। विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरकः समुकुन्दकः। रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्य्योष्णाः कटुपाकिनः। बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः”

कुध्र पु० कुं पृथिवीं धारयति धृ—मूलविभुजादि० क हृत०। महीध्रे पर्वते हला०।

कुनक पुंस्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुनख पु० कुत्सितो नखोऽत्र। सुश्रुतोक्ते रोगभेदे (कुनि) तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा। “अभिघातात् प्रदुष्टो योनखो रूक्षोऽसितः खरः। भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्”। कुनखे विधिरष्येष” सुश्रु०। ६ब०। कुत्सितनखयुक्ते त्रि०स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्।

कुनखिन् त्रि० कुनखो रोगोऽस्त्यस्य इनि। कुनखरोगयुक्ते स च रोगो भुक्तावशिष्टसुवर्णस्तेयरूपजन्मान्तरीयमहापातकचिह्नं यथाह विष्णुः
“अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा”।
“कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं चरित्वा तद्दन्तनखावुद्धरेयाताम्” विष्णुः। स्त्रियां ङीप्। स च रोगः गर्भावस्थायां मातृदोषभेदाज्जायते तदुक्तं सुश्रुते “दिवास्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनात् विकृतदृष्टिः स्नानानुलेपनात् दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखा-

वकर्त्तनात् कुनखीत्यादि। कुनखी च श्राद्धकाले वर्ज्जनीयः यथाह मनुः "वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः। प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः"। "दुर्वर्णः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ, . वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन" भा०अ० १६६। श्राद्धे वर्जनीयोक्तौ।

कुनट पु० कुत्सितं नटति—नट—अच्। १श्योनाकभेदे राजनि० गौरा०ङीष्। कुनटी २मनःशिलायाम् अमरः ३धन्याके राजनि०। कुत्सितोनटः कुग०स०। ४कुत्सिते नटे पु०।

कुनलिन् पु० ईषत् नलोऽस्त्यस्य इनि। वकवृक्षे त्रिका०। तस्य फलेषु ईषन्नलाकारत्वात्तथात्वम्।

कुनह(ट) पु० कूर्म्मविभागे वृह०सं० ऐशान्यामुक्ते १देशभेदे "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्येत्युपक्रमे "भल्लोपनीलजटासुरकुनह(ट)खसकुचिकाख्याः" इति तत्रोक्तत्वात्। कु+नह—अच्। २कुत्सितबन्धके त्रि०।

कुनाथ पु० कुत्सितोनाथः। १कुत्सितपालके। "कुनाथस्याजितात्मनो यथा सार्थस्य" भाग०५।१४।४। "हताश्रहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना" भाग० ६।१४।४। कुपालककुपत्यादयोऽप्यत्र। कोर्नाथः। २मही-नाथे राजनि पु०।

कुनाभि पु० ईषत् नाभिरिव आवर्त्तयत्वात्। १वातमण्डल्याम् (घूर्णीवातास) त्रिका०। २निधिभेदे हेमच०।

कुनामन् त्रि० कुत्सितं प्रातरनुच्चरणीयं नामास्य। अतिरूपणे स्त्रियां वा डाप् ङीप्। तस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। कौनामि तदपत्ये पुंस्त्री०। तस्येदम् काश्या० ठञ्ञिठौ। कौनामिक तत्सम्बन्धिनि त्रि० ठञि स्त्रियां ङीप् ञिठि टाप् इदुच्चारणार्थः इति भेदः।

कुनाशक पु० ईषत् नाशयति स्पर्शनात् नश—णिच्—ण्वुल्। दुरालभायाम् यवासे (आलकुशी) अमरः।

कुनिषञ्ज पु० दशममनोः पुत्रभेदे। "दशमे त्वथ पर्य्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः" इत्युपक्रमे "मनोः सुतौस्तमाजाश्च कुनिषञ्जश्च वीर्य्यवान्" हरिवं० ७अ०।

कुन्च वक्रणे अनादरे च भ्वा० पर० सक०सेट्। कुञ्चति अकुञ्चीत् चुकुञ्च चुकुच(ञ्च)तुः। कुञ्चनम् आ+सङ्कोचने आकुञ्चति संकोचयति। वि प्रसारणे। विकुञ्चति प्रसारयति सङ्कुचितः णिच् आकुञ्चितः "आकुञ्चितसव्यपादम्" भट्टिः।

कुन्त पु० कुं भूमिमित्तिमुनत्ति उन्द—बा० न शकन्ध्वा०। गवेधुकायां (गड़गड़े) १धान्यभेदे। २प्रासास्त्रे च मेदि०। ३क्षुद्रकीटभेदे (उकुन्) कुन्तलः। ४चण्डभावे विश्वः। कुन्तास्त्रलक्षणं हेमा० परिश० लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा "उक्ता कुन्तोत्पत्तिरनन्तरं कुन्तद्रव्यं वक्ष्यते वेणुर्वेत्रं विल्वश्चन्दनो वर्द्धनं शिंशपा खदिरोदेवदारुर्वंशस्तारोहणेति कुन्तस्य दण्डद्रव्याणि तत्र सप्तहस्तप्रमाणः श्रेष्ठः। षड्भिर्हस्तैर्मध्यमः। पञ्चहस्तश्च निकृष्टो भवति लोहस्याकारौ द्वौ भवतः एकं पुष्कलावर्त्तकं द्वितीयं चीनोत्थितं तत्तु तीक्ष्णं, यत्तु पुष्कलावर्तकं तल्लोहं मृदु। तयोश्चेयं परीक्षा यत्ताडितं नदति तत्तीक्ष्णं यस्मिःशब्दं तन्मृदु, निपाते यच्छिद्यते तत्तीक्ष्णं, यन्नमति तत्पुष्कलावर्त्तं मृदु। तत्र चीनोद्भवं भवत्यप्रशस्तं पुष्कलावर्त्तकमेव प्रशस्यते। कुन्तस्य फलं च मृदुना लोहेन कर्त्तव्यं तीक्ष्णेन लोहेन धारा कार्या तयोरलाभे शेषाणि लोहानि शोधयित्वा कुन्तफलं तैः कारयेत्। तत्र सप्तपर्णशाकखर्ज्जूरीवेत्रकरवीरवेणूनां तालफलकयोः केतक्याः कुड्मला या पत्राकारः कुशाग्रस्य सन्निभश्च। तथा कर्णसंस्थानं वा कर्त्तव्यं तच्च निर्व्रणं मनोदृष्टिहरन्तीक्ष्णं शुभश्च श्रेष्ठं षोड़शाङ्गुलायामं, मध्यमं चतुर्द्दशाङ्गुलायाममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति। अङ्गुलविस्तारं सार्द्धाङ्गुलविस्तारं द्व्यङ्गुलविस्तारञ्च क्रमाद्भवति। द्वियववैपुल्यं सार्द्धैकयववैपुल्यमेकयववैपुल्यञ्च। तत्र श्लोकाः। वेण्वादिद्रुमजातीनां कार्यो दण्डः सच त्रिधा। सप्तषट्पञ्चहस्तश्च उत्तमो मध्यमोऽधमः। लोहस्याकारौ च द्वौ स्यातां चीनं पुष्कलं तथा। तत्रैकतीक्ष्णं लोहस्य द्वितीयं मृदुनस्तथा। तत् फलं मृदुलोहेन धारा तीक्ष्णेन कारयेत्। सप्तपर्णादिपत्राणां समाकारं फलं भवेत्। षोड़शाङ्गुलमायामोद्व्यङ्गुलश्चापि विस्तृतम्। यवद्वितयवैपुल्यं श्रेष्ठं कुन्तफलं भवेत्। मध्यमाधमयोर्हानिर्द्व्यङ्गुलार्द्धाङ्गुलं क्रमात्। आयामे विस्तृते तस्य। वैपुल्ये च यथाक्रमम्। सुशब्दत्वं मृदुगन्धत्वं सुपीनत्वं दर्शपूजितत्वञ्चेति फलगुणाः। चम्पकोत्पलचन्द्नागुरुपद्मोशीरपत्ररसानां सुगन्धिदानाम् भवति फलस्य गन्धसंपत्। तया युक्तं फलमतिक्रम्यापि रूपं पूजितं भवति वसागन्धि मनुष्यगन्धि गोमूत्रगन्धि दुर्गन्धि च निन्दितं भवति। मधुरं यदाथवाम्लं यत्कषायं भवति तत्लक्ष्मीप्रमर्द्दनं, यल्लवणं कटुकं तिक्तं वापि रूक्षं कषायकं तन्निर्द्दिशेत्। शब्दस्तु हिरण्यस्यालीशब्दवत् घण्टाशब्दवच्च प्रशस्तो, झर्झरीभिन्नपात्रशब्दवच्चैरी.

यज्ञश्च यज्ञो निन्दितो भवति। वैदूर्य्यनिभं चन्द्रसमान-
वर्णं कर्कन्धितोत्फलसदृशवर्णं निर्मलाकाशसवर्णमतसी-
पुष्पनिभं वा कुन्तफलं श्रियं भर्त्तुर्ददाति, मधुकोशस-
मानवर्णं श्यामलोहवर्णं मक्षिकासवर्णं निन्दितं
भवति। हंसशुकमयूरताम्रचूडघटनन्द्यावर्त्तकूर्मतुल्य-
सरित्प्रभा अन्ये च मङ्गलशंसिनः पदार्थाः कुन्तव्रणेषु
यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्मकामार्थसाधकार्थनिर्दिष्टाः।
पादुकोलूकपादपवायसश्वक्रव्यजम्बूकनिगलककलासाश्चे-
त्येवं निन्दिताः पदार्था दृश्यन्ते व्रणेषु ते दृष्टाः श्रिय-
मपहरन्ति सत्येषु ति व्रणलक्षणम्। छाया वक्ष्यते ध्वज-
पताकाचामरच्छत्रतोरणाग्निविकावेश्माङ्कुशवर्द्धमानभृङ्गा-
रगजतुरङ्गच्छायस्मिन् कुन्तफले दृश्यन्ते धौतच्छाया-
न्तरगतास्तं कुन्तमपुण्यकृतोन लभन्ते मकुलच्छेदक-
सूकरमहिषवायसोलूकवल्मीकादयो ये निन्दितायदि
कुन्ते सुधौतच्छके तदा स कुन्तः श्रियं भुज्यमाना-
मपि विनाशयेद्युक्तादयङ्कुन्तं विभ्रयात्। स वधं बन्धं
सद्योलभेत तस्य भार्य्यो वा। चूलिकयोर्व्याघ्रनखस्य
शृङ्गानि चूर्णानि समभागानि कारयेत्। तत् चूर्णितं
कृत्वा तेन चूर्णेन फले घर्षोपघर्षितं कुन्तफलं निर्मलं
भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा मलेन न लिप्यते। तत्र वर्मको-
पसमन्वितं समाहितं कारयेन्नालिकाश्च निर्माणं सुदृढा
यामेन अनुबन्धेन सुश्लिष्टैर्म्भादैर्वलयकैः सुवर्णमये रजत-
मये या वर्मणि रत्नालङ्कृतैर्नलिका श्लिष्टा कर्त्तव्या।
स्कन्धे दृढपरिग्रहस्य तथाचोक्तं कुन्तस्य कर्त्तव्यं नलिका-
सहजं वा। नलिका चात्र प्रमाणतः श्लिष्टा कार्या हरीत-
कीसदृशन्लालफलसमानं विल्वफलाकारं ककुभकपित्थ-
फलसदृशं या हस्तमष्टाङ्गं वा कलशामलकाकारं वा
भवति सर्वोपस्करान्वितं कुन्तायुधं पष्टिपलं श्रेष्ठं-
पञ्चाशत्पलं मध्यमं चत्वारिंशत्पलं निकृष्टमिति प्रबल-
रिपुविनाशकं क्रियान्वितञ्च कुन्तं कारयेत्तत् स्वप्रमा-
णादधिगौरवं, यो हि कायसारस्य बलमविदित्वा कुन्तमा-
युधमावहेत् सादिनस्तस्याजीवमजानतः पुरुषस्यैवाति
भुक्तमन्नं कुन्तायुधं विषीभवति। इत्यौशनसे कुन्तलक्षणम्"
कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तधारिष्विव लक्षणेत्यालङ्कारिकाः।
"शक्तिकुन्तध्वजरथावाजिवारणशोटपाः" कुन्द०। "शक्ति-
कुन्ताद्यायुधानीति" सुश्रुतः।

कुन्तल पु० कुन्तं कुन्ताकीटं (उकुण) लाति ला—क। १केशे
"क्वापि कुन्तलसं व्यानसंयमव्यपदेशतः। बाहुमूलं
स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" सा० द०। तदाय-
तारत्वात् २ह्रीवेरे च अमरः। कुन्तलाकारं कोशाद्या-
कारं लाति ला—क। ३यवे ४चषके पानपात्रे ५ला-
ङ्गले च विश्वः। ६ध्रुवकभेदे "वर्णैः षोडशभिः कार्य्यः
कुन्तलो लघुशेखरैः। शृङ्गारे च रसे प्रोक्त आनन्द-
फलदायकः" इति संगीतदामो०। "कामगिरिं समारभ्य
द्वारकान्तं महेश्वरि!। श्रीकुन्तलाभिधो देशः कथितः
पूर्व्वसूरिभिः" शक्तिसङ्गमतन्त्रोक्ते ७देशभेदे पु० भूम्नि—
"स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुः" सा०द०।
"अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" इत्युपक्रमे "जि-
ल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः" भा०भी०९अ०
दक्षिणात्यजनपदोक्तौ। तेषां राजा अण्। कौन्तल तद्दे-
शाधिपे। बहुषु तस्य लुक्। क्वचित् एकत्वेऽपि लुक्।
"आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा। द्राविडाः
सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" भा०स०१अ०। ते
अभिजनोऽस्य अण्। कौन्तल पित्रादिक्रमेण तद्देश-
वासिनि। बहुषु तस्य लुक्।

कुन्तलवर्द्धन पु० कुन्तलान् वर्द्धयति वृध—णिच्—ल्यु।
भृङ्गराजे (भीमराज) राजनि०। तद्रससेवनेन हि
केशवर्द्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धिः।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलाद्याकारो विद्यतेऽस्याः ठन् अत
इत्वम्। दध्यादिच्छेदन्यां १छुरिकाभेदे पालिकायाम्
हारा०। २बाला नामौषधौ (बाला) स्त्री सुश्रुतः। यथा
"कुन्तलिकाकुरण्टिकाप्रभृतीनामित्युपक्रमे "स्वादपा-
करसाः शीताः कफवाशार्तिपित्तलाः। लवणार्द्र र-
साढ्याः सक्षाराः वातलाः सराः। स्वादुतिक्ता कुन्त-
लिका" [राजनि०।

कुन्तलोशीर न० कुन्तल इवोशीरम्। (बाला) नामौषधौ

कुन्ताप पु०। १वैदिके ऋचां पाठप्रकारभेदे तत्प्रकारः आश्व०
श्रौ० ८।३।७।८।६। सू० दर्शितो यथा
"तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्" सू०
"तस्मात् पाकपेटूर्ध्वं कुन्तापं शंसेत्। तस्मादूर्ध्वमिति
वचनात् माध्यन्दिने वृषाकपौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्ता-
पः स्यादसति प्रयोगे तृतीयसवनेऽपि तस्य प्रयोगो नास्तीति
गम्यते" नारा०वृ०। "तस्मादितश्चतुर्दशर्च्चायथाक्तं निनदी
शंसेत" सू०। "तस्य कुन्तापस्यादितश्चतुर्दश ऋचो विकृत
निनर्दोऽयमपूर्व इति तस्याः स्वरूपनिदर्शनमाह" वृ०।
"तृतीयेषु पादेषूदात्तमनुदात्तपरं यत् प्रथमं तन्निनर्देत्" सू०

"तृतीयेषु पादेष्वादितो यदक्षरं तदनुदात्तीकृत्य ब्रूयात् । एतदुक्तं भवति तृतीयेषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदितो ये द्वे अक्षरे तयोः पूर्व्वमनुदात्तं, तस्मात् परं द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत् तथा निमर्देत्, नितरां ब्रूयादित्यर्थः । तदेवमुच्चारणं निमर्दशब्देनोच्यत इत्यर्थः" नारायणवृत्तिः ।
उदराभ्यन्तरस्थिते २अन्त्रभेदे न० । "उदरमेकविंशं विंशतिर्वा अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेकविंशः" शत०ब्रा० १२।२।४।१२। "अथ यत्कुन्तापमासीत् यो मज्जा स वार्द्धं समभवत्" तत्रैव १२।४।४।८।

कुन्ति पु० भूम्नि कम–क्तिच् पृषो० । १देशभेदे "कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः" भा० भी० ९अ० जनपदोक्तौ तेषां राजा अण् । कौन्त तद्देशनृपे पु० बहुषु तस्य लुक् । कुन्तयः तन्नृपेषु भूम्नि । "सुस्थलाश्च सकृष्टाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह । साल्वायनाश्च राजानः" भा०स०१४अ० । विदर्भवंशजे क्रथस्य पुत्रे २नृपभेदे "तस्यां विदर्भोऽजनयत् पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ" इत्युपक्रमे "क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद्वृष्णिस्तस्याथ निर्वृतिः" भाग०९।२४।२ । "कुन्तेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात्" तत्रैव २४अ० १९श्लो० । कार्त्तकौ० सुराष्ट्रेण सह द्व० प्रकृतिस्वरः

कुन्तिभोज पु० कुन्तिसंज्ञको भोजः भोजदेशाधिपः । पृथापितरि कुन्तिसंज्ञके भोजराजे नृपभेदे "पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ! । शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ" हरिवं०३५अ० ।

कुन्तिसुता स्त्री ६त० । वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजाय पित्रा शूरेण दत्तकत्वेन दत्तायां पृथायाम् । कुन्तीशब्दे विवृतिः कुन्तितनयादयोऽप्यत्र स्त्री ।

कुन्ती स्त्री वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजदत्तकसुतायां पृथायाम् युधिष्ठिरादिमातरि तत्कथा यथा "महिष्यां जज्ञिरे शूराद्भोज्यायां पुरुषा दश" इत्युपक्रमे वसुदेवाद्युत्पत्तिमुक्त्वा "पञ्च चास्य वराङ्गनाः । पृथुकीर्त्तिः पृथा चैव श्रुतदेवी श्रुतश्रवाः । राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः । पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ! । शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा" हरिवं०३५ । इत्युक्त्वा "पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत्" हरिवं० ३५अ० उक्तम् ।

कुन्तीतनय पु० ६त० । कुन्त्यां धर्म्मादितो जातेषु १युधिष्ठिरादिषु त्रिषु सूर्य्यात् जाते ४कर्णे च । तत्कथा यथा "यस्यां (कुन्त्याम्) स धर्म्मविद्राजा धर्म्माज्जज्ञे युधिष्ठिरः । भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चापि धनञ्जयः" हरिवं० ३५अ० । कर्णोत्पत्तिकथा भा०आ० १११अ० यथा "शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि । पितृस्वस्रीयाय सुतामनपत्याय भारत ! । अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् । अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षिणे । प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने । नियुक्ता सा पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरत्तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्मे यं तं दुर्व्वाससं विदुः । तमुग्रं शंसितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयत् । तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्म्मान्ववेक्षया । अभिचारादिभिर्युक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादेन तव पुत्रो भविष्यति । तथोक्ता सा तु विप्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी । सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् । विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् । तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् । अयमस्म्यसितापाङ्गि ! ब्रूहि किं करवाणि ते । कुन्त्युवाच । कश्चिन्मे ब्राह्मणः प्रादाद्वरं विद्याञ्च शत्रुहन् ! । तद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ! । एतस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाहं प्रसादये । योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराधेऽपि नित्यशः । सूर्य्य उवाच । वेदाहं सर्व्वमेवैतत् यद्दुर्वासा वरं ददौ । संत्यज्य भयमेवेह क्रियतां सङ्गमो मम । अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे ! । वृथाह्वानेऽपि ते भीरु ! दोषः स्यान्नात्र संशयः । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता । सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति भारत ! । बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ! । मत्प्रसादान्न ते राज्ञि ! भविता दोष इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा । प्रकाशकर्त्ता तपनः सम्बभूव तया सह । तत्र वीरः समभवत् सर्व्वशस्त्रभृतांवरः । आमुक्तकवचः श्रीमान् देवगर्भः श्रियान्वितः । सहजं कवचं बिभ्रत् कुण्डलोद्द्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्व्वलोकेषु विश्रुतः । प्रादाच्च तस्य कन्यात्वं

सुतः स परमद्युतिः। दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः। दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा। एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत्। गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा। उत्ससर्ज्ज कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम्"।

युधिष्ठिराद्युत्पत्तिस्तत्रैव १२२।१२३ अ० यथा

"एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरञ्जयम्। प्रत्युवाच वरारोहा भर्त्तुः प्रियहिते रता। पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्ताऽतिथिपूजने। उग्रं पर्य्यचरन्तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम्। निगूढनिश्चयं धर्म्मे यन्तं दुर्वाससं विदुः। तमहं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयम्। स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान् वरम्। मन्त्रन्त्विमञ्च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम्। यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि। अकामो वा सकामो वा वशं ते समुपैष्यति। तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि! पुत्त्रो भविष्यति। इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत!। ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः। अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप!। तेन मन्त्रेण राजर्षे! यथा स्यान्नौ प्रजा हिता। आवाहयामि कं देवं ब्रूहि सत्यवतांवर!। त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन् कर्म्मणि स्थिताम्। पाण्डुरुवाच। अद्यैव त्वं वरारोहे! प्रयतस्व यथाविधि। धर्म्ममावाहय शुभे! स हि देवेषु पुण्यभाक्। अधर्म्मेण न नो धर्म्मः संयुज्येत कथञ्चन। लोकश्चायं वरारोहे! धर्म्मोऽयमिति मन्यते। धार्म्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः। धर्म्मेण चापि दत्तस्य नाधर्म्मे रंस्यते मनः। तस्माद्धर्म्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते!। उपचाराभिचाराभ्यां धर्म्ममावाहयस्व वै। वैशम्पायन उवाच। सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना। अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्त्तत"। "संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्या जनमेजय!। आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्म्ममच्युतम्। सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपजहार ह। जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्व्वाससा पुरा। आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रबलात्ततः। विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता। विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति! किन्ते ददाम्यहम्। सा तं विहस्यमानापि पुत्त्रं देह्यब्रवीदिदम्। संयुक्ता सा हि धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह। लेभे पुत्त्रं वरारोहा सर्व्वप्राणभृतां हितम्। ऐन्द्रे (ज्येष्ठाभे) चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे। दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते। समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम्। जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी। एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः। विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति। युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः। भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः। धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत्। प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलश्रेष्ठं सुतं वृणु। ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा। ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः। किन्ते कुन्ति! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम्। सा सलज्जा विहस्याह पुत्त्रं देहि सुरोत्तम!। बलवन्तं महाकायं सर्व्वदर्पप्रभञ्जनम्। तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः। तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी। सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत। इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे। यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत्। कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल। नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम्। ततः स वज्रसङ्घातः कुमारो न्यपतद्गिरौ। पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता। तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः। यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम!। दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप!। जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत्। कथं नु मे वरः पुत्त्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति। दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः। तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते। इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम्। अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः। सन्तोषयित्वा तपसा पुत्त्रं लप्स्ये महाबलम्। यं दास्यति स मे पुत्त्रं स वरीयान् भविष्यति। अमानुषान्मानुषांश्च संग्रामे स हनिष्यति। कर्म्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः। ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः। दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं संवत्सरं शुभम्। आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत्। उग्रं स तप आस्थाय परमेण समाधिना। आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम्। भार्य्या सह धर्म्मात्मा पर्य्यतप्यत भारत!। तन्तु कालेन

महता वासवः प्रत्यपद्यत । शक्र उवाच । पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । ब्राह्मणानां गवाञ्चैव सुहृदाञ्चार्थसाधकम् । दुर्हृदां शोकजननं सर्व्वबान्धवनन्दनम् । सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्व्वामित्रविनाशनम् । इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना । उवाच कुन्तीं धर्म्मात्मा देवराजवचः स्मरन् । उदर्कस्तव कल्याणि ! तुष्टो देवगणेश्वरः । दातुमिच्छति ते पुत्रं यथा सङ्कल्पितं त्वया । अतिमानुषकर्म्माणं यशस्विनमरिन्दमम् । नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् । दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् । पुत्रं जनय सुश्रोणि ! धाम क्षत्रियतेजसाम् । लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात् तमाह्वय शुचिस्मिते ! । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी । अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्” । कुन्त्या अपत्यं ढक् । कौन्तेय तदपत्ये “कौन्तेय प्रतिजानीहि” गीता ।

कुन्थ क्लेशे स्पर्शे च क्र्यादि० प०सक०सेट् । कुथ्नाति अकुन्थीत् चुकुन्थ प्रनिकुथ्नात् । [न्तरम् ।

कुन्थु पु० कुन्थ—उन् । बौद्धभेदे हेमच० कुन्थुरवेति पाठा-

कुन्द पु० कुन्द इव श्वेतत्वात्, कुं पृथिवीं कश्यपाय ददाति दा—क वा । १विष्णौ तस्य कुन्दोपमाङ्गत्वात् स्वच्छतया स्फटिकनिर्मलत्वात् “श्वेतोरक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः” इत्युक्तेः युगावतारे सत्ययुगे श्वेतत्वाद्वा, परशुरामावतारे कश्यपाय भूमिदानाद्वा तथात्वम् । यथाह हरिवंशे “सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान् । तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः । मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्” । कुं भूमिमुनत्ति उन्द-अण् शक०, कौतेः अपदा० दन् सुमच् वा । २कुन्दुरुनामगन्धद्रव्ये ३भ्रमियन्त्रभेदे (कुँद) ४कुबेरस्य निधिभेदे च पु० मेदि० ५करवीरवृक्षे पु० राजनि० स्वनामख्याते ख्याते ६पुष्पप्रधानवृक्षे पुंन० पुष्पे न०अमरः । “कुन्दं शीतं लघु श्लेष्मशिरोरुग्वातपित्तहृत्” भावप्र० । “कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः” माघः । “कुन्देन्दुसुन्दररुचिः” सा० द० । “शङ्कराय न दातव्याः कुन्दशेफालिकाजवाः” पुरा० । ७पद्मे च कुन्दिनी त्रिका० । शाल्मलद्वीपस्थे ८वर्षपर्व्वतभेदे । शाल्मलद्वीपवर्णने भाग० ५, २०अ० । “तेषु वर्षेष्वद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः सुरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुकुदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति” । विष्णु पु० तु एषां नामान्तराणि दृश्यन्ते “कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणोयत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कुन्दस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान् पर्व्वतवरः” अनयोः कल्पभेदादविरोधः ।

कुन्दक पु० कुन्द+संज्ञायां कन् । १कुन्दवृक्षे राजनि० स्वार्थे क । २कुन्दशब्दार्थे

कुन्दम पुंस्त्री० कुन्देन मीयते शुभ्रवर्णत्वात् मा—घञर्थे क । विड़ाले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तस्य च प्राणिभिन्नपक्षान्तात् परस्य पूर्वा०तत्पुरुषे आद्युदात्ततातत्र गणे सुकुन्द इति पाठान्तरम् । तेन सह श्रेण्यादित्वात् तत्पुरुषः ।

कुन्दमाला स्त्री ग्रन्थभेदे सा०द० ।

कुन्दर पु० कुन्दवत् शुभ्राणि धर्म्मानुबन्धीनि फलानि राति ददाति रा—क, कुं धरां दारयति हिरण्याक्षजिघांसया वराहरूपावतारे दृ—अच् पृषो० मुम् । १विष्णौ । “कुमुदः कुन्दरः कुन्दः” विष्णुस० । कुं भूमिं दारयति अन्तर्भूतण्यर्थे दृ—अच् पृषो० । कलिङ्गेषु (कुन्दरा) विख्याते २तृणभेदे पु०राजनि० । तस्य पर्य्यायोक्तिद्वारा लक्षणं राजनि० दर्शितम् । “कण्डुरो दीर्घपत्रः खरच्छदः रसालक्षेत्रसंभूतः मृगवल्लभः” । “ज्ञेयं कुन्दरमूलन्तु स्थौल्यशैत्योपकारकम् । पित्तातिसारनाशि स्यात् गोधनानां प्रशस्यते । बलपुष्टिकरञ्चैव” राजनि० तद्गुणा उक्ताः । [समूहे त्रिका० ।

कुन्दिनी स्त्री कुन्दानां पद्मानां समूहः खला० इनि । पद्म-

कुन्दु पु० कुं भूमिं द्रवति दु बा०डु । १मूषिके शब्दरत्ना० । २कुन्दुरुनाम गन्धद्रव्ये स्त्री ।

कुन्दुर पु० कुं भूमिं दारयति दृ—विदारे उरन् पृषो० । कुन्दुरुनामगन्धद्रव्ये भरतः ।

कुन्दुरु पुंस्त्री कुं भूमिमुनत्ति उन्द—उरु बा० नि० । स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे अमरः । “कुन्दुरुर्मधुरस्तीक्ष्णस्तिक्तस्त्वच्यः कटुर्हरेत् । ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान्” भावप्र० । स्वार्थे क । तत्रैव पुंस्त्री राजनि० । स च सुश्रुते एलादिगणे पठितः । स च गणो यथा

“एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकाऽगुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति । एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च । वर्ण्यप्रसादनः कण्डूपिटकाकोठनाशनः”, ।

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत्। कुम्पयाम् बभूव आस चकार—चक्रे। चुकुम्प। प्रनि कुम्पयात्

कुप द्युतौ चुरा०उभ०अक०सेट्। कोपयति ते अचूकुपत् त। कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कुपितः कोपः कोपनस् कुपित्वा प्रकुप्य। "प्रोषुः प्राञ्जनयो विप्राः प्रहृष्टाः कुपितत्वचः" भाग० ३,१६,

कुप रोषे दिवा० सक० प० सेट्। कुप्यति इरित् अकुपत् अकोपीत् चुकोप। "यस्मिन् यस्मिन् कृते ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्" सुश्रु०। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा क्रुद्धं क-चाचार यक्ष। चकोप बलिनां श्रेष्ठः" भा०स०४१अ०। "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि। उद्भटः "द्रुह्य कुप्यति याचते" भा०आ०७८अ०" अस्य आर्षे पदव्यत्ययोऽपि दृश्यते। "मन्दते कुप्यते चापि तथा छङ्कारयत्यपि" भा० आनु०१४अ०। "न च कुप्ये महाराज! न चात्मानं विगर्हये" भा० व० १७६अ०। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोपः संकोपः अतिकोपः इत्यादि। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा०कर्म्मणः सम्प्रदानता।

कुपथ पु० कुत्सितः पन्थाः कुगतिसमा० अच् समा०। १कुत्सिते पथि शब्दरत्ना०। "स्वधर्मपथमकुतोभयम् विहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं संप्रवर्त्तयिष्यति" भाग० ५,६, १०श्लो। स सेव्यत्वेनास्त्यस्य अर्श०अच्। २असुरभेदे "प्रमदो मयश्च कुपथोहयग्रीवश्च वीर्य्यवान्" हरि० ३अ० "तथा निकुम्भः कुपथश्च दानवः" हरि०२४१अ०। अयमेव सुपार्श्वरूपक्रमेण द्वापरे आविर्भूतः "कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्! महासुरः। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः" भा०आ० ६७अ०।

कुपन पु० कुप—क्यु। हिरण्याक्षसैन्यस्थे असुरभेदे "शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः" हरिवं०४२अ०।

कुपय त्रि० गुप—क्यप् पृषो०। गोपनीये। "आ राज्यं कुपयं वर्द्धनं पितुः" ऋ०१,१४०,३,"कुपयं गोपनीयम्" भा०

कुपाणि त्रि० कुत्सितः पाणिरस्य। वक्रहस्ते बाङ्कुबाठे (कोपा)। जटा०

कुपिञ्जल पुंस्त्री कुत्सितः पिञ्जल इव पुच्छोऽस्य। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप् ततः शिवा०अण्। कौपिञ्जल तदपत्ये पुंस्त्री०।

कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्त्यस्य ब्रीह्या० इनि। मत्स्यधारके कैवर्त्ते त्रिका०।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप—बा० इनि किच्च ङीप पृषो०। (माछेरखालुइ)मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना०।

कुपिन्द पुंस्त्री कुप—किन्दच्। तन्तुवाये उणादिको०।

कुपीलु पु० कुत्सितः पीलुः कुगतिस०। (माकड़ातेन्दु) काकेन्दुवृक्षे भावप्र०। यस्य फलं (कुचिला) इतिख्यातम्। तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "तिन्दुको यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रकः। कुपीलुः कुलकः कालस्तिन्दुकः कालपीलुकः। काकेन्दुर्विषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। परं व्यथाहरं ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम्"।

कुपुत्र पु० कुत्सितः पुत्रः कुगतिस०। कुत्सिते पुत्रे १ "यादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः" मनुः। ब०ब्री०। २कुत्सितपुत्रयुक्ते त्रि०। भावे कर्म्मणि च ततो मनोज्ञा० वुञ्। कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री। कोः पृथिव्याः पुत्रः। ३मङ्गलग्रहे ४नरकासुरे च। [द्विर्भिन्दिते अमरः

कुपूय त्रि०कुत्सितं पूयते पूय—विशरणे अच्। जात्याचारा-

कुप्य न० गुप—क्यप् नि०। स्वर्णरूप्याभ्यामन्यस्मिन् १तैजसादौ धातौ, अमरः (दस्ता) इति ख्याते २धातौ च

कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्म्माणस्य शाला। (काँसारिर दोकान) कांस्यादिपात्रनिर्म्माणगृहे हेमच०।

कुप्रिय त्रि० कु+प्री—क। जघन्ये हला०।

कुप्लव पु० कुगतिस०। तृणादिनिर्म्मिते उडुपे शब्दचि०। "यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलम्" मनुः

कुब स्तृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत्। कुम्बयाम् बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्ब। कुम्ब्या

कुबल त्रि० कुत्सितं बलमस्य। निन्दितबलयुक्ते।

कुबलाश्व त्रि० कुबलोऽश्वोऽस्य। १दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्य्यवंश्ये २नृपभेदे तस्य धुन्धुमारसंज्ञाप्राप्तिः भा० व० २०१,अ० उक्ता यथा "मार्कण्डेय उवाच। इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन्! शशादः पृथिवीमिमाम्। प्राप्तः परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत्। शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान्। अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः। विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादद्रिश्च जज्ञिवान्। अद्रेश्च युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत्। तस्य श्रावस्तकोऽन्वयः श्रावस्ती येन निर्म्मिता। श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः। बृहदश्वस्य दायादः कुबलाश्व इति

प्रतः । कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः । सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तः सुदारुणाः । कुवलाश्वश्च पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् । समये तं पिता राज्ये वृहदश्वोऽभ्यषेचयत् । कुवलाश्वं महाराज । शूरमुत्तमधार्म्मिकम् । पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वृहदश्वो महीपतिः । जगाम तपसे धीमांस्तपोवनमरिन्दमः" । इत्युपक्रम्य मधुकैटभयोःसुतधुन्धुवधकथान्ते २०३अ०
"मार्कण्डेय उवाच । धुन्धुर्नाम महाराज ! तयोः पुत्रो महाद्युतिः । स तपोऽतप्यत महत् महावीर्यपराक्रमः । अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसन्ततः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभुम् । देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् । अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया । एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः । स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्नाऽऽस्पृश्य जगाम ह । स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः । अनुस्मरन् पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् । स तु देवान् सगन्धर्वान् जित्वा धुन्धुरमर्षणः । बबाधे सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम् । समुद्रे वालुकापूर्णे उज्जालक इति श्रुते । आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ! । बाधते स्म परं शक्त्या तमुतङ्काश्रमं विभो ! । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तथा । मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः । शेते लोकविनाशाय तपोबलमुपाश्रितः । उतङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन् पावकार्च्चिषः । एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः । उतङ्कविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपालः । प्रययौ भरतर्षभ ! । सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्द्दनः । कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् । तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः । उतङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया । तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् । एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति । दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात् पर्य्यवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः । शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः । विपांशुलां महीं कुर्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः । अन्तरीक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ! । तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः । कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धं कौतूहलान्विताः । देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः । नारायणेन कौरव्य ! तेजसाप्यायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो दिशम् । अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः । कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै वालुकार्णवे । सप्तभिर्द्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः । आसीद्घोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् । दीप्यमानो यथा सूर्य्यस्तेजसा भरतर्षभ ! । ततो धुन्धुर्महाराज ! दिशमावृत्य पश्चिमाम् । सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल ! कालानलसमद्युतिः । कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः । अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि । पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः । स बध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः । क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च । आस्याद्वमन् पावकं स संवर्त्तकसमं तदा । तान् सर्वान् नृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा । मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्त्तयन्निव । क्षणेन राजशार्दूल ! पुरेव कपिलः प्रभुः । सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् । तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ! । तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् । आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः । तस्य वारि महाराज ! सुस्राव बहु देहतः । तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ! । योगी योगेन वह्निञ्च शमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र ! दैत्यं क्रूरपराक्रमम् । ददाह भरतश्रेष्ठ ! सर्वलोकाभयाय वै । सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् । सुरशत्रुममित्रघ्नं त्रैलोक्येश इवापरः । धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः । धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्नाऽप्रतिरथोऽभवत्" ।

कुवे(बे)र पु० कुम्बति धनम् कुबि—एरक् नि० नलोपश्च कुत्सितं वेरमस्य इति वा । १धनदे यक्षराजे अमरः "कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः" वायुपु० । "कुवेरोभव नाम्ना त्वंमम कृमेर्ष्यया सुत !" काशीख० देवीशापोक्तेस्तस्य तथात्वम् । "कुवेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम्"कुमा० । तस्य देवत्वात् । तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गम्" माघः । क्षुभ्ना० पाठात् कुवेरवनमित्यादौ न णत्वम् वाक्य । कुवेरकोऽप्यत्रार्थे कुगतिस० । २नन्दितदेवे म० ।

कुवेराक्षी स्त्री कुवेरस्याक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः षच् समा० ङीष् । १पाटलावृक्षे २लताकरञ्जे च राजनि० ।

कुवे(बे)राचल पु० ६त० । कैलासपर्वते शब्दा० तस्य कुवे-

राघावत्वात्तथात्वम् । कुबे(वे) राङ्गिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कुब्ज पु० ईषत् उब्जमार्ज्जवं यत्र शक० । १अपामार्गे राजनि० २खड्गे शब्दमा० । (कुज) ३हृदयपृष्ठरोगे पु० "हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् । क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्" माधवोक्तं तल्लक्षणम् । ४तद्युक्ते (कुब्जो) त्रि० । "कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः" रत्ना० । स च राज्ञामन्तःपुरचरकायभेदो यथाह सा०द० तद्दर्पशोधे इत्युपक्रमे "वामनषण्ढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः" अवरोधाधिकारिकुब्जलक्षणमुक्तं वृह०स० ६८ अ० "पश्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः पृथगेव तेषां लक्षणैस्तान्" । "कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात् क्षीणः किञ्चित् पूर्व्वकाये नतश्च । हंसासेवी नास्तिकोऽर्थैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः । कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च । सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुब्जो ऽयमुक्तः सततोद्यतश्च" ।

कुब्जक पु० कौ उब्जति उब्ज–ण्वुल् शक० । अतिसुरभिपुष्पे वृक्षभेदे "चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम् । अशोकपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् । सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्" शब्दार्थ० । नरसिं० पुरा० "कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः । त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतस्पर्शश्च स स्मृतः" इति भावप्र० ।

कुब्जकण्टक पु० कुब्जः कण्टकोऽस्य । श्वेतखदिरे राजनि० ।

कुब्जा स्त्री कंसभवनस्थे सैरिन्ध्रीभेदे यां पद्भ्यामाक्रम्य कृष्णः सुरूपां चकार तत्कथा भाग०१०स्क०४१अ० यथा "अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम् । विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन्नसप्रदः । का त्वं वरोरु ! तदुहानुलेपनं कस्याङ्गने ! वा कथयस्व साधु नः । देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते नचिराद्भविष्यति । सैरिन्ध्र्युवाच । दास्यस्म्यहं सुन्दर ! कंससम्मता त्रिवक्रनाम्ना ह्यनुलेपकर्म्मणि । मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति । रूपपेशलमाधुर्य्यहसितालापवीक्षिता । धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम् । ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना । संप्राप्तपरभागेण शुशुभाते ऽनुरञ्जितैः । प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम् । ऋज्वीं कर्त्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम् । पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना । प्रगृह्य चिबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः । सा तदर्जुसमानाङ्गी वृहच्छ्रोणिपयोधरा । मुकुन्दस्पर्शनात् सद्योबभूव प्रमदोत्तमा" ।

कुब्जाम्रक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप ! । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति" भा० व० ८४ अ० । तच्च तीर्थं ब्रह्मावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवृतिः ।

कुब्जिका स्त्री १अष्टवर्षीयां कन्यायाम् । "अष्टवर्षा च कुब्जिका" अन्नदाकल्पः कालसङ्कर्षीशब्दे २००४पृ०विवृतिः । २देवीमूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन्त्रं कुब्जिका तन्त्रत्वेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम् ।

कुब्र न० कुबि–आच्छादने रन् ऋज्रेन्द्रेत्यादिना नि० । अरण्ये उज्ज्वलदत्तः । २कुण्डे ३कुण्डले ४ तन्तौ ५गर्त्ते ६शकटे च संक्षिप्तसारवृत्तिः ।

कुब्र(व्र)ह्म पु० कुत्सितो ब्र(व्र)ह्मा वा टच् । कुत्सिते ब्र(व्र)ह्मणि टजभावपक्षे कुब्र(व्र)ह्मन्शब्दोऽप्यत्र ।

कुभ उन्दने भ्वा०पर०सक०सेट् । कोभति अकोभीत् चुकोभ । कु०भा०माधवसंमतोऽयम् । [विवृतिः ।

कुभ न० कुभ–क । उदके कु०भा० माधवः । कुभन्युशब्दे

कुभन्यु त्रि०कुभ–कर्म्मणि घञर्थे क कुभमुदकमिच्छति क्यच् बा० अनङ् छन्दसि उ । आत्मनः सेकमिच्छति उदकस्य सेक्तरि "छन्दस्तुभः कुभन्यवः ऋ० ५, ५२०१२, कुभन्यवः कुभिरुन्दनकर्म्मा" भा० ।

कुभा स्त्री कोः पृथिव्याः भा । पृथिवीच्छायायाम् "राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कम्" ज्योति० । उपरागशब्दे १२८५पृ० विवृतिः । कुगतिस० । २कुत्सितदीप्तौ । "मा वोरसानितभा कुभा" ऋ० ५,५३,९, "कुभा कुत्सित दीप्तिः" भा० । ३तद्युक्ते त्रि० ।

कुभृत् पु० कुं पृथिवीं बिभर्त्ति भृ–क्विप् । १भूधरे शैले २सप्तसंख्यायाम् । यकारादिशब्दे १५०८पृ० विवृतिः कुभृद्रेखिकं सप्तशालाकचक्रम् ज्योति० ।

कुमार केलौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमारयति ते अचुकुमारत् त । कुमारयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।

कुमार पु०कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौमारयति दुष्टान् मृ–णिच्–अच् वा । १कार्त्तिकेये, शाब्दिकाः २युवराजे, अम० ३शुके पक्षिणि ४अश्ववारके, ५वरुणवृक्षे ६पञ्चवर्षीये, बालके च मेदि० । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि" भाग० १०श्रीधर-

हतवचनम् । स्त्रियां वयोवाचित्वात् ङीप् । "त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्य्यृतुमती सती" मनुः । ७सिन्धुनदे शब्दर०। ८अर्हदुपासकभेदे हेमच०। ९शाकद्वीपेश्वरपुत्रभेदे १०तदीयवर्षभेदे च विष्णुपु० "शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः । सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त च । जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीवकः । कुसुदोदः, समोदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः । तत्संज्ञान्यपि तान्येव सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्"। ११शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भवे ऋषिकुल्याभेदे "ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः" विष्णुपु०। १२सुन्दरे त्रि०। १३अविवाहितावस्थायामुपचारात् । "कौमारात् पूर्व्ववचने,, पा० । "अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" मनुः । अतएव अन्नदाकल्पे "एकवर्षा भवेत्सन्ध्या इत्यादिना षोडशवर्षान्ताया अपि कुमारीत्वमुक्तम् । तत्र बालके "कुमारं माता बिभर्त्ति" ऋ० ५,२,१, कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवति" "शत०ब्रा० १,४,५,७, "कन्यानां संप्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्" मनुः नाट्योक्तिं विनापि काव्ये राजदारके कुमारशब्दः प्रयुज्यते । "आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः" । "कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत्" रघुः "तदानुजग्मतुः स्थाणुं कुमाराविव पावकी" रामा० । विश्वसारोक्ते १५मन्त्रभेदे पु० १६विद्यायां स्त्री ङीप् । मन्त्रविशेषाणां संज्ञाभेदाश्च तन्त्रसारे दर्शिता यथा

विश्वसारे निबन्धे च । "छिन्नो रुद्धः शक्तिहीनः पराङ्मुख उदीरितः । बधिरो नेत्रहीनश्च कीलितः स्तम्भितस्तथा । दग्धः त्रस्तश्च भीतश्च मलिनश्च तिरस्कृतः । भेदितश्च सुषुप्तश्च मदोन्मत्तश्च मूर्च्छितः । हृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः । कुमारश्च युवा प्रौढो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा । निर्ब्बीजः सिद्धिहीनश्च मन्दः कूटस्तथा पुनः । निरंशकः सत्त्वहीनः केकरो जीवहीनकः । धूमितालिङ्गितौ स्यातां मोहितश्च क्षुधार्त्तकः । अतिदीप्तोऽङ्गहीनः स्यादतिक्रुद्धः समीरितः । अतिक्रूरश्च सव्रीडः शान्तमानस एव च । स्थानभ्रष्टश्च विकलोऽतिःस्नेहः परिकीर्त्तितः । अतिवृद्धः पीडितश्च वक्ष्याम्येषान्तु लक्षणम् । मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं बीजमुच्यते । संयुक्तं वा वियुक्तं वा स्वराक्रान्तस्त्रिधा पुनः । चतुर्द्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः । आदिमध्यावसानेषु भूबीजद्वयलाञ्छितः । रुद्धमन्त्रः स विज्ञेयो भुक्तिमुक्तिविवर्जितः । मायात्रितयबीजराकाहीनस्तु योमनुः । शक्तिहीनः स कथितो यस्य मध्ये न विद्यते । कामबीजं मुखे माया शिरस्यङ्कुशमेव च । असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो हकारो बिन्दुलाञ्छितः । आद्यन्तमध्येष्विन्दुर्वा न भवेद्बधिरः स्मृतः । पञ्चवर्णो मनुर्यः स्याद्रेफार्केन्दुविवर्ज्जितः । नेत्रहीनः स विज्ञेयो दुःखशोकामयप्रदः । आदिमध्यावसानेषु हंसप्रासादवाग्भवौ । हकारो बिन्दुमान् जीवो वावश्चापि चतुःकलः । माया नमामि च पदं नास्ति यस्मिन् स कीलितः । एकं मध्ये द्वयं मूर्द्ध्नि यस्मिन्नस्त्रपुरन्दरौ । न विद्येते स मन्त्रस्तु स्तम्भितः सिद्धिवर्ज्जितः । वह्निर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि । सप्तधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते । अस्त्रं द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टभिर्दृश्यतेऽक्षरैः । त्रस्तः सोऽभिहितो यस्य मुखे न प्रणवः स्मृतः । शिवो वा शक्तिरथ वा भीताख्यः स प्रकीर्त्तितः । आदौ मध्ये तथा चान्ते यस्य मार्ण्णचतुष्टयम् । स एव मलिनो मन्त्रः सर्वविघ्नसमन्वितः । यस्य मध्ये दकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा । अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदाहृतः । द्वोद्वयं हृदये शीर्षे वषट्वौषट् तु मध्यमे । स एव भेदितो मन्त्रः सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः । त्रिवर्णो हंसहीनो यः स सुषुप्त उदाहृतः । मन्त्रो वाप्यथ वा विद्या सप्ताधिकदशाक्षरा । फट्कारपञ्चकादिर्यो मदोन्मत्त उदाहृतः । तद्वदस्त्रं स्थितं मध्ये यस्य मन्त्रः स मूर्च्छितः । विरामेऽस्त्रस्य यो मन्त्रो हृतवीर्य्यः स उच्यते । आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरस्त्रयुतो मनुः । ज्ञातव्यो भीम इत्येष यः स्यादष्टादशाक्षरः । एकोनविंशत्यर्णो वा यो मन्त्रस्तारसंयुतः । हृल्लेखाङ्कुशबीजाढ्यं प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते । सप्तवर्णो भवेद्बालः कुमारोऽष्टाक्षरः स्मृतः । षोडशार्णो युवा प्रौढश्चत्वारिंशल्लिपिर्म्मनुः । त्रिंशदर्णश्चतुःषष्टिवर्णो मन्त्रः शताक्षरः । चतुःशताक्षरश्चापि वृद्धः स परिकीर्त्तितः । नवाक्षरो ध्रुवयुतो मनुर्निस्त्रिंश ईरितः । यस्यावसाने हृदयं शिरोमन्त्रौ च मध्यतः । शिखा वर्म्म च न स्यातां वौषट्फट्कार एव वा । शिवशक्त्यर्णहीनो वा स निर्बीज उदाहृतः । षट्सु स्थानेषु फट्कारः षोढा यस्मिन् प्रदृश्यते । स मन्त्रः सिद्धिहीनः स्यान्मन्दः पङ्क्त्यक्षरो मनुः । कूट एकाक्षरो मन्त्रः स एवोक्तो निरंशकः । द्विवर्णः सत्त्वहीनः स्याच्चतुर्वर्णस्तु केकरः । षडक्षरो जीवहीनः सार्द्धसप्ता-

ऽक्षरोमनुः। सार्द्धद्वादशवर्णो वा भूषितः स तु निन्दितः। सार्द्धत्रयोदशाक्षरश्चैकविंशतिवर्णकः। विंशद्वर्णस्त्रिंशद्वर्णोऽशःस्यादाक्रान्तः स्मृतः। द्वाविंशत्यक्षरो मन्त्रो मोक्षितः परिकीर्त्तितः। द्वात्रिंशद्वर्णो मन्त्रोयः सप्तविंशतिवर्णकः। क्षुधार्त्तः स तु विज्ञेयस्त्रयोविंशतिवर्णकः। एकादशाक्षरोवाऽपि पञ्चविंशतिसंख्यकः। त्रयोविंशतिवर्णो वा मन्त्रोऽतिदीप्तईरितः। षड्विंशत्यक्षरोमन्त्रः षट्त्रिंशद्वर्णकस्तथा। त्रिंशदेकोनवर्णो वा व्यङ्गहीनः स एव हि। अष्टाविंशत्यक्षरोय एकत्रिंशदथापि वा। अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। त्रिंशदक्षरकोमन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा। अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। चत्वारिंशत्तमा विद्या त्रिषष्ट्यौशता भवेत्। तावत्संख्या निगदिता मन्त्राः स ोडशसंज्ञकाः। पञ्चषष्ट्यक्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते शान्तमानसाः। एकोनशतपर्य्यन्तं पञ्चषष्ट्यक्षरादित। ते सर्वे कथितामन्त्राः स्थानभ्रष्टा न शोभनाः। त्रयोदशाक्षरा ये स्युर्मन्त्राः पञ्चदशाक्षराः। विकलास्तेऽभिधीयन्ते शतसार्द्धशतं तथा। शतद्वयं द्विनवतिरेकहीना तथापि वा। यावच्छतत्रयं संख्या निःस्नेहास्ते प्रकीर्त्तिताः। चतुःशतमथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम्। अतिवृद्धः स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः। सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दण्डकाः पीडिताह्वयाः। द्विसहस्राक्षरा मन्त्राः खण्डशःसप्तधा कृताः। ज्ञातव्यास्तोत्ररूपास्ते मन्त्राएते यथास्थिताः। तथा विज्ञाय बोद्धव्या मन्त्रिभिः सर्वकर्मसु। दोषानिमानविज्ञाय योमन्त्रं भजते बुधः। सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि" अथ मन्त्राणां दोषशान्तिः तदुक्तं तत्रैव "छिन्नादिदुष्टाये मन्त्रास्तान्त्रे तन्त्रे निरूपिताः। ते सर्वे सिद्धिमायान्ति मातृकार्णप्रभावतः। मातृकार्णैः पुटीकृत्य मन्त्रं विद्यां विशेषतः। शतमष्टोत्तरं पूर्वं प्रजपेत् फलसिद्धये। तदा मन्त्रोमहाविद्या यथोक्तफलदा भवेत्। मातृकापुटितं कृत्वा मध्ये वर्णान्निधाय च। मन्त्रवर्णास्ततः कार्य्यास्तोयन्तत्र सम्मतम्। बद्धा तु योनिमुद्रां तां संक्षोभ्य प्राणारपङ्कजम्। तत्पश्चात् मन्त्रवर्णान् कृत्वा तत्र गतागताम्। ब्रह्मरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य्य कुम्भयेत्। सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये"। तथा। "एषु दुष्टेषु प्राप्तेषु मायां कामयथापि वा। श्रियं वाऽऽदौ श्रियं चैव तद्रूपविशुद्धये"। तथा। "तारसंपुटितोवापि दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति। यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति" तथा। "प्रणवोमातृका देवी कुल्लुकासेतुमन्त्रत्रयम्। अन्तस्त्रयसंयोगाद्दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति" तत्र विशेषः "कुमारी या च विज्ञेयं त्वथा यथा पतिव्रते!। केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्" मुण्डमा०। १७स्वरोदयोक्ते बालादिचक्रस्थे स्वरभेदे पु०चक्रशब्दस्थबालादिचक्रे विवृतिः। तत्र स्कान्दे "अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः" भा० आ० ६६अ०। "कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम्। अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः" भा० व० ८४अ०। तस्य कन्दर्पापेक्षयाधिकसौकुमार्य्यात्तथात्वम्। १८बालोपद्रावकग्रहभेदे "स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा। बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमारः इति स ग्रहः" सुश्रुतः। १९शुकद्रुमभेदे न०मेदि०। संज्ञायां कन्। वरुणाख्ये तिक्तशाके। स्वार्थे क। बालके हेमच०। तस्येदं तस्य भावो वा अण्। कौमार शिशुत्वे बाल्यावस्थायां "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा" गीता।

कुमारकल्याण न०। चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तल्लक्षणं यथा "शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह। द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला। शटी दुरालभा बिल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा। मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली। एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे। एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम्। बलवर्णकरं धन्यं पुष्ट्यग्निबलवर्द्धनम्। छायासर्व्वग्रहालक्ष्मीकृमिदन्तगदापहम्। सर्व्वबालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः"।

कुमारघातिन् त्रि०कुमारं हन्ति हन–णिनि। शिशुमारके।

कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव–णिच् अण् उप० स०। ("जियापोता) जीवञ्जीवे रत्नमा०।

कुमारदेष्ण पु० कुमाराणां दाता दा–बा० ष्णाच्। कुमारदातरि "कुमारदेष्णाः जयतः पुनर्हणः" ऋ० १०,३४,७, कुमारदेष्णाः कुमाराणां दातारः, भा०

कुमारधारा स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे। "पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः। तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात्। पितामहस्य सरसः प्रस्रुता लोकपावनी। कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता। यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति। षष्ठकालो-

पयसेव मुच्यते भूपहत्यया" भा०४०८।अध्याये स्थितम्।

कुमारपालन पु० कुमारेण पाल्यते कर्मणि पालि–ल्युट्। शालिवाहने १नृपे हेमच०। कुमारं पालयति पालि+ल्यु उप०स०। २बालकपालके त्रि०।

कुमारभृत्या स्त्री भृ–क्यप् भृत्या भरणम् ६त०। कुमाररक्षणोपायभूते सुश्रुतोक्ते कौमारभृत्यशास्त्रे कौमारतन्त्रे। कुमारभृत्या अधिकृत्य प्रवृत्तं तन्त्रम् अण्। कौमारभृत्य कुमाररक्षणोपायज्ञापके तन्त्रशास्त्रे। "शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमित्यादिना अष्टधा शास्त्रं विभज्य तल्लक्षणमुक्तं तत्रैव यथा

"कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम्।"

चिकित्सासूत्रञ्च तत्रैव यथा

"नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम्। अपस्मारग्रहन्योश्च देवत्वाश्च पुनः पृथक्। पूतनायास्तथाख्याता षष्ठिका शीतपूतना। नैगमेयचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः प्रयोगिजा। कौमारतन्त्रमित्यत्र तन्त्रकारैरेषु च कीर्त्तितम्"।

तत्प्रकारस्तत्रैव उत्तरतन्त्रे दर्शितो यथा

"अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यतः परम्। उत्पत्तिं कारणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु। १स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः २स्कन्दापस्मार एव च। ३शकुनी ४रेवती चैव ५पूतना चान्धपूतना ६। पूतना ७शीतनामा च तथैव ८मुखमण्डिका। नवमो ९नैगमेयश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः। धात्रीमात्रोः प्राक्प्रदिष्टापचाराच्छौचभ्रष्टान्मङ्गलाचारहीनान्। त्रस्तान् हृष्टांस्तर्ज्जितान् क्रन्दतान्वा पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान्। ऐश्वर्यस्थास्ते न शक्या विशन्तो देहं द्रष्टुं मानुषैर्विश्वरूपाः। आप्तं वाक्यं तत्समीक्ष्याभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति। शूनाक्षः क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विट्वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः। उद्विग्नः सुलुलितचक्षुरल्परोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवर्च्चाः १। निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेद्धि संज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव। विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाणः फेनञ्च प्रसृजति तत्सखाभिपन्नः २। त्रस्ताक्षो भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्रावित्रणपरिपीडितः समन्तात्। स्फोटैश्च प्रततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ३। रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः। रेवत्या४ व्यथिततनुश्च कर्णनासं मृद्नाति ध्रुवमभिपीडितः कुमारः। त्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः। छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमारस्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः ५। यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काछर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः। दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धिस्तं ब्रूयुर्भिषजोऽन्धपूतनार्त्तम् ६। उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुद्यात् संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः। विस्राङ्गो भृशमतिसार्य्यते च यस्तं जानीयाद्भिषगिह शीतपूतनार्त्तम् ७। म्लानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो बह्वाशी कलुषशिरावृतोदरो यः। सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकार्त्तः ८। यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्द्ध्वमीक्षमाणः। ज्वर्य्येत प्रततमथो वसासगन्धिर्निःसंज्ञो भवति हि नैगमेयजुष्टः ९। प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेषी मुह्यते चाविशन्मुहुः। तं बालं न चिराद्धन्ति ग्रहः सम्पूर्णलक्षणः। विपरीतमतः साध्यं चिकित्सेदचिरादितम्। गृहे पुराणहविषाभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः। सर्षपान् प्रकिरेत्तत्र तैलदीपञ्च कारयेत्। सदा सन्निहितश्चापि जुहुयाद्धव्यवाहनम्। सर्वगन्धौषधीबीजैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृतम्। अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संस्वरन्। नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः। शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम्। नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्मे जायतां द्रुतम्।

अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। स्कन्दग्रहोपसृष्टानां कुमाराणाञ्च शस्यते। वातघ्नद्रुमपत्राणां निःक्वाथः परिषेचने। तेषां मूलेषु सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम्। सर्वगन्धसुराम्लञ्चकैटर्य्योशापमिष्यते। देवदारुणि रास्नायां मधुरेषु द्रुमेषु च। सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पानमस्मै प्रयोजयेत्। सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचा काकादनी घृतम्। उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाण्यनुधूपनं शिशोः। सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं बिल्वस्य कण्टकान्। मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्येव धारयेत्। रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः। घण्टा च देवाय बलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हिताय। स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्वीत नः शालियवैर्निवेद्य। अद्भिश्च गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः प्रक्षालनं चाङ्गलिभिश्च मन्त्रैः। रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पाप-

श्लाघिनीम्। अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः। तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा। निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु। ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः। देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः। देव देवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः। गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु। रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः। रक्तदिव्यवपुर्द्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः" १।

"अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः। परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये। सर्व्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम्। क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा। विपक्तव्यं घृते चापि पानीयं पयसान्वितम्। उत्सादनं वचाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम्। गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा घृतम्। वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च। अनन्तां कुक्कुटीं विम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत्। पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः। घृतोदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे। चतुःपथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना। स्कन्दापस्मारसंज्ञोयः स्कन्दस्य दयितः सखा। विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः" २।

"अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वैद्येन जानता। वेतसाम्रकपित्थानां निःक्वाथः परिषेचने। कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः। मधुकोशीरह्रीवेरशारिवोत्पलपद्मकैः। लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम्। व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च। स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत्। शतावरीमृगैर्वाह्वनागदन्तीनिदिग्धिकाः। अत्यम्लपर्णीं सहदेवीञ्च बृहतीञ्चापि धारयेत्। तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला। बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना। निकुम्भे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि। स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तच्चेह पूजितम्। कुर्य्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः। अन्तरिक्षचरा देवी सर्व्वालङ्कारभूषिता। अयोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु। दुर्द्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वना। लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु" ३।

"अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। अश्वगन्धाजशृङ्गी च शारिवा सपुनर्नवा। सहे विदारी च तथा कषायाः सेचने हिताः। तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठसर्ज्जरसेऽपि वा। धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च। काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पिरिष्यते। कुलत्थाः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहाः सर्व्वगन्धिकाः। गृध्रोलूकपुरीषाणि यवा यवफली घृतम्। सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुद्धूपनं शिशोः। वरुणारिष्टकमयं कुम्भकं सेन्दुकं तथा। सततं धारयेच्चापि जलं वा पौत्रजीविकम्। शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा। बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना। सङ्गमे च भिषक्स्नानं कुर्य्याद्धात्रीकुमारयोः। नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना। चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु। लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका। रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु" ४।

"अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। कपोतवङ्काऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः। आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने। वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला। कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थं वर्ग इष्यते। हितं घृतं तुगाक्षीर्य्यां सिद्धं मधुरकेषु च। कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा। देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकः। एलाहरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा। गन्धनाकुलिकुम्भीकामज्जानो वदरस्य। कर्कटास्थि घृतञ्चैव धूपनं सर्षपैः सह। काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत्। मत्स्यौदनञ्च कुर्व्वीत कृशरं पललं तथा। शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत्। उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते। पूजया च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः। मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा। शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना। दुर्द्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका। भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना" ५।

"अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। तिक्तकटुकपत्राणां कार्य्यः क्वाथोऽवसेचने। सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला। तथा सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते। पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु। शालपर्णी बृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते। सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वस्याथ शीतलैः। पुरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म्म सर्पत्वचन्तथा। जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत्। कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत्। मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे। निवेद्यमन्तश्च गृहे

शिशोरक्षाभिभिस्ततः । शिशोश्च स्नपनं कुर्य्यात् सर्व्वगन्धादिकैः शुभैः । करालां पिङ्गला मुण्डा कषायाम्बरवासिनी । देवी बालमिमं प्रीता संरक्षत्वन्धपूतना” ६ ।
“अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थं सुवहां बिम्बीं तथा बिल्वं प्रचीबलम् । नन्दीं भल्लातकीञ्चापि परिषेके प्रयोजयेत् । वस्तमूत्रं गवां मूत्रं मुस्तञ्च सुरदारु च । कुष्ठञ्च सर्व्वगन्धञ्च तैलार्थमवचारयेत् । रोहिण्योसर्ज्जखदिरपलाशककुभत्वचः । निःक्वाथ्य तत्क्वाथनिःक्वाथे क्षीरं विपचेत्ततः । गृध्रोलूकपुरीषाणि यवानश्चामहेस्त्वचः । निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थे प्रयोजयेत् । धारयेदपि सञ्चाम्च गुञ्जां काकादनीं तथा । नद्याः कूलगतैश्चास्य स्नपयेच्छीतपूतनाम् । देव्यै देयश्चोपहारो वारुणीरुधिरं तथा । जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते । मुद्गौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी । जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना” ७ ।
“अथातोमुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थबिल्वतर्कारीवांशीगन्धर्व्वहस्तकाः । कुबेराक्षी च योज्याः स्युर्व्वीजानां परिषेचने । सुरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथाजर्क्कारिगन्धयोः । तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः । मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्य्याञ्च तथा । मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् । वचासर्ज्जरसः कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् । धारयेदपि जिह्वाश्च चाषचीरल्लिसर्पजाः । वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा । मनःशिलाश्चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा । पायसं सपुरोडाशं बल्यर्थमुपहारयेत् । मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् । अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी । गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका” ८ ।
“अथातो नैगमेयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । बिल्वाग्निमन्थपूतीकाः काथ्याः स्युः परिषेचने । सुराशौवीरधान्याम्लैः परिषेकश्च शस्यते । प्रियङ्गुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्नटैः । पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः । पञ्चमूलद्वयक्वाथे क्षीरे मधुरकेषु च । पचेद्घृतञ्च मेधावी खर्ज्जूरीमस्तकेऽपि च । वचां वयस्थां गोलोमीं जटिलां चापि धारयेत् । उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् । बिडालकवचाहिङ्गुकुष्ठश्चैवाक्षतैः सह । भल्लातकाजमोदाश्च हितमुद्धूपनं शिशोः । मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि नखपक्षे । धूपः शुभे जने कार्य्यो बालस्य हितमिच्छता । तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि । कुमारपितृमेषाय वटमूले निवेदयेत् । अधस्ताद्वटवृक्षस्य स्नपनं चोपदिश्यते । बलिं व्यपोभद्रेषु तिथौ षष्ठ्यां निवेदयेत् । अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपी महायशाः । बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु” ९ ।
“अथातो ग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः । श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः । एते गुहस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः । सृष्टाः शरवणस्थस्य रक्षितस्यात्मतेजसा । स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा मनीरिताः । गङ्गोमाकृत्तिकानां ते भागा राजसा मताः । नैगमेयस्तु पार्व्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः । कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा । स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः । स च स्कन्दसखो नाम विशाख इति चोच्यते । स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः । बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः । मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैष प्रवर्त्तते । कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः । स्खलन्तीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते । उपतस्थुर्ग्रहाः सर्व्वे दीप्तशक्तिधरं गुहम् । ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संविधत्स्व वै । तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् । ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् । तिर्य्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत् । परस्परोपकारेण वर्त्तते धार्य्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तैर्य्यग्योनींस्तथैव च । वर्त्तमानैर्य्यथाकालं शीतवर्षोष्णमारुतैः । इज्याञ्जलिनमस्कारजपहोमव्रतादिभिः । नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् । भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिन्न विद्यते । तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति । कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च । ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा । निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु । उत्सन्नबलिभिक्षेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु । गृहेषु तेषु ये बालास्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः । तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति । एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चाप्यतः । ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुश्चिकित्स्यतमा मताः । वैकल्यं मरणं चाशु ध्रुवं स्कन्दग्रहे मतम् । स्कन्द-

महोत्पतनः सर्वैश्चैव यतःसृतः । अन्योवा सर्वरूप-
स्तु न साध्यो मह उच्यते" । "कुमारभृत्याकुशलै-
रनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि" रघुः ।

कुमारयु पु० कुमारं कौमारं याति या—कु मितद्र्वादि० नि० । युवराजे उज्ज्वलदत्तः

कुमारललिता स्त्री "कुमारललिता ज्सगाः" वृत्त०र० उक्ते १सप्ताक्षरपादके छन्दोभेदे । कुमारं सुन्दरं ललितं चेष्टितं, तादृशं ललितं, वा यस्य । २सुकुमार-चेष्टायां न० । ३तद्युक्ते त्रि० ।

कुमारवाहिन् पु० कुमारं स्कन्दं वहति वह—णिनि । मयूरे शब्दरत्ना० । कुमारवाहनत्वात्तस्य तथात्वम् । वह—स्वार्थे णिच् ल्युट् ६त० । कुमारवाहनमप्यत्र न० ।

कुमारसम्भव न० कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य सम्भवमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । कालिदास प्रणीते महाकाव्यभेदे ।

कुमारसू स्त्री कुमारं स्कन्दं सूते सू—क्विप् ६त० । १गङ्गा-याम् २हैमवत्याञ्च हेमच० । तयोस्तदुत्पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् कुमारजनन्यादयोऽप्यत्र

कुमारहारित पु० यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे "कुमार-हारितात् कुमारहारितः" शत०ब्रा० १४.५.५,२२,

कुमारिका स्त्री कुमारी—स्वार्थे क संज्ञायां कन्, कुमार—ण्वुल् या । १अनूढकन्यायाम् २नवमल्लिकायां ३स्थू-लैलायां रत्नमा० । ४घृतकुमार्य्यां ५कुमारीशब्दार्थे । भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु ६खण्डभेदे यथाह सि०शि० । "ऐन्द्रं कशेरुसकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् । नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये । वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्त्यजजनाः निवसन्ति सर्वे" कशेरुशब्दे १८२५पृ० विवृतिः

कुमारिन् त्रि० कुमारीविद्यतेऽस्य इनि । कुमारयुक्ते "पुलि-का ता कुमारिणाः ऋ०८,३१,८ कुमारिणौ दम्पती इत्यर्थः सुपां सुलुगित्यादिना पा० औस्थाने आच् ।

कुमारिल पु० मीमांसकभेदे "साधु कुमारिल स्वामिन् ! साधु" प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् । १अनूढकन्यायां वर्षभेदेन तन्नामभेदाः कालसङ्कर्षणीशब्दे उक्ताः तन्मते तत्पूजाफलसहितानामभेदा अन्यथा उक्ता यथा "होमादिकन्तु सकलं कुमारीपूजनं विना । परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तस्य भैरव । कुमारीपूजया देवि ! फलं कोटिगुणं भवेत् । पुष्पं कुमार्य्यै यद्दत्तं तन्मेरुसदृशं भवेत् । कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन भोजितम्" । तत्र कुमारीनिर्णयः आगमे "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती । त्रिवर्षा त्रिविधा मूर्त्तिश्चतुर्वर्षा च कालिका । सुभगा पञ्चवर्षा तु । षड्वर्षा च उमा भवेत् । सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका । नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता । एकादशे च रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी । त्रयोदशे महालक्ष्मीः द्विसप्त पीठनायिका । क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता । एवं क्रमेण संपूज्या यावत्पुष्पं न दृश्यते । प्रतिपदादिपूर्णान्तं वृद्धिभेदेन पूजयेत् । महापर्व्वसु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके । महानवम्यां देवेशि ! कुमारीश्च प्रपूजयेत् । "कुमारिका त्वहं नाथ ! सदा त्वं हि कुमारिका । अष्टोत्तरशतं वापि एकां वापि प्रपूजयेत् । पूजिताः प्रतिपूज्यन्ते निर्दहन्त्यवमानिताः । कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता । असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि । भूतवेतालगन्धर्वडाकिनीयक्षराक्षसाः । याश्चान्याः देवताः सर्वा भूर्भुवःस्वःस्वभैरवाः । पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं सचराचरम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः । ते तुष्टा सर्वदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत् । विधियुक्तं कुमारीश्च भोजयेच्चैव भैरवीम् । पाद्यमर्घ्यं तथा धूपं कुङ्कुमञ्चन्दनं शुभम् । भक्तिभावेन संपूज्य कुमारीभ्यो निवेदयेत् । प्रदक्षिणत्रयं कुर्यादादौ मध्ये तथान्ततः । पश्चाच्च दक्षिणा देया रजतस्वर्णमौक्तिकैः । दक्षिणाञ्च कुमारीभ्योदद्यात् प्रक्रमतस्ततः । पिपासयेद्यस्तु कन्यां ब्रह्महत्यां विन्दति । गोहत्या च स्त्रीहत्या च सर्वपापं प्रणश्यति । यो यत्र पुण्यकाले च कन्यादानं प्रकल्पयेत् । वालुकासागरं ज्ञेयं तावदब्दसहस्रकम् । एकैकं कुलमुद्दिश्य रुद्रलोके महीयते" कन्यादानन्तु तत्तद्देवताप्रीतये इति सम्प्रदायः । वस्तुतस्तु तत्तद्वर्षायाः कन्यायास्तत्तद्देवतारूपत्वं सम्प्रदानीये विभाव्य दद्यादिति रहस्यार्थः" कृष्णानन्दः । "अं प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते इति स्मृत्युक्तायां २द्वादशवर्षीयकन्यायाम् ३पार्वत्याम् ४नवमल्लिकायां ५नदीभेदे ६घृतकुमार्य्याम् तत्पर्य्यायगुणादि भावप्रकाशे उक्तं यथा "कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका

कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी। मधुरा बृंहणी बल्या हृद्या वातविषप्रणुत्। गुल्मप्लीहयकृद्-वृद्धिकफज्वरहरी, हरेत्। पन्त्यग्निदग्धविस्फोट-पलितत्वग्गामयान्” ।

७अपराजितायां ८जम्बुद्वीपांशभेदे कुमारिकाखण्डे ९सहायां मेदि० । १०शीतायां हेमच०११वन्ध्याकर्कोट्याम् १२स्थूलैलायां १३मोदिनीपुष्पे । १४तरुणीपुष्पे १५श्यामा-पक्षिणि राजनि० ।

कुमारीक्रीडनक न० कुमारीभिः क्रीड्यतेऽनेन क्रीड–करणे ल्युट् ततः यावादि०स्वार्थे क। कुमारीक्रीडासाधने द्रव्ये

कुमारीपुत्र पु० । १कानीने कन्याकालोत्पन्ने पुत्रे स च मातामहपुत्रः कानीनशब्दे विवृतिः । ततः प्रकारवचने स्थूलादि० कन् । कुमारीपुत्रक तत्सदृशे त्रि०

कुमारीश्वशुर पु० ६त० । विवाहात् पूर्वं धर्षितकन्यायाः भर्त्तुः पितरि । ततः प्रकारे स्थूला० कन् । तत्-सदृशे त्रि०

कुमाल केलौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमालयति ते अचुकुमालत् त । कुमालयां बभूव आस चकार चक्रे

कुमालक पु० कुमाल–ण्वुल् । सौवीरदेशे हेमच० ।

कुमुद् न० कौ मोदते मुद–क्विप् ७त०। १कैरवे मेदि०२रक्तो-त्पले त्रिका० । कुत्सिता मुदस्य । ३कृपणे त्रि० मेदि० । ४अधीते च त्रि०शब्दर०। कुगतिस०। ५कुत्सितमोदे स्त्री

कुमुद न०कौ मोदते मुद–क ७त० । (सुँदि) कैरवे अमरः। “कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव” पञ्चत० । “कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीत-लम्” भाव० प्र० तद्गुणा उक्ताः। २रक्तपद्मे मेदि० ३कृष्ये हेमच०। ४कर्पूरे पु० राजनि० अयमर्द्धचादि ५शालमलिद्वीपस्थे वर्षपर्वतभेदे। कुन्दशब्दे उदा०। ६दक्षिणदिग्गजे अमरः तस्य श्वेतोत्पलनिभत्वा-त्तथात्वम्। कुं भूमिं मोदयति मुद–अन्तर्भूतण्यर्थे–क। ७विष्णौ “कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावकोऽनिलः” विष्णुस०। ८पद्मे न० त्रिका०। “यस्य माला बह्व्यासा दीर्घलाङ्गूलमाश्रिताः। ताम्राः पीता शीताश्चैव प्रकीर्णा घोरकर्म्मणः” रामा० उक्त लक्षणे ९वानरभेदे। “सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च” भा०व०२८८अ०। १०विष्णुपारिषदभेदे। “प्रहस्या-नुचरा विष्णोः प्रत्यषेधन्नुदायुधाः” इत्युपक्रमे कुमुदः कु-मुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्त्रिराट्” भाग० ८,२१,१० ।

११मेरोरुपष्टम्भगिरिभेदे पु०। “मन्दरोमेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नतामेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भ-गिरय उपकॢप्ताः” भा०५,१६,१ “एवं कुमुदनिरूढोयः शतवल्शोनाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्योनीचीनाः पयोदधिमधु-गुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादयः सर्व्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्तस्तदुत्तरे णेलावृतमुपयोजयन्ति” तत्रैव १२सर्पभेदे कुमुद्वतीशब्दे रघुवाक्यम्। “कुमुदः कुमुदा-क्षश्च तित्तिरः हलिकस्तथा”भा०आ०३५अ०१३दैत्यभेदे च। ततः कुमुदा० चतुरर्थ्यां ठक्। कौमुदिक तत्सन्नि-कृष्टादौ त्रि०। तत्रार्थे ठच्। कुमुदिक तत्रार्थे त्रि०

कुमुदखण्ड न० कुमुदानां समूहः कमला० खण्डच्। १कैरवसमूहे। ६त०। २कुमुदस्य भागे

कुमुदगन्ध्या स्त्री कुमुदस्येव गन्धमर्हति ष्यङ्। कुमुदगन्ध-युक्तायां स्त्रियां ततः करीषगन्ध्याशब्ददर्शितं कार्य्यम्।

कुमुद्घ्नी स्त्री सुश्रुतोक्ते वीरविषवृक्षभेदे। यथा “कुमु-द्घ्नी स्नुही जालक्षीर्य्यादीनि त्रीणि क्षीरविषाणि”।

कुमुदनाथ पु० ६त०। चन्द्रे तस्य प्रकाशेन कुमुदस्य प्रकाशात्तस्य तथात्वम्। कुमुदपत्यादयोऽप्यत्र

कुमुदबन्धु पु० ६त०। चन्द्रे तत्प्रकाशकत्वात्तस्य तथात्वम् कुमुदसुहृत्कुमुदबान्धवादयोऽप्यत्र। [न्दाम् भरतः।

कुमुद्वती स्त्री कुमुदानि सन्त्यस्यां मतुप् मस्य वः। कुमुद्-

कुमुदा स्त्री कुत्सितं मोदते मुद–क टाप्। १कुम्भिकायां (पाना) २गाम्भारीवृक्षे मेदि०। ३शालपर्णीवृक्षे ४कट्-फले राजनि०। संज्ञायां कन्। कट्फले अमरः। गौरा० ङीष्। कुमुदी कट्फले स्त्री शब्दरत्ना०।

कुमुदाकर पु० ६त०। कुमुदस्थाने ह्रदादौ “कुमुद्वतीनां कुमुदाकरैरिव” माघः

कुमुदाक्ष पु १नागभेदे२विष्णुपारिषदभेदे च कुमुदशब्दे उदा०

कुमुदादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां ठच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः “कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट सङ्कट कङ्कट गर्त्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ वल्वज यवास कूप विकङ्कट दशग्राम”। कुमुदिक कुमुदसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां षित्वात् ङीष्। तत्रैवोक्ते तदर्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते २शब्दगणभेदे स च गणः। “कुमुद गोमय रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि शिरीष मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घास कुन्द शुचिकर्ण”। कौमुदिक तत्सन्नि-कृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां षित्वात् ङीष्।

कुमुदाभिख्य न० कुमुदस्येवाभिख्या शोभा यस्य श्वेतत्वात्। रौप्ये रजते शब्दचि० [२कुमुदाधारस्थाने च

कुमुदावास पु० कुमुदानामावासः। १कुमुदप्राये देशे हेमच०

कुमुदिका स्त्री कौ मोदते मुद-क्वर्षे क ७त०। कट्फले अमरः

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यत्र देशे पुष्क० इनि। १कुमुदयुक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुमुदलतायां भरतः। "कुमुदिनीकुलकेलिकलालसः" भ्रमराष्टकम्। "पद्मिन्यां ये गुणाः प्रोक्ताः कुमुदिन्याश्च ते स्मृताः। सा तु मूलादिसर्वाङ्गैः रक्ता समुदिता बुधैः" भावप्र०तद्गुणा उक्ताः। कुमुदानां समूहः खलादेराकृतिगणत्वात् इनि। ३कुमुदसमूहे च। "दोषान्तेऽभ्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः" पद्मत०

कुमुदिनीनायक पु० ६त०। चन्द्रे तदुदये कुमुदसंघप्रकाशात्तस्य तथात्वं कुमुदिनीपत्यादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदेश पु० ६त०। चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वत् लि० कुमुद+चतुरर्थ्यां ड्मतुप् मस्य व इति मस्य वः। १कुमुदयुक्तदेशादौ "हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु" रघुः स्त्रियां ङीप्। सा च २कुमुदलतायाम्। "ग्लपयति यथा शशाङ्कं कुमुद्वतीं न तथाहि दिवसः" शकु० "कुमुद्वती भानुमतीव भावम्" रघुः "वाप्यो वैदूर्यसोपानपद्मोत्पलकुमुद्वतीः" भा० ४।८।६४ कुमुदस्यास्ति मतुप्। ३कुप्रीतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम्। निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनीसंसहतेऽन्यसङ्गमम्" भट्टिः मानिनीपक्षे कुमुदाक्तृत्वोपरत्वम्। ४कुमुदनागस्य भगिन्यां "इमां स्वसारञ्च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम्। इत्युपक्रमे "संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुःकन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"। "अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती" रघुः

कुमुद्वतीश पु०६त०। चन्द्रे कुमुद्वतीनाथतदीशादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वतीवीज न० ६त०। (वेरा) इतिख्याते कुमुदिनीवीजे "भवेत् कुमुद्वतीवीजं स्वादु रूक्षं हिमं गुरु" भावप्र०

कुमोदक पु० मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल् ६त०। १विष्णौ हेमच० सर्वैः लाभेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम्। तस्येदमण् ङीप्। कौमोदकी तद्गदायाम् स्त्री

कुम्ब लि० कुवि-अच्। बालकुन्तले (कोषा) जटा० "कुरीरमस्य शीर्षणि कुम्बं चाभिनिदध्मसि" अथ० ६।१३८।३

कुम्बा स्त्री कुवि-भावे अङ्। १सुगहनायामावृतौ दृढवेष्टने अभिध्यादिदृष्टिवारणाय वैदिके २वेष्टनभेदे च "तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां शय्यां निदधाति" कौशि०। कुम्बयति आच्छादयति अच्। ३स्थूलशाटके स्त्री सिद्धा०

कुम्ब्या स्त्री कुवि-यत्। एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादात्मके वेदैकदेशब्राह्मणवाक्यभेदे माधवः। "तस्मादृचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुम्ब्यां वाऽभिव्याहरेद् व्रतस्याध्यायाव्यच्छेदाय" शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु० कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति उन्भ-पूरणे अच् शक०। १घटे, २हृद्रोगभेदे, ३हस्तिशिरःस्थमांसपिण्डद्वये, "तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः" प्रसन्नराघवम्। ४कुम्भकर्णस्य पुत्रे, ५वेश्यापतौ, मेदि० ६प्राणायामाङ्गे श्वासरोधके चेष्टाभेदे, "दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽभ्यधिकं बधः" मनुः। ज्योतिषप्रसिद्धे मेषावधिके एकादशराशौ च। ९गुग्गुलौ, १०त्रिवृति च न०।

तत्र घटार्थककुम्भलक्षणमुक्तं हेमा० दा० परिभाषाप्र० "विष्णुधर्मोत्तरे "हेमराजततात्रा वा मृण्मया लक्षणान्विताः। यत्तोद्याहृप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने। पञ्चाशदङ्गुलवैपुल्या उत्सेधषोडशाङ्गुलाः। द्वादशाङ्गुलकं मूलं मुखमष्टाङ्गुलं भवेत्"। "पञ्चाशदङ्गुलेति आशा दिशः, ताश्च, दशसंख्यावाचकत्वेन ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धाः पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः तावन्ति अङ्गुलानि वैपुल्यं येषां ते तथाभूताः। मध्यप्रदेशे तिर्यग्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थः। अथवा बाह्यप्रदेशे वलयाकृतिना सूत्रेण नीयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशदङ्गुला इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे पञ्चाशदङ्गुलेति छान्दसः प्रयोगः" हेमा०।

तान्त्रिकमानन्तु तन्त्रसा० गौतमीये "हैमं रौप्यं तथा ताम्रं मार्त्तिकं वा स्वशक्तितः। विच्छिद्रं न कुर्वीत क्षते निष्फलतां व्रजेत्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारो व्रतिशालिनम्। षोडशं द्वादशं वापि ततोन्यूनं न कारयेत्"।

प्राणायामाङ्गकुम्भकपरकुम्भप्रकारः विधा० पा० उक्तो यथा "कुम्भकः पूरकोरेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः।

पूरकं पूरणं वायोः, कुम्भकः स्थापनं क्वचित् । बहिर्निः-सारणं तत्र रेचकः परिकीर्त्तितः । दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेन पूरितोदरः । कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः । अङ्गुष्ठेन पुटं घ्राणं नासाया दक्षिणं पुनः । कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वामं प्राणस्य संपुटे । अङ्गुष्ठत-र्ज्जनीभ्यान्तु कथ्येदौ सामगायनः । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु प्राहुः सर्व्वैरथर्व्वभिः" याज्ञ० "दक्षिणे रेचकं कुर्य्यात् वामेनापूर्य्य चोदरम् । कुम्भकेन जपं कुर्य्यात् प्राणायामस्य लक्षणम्" याज्ञः । विवृतमेतत् पात० सू० भाष्यविवरणेषु यथा

"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" सू०

"सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः । कोष्ठस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भाष्यम्

"आसनानन्तरं तत्पूर्व्वकतां प्राणायामस्य दर्शयन् तल्लक्षणमाह रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति तथाहि यत्र बाह्यवायुराचम्यान्तर्धार्य्यते पूरके । तत्रापि श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः यत्रापि कौष्ठ्यो वायुर्विरेच्य बहिर्धार्य्यते रेचके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः एवं कुम्भकेऽपि इति तदेतद्भाष्येणोच्यते । सत्यास नेति" वाचस्पतिविवरणम् ।

"बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः"

"यत्र प्रश्वासपूर्व्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्व्वतः सङ्कोचमापद्यते । तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः, इयानस्य विषयो देश इति कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः । संख्याभिः परिदृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घात स्तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः" एवं तृतीय एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति संख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः" भाष्यम्

"प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति यत्रेति । इतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति । पूरकमाह यत्र श्वासेति । कुम्भकमाह तृतीय इति । तदेव स्फुटयति यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्व्ववदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकप्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तप्ते उपले निहितं जलं परिशुष्यत् सर्व्वतः संकोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रियः शरीरएव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति येन पूरकः, न तु रेचयति येन रेचक इति । इयानस्य देशो विषयः प्रदेशः । वितस्तिहस्तादिपरिमितो निवाते प्रदेशे ईषीकातूलादिक्रियानुमितो बाह्य एव मान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितः स्पर्शेननिमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिः परामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा । ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मन्दः । स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यमः स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीय स्तीव्रः तमिमं संख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह संख्याभिरिति । स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेन कालेन यथोक्तं छोटिकाकालसमानः प्रथमोद्घातकर्म्मतां नीतः उद्घातो विजितो वशीकृतो निगृहीतः क्षणानामियत्ताकालो विवक्षितः श्वासप्रश्वासैस्त्वास्यैति कथञ्चिद्भेदः । स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यं समधिगमनीयः तया च सूक्ष्मो नतु मन्दतया" विव०

"बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" सूत्रम्

"देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः । तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः । उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्व्वको भूमिजयात् । क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः । तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्धएव देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्व्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेषइति" भाष्यम्

"एवं त्रयोविशेषा लक्षिताः चतुर्थं लक्षयति बाह्येति व्याचष्टे देशकालसंख्याभिरिति आक्षिप्तोऽभ्यासवशीकृतादूपादरोपितः सोऽपि दीर्घसूक्ष्म एवं तत्पूर्व्वको बाह्याभ्यन्तरविषयः प्राणायामो देशकालसंख्यादर्शनपूर्व्वकः, न चासौ चतुर्थः तृतीयवत् सकृत्प्रयत्नाद्भवति जायते किन्त्वभ्यस्यमानस्तां तामवस्थामापन्नः तत्तदवस्था-

विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति"।
"ननूभयोर्गत्यभावस्तत्स्वरूपत्वावयस्तीति कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत आह। तृतीय इति अनालोचनपूर्व्वं सहसाप्रयत्ननिर्वर्त्ति तस्तृतीयश्चतुर्थस्त्वालोचनपूर्वोऽल्पप्रयत्ननिर्वर्त्तनीय इति विशेषः। तयोः पूरकरेचकयोर्विषयो नालोचितोऽयं तु देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थः" विवरणम्
"ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू०
"प्राणायाममभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म्म यत्तदाचक्षते। महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्ब्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते। तथा चोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति" किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव। "प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति" वचनात्" भाष्यम्
"प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह ततइति। आव्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाशइत्यावरणं क्लेशः पाप्मा च। व्याचष्टे प्राणायाममिति। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रकाशः विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवत् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः। कर्म्मशब्देन तज्जन्यमपुण्यं तत्कारणं क्लेशं लक्षयति अर्व्वागभिमानमभिमतिमाह यत्तदाचक्षत इति। महामोहोरागः तद्विनिर्भागवर्त्तिन्यविद्याऽपि तदुपक्रमेण गृह्यते। अकार्य्यमधर्म्मः। ननु प्राणायामश्चेत् पाप्मानं छिनत्ति कृतं तर्हि तपसेत्यतआह दुर्ब्बलं भवतीति न तु सर्व्वथा क्षीयते अतस्तत्प्रक्षयाय तपोऽपेक्ष्यते इति अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति। मनुरप्याह "प्राणायामैर्द्दहेद्दोषानिति" प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता "प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यः। प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीजएव च। परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदाऽनिलौ। कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं संयमात्तयोः" इति किञ्च व्यासः "प्राणायामोहि मनः स्थिरीकुर्व्वन् धारणासु योग्यं करोति" विवरणम्" प्राणायामशब्दे विवृतिः
कुम्भमानञ्चोक्तं हेमा० दा० ख० परिभाषाप्रकरणे भविष्यपुराणे "पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवो मतः। चतुर्भिःकुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः। आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोबुधैः। कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोणं एव च। धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः। द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भउच्यते। कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्याः प्रकीर्त्तिताः"।
वैद्यकपरिभाषायां कर्षशब्दे दर्शितं "चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलसोनल्वणोऽर्म्मणः। उन्मानञ्च घटोराशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः। द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः" भाव० प्र० वाक्यम्। कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषार्द्धशतभिषापूर्व्वभाद्रपदात्रिपादात्मकः स च ३६० अंशैर्विभक्तस्य राशिचक्रस्य ३००त्रिंशतोत्तरत्रिंशदंशात्मकः। तस्य स्वरूपादिकमुक्तं नील०ता० "कुम्भोऽपदो ना दिनमध्यसञ्ज्ञकः स्थिरः कर्ब्बुरवर्णवायुः। स्निग्धोष्णखस्तु ग्नरत्नस्थधातुः शूद्रः प्रतीचो विषमोदयश्च"। तस्य स्वामी शनिः। स च स्थिरराशिः "चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टा" इत्युक्तेः। स च पुंस्कराख्यः "पुमांश्च पुंस्कारश्चैव आभामाख्यस्तथैव च। युग्माहन्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः" ज्यो०त०। स च द्विपदराशिः। "मिथुनतुलाघटकन्या द्विपदाख्याश्चापपूर्व्वभागश्च" तत्रोक्तेः "द्विपदवशगाः सर्व्वे सिंहं विहाय चतुष्पदाः, सलिलनिलया वश्या भक्ष्याः सरीसृपजातयः" तत्रैवोक्तेः तद्राशेः सिंहं विना सर्व्वे राशयोवश्या जलजरा भक्ष्याः। स च राशेर्मूलत्रिकोणम्। "उच्चं क्रयुग्मं घटभं त्रिकोणम्" इत्युक्तेः। तत्र तुलादितो नवांशा ग्राह्याः "चराणां सत्रिकोणानां तच्चराद्या नवांशका" इत्युक्तेः कुम्भापेक्षया तुलाराशेर्नवमत्वात्तस्य चरत्वाच्च तथात्वम् तस्य लङ्कायामुदयमानं उदयशब्दे ११२०पृ० दर्शितम्। देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालशब्दे विवृतिः।
११प्रह्लादपुत्रभेदे "प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत!। विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति नामतः" भा० आ० ६५अ० "प्रह्लादोऽक्षशिराः कुम्भः संह्रादोग गनप्रियः" हरिवं० ४०अ०

कुम्भक पु० कुम्भ+स्वार्थे क, कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् कै—क वा। प्राणायामाङ्गे वायुरोधन व्यापारभेदे कुम्भशब्दे विवृतिः। "कुम्भकोनिश्चल श्वासः" या०स्मृ०।

कुम्भकर्णः, पुं, कुम्भ इव कर्णावस्य । रावणानुजे राक्षसभेदे स च विश्रवसः कैकस्यां जातः तदुत्पत्तिकथा रामा० उत्त०का० सुमालिकन्यया कैकस्या अग्निहोत्रकाले सन्ध्यासमये पुत्रमभिलषन्त्या प्रार्थितेन विश्रवसा राक्षसयोनिपुत्रप्राप्तिरूपो वरो दत्तः । यथा “दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे ! यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान् । प्रसविष्यसि सुश्रोणि ! राक्षसान् क्रूरकर्मणः” इत्युपक्रमे “एवमुक्ता तु सा कन्या राम ! कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रम् नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम्” इति रावणोत्पत्तिमुक्त्वा “तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणात् यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना । विभीषणस्तु धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः” इति । भा०व०१७४ अ० तु पुष्पोत्कटातस्तस्योत्पत्तिरुक्ता” यथा

“पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्द्धदेहोऽभवन्मुनिः । विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत । बुबुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः । कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ! ॥ स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः । राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतशार्द्दूल ! नृत्यगीतविशारदाः । पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते ! । अन्योन्यस्पर्द्धया राजन् ! श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः । तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् । लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् । पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि । मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् । राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा । विभीषणस्तु रूपेण सर्व्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्म्मगोप्ता क्रियारतिः । दशग्रीवस्तु सर्व्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपराक्रमः । कुम्भकर्णो बलेनासीत् सर्व्वेभ्योऽभ्यधिको युधि । मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः” ।

तस्य ब्रह्मतो वरप्राप्तिरुक्ता रामा० उ० का० १० सर्गे यथा “इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमवस्थितम् । प्रजापतिं सुराः सर्व्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । न तावत् कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया । जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्म्मतिः । नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश । अनेन भक्षिता ब्रह्मन् ऋषयो मानुषास्तथा । अलब्धवरपूर्व्वेण यत् कृतं राक्षसेन तु । यद्येष वरलब्धः स्यात् भक्षयेद्भुवनत्रयम् । वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ ! । लोकानां स्वस्ति चैवं स्यात् भवेदस्य च संमतिः । एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत् पद्मसम्भवः । चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वं देवी सरस्वती । प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्म्यागता देव ! किं कार्य्यं करवाण्यहम् । प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाणि ! त्वं राक्षसेन्द्रस्य भव वाग्देवतेप्सिता । तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण ! महाबाहो ! वरं वरय यो मतः । कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ! ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तच्चोक्त्वा प्रायात् ब्रह्मा सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः । ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभःस्थलम् । विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततो गतः । कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् । अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतैः”

स च रामेण हत इति रामा० स्थितम् भारते तु लक्ष्मणेन निहत इति स्थितम् यथा भा० वन० २८६ अ० “कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् । तस्यापि पततस्तूर्णं क्षुराभ्यामच्छिनत् करौ । चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः । तानप्यस्य भुजान् सर्व्वान् प्रगृहीतशिलायुधान् । क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् । स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् । स पपात महावीर्य्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे । महाशनिविनिर्द्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव । तं दृष्ट्वा वृत्रसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन् भयात्” ।

उत्पत्तौ वधे च विरोधस्तु कल्पभेदात् समाधेयः । स च विष्णुपारिषदविजयावतारः सनत्कुमारादिऋषिशापात् आसुरभावमापेदे तत्कथा भाग० अनुसन्धेया ।

कुम्भकामला, स्त्री, कुम्भाख्या कामला । भावप्र० उक्ते कामलारोगभेदे । “कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखा

श्रया मता” तत्र कोष्ठाश्रयां कामलामाह “कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला” अधिकं कामलाशब्दे १८९९ पृ० उक्तम्। सुश्रुते तु कुम्भाह्वयमित्युक्तं यथा “सकामलापानकिपाण्डुरोगकुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्यः” इत्युपक्रम्य “वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः” इत्युक्त्वा कामलालक्षणादिकमुक्त्वा च “भेदांस्तु तस्याः शृणु कुम्भसाह्वं शोफो महांस्तत्र च पर्वभेदः” तेन कुम्भ इत्येव तस्या नामान्तरम्

कुम्भकार पुंस्त्री कुम्भं करोति कृ–अण् उप० स०। (कुमार) १जातिभेदे अमरः। सा च जातिः ““वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते” उशनसोक्ता ब्रह्मवैवर्त्ते तु “मालाकारात् चर्म्मकार्य्यां कुम्भकारोव्यजायत” इति “पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह” इति पुराणान्तरं तेन उत्तमाधमवर्ण्सङ्करत्वात् जातिभेदस्तु देशभेदेन व्यवस्थाप्यः। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। २कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० मुग्धबोधमते ततोऽपि ईप् तन्मते पण्प्रत्ययविधानात्। “यत् कुम्भकारपयनोपरिपक्कलेपस्तापाय केवलमहो न च तापशान्त्यै” उद्भटः ३कुक्कुभविहगे पुंस्त्री० हेम० स्त्रियां ङीष्।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोयस्याः कप् अत इत्त्वम्। १कुलत्थायाम् (कुरथि कलाइ) राजनि० तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम्। कुम्भं करोति कृ–ण्वुल्। कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्।

कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः गौरा० ङीष्। १कुलत्थायाम् राजनि० २मनःशिलायां जटाध० कुम्भकारस्य कुलालस्य पत्नी ङीष् ३कुलालभार्य्यायाञ्च।

कुम्भकेतु पु० कुम्भः केतौ ध्वजे यस्य। शम्बरासुरसेनापतिभेदे “कुम्भकेतुः सुदंष्ट्रश्च कोशिरित्येवमादयः” हरि० १६३अ०

कुम्भचक्र न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे। चक्रशब्दे विवृतिः।

कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन–ड ५त०। १अगस्त्ये मुनौ कुम्भयोनिशब्दे विवृतिः। २वशिष्ठे मुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च ४घटजाते त्रि० कुम्भजन्मकुम्भजातादयोऽप्यत्र।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी। अलाबूभेदे राजनि० तद्गुणास्तत्रैवोक्तायथा “मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता पित्तहरा मता। रुच्या ज्वरापहा प्रोक्ता श्वासकासकफान्तकृत्”

कुम्भदासी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भइव नाभिरस्य अच्समा०। बलिदैत्यपुत्रभेदे “बलेः पुत्रशतं त्वासीत् बाणज्येष्ठं नराधिप!। धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः। कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः” हरिवं० २अ०

कुम्भपद्यादि बहुव्रीहौ पादशब्दान्त्यलोपङीष्निपातननिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः “कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टपदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी”।

कुम्भपाद त्रि० कुम्भ इव स्फीतः पादोऽस्य कुम्भपद्या० स्त्रीत्वेन विशेषोक्तेर्नान्त्यलोपः। घटतुल्यपादयुक्ते श्लीपदरोगयुते स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्त्यलोपः ङीष् च। कुम्भपदी इतिभेदः।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव। कुम्भमात्रगस्थदेशतया निन्द्ये। पात्रेसमितादित्वात् क्षेपेऽस्य समासः तेन नास्य समासान्तरघटकता। युक्तारोह्यादित्वात् आद्युदात्तोऽयम्

कुम्भमुद्रा स्त्री “दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु। साधकाशामिकामुष्टिं कुर्य्यात्” कुम्भमुद्रिका सा तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे कलसमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य। १अगस्त्ये मुनौ “प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः” रघुः। २वशिष्ठे मुनौ। तयोः यथा च ततउत्पत्तिस्तथाह रामा०उ०का० ९३अ० “अशरीरः शरीरस्य कृते यस्य महामुनिः। वसिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितुरन्तिकम्। सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित्। पितामहमथोवाच वायुभूतइदं वचः। भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम्। देवदेव! महादेव! वायुभूतोऽहमण्डज!। सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति। लुप्यन्ते सर्वकार्य्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो!। देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि। तमुवाच ततोब्रह्मा स्वयंभूरमितप्रभः। मित्रावरुणजन्तेज आविश त्वं महायशः!। अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम!। धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम्। एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम्। कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम्। तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत्। क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः। एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः। यदृ-

कया तद्देशमागता सखीभिर्वृता । तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये । तदाऽऽविशत्परो हर्षो वरुणं चोर्वशीकृते । स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम् । प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता । मित्रेणाहं वृता साक्षात्पूर्वमेव सुरेश्वर! । वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः । इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुम्भेऽस्मिन्देवनिर्मिते । एवमुत्सृज्य सुश्रोणि! त्वय्यहं वरवर्णिनि! । कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि सङ्गमम् । तस्य तल्लोकनाथस्य वरुणस्य सुभाषितम् । उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह । काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् । भावश्चाप्यधिकं तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो! । उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् । ज्वलदग्निसमप्रख्यं तस्मिन् कुम्भे न्यवासृजत् । उर्वशी त्वगमत् तत्र मित्रो वै यत्र देवता । तान्तु मित्रः सुसंक्रुद्ध उर्वशीमिदमब्रवीत् । मयाऽभिमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता । पतिमन्यं वृतवती किमर्थं दुष्टचारिणि! । अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता । मनुष्यलोकमास्थाय कञ्चित्कालं निवत्स्यसि" इति तस्य तस्यां शापमुक्त्वा

"यः स कुम्भो रघुश्रेष्ठ! तेजःपूर्णो महात्मनोः । तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ सम्भूतावृषिसत्तमौ । पूर्वं समभवत्तत्र अगस्त्यो भगवानृषिः । नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत् । तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम् । तस्मिन् समभवत्कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् । कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसम्भवः । वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे इक्ष्वाकुदैवतम्" ।

अत्रैवमाख्यायिका प्रथममुर्वशीं मित्रो दृष्ट्वा तामामन्त्रितवान् तया च त्वन्निवासमागमिष्यामीत्युक्तस्तदा वरुणलोकस्य एव मित्रस्तद्दर्शनाद्भ्रष्टस्खलितं निजतेजः कुम्भे उत्सृज्य स्वनिवासं जगाम पश्चाद्वरुणोऽपि तां दृष्ट्वा स्खलितं तेजः कुम्भे व्यसृजत् ततो मित्रनिवासं गता मित्रेण शप्ता चेति । रामा० श्लोकस्यायमर्थः नाहं सुतस्तवेति यद्यपि मित्रेणापि कुम्भे रेत उत्सृष्टं तथापि तवैकस्य पुत्रो न भवामीत्युक्त्वाऽपाक्रामत् । एवमुक्तौ बीजमाह तद्धि तेज इति अगस्त्योत्पत्तिहेतुभूतं मित्रस्य तेजः पूर्वमुर्वशीनिमित्तवरुणवीर्यविसर्गात्पूर्वं माहितं यस्मिन् कुम्भे तस्मिन्नेव कुम्भे वारुणं तेजः समभवत् संगतमभवत् अतः कुम्भे मित्रस्य तेज आसीत् अतस्तेजोन्तरसंगमादुत्पन्नैकस्य तव सुत इत्युक्त्वाऽगस्त्येन मित्रं प्रति ।

"अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी । रेतः सिषिचतोः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ तथा" भाग० ६।१८।५। २अप्सरोभेदे स्त्री "गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा" भा०व०४३अ० । ४द्रोणाचार्य्ये पु० तदुत्पत्तिकथा द्रोणशब्दे वक्ष्यते ५द्रोणपुष्पीवृक्षे पु०राजनि०

कुम्भरेतस् पु० अग्निभेदे । "हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वा च कुम्भरेताः स उच्यते" भा० व० २१८अ० अग्निवंशवर्णने । कुम्भस्थितं रेतः कारणमस्य । २अगस्त्ये ३वसिष्ठे मुनौ तयोर्यथा तथात्वं तथा कुम्भयोनिशब्दे उक्तम्

कुम्भला स्त्री कुम्भं कुम्भाकारं लाति ला—क । (मुण्डिरी) मुण्डीरिकालतायाम् रत्नमा०

कुम्भवि(ब)ल न० ६त० । कुम्भस्थे गर्त्ते अल्लोदाल्लोऽयम्

कुम्भबीज पु० कुम्भ इव बीजमस्य (रोठा) करञ्जभेदे राजनि०

कुम्भशाला स्त्री कुम्भपाकार्थं शाला । (पोयान) (कुमारशाला) कलसपाकार्थे गृहे हेमच०

कुम्भसन्धि पु० कुम्भयोर्हस्तिशीर्षस्थमांसपिण्डयोः सन्धिः । आरञ्जाख्ये हस्तिकुम्भमध्यस्थाने त्रिका०

कुम्भसम्भव पु० संभवत्यस्मात् सम्+भू—अपादानेऽप् कुम्भः सम्भवोऽस्य । १अगस्त्ये २वसिष्ठे ३द्रोणाचार्य्ये च तत्रागस्त्यवशिष्ठयोस्तत्तदुत्पत्तिकथा कुम्भयोनिशब्दे उक्ता

कुम्भसर्पिस् न० सुश्रुतोक्ते कलसे एकादशशतवर्षस्थापिते घृतभेदे "पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् । मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् । एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् । रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम्" । [शब्दमा०

कुम्भा स्त्री कुत्सित उम्भा पूर्त्तिरस्याः शक० । वेश्यायां

कुम्भाण्ड पु० कुम्भ इवाण्डोऽस्य । बाणासुरस्य मन्त्रिभेदे "इत्येवमुक्तः प्रहसन् कुम्भाण्डमिदमब्रवीत्" हरिवं० १७५अ० "एतस्मिन्नन्तरे तत्र कुम्भाण्डाय महात्मने कुम्भाण्ड! मन्त्रिणां श्रेष्ठ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत! । एतद्दत्त्वाऽभयं तस्मै कुम्भाण्डाय महात्मने । विवाहमकरोत् तत्र सोऽनिरुद्धस्य वीर्यवान्" हरिवं० १८८अ० । स्वार्थे क । तत्रैव । सच कुम्भाण्डे न० गौरकुम्भाण्ड्याम् स्त्री राजनि०

कुम्भाधिप पु० ६त० । शनिग्रहे तस्य तदधिपत्यात् कुम्भाधीशादयोऽप्यत्र पु०

कुम्भिका स्त्री कुम्भस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । (पाना) जलो

परिजाते द्रव्यभेदे अमरः। तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं यथा "वारिपर्णी कुम्भिका स्याच्छैवालं शैवलञ्च तत्। वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा कटुः। दोषत्रयहरी रूक्षा शोषितं ज्वरशोषहृत्"। २पाटलावृक्षे ३द्रोणपुष्प्याञ्च राजनि०। "पक्वान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च। कुम्भिकाबीजसदृशा कुम्भिकाः सन्निपातजाः" माधवोक्ते ४नेत्रवर्त्मस्थरोगभेदे सुश्रुते दीर्घमध्यत्वेनायं पठितः यथा "पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः। सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः। विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत। उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा" इत्युपक्रम्य कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः। आध्मायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः"। तेन माधवग्रन्थे दीर्घमध्यपाठः समुचितः। कुम्भीकपिडकेत्यत्र पुंवद्भावश्चार्षः। कुम्भा—स्वार्थे क। ५वेश्यायाम् शब्दमाला ६कट्फले भावप्र० कट्फलशब्दे तद्वाक्यादि

कुम्भिन् पुंस्त्री० कुम्भोऽस्त्यस्य इनि। १हस्तिनि २कुम्भीरे हेमच० स्त्रियां ङीप्। ३गुग्गुलौ जटा०। ४कलसधारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् "उदकं कुम्भिनीरिव" ऋ० १। १९१। १४। ङीबन्तः। ५जयपालवृक्षे राजनि० कुम्भिबीजं जयपालबीजमित्युक्तेः ६पृथिव्यां "गौरिलाकुम्भिनी चर्मेति" भा० २०,५४ श्लो० व्या० मल्लिनाथधृतकोषात्।

कुम्भिपाकी स्त्री कुम्भिना पाकोयस्याः गौरा०ङीप्। कट्फले भावप्र० शब्दकल्पद्रुमः भावप्र० कट्फलपर्य्याये कट्फलशब्दे दर्शिते तद्वाक्ये कुम्भिकाऽपिचेत्येव पाठः क्वचित् कुम्भिपाक्यपीति पाठः तन्मूलं मृग्यम्। [राजनि०

कुम्भिमद कुम्भिनः गजस्य मदः। हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे

कुम्भिल पु० कु—उम्भ—इलच् शक०। १चौरे २श्लोकार्थचौरे ३शालमत्स्ये ५श्याले च हेमच०

कुम्भी स्त्री कुम्भ+अल्पार्थे ङीप्। १क्षुद्रे कुम्भे तदाकृतित्वात् २उखायां ३पाटलावृक्षे ४कुम्भिकायां वरिपणर्याम् (पाना) ५कट्फले च हेमच० कोङ्कणे प्रसिद्धे कुम्भीपुष्पे ६पर्पटवृक्षे। अस्य गुणाः "कुम्भी वातकफहरी" राजनि० ७दन्तीवृक्षे राजनि०। तत्र जातादि कच्छ्रा०ढकञ्। कौम्भेयक तत्र जातादौ त्रि०। कर्षादि० चतुरर्थ्यां फिञ्। ५कौम्भायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कुम्भीक पु० कुम्भीव कायति कै—क। १पुन्नागवृक्षे। रत्नमा० २कुम्भिकायां (पाना) कुम्भीकबीजप्रतिमाः" सुश्रुतः सुश्रुते अयं प्रियङ्ग्वादिगणे उक्तः यथा "प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेशरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति"। तत्र पुन्नागस्य पृथक्कीर्त्तनात् कुम्भिकापरत्वम्। सुश्रुते नेत्रवर्त्मस्थे ३रोगभेदे कुम्भिकाशब्दे तद्वाक्यमुदाहृतम् तत्रोक्ते ४शूकरोगोपद्रवभेदे च यथा "अथातः शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः। लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते। तद्यथा सर्षपिका, अष्ठीलिका, ग्रथितम्, कुम्भीका, अलजी, मृदितम्, सम्मूढपिडका, अवमन्थः, पुष्करीका, स्पर्शहानिः, उत्तमा, शतपोनकः, त्वक्पाकः, शोणितार्बुदम्, मांसार्बुदम्, मांसपाकः, विद्रधिः, तिलकालकश्चेति,, इति विभज्य तल्लक्षणमुक्तं यथा "कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा"

"कुम्भिका रक्तपित्ताभ्यामिति भावप्र० ह्रस्वमध्यपाठस्तु लिपिकरप्रमादात्। ततः संज्ञायां कन्। कुम्भीका राजनि० नक्षत्रादि० इति। तद्रोगसमूहे स्त्री "कुम्भीकिनीं शर्कराञ्च तथैवोत्सङ्गिनीमपि" "कुम्भीकिनी सह शर्करया लेख्या" सुश्रुतः सुश्रुतोक्ते क्लीबभेदे पु० "स्वे गुदे ब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते कुम्भीकः स च विज्ञेयः। इत्युक्ता" "आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकः ईर्ष्यकस्तथा। सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्ढसंज्ञितः" तल्लक्षणं तत्रोक्तम्।

कुम्भीधान्य(क) कुम्भीमितं धान्यमस्य वा कप्। वर्षभोग्यसञ्चितधान्ये गृहस्थभेदे "कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।" मनुः "वर्षनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः" "प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति" याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव "समानिचय एव वा" इत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसञ्चयः" कुल्लू०। मेधातिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतः त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवेत् तावत् सुवर्णादिधनवानपि कुसूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका वार्षिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुसूलधान्यक

इत्युक्तव्याख्यानात् धान्यकोष्ठद्वयी वा स्यात् । द्वादशाहमात्रपर्य्याप्तधनः इति कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याख्ये । उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयोवा षडहमात्रपर्य्याप्तधनः इति" । तेन २तदर्थयोरपि

कुम्भीनस पु० कुम्भीव नसा नासाऽस्य । १क्रूरसर्पे मेदि० २रावणमातृष्वस्रेयां लवणासुरजनन्यां स्त्री ङीप् । तदुत्पत्तिः तस्या मधुदैत्येन हरणस्य च कथा रामा० उत्तर० का० २५ अ० "विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । श्रूयतामस्य पापस्य कर्म्मणः फलमागतम् । मातामहस्य योऽस्माकं ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः । माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः । पितुर्ज्येष्ठो जनन्या नोऽस्माकं चार्य्यकोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत् । मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा । भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातॄणां धर्मतः स्वसा । सा हृता मधुना राजन् राक्षसेन बलीयसा । यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते । कुम्भकर्णो महाराज ! निद्रामनुभवत्यथ । निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान् । धर्षयित्वा हृता राजन् ! गुप्ताप्यन्तःपुरे तव । श्रुत्वापि तन्महाराज ! क्षान्तमेव हतो न सः । यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः । तदेतत्कर्म्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मतेः । अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तं लोके विदितमस्तु ते । विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः । दौरात्म्येनात्मनोद्धूतस्तप्ताम्भा इव सागरः । ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः । भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः । वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः । अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम् । सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी सुहृद्वृतः । अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्य्यग्र्याणि रक्षसाम् । नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणाम् । इन्द्रजित्त्वग्रतः सैन्यात् सैनिकान् परिगृह्य च । जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः । विभीषणश्च धर्म्मात्मा लङ्कायां धर्म्ममाचरत् । शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति । खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिंशुमारैर्महोरगैः । राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाऽऽकाशं निरन्तरम् । दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः । रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन् हि पृष्ठतः । स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः । न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् । सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता । तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी तदा । तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् । रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते । साऽब्रवीद्यदि मे राजन् ! प्रसन्नस्त्वं महाभुज ! । भर्त्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ! । नहीदृशं भयं किञ्चित् कुलस्त्रीणामिहोच्यते । भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत् । सत्यवाग्भव राजेन्द्र ! मामवेक्षस्व याचतीम् । त्वयाप्युक्तं महाराज ! न भेतव्यमिति स्वयम् । रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् । क्व चासौ तव भर्त्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम् । सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयाय हि । तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोऽस्मि मधोर्वधात्"

तस्याः पतिपुत्रयोश्चरितवर्णनं रामा० उत्त० ६१अ० यथा "पूर्वं कृतयुगे राजन् दैतेयः सुमहामतिः । लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः । ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्याऽतुलाऽभवत् । स मधुर्वीर्य्यसंपन्नो धर्मे च सुसमाहितः । बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः । शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्य्यं महाप्रभम् । ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह । त्वयाऽयमतुलो धर्मो मत्प्रसादकरः शुभः । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् । यावत् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर ! । तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति । यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः । तं शूलो भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् । एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूयएव महासुरः । प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह । भगवन् ! मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् । भवेत्तु सततं देव ! सुराणामीश्वरो ह्यसि । तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः । प्रत्युवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति । मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा । भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्गमिष्यति । यावत् करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते । अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति । एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्भुतम् । भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् । तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या । विश्वावसोरपत्यं साऽप्यनलायां महाप्रभा । तस्याः पुत्रो महावीर्य्यो लवणो नाम दारुणः । बाल्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् । तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः । मधुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् । स विहाय इमं लोकं प्रवि-

ष्टोशरुणाजयम् । शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् । स प्रभावेण शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा । सन्तापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान्" । सचासुरः शत्रुघ्नेन हतः तत्कथा रामा०उत्त० ६२अ० । स (शत्रुघ्नः) सुमोच महाघोरं लवणस्य महोरसि । उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम्" ।

कुम्भीनसि पु० अग्निगमने "शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि । बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितोविदुः" भा० आ० २२२८अ

कुम्भीपाक पु० नरकभेदे कारणसहितं तत्स्वरूपमुक्तं भाग० ५. २६ ।६ "महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्र इत्यादिना नरकान् विभज्य "यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणे उपरन्धयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि गर्हितमत्र यमानुचराः कुम्भीपाके तप्ततैले उपरन्धयन्ति" "करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" मनुः । "स्तुतिवादमिमं मत्वा कुम्भीपाके महीयते" प्रा०त० ।

कुम्भीर पुंस्त्री० कुम्भिनं हस्तिनमपीरयति ईर–अण् । जलजन्तुभेदे नक्रे अमरः स्त्रियां ङीप् । "संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततोजायेत मानवः" भा०आनु० १११अ० । कर्म्मविपाकशब्दे विवृतिः । [(कुम्भीरे पोका) कीटभेदे हारा० ।

कुम्भीरमक्षिका स्त्री कुम्भीरोपपदा मक्षिका शाक० त० ।

कुम्भीरासन न० "अथ वक्ष्ये महादेव ! कुम्भीरासनमुत्तमम् । पादोपरि पदं दत्त्वा शीर्षोपरि करद्वयम् । तिष्ठेद्दण्डाकृतिर्भूमौ कुम्भीरासनमुच्यते" रुद्रया० उक्ते आसनभेदे

कुम्भील पुंस्त्री कुम्भीर+रस्य लः । कुम्भीरे अमरमाला स्त्रियां ङीप् । संज्ञायां क । चौरभेदे कुम्भिलशब्दार्थे

कुम्भीबीज न० ६त० । जयपालवृक्षबीजे राजनि० ।

कुम्भोदर पु० शिवपारिषदभेदे । "कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्" रघुः । कुम्भतुल्यमुदरमस्य । तथोदरे त्रि०स्त्रियां ङीप्

कुयव पु० कुत्सितेन यौति यु–अच् ।" असुरभेदे "कुत्साय शुष्णं नि बर्हीः प्रपित्वे अह्नः कुयवं सहस्रा" ऋ०४।१६।१२। "कुयवं कायवनामासुरम्" भा० "शुष्णं पिप्रुं कुयवं वृत्रमिन्द्र । यदावधीः" ऋ० १,१०३,८। कुगतिस० । २ कुत्सिते धान्ये "क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे" ऋ० १। १०४।३ । "पूर्ण तरस्य मे कुयवस्य मे" "यजु० १८। ११ "कुयवं कुधान्यम्" वेददी प०

कुयवाच् पु० असुरभेदे "नि दुर्योणे कुयवाचम्मृधि श्रेत्" ऋ० १। १७४ ।७ । "कुयवागित्येतन्नामानमसुरम्" भा०

कुर शब्दे तुदा०पर०अक०सेट् । कुरति अकोरीत् । चुकोर

कुरटः । [राजनि० ।

कुरका स्त्री कुर–क सदृश कायति कै–क । शल्लकीवृक्षे

कुरङ्कुर पुंस्त्री कुरं शब्दं करोति कृ–अच् मुम्। सारसपक्षिणि हेमच० स्त्रियां ङीप्

कुरङ्कर पुंस्त्री० कुरमित्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर–क । सारसखगे हारा० स्त्रियां ङीप् ।

कुरङ्ग पुंस्त्री०. कौ रङ्गति–अच् । "कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान्" इत्युक्तचिह्ने १मृगभेदे २मृगमात्रे अमरः स्त्रियां ङीष् । "कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च" भाग० व्या० श्रीधरः तन्मांसगुणा भावप्र० यथा "कुरङ्गो बृंहणोबल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः । मधुरोवातहृत् ग्राही किञ्चित् कफकरोमतः । हरिणस्य गुणैस्तुल्यः कुरङ्गः कथितोबुधैः" ३तारलोहे ४तीर्थभेदे न० "करतोयां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितोनरः । अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः" भा० आनु० २५अ० । स्वार्थे क । कुरङ्गक तत्रार्थे

कुरङ्गनयना स्त्री कुरङ्गस्येव नयनमस्याः । सुन्दरनेत्रायां स्त्रियां "किन्त्वेका यमुना कुरङ्गनयनानेत्राम्बुभिर्वर्द्धते" उद्भटः । कुरङ्गाक्ष्यादयोऽप्यत्र "कुरङ्गाक्षीवृन्दं समनुसरति प्रेम सरलम्" कर्पूरस्तवः ।

कुरङ्गनाभि पु०६त० । मृगभेदे गन्धद्रव्ये राजनि०तस्य तन्नाभिजातत्वादभेदोपचारात्तथात्वम् कस्तूरीशब्दे गुणाद्युक्तम् ।

कुरङ्गम पुंस्त्री० कौ रङ्गं मिमीते मा–ड । हरिणभेदे कुरङ्गे मृगे त्रिका० स्त्रियां ङीप् । [राजनि०

कुरङ्गिका स्त्री कौ–रङ्गोऽस्त्यस्य ठन् । मुद्गपर्ण्याम्

कुरचिल्ल पुंस्त्री० कुरे शब्दे चिल्लति चिल्ल–शैथिल्ये अच् । कर्कटे हेमच० स्त्रियां टाप् । [जातित्वात् ङीष्

कुरट पुंस्त्री०कुर–अटन् किच्च । चर्म्मकारे त्रिका० स्त्रियां

कुरण्ट(क) पु० कुर्य्यते शब्द्यते कुर–कर्म्मणि अण्टक् । पीतझिण्टाम् स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।

कुरण्ड पु० कुर–अण्डक् । १साकरुण्डवृक्षे राजनि० । २अण्डवृद्धिरोगे हेमच० तन्निदानादि माधवनिदानोक्तं यथा–

"क्रुद्धोऽमूर्द्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् । मुष्कौ

पङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः। प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः। दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैर्वृद्धिः सप्तधा गदः। मूत्रान्त्रजातावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम्। वातपूर्णादृतस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक्। पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान्। कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्। कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः। कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः। मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः। अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः। मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः। वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः। धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः। क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा। पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्। कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा। उपेक्षमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः। प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः। अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः"

कुरण्डक पु० कुरण्टक+पृषो०। कुरण्टकशब्दे रायमुकुटः

कुरर पुंस्त्री० कुङ् शब्दे क्ररन्। (कुरल) विहगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "तत्र मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव" भा०व० अ०६१०८ "देवीं रोरुद्यमानां कुररीमिवाशासीम्" भा० स०२२५१ ङीषन्तः २मेष्यां हेमच०।

कुरराङ्घ्रि पु० कुररस्याङ्घ्रिरिव। देवसर्षपे राजनि०

कुररीरुता स्त्री० "कुररीरुता नजभजैर्लगयुक्" इत्युक्तलक्षणे चतुर्दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे। "अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिरस्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्" माघः।

कुरल पुंस्त्री० कुरर+रस्य लः। खनामख्याते पक्षिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २चूर्णकुन्तले पु० भरतः।

कुरव पु० कुत्सितमकरन्दवत्त्वात् कुत्सितो रवो यत्र। १रक्तझिण्ट्याम्, २कुरबके, शब्दर० ३शिलमन्दारे च। कुमतिश०। ४कुत्सितशब्दे। बहु०। ५तथाशब्दयुक्ते त्रि०। ततः स्वार्थे क। तत्रैवार्थेषु (कुरुचि) इति ख्याते ६पुष्पवृक्षे। "कुरबकरवकप्यातिषपक्षिणीति" माघः।

कुरस पु०कुत्सितो रसोऽत्र। १मद्यभेदे शब्द०। २कुत्सितरसयुक्ते त्रि०। ३गोजिह्वालतायां स्त्री टाप्। कुर्मितव०। ४कुत्सिते रसे पु०।

कुराह पुंस्त्री० कुलाह+लस्य रः। ईषत्पाण्डुवर्णे जङ्घाजानु अश्वभेदे हेमच०।

कुरी स्त्री कुं भूमिं राति रा—क गौरा० ङीष्। तृणधान्यभेदे राजनि०।

कुरीर न० "कुञ् डन्" उणा० कीरन् ङन्। १मैथुने उज्ज्वलदत्तः। २योषिच्छिरोभूषणभेदे च। "कुरीरमस्य शीर्षणि" अथ० ६,१३८,३, "स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः" ऋ० १०,८५,८,

कुरु पु०कृ—कु उच्च। १चन्द्रवंश्ये आजमीढस्य प्रपौत्रे १राजभेदे "योऽजमीढसुतस्त्वन्य ऋक्षः संवरणस्ततः। तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः। परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधश्च कुरोः सुताः" भाग० ९,२२,३, यथा च तस्य तपत्यामुद्भवः तथोक्तं भा० आ० १३४अ० "एवमासीन् महाभागा तपती नाम पौर्व्विकी। तव वैवस्वती पार्थ! तापत्यस्त्वं यया मतः। तस्यां सञ्जनयामास कुरुं संवरणो नृपः। तपत्यां तपतां श्रेष्ठ! तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन!"। कुरोर्निवासः जनपदे अण् तस्य लुप् लुपि व्यक्तिवद्वचनता। २तदीयनिवासदेशभेदे पु० भूम्नि। "कुरून् स्वपिति" सि० कौ०। स च देशः वृ०सं० १४ अ० कूर्म्मविभागे "साकेतकुरुकालकोटिकुकुराश्च पारियात्रनगः। औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम्" मध्यस्थतयोक्तं तत्सीमादि च "हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्रस्य दक्षिणे। पञ्चालपूर्व्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्त्तितः" इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे उक्तम्। "आ मत्स्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेशाः" भा०क०२०८श्लोकः। तेषां राजनि अञ् बहुषु तस्य लुक्। ३तद्देशराजे पु० भूम्नि "कुरूणां ब्रह्मयानाद्य पुरोहित आस" शत०ब्रा० २,५, "उवाच पार्थ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति" गीता। "श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीम्" किरा० तस्येदम् अण्। कौरव तदपत्ये पुंस्त्री "ऋक्षात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा। यः प्रयागमतिक्रम्य कुरुक्षेत्रञ्चकार ह। पुण्यञ्च रमणीयञ्च पुण्यकृद्भिर्निषेवितम्। तस्यान्ववायः सुमहान् यस्य नाम्ना स्म कौरवाः" हरिवं०३२अ०कुर्वा०अपत्ये ण्य। कौरव्य तदपत्ये पुंस्त्री बहुषु तस्य लुक्। क्वचिन्न "कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम्" वेणीसं०। कौरव्ये साधवः अण्। कौरव्या इति तु माधवः। "स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यः" इति स्त्रियां लुकि मनुजातित्वादूङ् कुरूः। ४ओदने मेदि०। ५कण्टकारिकायां शब्दच०। प्रियव्रतराजपौत्रे ६आग्नीध्रराजपुत्रभेदे "तस्माद्ध वा आग्न-

जान् स राजयत आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृत-रम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञाय पुत्रानजनयत्" भाग० ५स्क० २अ० १९ श्लो० तत्पुत्रकुरुराज्यत्वेन ७उत्तरकुरुनामके तद्वर्षे च। तत्प्रमाणञ्च उत्तरकुरुशब्दे १०९४पृ०दर्शितम्। पुराणान्तरे विष्णु पु०"नाभेस्तु प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्थितम्। हरिवर्षं तथैवान्यत् मेरोर्दक्षिणतः स्थितम्। रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा। इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुत्तमः"इति। अतस्तत्पुत्रनवकनाम्ना नवानां वर्षाणां ख्यातिरिति। तत्सन्निवेशादिकं तत्रैवोक्तं यथा

"भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून्। अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने!। वङ्क्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः। पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सागरम्। तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम्। प्रयाति सागरं भित्त्वा सप्तभेदा महामुने। आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ। तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः। भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैलबाह्यतः। जठरोदेवकूटश्च मर्य्यादापर्वतावुभौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ। मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथापूर्वौ तथा स्थितौ। त्रिशृङ्गोजारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ। पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ। इत्येते मुनिवर्य्योक्ता मर्य्यादापर्वतास्तव। जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्द्दिशम्। मेरोश्चतुर्द्दिशं ये तु प्रोक्ताः केशरपर्वताः। शीतान्ताद्या मुने! तेषामतीव हि मनोरमाः। शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः। सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च। लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्य्यादिदेवानां मुनिसत्तम!। तान्यायतनरम्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः। गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः। क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम्। भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्म्मिणामालया मुने!। नैतेषु पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि। भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज!। वराहः केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृक्। मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः। विश्वरूपेण सर्वत्र सर्व्वः सर्व्वेश्वरो हरिः। सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः। यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने!। न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम्। स्वस्थाःप्रजा निरातङ्काः सर्व्वदुःखविवर्जिताः। दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः। न तेषु वर्षवर्ष्येषु भौमान्यम्भांसि तेषु वै। कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना। सर्व्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः। नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम!"। "निर्जित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः" किरा० दयशादिकर्त्तरि त्रि० कुरुश्रयणशब्दे उदा०। [मूलके (मूलो) शब्दमाला।

कुरुकान्दक पुंन० कुरव इव विस्तीर्णः कन्दोऽस्य कप्।

कुरुकुल्ला स्त्री श्यामाशक्तिभेदे "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी" श्यामाकवचम्

कुरुक्षेत्र न० कुरुणा चन्द्रवंश्यनृपभेदेन कृष्टं क्षेत्रम्, कुरुदेशान्तरगतं वा क्षेत्रम् शाक० मध्यपदलोपः। तीर्थभेदे तद्वृत्तिः भा० शल्य० ५३अ०

"ऋषय ऊचुः। प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम! समन्तपञ्चकम्। समीजिरे तत्र पुरा दिवौकसो वरेण सत्रेण महावरप्रदाः। पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा। प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे। राम उवाच; किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः!। ऋषय ऊचुः। पुरा किल कुरुं नाम कर्षन्तं सततोत्थितम्। अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात पर्य्यपृच्छत कारणम्। इन्द्र उवाच; किमिदं वर्त्तसे राजन्! प्रयत्नेन परेण च। राजर्षे। किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः। कुरुरुवाच। इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो!। ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पापविवर्ज्जितान्। अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः। राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुन्धराम्। आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च। शतक्रतुरनिर्विण्णः पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह। यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः। ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम्। एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः। वरेण च्छन्द्यतां शक्र! राजर्षिर्यदि शक्यते। यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः। अस्माननिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति। आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत्। अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम। मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः। युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्य्यग्गता नृप!। ते स्वर्गभाजो

राजेन्द्र ! भविष्यन्ति महामते ! । तथाऽस्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह । ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना । जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिसूदनः । एवमेतद्यदुश्रेष्ठ ! कृष्टं राजर्षिणा पुरा । शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा ॥ नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति । इह तपस्यन्ति ये केचित् तपः परमकं नराः । देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम् । ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः । तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै । ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः । यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन । यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः । तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति । अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः । कुरुक्षेत्रनिबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध ! । पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् । सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः । इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंह ! संत्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः । तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामहृदानाञ्च मचक्रुकस्य । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते । शिवं महापुण्यमिदं दिवौकसां सुसंमतं सर्वगुणैः समन्वितम् । अतश्च सर्वे निहता नृपा रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा । इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तथा । तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।

“कुरुक्षेत्रे परीणहि स्थलेऽग्न्याधेयमन्वारम्भणीयान्तं भवति” कात्या० २४।६।३४।

कुरुक्षेत्रं च ब्रह्मर्षिदेशः।“कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः” मनूक्तेः । इदं संवरसुतकुरुनृपराज्यान्तर्गतमत एतन्नाम्ना प्रथितम् अत एव कुरुशब्ददर्शिते भाग०वाक्ये “कुरुक्षेत्रपतिं कुरुमित्युक्तम् । भा० आ०९४अ० । “ततः संवरणाद्देवी तपती सुषुवे कुरुम् । राजत्वे तं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति मेनिरे । तस्य नाम्नाऽभि विख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं च तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः” इति ।

कुरुक्षेत्रस्थतीर्थमाहात्म्यं भा०व०८३अ० उक्तं यथा “ततो गच्छेत राजेन्द्र ! कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् । पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात् सर्वजन्तवः । कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् सोऽपि पापैः प्रमुच्यते । पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् । दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे । तत्र मासं वसेद्धीर ! सरस्वत्यां युधिष्ठिर ! । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः । गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ! । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ! । मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ! । पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति । गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह ! । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः । ततो मचक्रुकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् । ततो गच्छेत धर्मज्ञो विष्णोः स्थानमनुत्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र ! यत्र सन्निहितो हरिः । तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ! । पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ! । दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् । सर्पदर्वीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् । अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत धर्मज्ञो द्वारपालं तरन्तुकम् । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः । कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् । अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते । ततो गच्छेत धर्मज्ञो वाराहं तीर्थमुत्तमम् । विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ! अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् । स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः । ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् । तत्रैव च महाराज ! यक्षिणीं लोकविश्रुताम् । स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र ! सर्वान् कामानवाप्नुयात् । कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ! । प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः । सम्मितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वार्च्य पितृदेवताः । जामदग्न्येन रा-

मेण शतनत् सुसमाहितमना । शतक्रतो भवेद्राजन्नश्वमेधञ्च विन्दति । ततो रामह्रदान् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः । तत्र रामेण राजेन्द्र ! तरसा दीप्ततेजसा । क्षत्रमुत्साद्य वीरेण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः । पूरयित्वा नरव्याघ्र ! रुधिरेणेति विश्रुतम् । पितरस्तर्पिताः सर्व्वे तथैव प्रपितामहाः । ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप ! । पितर ऊचुः । राम ! राम ! महाभाग ! प्रीताः स्म तव भार्गव ! । अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो ! । वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते । एवमुक्तः स राजेन्द्र ! रामः प्रहरतां वरः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगने स्थितान् । भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि । पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः । यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया । ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यहम् । ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः । एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा । प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः । तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः । यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया । ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं निहतास्ते स्वकर्म्मभिः । ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः । ह्रदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयिष्यति । पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् । ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतम् । एवं दत्त्वा वरान् राजन् ! रामस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः । एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः । स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः । राममभ्यर्च्य राजेन्द्र ! लभेद्बहु सुवर्णकम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ! । स्ववंशमुद्धरेद्राजन् ! स्नात्वा वै वंशमूलके । कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ! । शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः । शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान् । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना । लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन् ! लोकानुद्धरते स्वकान् । श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम् । कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः । सूर्य्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः । अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति । गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् । शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ! । देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते वीर्य्यमुत्तमम् । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! द्वारपालं तरन्तुकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥" "धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि" स्मार० २देवयजनस्थाने "कुरुक्षेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते" शत०ब्रा० ४।१।५।१३ । "तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनं तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं तस्माद्यत्र क्व च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यते इदं देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम्" शत० ब्रा० १४।१।१।२ अस्मिन् पक्षे च कुरु देवयज्ञाधारभूतं क्षेत्रम् आधारे कर्त्तृत्वोपचारात् कर्त्तरि कुप्रत्यय इति मन्तव्यम् । ३अविमुक्ते क्षेत्रे च । देवयजनपरताऽविमुक्तपरता चास्य "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" इति गीताव्या० नीलकण्ठेन समर्थिता यथा "तत्र वेदे तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासेति" कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् "अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म सदनम्" इत्यविमुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् ब्रह्मसदनत्वं चास्य "अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति" वाक्यशेषेण व्युत्पादितम् एतद्द्वयव्यावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुदेशान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव न तु तत् ब्रह्मसदनं प्रवर्ग्यकाण्डे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात्"

कुरुक्षेत्रयोग पु० एकस्मिन् सावने तिथिनक्षत्रयोगानां त्रयक्षये ज्यो० उक्ते १योगभेदे । २कुरुक्षेत्रे मृत्युसूचके चक्रयोगभेदे च । "पद्मपक्षयुते मृत्यौ लग्नसंस्थे बृहस्पतौ । सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" जातकोक्ते योगाध्यायः ।

कुरुजाङ्गल न० जाङ्गलमेव जाङ्गलं कुरुषु जाङ्गलम् । १कुरुक्षेत्रे "तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं स(कुरुः) तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः" भा०आ०९४ अ० "यदा परीक्षित् कुरुजाङ्गले वसन्" भाग०१,१६,११, कुरवश्च जाङ्गलाश्च द्व० । "कुरुदेशे जाङ्गलदेशे च पु० भूम्नि "कथनालक्षितः पौरैः

संग्रामः कुरुजाङ्गलात्” भाग० १,४,७, कुरवो जाङ्गलाश्च देशभेदाः” श्रीधरः”। कुरवश्च जाङ्गलश्च “विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामतः” पा०समा० एकवद्भावे कुरुजाङ्गलम्। २तत्समाहारे न० [वरकशाके राजनि०।

कुरुट पु० कुत्सितं रोटति रुट—दीप्तिप्रतिघाते क। शिता-

कुरुण्ट पु० कुत्सितं रुण्टति रुटि—स्तेये अच्। पीतझि-ण्ट्याम् पीताम्लाने मेदि०। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः

कुरुण्टी स्त्री कु+रुटि—स्तेये अच् गौरा० ङीष्। १दारु पुत्तलिकायां मेदि०। २ब्राह्मण्यां जटा०

कुरुत पु० कुर—बा०उतच्। वंशनिर्म्मिते हृद्दाकारे पात्रभेदे कुरव पादोऽस्य हस्त्या० मान्यलोपः। कुरुतपादइत्येव।

कुरुतीर्थ न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे तत्र तीर्थं “यत्र ब्र-ह्मादिभिर्द्देवैः ऋषिभिश्च तपोधनैः। वैनापत्येन देवाना-मभिषिक्तो गुहस्तदा। तैजसस्य च पूर्व्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह! कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” भा० व०८६अ० उक्तम्। [छायामत्यायां नद्याम्।

कुरुनदिका स्त्री यथाख्यिका नदी कुरुनदिकेत्युच्यते इत्यु-

कुरुपिशङ्गिला स्त्री कुरु इत्यनुकरणशब्दकरणेन मूलाय-यवभक्षिकायां गोधायाम् “कःस्विदे पिशङ्गिला का स्वित् कुरु-पिशङ्गिला” इति प्रश्ने “अजारे पिशङ्गिला श्वावित् कुरुपिशङ्गिला” यजु० २३।५५।५६। उत्तरम् “श्वावित् गोधा कुरुपिशङ्गिला। कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश—अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्व्वाणा पिशान् मूलाद्यवयवान् गिलति। पिशङ्गिला मूला-नि घतं कृत्वा स्थापयति शतञ्च भक्षयतीति गोधायाः स्वभावः” वेददीपः।

कुरुबक न० कुर—बा० उकञ्। (कमलालेवु) १कुलपालके जम्बीरभेदे शब्दच०। २द्रोणपुष्प्यां स्त्री० टाप् राजनि० गौरा० ङीष्। सैंहलीदले राजनि०। स्वार्थे क तत्रार्थे

कुरुराज् पु० कुरुषु राजते राज—क्विप्। दुर्योधने त्रिका० कुरूणां राजा टच्समा०। कुरुराजोऽप्यत्र

कुरुल पु० कुर+उलक्। ललाटस्थे चूर्णकुन्तले हेमच०

कुरुवक पु० कु+रु—क—कुत्सितं रवोभ्रमरो यत्र कप्। १रक्तझिण्ट्याम् अमरः २पीतझिण्ट्यां हेम०

कुरुवर्ष न० कुरुसंज्ञकं वर्षम्। जम्बुद्वीपस्थे उत्तरकुरु-संज्ञके वर्षभेदे उत्तरकुरुशब्दे १०८४पृ० विवृतिः

कुरुविन्द पु० कुरुन् मूलकारणत्वेन विन्दति विद—श सुषा० दम्। १मुस्तायाम् अमरः २माषे राजनि० ३ काचलवणे ४माणिक्यरत्ने न० राजनि०। ५कुरुविल्वरत्ने ६कुल्माषे व्रीहिभेदे मेदि० ७दर्पणे ८हिङ्गुले च न० शब्दचि०

कुरुविल्व पु० कुरुषु विल्वइव। १पद्मरागमणौ त्रिका० संज्ञायां क। कुरुविल्वक कुल्माषे (वनकुरथि) रत्नमा०

कुरुविस्त पु० कुरुषु विख्यातः विस्तः। स्वर्णपले अमरः

कुरुवृद्ध पु० कुरूणां जनपदानां राजानः तद्राजस्य तद्वितस्य बहुषु लुक् तेषु कुरुषु वृद्धः। भीष्मे। “तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः” गीता।

कुरुश्रवण त्रि० कुरवः यज्ञकर्त्तारः तेषां श्रवणः श्रोतृणां श्रोता श्रु—नन्द्या ल्यु। ऋत्विजां स्तुतिश्रोतरि “कुरुश्रवण मावृणि राजानं त्रासदस्यवम्” ऋ०१०,३३अ० “कुरुश्रवण ! ददतो मघानि” ऋ० १०।३३।८। हे कुरुश्रवण! कुरवः ऋत्विजः तेषां स्तुतीनां श्रोतः!” भा०

कुरुटिनी स्त्री किरीटिनी+वेदे पृषो०। किरीटयुक्तायां से-नायाम् “वाहिनी विश्वरूपा कुरूटिनी” अथ० १०.१.१५

कुरूप्य न० ईषत् रूप्यं शुभ्रत्वेन सादृश्यात्। १रङ्गनामके धातौ राजनि० कोः पृथिव्याः कुस्थानात् वा आगत रूप्यप्। पृथिव्याः कुस्थानाद्वा २आगते त्रि०

कुर्कुट पुंस्त्री० कुरित्यव्यक्तं शब्दं कुटति कुट—क। कुक्कुटे हारा० “श्वानः कुर्कुटचण्डालाः समस्पर्शाः प्रकीर्त्तिताः रासभोष्ट्रौ विशेषेण तस्मात्तान्नैव संस्पृशेत्” पद्मन० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् [भे स्वर्गे स्त्रियां ङीष्

कुर्कुटाहि पु० कुर्कुटतुल्यमहति अह—इन्। कुर्कुटा

कुर्कुर पुंस्त्री० कुरित्यव्यक्तं शब्दं कोरति कुर—क। कुक्कुरे शब्दरत्ना० “कुर्कुराविव कूजन्तौ” अथ०७.९५.२, “उपकुर्कुरमपि प्राप्तं निःस्व मन्यन्ते कुर्कुरम्” पद्मत०।

कुर्चिका स्त्री कूर्चिका पृषो०। कूर्चिकाशब्दार्थे अमरटीका

कुर्ञ्ज पु० कुलञ्जनवृक्षे गन्धमूले राजनि०।

कु(कू)र्द क्रीडायां भ्वा० आत्म० अक० सेट्। कु(कू)र्दते अकु(कू)र्दिष्ट चुकु(कू)र्दे। अर्थवत्परिभाषया न-कुरकुरामिति निषेधाप्रवृत्तावपि दीर्घमध्यान्तरपाठसाम-र्थ्यात् रेफे परे न दीर्घः इति सूचितम्। तेन कर्द-नमित्यादौ न दीर्घः। [अमरः।

कु(कू)र्दन न० कु(कू)र्द—भावे ल्युट्। क्रीडायां (कोदा)

कु(कू)र्पर पु०कुर—क्विप् कुः विमर्द्द रुच परः कर्म्म०। १जा-नुनि, २कफोणौ च। मेदि० दीर्घमध्यपाठान्तरे त्रि०दीर्घः

कु(कू)र्पास पुंन० कूर्परे आस्यते आस्ते वा अत्र घञ्। स्त्रीणां

कञ्चुलिकायां (कांचुली) स्वार्थे क । तत्रैवार्थे । "प्रस्वेदवारिविशेषविषक्तमक्ते कु(कू)र्पासकं क्षतनखाङ्कसत्त्रिवल्ली" माघः । "मनोज्ञकु(कू)र्पासकपीडितस्तना" रत्ना० [२कर्सरि लि० । स्त्रियां ङीप् ।

कुर्व्वत् पुंस्त्री कृ—शतृ । १चर्म्मकारे २भृत्ये लि० निः

कुर्व्वद्रूप पु० कुर्व्वत् फलोन्मुखं रूपं यस्य । बौद्धमतसिद्धे फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे । स च बौद्धमते अतिशयात्मा सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा "अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनभावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति" सर्व्वदर्शनसं० । क्षणिकशब्दे बौद्धशब्दे च विवृतिः ।

कुर्व्वाण त्रि० कृ—शानच् । १भृत्ये २कारके च शब्दचि० ।

कुर्व्वादि पु०अपत्ये ण्यप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे "सच गणः कुरु गर्ग र मङ्गुष वजमार रथकार वावदूक (सम्राजः क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शलाका मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी (वेणा छन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाकम् शाकिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी (वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्) कौरव्य

कुल बन्धे संहतौ च भा०पर०अक० सेट् । कोलति अकोलीत् चकोल । कलम् । बंशेएवास्य प्रयोग इति वदन् दुर्गादासः आकुलः सङ्कुलइत्यादिप्रयोगमपश्यन् परास्तः । आ+व्यग्रतायाम् चञ्चलतायाम् । आकोलति "क्रिमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः" माघः "उदपतद्दिवमाकुललोचनैः" भट्टिः ।

सम्+सङ्कीर्णतायाम् सङ्कुल युद्धम् भा०प्रो०प० । "अलिकुलसंकुलकुसुमनिराकुलेत्यादि" जयदेवः । "शङ्कुलाकुलेन" माघः ।

कुल न० कुल—क, कुङ् शब्दे कर्म्मणि बा० लक्, कुं भूमिं लाति ला—क, कौ भूमौ लीयते "अन्येभ्योऽपि" पा० ड० यथायथम् व्युत्पत्तिः । १जनपदे देशे । मध्यमहलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावत्यां २भूमौ "दशी कुलन्तु भुञ्जीत" मनुः । "अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्" हारीतस्मरणात् "षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविधहलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावद्भूमिः कुलमित्युच्यते कुल्लू०। ३गोत्रे ४वंशे । ५सजातीयगणे विप्रकुलम् पक्षिकुलम् । "सकुलाय कुलायनिलायिताम् माघः तत्र सत्कुलधर्म्माश्च "आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् । निष्ठा वृत्तिस्तपोदानं नवधा कुललक्षणम्" । अभियुक्तोक्ताः तथा नाशकधर्म्माश्च कूर्म्म पु०१५अ०उक्ता यथा "गोभिश्च घोटकैर्विप्र ! कृष्या राजोपसेवया । कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि सत्ततः । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै । अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात् । अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् । अश्रोत्रियेषु वेदानां वृषलेषु तथैव च । विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्" ।

मनुना तु कुलनाशवृद्ध्योः कारणमुक्तं यथा "शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा । जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् । यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् । तस्यान्त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया । अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद् यशः" ।

कुलरक्षार्थविवाहविषये त्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा "महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् । हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दोरोमशार्शसम् । क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रि कुष्ठिकुलानि च" । ६उत्कृष्टे ७देहे च इत्येके लि० मेदि० । "जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च । क्षित्यप्तेजो वायवश्च कुलमित्यभिधीयते" तन्त्रोक्तेषु ८जीवादिषु १०कु-

शिल्पिकुलप्रधाने पु० भरतः । कुले भवः यत् कुल्य न । कुलीन, ढकञ् । कौलेयक कुलोद्भवे त्रि०अमरादि०चतुरर्थ्यां यः । कुल्य कुलसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० बलादि० देशे मतुप् मस्य वः । कुलवत् कुलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् कुलवती तत्र सजातीयसंघे “यत्रास्वद्दारिद्विवारिवीचिच्छटो-च्छलत्कुकुलाकुलेव” माघः अलिकुलसङ्कुलेत्यादि जयदेवः पृथिव्याधारे मूलाधारे लीयते—ली+ड । ११कुलकुण्डल्यां स्त्री उपचारात् तदुपासके तन्त्रोक्ते १२आचारविशेषयुक्ते कुलाचाराधिकारेणैव कुलचन्द्रिका कुलक्रमदीपिका कुल-चूडामणिकुलार्णवादयस्तन्त्रग्रन्थाः १३भूमिलग्ने च त्रि० । १४तन्त्रोक्ते तिथिनक्षत्रवारभेदे त्रि० कुलतिथि-कुलनक्षत्रकुलवारशब्दे कुलाचारशब्दे च विवृतिः ।

कुलक न०कुल–क कौ लीयते ली–ड वा ततः संज्ञायां कन् । १पटोललतायां २परस्परसंबद्धश्लोकपञ्चके च मेदि० “कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्” सा०द० । ३काकेन्दौ पु०अमरः ४वल्मीके पु०५कुलश्रेष्ठे त्रि०मेदि० ६मरुवकवृक्षे पु०रत्नमा०। ७हरितवर्णे पुंस्त्री० राजनि०। ८कुपीलौ पु० भावप्र० । ९शिल्पिकुलप्रधाने त्रि० भरतः ।

कुलकर्कटी स्त्री नित्यकर्म० । चीनकर्कट्यां राजनि० ।

कुलकुण्डलिनी स्त्री कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे लीयते ली–ड कर्म० । तन्त्रोक्ते मूलाधारे सर्पीवदवस्थिते शिवशक्तिभेदे कुलकुण्डल्यप्यत्र स्त्री । तत्स्वरूपा-दिकं शारदायामुक्तम् यथा “तत्र चैतन्यरूपा सा सर्वगा विश्वरूपिणी । शिवसन्निधिमासाद्य नित्यानन्दगुणो-दया । दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्ववेदार्थगा शुभा । परापरविभागेन परशक्तिरियं स्मृता । योगिनां हृद-याम्भोजे नृत्यन्ती नित्यमञ्जसा । आधारे सर्वभूतानां स्फुरन्ती विद्युदाकृतिः । शङ्खावर्त्तक्रमाद्देवी सर्वमा-वृत्य तिष्ठति । कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गश्रियमुपेयुषी । सुषिता सर्वगात्रेषु कुण्डली परदेवता । विश्वात्मना प्र-बुद्धा सा सूते मन्त्रमयं जगत् । सर्वदेवमयी देवी सर्व-मन्त्रमयी शिवा । सर्वतत्त्वमयी साक्षात् सूक्ष्मा सूक्ष्म-तरा विभुः । त्रिधामजननी देवी सोमसूर्य्याग्निरूपिणी । त्रिभेदतेजसां कर्त्री शब्दब्रह्मस्वरूपिणी । द्विचत्वारिंश-द्वर्णात्मा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी” । विवृतमेतत् पदार्थादर्शे राघवभट्टेन यथा “कुण्डलिनीतत्त्वमुपक्षिपति तत्र चैतन्येति । तदुक्तं “मूलाधारात् प्रथममुदितोयस्तु शब्दः पराख्यः पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगोबुद्धियुङ् मध्यमाख्यः । वक्त्रे वैखर्य्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्णाबद्धस्तस्मात् भवति पवनप्रेरितोवर्णसंघः” । ततः शरीरोत्पत्त्यनन्तरं चैतन्यरूपा अतएव शब्दब्रह्ममयी सा देवी कुण्डली परदेवता सर्वगात्रेषु सुषिता अतएव विश्वात्मना सर्वात्मना प्रबुद्धा जातप्रबोधा मन्त्रमयं जगत् सूत इति दूरेण सम्बन्धः । तत्र मूलाधारे कु-ण्डलीभूतसर्पवन्नाडीत्रयं स्ति तन्मध्ये वायुवशादस्याः स-ञ्चरणमेव सुषानम् । चैतन्यरूपेति स्वरूपाख्यानं सा प्रविश्य सर्वमावृत्य तिष्ठतीत्यनेन कर्त्तृव्याप्तिर्दर्शिता विश्व-रूपिणीत्यनेन विषयव्याप्तिः । शिवसन्निधिमासाद्य स्थि-तेति शेषः अनेन शैवसिद्धान्ते शक्तिशब्दवाच्येयमि-त्युक्तं सन्निधिशब्दोऽप्यौपचारिकः तन्मते शिवशक्त्योरा-भेदात् तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्य्यैः “शक्तेश्च शक्ति-मद्रूपाद्व्यतिरेकं न वाञ्छति । तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्नि-दाहकयोरिव” । यद्वा सम्यक्सन्निधिस्वरूपं शिवस्वरूपं प्राप्येत्यर्थः वक्ष्यति च “पिबन्त्यभवेत् कुण्डलिनी शिवा-त्मेति” गुणानां सत्त्वरजस्तमसामुदयोयस्याः सा नित्या-नन्दा चासौ गुणोदया च सा नित्यानन्दगुणोदया तेन कुण्डलिनीस्वरूपमुक्तं गुणोदयेत्यनेन साङ्ख्यमते प्रकृति वाच्येयमित्युक्तं यदाहुः “प्रधानमिति यामाहुर्या शक्ति-रिति कथ्यते” इति इदानीमध्यात्माधिभूताधिदैवादि-विषयादिव्याप्तिपक्रमेण तस्या व्याप्तिमाह दिक्कालेति सर्वदेहानुगेति देहव्याप्तिः परापरविभागेन काचन परा शक्तिः काचनापरा तद्विभागेनापीयं परशक्तिरेव यदाहुः “भूमिरापोऽनलोवायुः खं मनोबुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् जीवभूतां महाबाहो । ययेदं धार्य्यते जगत्” (गीता) । यद्वा परः स्थूलः अपरः महास्थूलः महदादिः तद्विभागेन परशक्तिः स्थूला शक्तिः स्थूलात्-स्थूलेत्युक्तेः । अनेन महदादिव्याप्तिः यद्वा सर्वदेहानुगेत्य-नेन प्राकृतशब्दतोर्थ तत्र पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गव्याप्तिर्दर्शिता शब्दतो यथा शिव इत्युच्यते कुण्डलिन्युच्यते प्रधानमिति एवंभूतापि सा स्त्रीत्वेनैव निर्दिश्यत इत्याह परापरेति परा पुंप्रकृतिः अपरं नपुंसकप्रकृतिस्तद्विभागेन इयं परशक्तिःस्मृता अयमर्थः यद्यपि लिङ्गत्रयवाच्या तथापि तूर्णमेवःचलभीतिभारपरिश्रान्तमन्नजनसमस्ताकाङ्क्षाक-ल्पवल्ली परशक्तिपदवाच्येति । अत एव शुभा रमणी-या यदाहुराचार्य्याः” पुंनपुंसकयोस्तुल्याभ्यनुज्ञायां वि-

शिष्यत" इति नित्याक्लिन्नाम्नायेऽपि "सर्व्वत्रावच्छिन्नाप्येषा कामिनीषु विशेषतः । प्रकाशते तत्प्रकाशामतिष्ठन्तिं न कारयेदिति" अञ्जसा तत्त्वेन योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्तीत्यस्य तैरेव गुरूपदेशेन ज्ञायते इत्यर्थः । "इत्यत्र तैरेव सा देवी सदा देशकदेशितैरित्युक्तेः सर्व्वभूतानाम् आधारे मूलाधारचक्रे स्फुरन्ती अनेन स्थाननिर्देशः विद्युदाकृतिरित्यनेन ध्यानमुक्तं यदाहुः"तडित्कोटिप्रख्यां स्वरुचिजितकालानलरुचिमिति" अथ शानेन अनेकशब्दोत्पत्तिहेतुत्वेनानेकधा भवतीत्युक्तं शङ्खमध्ये य आवर्त्तः स यथा शङ्खमध्यमाहत्य तिष्ठति तद्वदियमपि देवीत्यर्थः । इदमवान्तरवाक्यं भिन्नमेव शङ्खेति कुण्डलीत्यनयोर्हेतुहेतुमद्भावेन योजना । कुण्डलीभूता कुण्डलाकारतां प्राप्ता ये सर्पा तथाभूता । केचन कुण्डलीति भिन्नं पदं वर्णयन्ति भूतानि सर्पाश्च ते यथा कुटिलगतयस्तद्वदियमपीत्यर्थः इति तत्र कुण्डली परदेवतेत्यनेन पुनरुक्तिः । सर्व्वदेवमयीति देवव्याप्तिः दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः अनेन तेजोव्याप्तिः । सर्व्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा शिवरूपेत्यर्थः यद्वा शिवा कल्याणरूपा । साक्षात् सर्व्वतत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्तिः । सूक्ष्मा सूक्ष्मतरा विभुरिति विरोधः परिहारस्तु सूक्ष्मा स्वरूपतः सूक्ष्मतरा दुर्ज्ञाना यद्वा सूक्ष्मात् त्रसरेणोरपि सूक्ष्मतरा अणुतरा अनेन अण्वादिव्याप्तिर्दर्शिता तदुक्तं "बालाग्रस्य सहस्रधा विदलितस्यैकेन भागेन या सूक्ष्मत्वात् सदृशी त्रिलोकजननीति" विभुः इयत्तया ज्ञातुमशक्या । त्रिधामेति सूर्य्यसोमाग्निरूपा । यद्वा त्रिधामेति स्थानत्रयं पातालभूस्वर्गरूपा अनेन स्थानव्याप्तिर्दर्शिता द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा भूतलिपिमन्त्रमयी पञ्चाशद्वर्णरूपिणीति मातृकामयी" ।

तस्या ध्यानादिकमुक्तं प्रयोगसारे यथा

"मूलाधारे कुण्डलिनीं ध्यात्वा संपूजयेन्नरः । ध्यानं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन योगी प्रजायते । प्रसुप्तभुजगाकारां स्वयम्भूलिङ्गमाश्रिताम् । विद्युत्कोटिप्रभां देवीं त्रिवलयसमन्विताम् । स्वङ्कारादिरसोल्लासं सर्व्वदा कारणप्रियाम् । एवं ध्यात्वा कुण्डलिनीं ततो यजेत् समाहितः । मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्य वाग्भवं जपेत् । ततो वै तोषयेत्तान्तु स्तवेनानेन साधकः । "रुद्रयामले" च प्रातः समुत्थाय पशुकृत्यमपरिहृतः । गुरुरूपां चरणाम्भोजं सहस्रं शीर्षपङ्कजे । विभाव्य पुनरेवं हि श्रीपदं भावयेद्धृदि । पूजयित्वा च विविधैरुपचारैर्नमेत् स्तवैः । त्रैलोक्यं तेजसा व्याप्तां सदाकुलस्थां महोत्सवाम् । तडित्कोटिप्रभादीप्तिं चन्द्रकोटिसुशीतलाम् । सार्द्धत्रिवलयाकारां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिताम् । उत्थापयेन्महादेवीं महावज्रां मनोन्मनीम् । सार्द्धोच्छ्वासादुद्गच्छन्तीं द्वादशाङ्गुलरूपिणीम् । योगिनीं खेचरीं वायुरूपां मूलाम्बुजस्थिताम् । चतुर्व्वर्णस्वरूपां तां वकारादिसान्तकाम् । कोटिकोटिसहस्रार्ककिरणोज्ज्वलमोहिनीम् । महासूक्ष्मपथप्रान्तरन्तरान्तरगामिनीम् । त्रैलोक्यरचितां वाक्यदेवतां शब्दरूपिणीम् । महाबुद्धिप्रदां देवीं सहस्रदलगामिनीम् । महासूक्ष्मपथे तेजोमयीं मृत्युस्वरूपिणीम् । कालरूपां ब्रह्मरूपां सर्व्वत्र सर्व्वचिन्मयीम् । ध्यात्वा पुनःपुनः शीर्षे सुधाब्धौ विनिवेशिताम् । सुधापानं कारयित्वा पुनःस्थाने समानयेत् । समानयनकाले तु सुषुम्णामध्यमध्यके । अमृताभिप्लुतां कृत्वा पुनःस्थानेषु पूजयेत् । ऊर्द्ध्वोद्गमनकाले तु महातेजोमयीं स्मरेत् । प्रतिप्रयाणकाले तु सुधाधाराभिराप्लुताम् । कुलकुण्डलिनीं देवीममृतानन्दविग्रहाम् । ध्यात्वा ध्यात्वा पुनर्ध्यात्वा सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् । तस्मिन् स्थाने महादेवीं विभाव्य किरणोज्ज्वलाम् । अमृतानन्दमूर्त्तिं तां पूजयित्वा शुभां मुदा । मानसोच्चारबीजेन मायां वा कामबीजकम् । पञ्चाशद्वर्णमालाभिर्जप्त्वानुलोमतस्तथा । विलोमेन पुनर्जप्त्वेति

कुलक पुं० कु+लक–आप्तौ भावे घञ् । करताल्याम् हारा० ।

कुलक्षया स्त्री कुलस्य क्षयो यस्याः । १मूर्वामञ्जर्यां शब्दचि० दृत० । २कुलनाशे पुं० । "कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम्" । "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः" गीता ।

कुलघ्न त्रि० कुलं हन्ति हन–टक् । वंशघातके । "सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन ! । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम" गीता । तत्र यथोत्तरं कार्य्यमुक्तं तत्रैव "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः । धर्म्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्म्मोऽभिभवत्युत । अधर्म्माभिभवात् कृष्ण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय ! जायते वर्णसङ्करः । सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च" एतदुत्तरं कुलघ्नशब्दे दर्शितम्

कुलज त्रि० कुले सत्कुले जायते जन–ड । १सत्कुलोद्भवे । २कुलपालिकायां स्त्री टाप् शब्दरत्ना०

कुलञ्ज पु० कुं पृथिवीं रञ्जयति रञ्ज–णिच् अण् रस्य लः । कुलञ्जनशब्दे राजनि०मन्द्राऽल्यु । कुलञ्जनोऽप्यत्र "कुलञ्जनः कटुस्तिक्तः उष्णश्च दीपनस्तथा । मुखदोषविनाशी च" राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलटा स्त्री० कुलात् कुलान्तरं व्यभिचारार्थमटति अट–अच् शक० । व्यभिचारिण्यां स्त्रियाम् । या तु भिक्षार्थं कुलमटति सा कुलाटा इति तत्र न शक० । इति भेदः

कुलटी स्त्री कुत्सितं रट्यते रट–भाषणे घञर्थे क गौरा० ङीष् रस्य लः । मनःशिलायां रत्नमा०

कुलतन्तु पु० कुलस्य तन्तुरिव । कुलावलम्बने "मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना । समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु" भा०आ० ११०अ०

कुलतिथि स्त्री द्वितीयाषष्ठीदशमीभिन्नासु समतिथिषु चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दशीषु यथोक्तं तन्त्रसा० "द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् । विषमाश्चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः"

कुलत्थ पु०कुलं भूलग्नं सत् तिष्ठति स्था–क पृषो० । १कलायभेदे (कुलथकलाइ) २वनकुलत्थे स्त्री टाप् रत्नमा० । तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं
"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कुलत्थः कटुकः पाके कषायः रक्तपित्तकृत् । लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान् । हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् । स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरकृमिहरः परः ।" भावप्र० कुलत्थिकेति निर्देशात् स्त्रीत्वमपि सा च उपचारात् ३तद्युत्याञ्जने ४वनकुलत्थायां च स्त्री राजनि० "कुलाली लोचनहिता चक्षुष्या कुम्भकारिका कुलत्थिकेति" राजनि० वनकुलत्थपर्य्याये उक्तेः । स्वार्थे क । तत्रैवार्थे राजनि० कुलत्थे भावप्र० संज्ञायां कन् । कुलत्थाञ्जनाकारप्रस्तरभेदे अमरः ।

कुलत्थाञ्जन न० कुलत्थया कृतमञ्जनम् । अञ्जनभेदे "मलापहारि चक्षुष्यं कषायं कटुकं हिमम् । विषविस्फोटककण्डूनां नाशकं व्रणदोषहृत्" राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलदीप पु० कुले कुलाचारे विहितोदीपः तन्त्रसारोक्ते कुलाचाराङ्गे १दीपभेदे "अर्केन्दुवितयाट्टालह्णनिर्म्मितवर्त्तिकम् । प्रदीपं तत्र संस्थाप्य अष्टसप्त प्रपूजयेत् । कृते तस्मिन् कुलदीपे विघ्नैश्च परिभूयते । तदवश्यं महेशानि निवेशयेत् कुलदीपकम्" कुलं दीपयति अण् उप०स० । २कुलप्रकाशके कुलश्रेष्ठे त्रि०

कुलदेवता स्त्री० कुले पूज्या देवता । १कुलक्रमेणोपास्य देवतायाम् गौर्य्यादिषु षोडशसु मातृषु मध्ये २मातृभेदे च । ताश्च स्मृतिपरिशिष्टे उक्ता यथा "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह । आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता"
स्त्री कुलैः कुलाचारैरुपास्या देवी । १तन्त्रोक्ते देवीभेदे कुलदेवताश्च तन्त्रसा० उक्ता यथा
"त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरसुन्दरी । श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा महात्रिपुरसुन्दरी । प्रकटाख्या तथा गुप्ता तथा गुप्ततरा परा । सम्प्रदायाकुला कौला रहस्यातिरहस्यगा । परम्पररहस्या च तथा कामेश्वरी शुभा । भगमाली नित्यक्लिन्ना भैरवी वज्रिसुन्दरी । महाविद्येश्वरी दूती त्वरिता कुलसुन्दरी । नित्या नीलपताका च विजया सर्व्वमङ्गला । ज्वालांशुमालिनी चित्रा वज्रिणी शुभगाकुला । पूर्णाख्या च तथा यतुषा कामिनी मोहिनी तथा । विमला वरुणा देवी जयिनी कुलभैरवी । सर्व्वेश्वरी तथा कौली वागिनी सर्व्वकामिनी । सिद्धेश्वरी तथा घोरा दुर्गा महिषमर्द्दिनी । स्वप्नावती शूलिनी च मातङ्गी सुरसुन्दरी । महाकाली महोग्राच चित्ररूपा महोदरी । प्राणविद्या तथैकाक्षी चैकपादा महारूपा । वामा शिवा तथा ज्येष्ठा सुरूपा चारुहासिनी । त्रिखण्डा त्रिशिरा गौरी विन्ध्याचलनिवासिनी । क्षोभिणी मोदिनी भद्रा ललिता बहुरूपिका । सर्व्वसम्पत्करी तारा भवानी विघ्नकारिणी । कुलेश्वरी महाविद्या कथिता तव भैरव !" । कुलैः कुलजैरुपास्या देवी २वंशपरम्परया उपास्ये देवीभेदे च

कुलद्रुम पु० "श्लेष्मातकः करञ्जश्च बिल्वाश्वत्थकदम्बकाः । निम्बो वटोडुम्बरौ च धात्री चिञ्चा दश स्मृताः" इत्युक्तेषु श्लेष्मातकादिषु दशसु [वंशरक्षके पुत्रे त्रिका०

कुलधारक पु०कुलं धारयति स्थिरीकरोति धृ–णिच्–ण्वुल्

कुलधुर्य्य त्रि० कुलेषु धुर्य्यः सप्त० । कुलश्रेष्ठे

कुलनक्षत्र न० "वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि वै" तन्त्रसा० उक्तेषु वारुणाभिजित्कार्द्राविंशतिनक्षत्रमध्ये आर्द्राभिन्न समसंख्यकेषु नक्षत्रेषु तत्फलञ्चोक्तं तत्रैव "तिथ्यादि"

मध्यमे अकुले स्याद्विलोमयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यम् साम्यञ्चैव कुलाकुले"

कुलनायिका स्त्री०तन्त्रोक्ता कुलैः सेव्या नायिकाभेदे । शक्तिसङ्गमतन्त्रे १पटले तद्भेदादिकमुक्तं यथा
"नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका । मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः । विशेषवैदग्ध्ययुताः सर्वा एव कुलाङ्गनाः । रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी । पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद्ध्रुवा" । अत्र विशेषयति निरुत्तरतन्त्रे १४पटले । "नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । योगिनी श्वपची शुण्डी भूमीन्द्रतनया तथा । गोपिनी माल्यकारस्य कन्या कार्य्यविभेदतः । चतुर्वर्णोद्भवा रम्या कापाली सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य वेशाचरणमिच्छति । चतुर्वर्णोद्भवा रम्या सा वेश्या परिकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य रजोऽवस्थां प्रकाशयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या रजकी सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य कुलजा वीरमाश्रयेत् । संत्यज्य पशुभर्त्तारं कर्म्म चाण्डालिनी स्मृता । विपरीतरता यत्नात् पात्रं या परिपृच्छति । सर्ववर्णोद्भवा रम्या सा शौण्डी परिकीर्त्तिता । सर्वदा यन्त्रसंस्कारो यस्याश्च परिजायते । भूमीन्द्रजा तु रम्याऽसौ सर्ववर्णोद्भवा प्रिये ! । आत्मानं गोपयेद्या च सर्वदा पशुसङ्कटे । सर्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य या मालां परिकीर्त्तयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या मालिनी सा प्रकीर्त्तिता" । वेश्याया विशेषस्तु तत्रैवोक्तः । "गुप्तवेश्या महावेश्या कुलवेश्या महोदया । राजवेश्या देववेश्या ब्रह्मवेश्या च सप्तधा । कुलजा गुप्तवेश्या स्यात् निर्लज्जा मदनातुरा । पशुभर्त्राश्रिता लोके गुप्तवेश्या प्रकीर्त्तिता । कुलजा कुलवेश्या स्यात् महावेश्या प्रकीर्त्तिता । भगलिङ्गकलाभिज्ञ चुम्बयेच्च पुनः पुनः । एवंविधा कुलीना चेत् ब्रह्मवेश्या प्रकीर्त्तिता । दिव्यशक्तिर्वीरशक्तिस्ताश्च सङ्के प्रकीर्त्तिता । चतुर्वर्णोद्भवानाञ्च सङ्गिताः परिभाषिताः । वेश्यायद्भ्रमते यस्मात् तस्माद्वेश्या प्रकीर्त्तिता । वर्णसङ्करतो जाता सर्ववेश्या प्रकीर्त्तिता" । कुलकामिन्यादयोऽप्यत्र

कुलनाश पुं० ६त० । कुलध्वंसे तत्कारणं कुलशब्दे उक्तम् तदभावकारणञ्च "यावच्च वेदधर्म्माः स्युर्यावत् शास्त्रकुरार्च्चनम् । यावत् शास्त्रञ्च क्रमश्च तावन्न कुलनाशनम् ।

कुलं भूलग्नं नाशयति न+अश+अच् उप् इष्टेति समासः । उष्ट्रे पुंस्त्री० हेमच० तस्योन्नतकन्धरतया उन्नतप्रदेशस्थकण्टकादेर्भक्षणाद्गुल्मादेरभक्षणेन तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुलनाशन न० कुलं नाश्यतेऽनेन नश–णिच्–करणे ल्युट् । वंशध्वंससाधने । "मुसलं कुलनाशनम् । यथा च मुसलेन वृष्णिप्रभृतिकुलनाशनं तथा भा०मौ०१अ०उक्तं यथा
"विश्वामित्रञ्च कण्वञ्च नारदञ्च तपोधनम् । सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकां गतान् । ते तान् साम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा । अब्रुवन्नुपसङ्गम्य दैवदण्डनिपीडिताः । इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः । ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति । इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलम्भप्रधर्षिताः । प्रत्यब्रुवंस्तान् मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप ! । वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम् । वासुदेवस्य दायादः साम्बोऽयं जनयिष्यति । येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः । उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्दनौ । समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः । जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति । इत्यब्रुवन्त ते राजन् ! प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः । मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम् । तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः । अथाब्रवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वैवं मधुसूदनः । अन्तज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् । एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुरं तदा । कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्त्तुं स जगतः प्रभुः । श्वोभूतेऽथ ततः साम्बो मुसलं तदसूत वै । येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः । वृष्ण्यन्धकविनाशाय किङ्करप्रतिमं महत् । असूत शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन् । विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् । तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप !"
चूर्णीकृतस्य तस्य मुसलस्य एरकाभावसङ्गा एरकाभूतेन मुसलेन ३अ० परस्परनाशोवर्णितः यथा
"ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्म्मणा । युयुधानमथाभ्यघ्नन् छिद्रैर्भोजनैस्तदा । हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्मोक्षयिष्यन् शिनेः सुतम् । स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह । व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ । बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः । हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रञ्च यदुनन्दनः । एरकाणां तदा मुष्टिं

कोपाज्जग्राह केशवः । तद्भूत्मुषलं घोरं वज्रकल्पम-योमयम् । जघान कृष्णस्तांस्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन् । ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा । जघ्नुरन्योन्यमाक्रन्दे मुषलैः कालचोदिताः । यस्तेषामेरकां कश्चिज्जग्राह कुपितो नृप ! । वज्रभूतेव सा राजन्नदृश्यत तदा विभो । तृणञ्च मुषलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत । ब्रह्मदण्डकृतं सर्व्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ! । आविध्याविध्य ते राजन्! प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् । तद्वज्रभूतं मुषलं व्यदृश्यत तदा दृढम् । अवधीत् पितरं पुत्रः पिता पुत्रञ्च भारत ! । मत्ताः परिपतन्ति स्म योधयन्तः परस्परम् । पतङ्गा इव चाग्नौ ते निपेतुः कुकुरान्धकाः । नासीत् पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित् । तत्रापश्यन्महाबाहुर्जानन् कालस्य पर्य्ययम् । मुषलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः । शाम्बञ्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णञ्च माधवम् । प्रद्युम्नञ्चानिरुद्धञ्च ततश्चुक्रोध माधवः । गदं वीक्ष्य शयानञ्च भृशं कोपसमन्वितः । स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः । तं निघ्नन्तं महातेजा बभ्रुः परपुरञ्जयः । दारुकश्चैव दाशार्हमूचतुर्यन्निबोध तत् । भगवन्निहताः सर्व्वे त्वया भूयिष्ठशो नराः । रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ।" भावे ल्युट् । २वंशनाशने च ।

कुलन्धर पु० कुलं वंशं धारयति धृ-णि० खच् मुम् च । वंशधरे "युधिष्ठिरोलब्धराज्योदृष्ट्वा पौत्रं कुलन्धरम्" भा० १.१२.२४.

कुलपति पु० "मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः" पुराणोक्तलक्षणे १मुनिभेदे । "लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये । शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे" भा०आ०१अ०१श्लो० । "ततोऽब्रवीत् कुलपतिं पादौ संगृह्य भारत !" भा०आनु०६अ०२३०। २वंशश्रेष्ठे च कुलनायकादयोऽप्यत्र । अश्वपत्या० अपत्यादिषु प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु अण् । कौलपत तदपत्यादावर्थेषु ।

कुलपत्र(क) पु० कुलं भूमिलग्नं पत्रमस्य । दमनकवृक्षे राजनि० । वा कप् । तत्रार्थे । भावप्र० कुलपुत्रक इति क्वचित्पाठे दृश्यो० ।

कुलपर्व्वत "पु० माहेन्द्रोमलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः" विष्णुपु० उक्तेषु जम्बुद्वीपस्थवर्षसीमाकारकेषु माहेन्द्रादिषु सप्तसु वर्षाचलेषु पर्व्वतेषु । एतेषां यथा वर्षमर्य्यादाकारित्वं तथा इलावृतशब्दे ६८४पृ०शि० सि० वाक्येनोक्तम् । प्लक्षादिद्वीपेषु कुलाचलाश्च विष्णुपु० दर्शिता यथा तत्र २प्लक्षद्वीपे "मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः । सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ! । गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः" शाल्मले । ३"वर्षाचलेषु रम्येषु वर्षेष्वेतेषु चानघ ! । तत्रापि पर्व्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । रत्नाभिव्यञ्जकास्तेषु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणोयत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान् पर्व्वतवरः" । ४कुशद्वीपे "विद्रुमाह्वयशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने" ! ५क्रौञ्चद्वीपे "तत्रापि देवगन्धर्व्वसेविताः सुमनोहराः । वर्षाचला महाबुद्धे ! तेषां नामानि मे शृणु । क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः । चतुर्थो हरशैलश्च स्वभाभिर्भासमप्रभः । देवावृत् पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान् । ६शाकद्वीपे । "तत्रापि पर्व्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारकाः । पूर्व्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तथाऽपरः । तथा रैवतकः श्यामस्तथैवास्तगिरिर्द्विजः ! । आम्बिकेयस्तथा रम्यः केशरी पर्व्वतोत्तमः" । तत्तद्द्वीपस्थेषु उक्तेष्वपि सप्तसु वर्षाचलेषु ७पुष्करद्वीपे तु एकएव मानसोत्तरशैलस्तादृक् यथोक्तं भा० ५.०,२०,२१, तद्द्वीपमध्ये एक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्य्यादाकारकोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामः" । विष्णुपु० भागवतयोस्तेषां नामभेदः कल्पभेदादविरुद्धः । कुलगिरिकुलाचलवर्षाचलादयोऽप्यत्र । "माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः । सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः" शि०शि० इह जम्बुद्वीपे ।

कुलपालक त्रि० कुलं पालयति पालि-ण्वुल् (कमला नेबु) १करुण्वे पु०राजव० २वंशपालके त्रि०स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम् । सा च कुलस्त्रियाञ्च [स्त्रियां वा ङीप् ।

कुलपालि स्त्री कुलं पालयति पालि-इन् । कुलवत्यां-

कुलपुत्र पु० कुलरक्षकः पुत्रः । वंशधरे पुत्रे ततः भावे कर्म्मणि च मनोज्ञा० वुञ् । कौलपुत्रक तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०

कुलप्रसूत त्रि० कुले सत्कुले प्रसूतः । सत्कुलजाते

कुलवधू स्त्री कुले गेहे एव स्थिता वधूः । गृहमात्रस्थितायां योषिति । "भूते भूतां व्रजकुलवधूः कापि साध्वी

समाप्ते" उद्भटः कुलयोषिदादयोऽप्यत्र" अर्थंस्तप्रमी- तानां त्यागिनां कुलयोषिताम्" मनुः

कुलभृत्या स्त्री कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम् भृ-भावे क्यप् ६तत०। गर्भिण्या दोहदादिदानरूपायां परिचर्य्यायाम् जटा०। कुलस्य भृत्या। २वंशभरणे च।

कुलम्पुन न०कुलं पुनाति पू-बा०खश् मुम् च। भारतोक्ते तीर्थभेदे "कुलम्पुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलानि च भा०व० ८३ अ०

कुलम्भर(ल) पु० कौ भूमौ रम्भे सन्धिकरणादिव्यापारे लीयते आसक्तः ली-बा० ड लस्य रः अलुक्समा० तु वा रः। चौरे हारा०। [हेमादौ।

कुलर त्रि० कुल+अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। कुलसन्निकृष्ट

कुलवत् त्रि० कुलं प्रशस्तकुलमस्त्यस्य बला० वा मतुप् मस्य वः। प्रशस्तकुलजे स्त्रियां ङीप्। सा च कुलस्त्रियां स्वगृहमात्रावस्थितायां स्त्रियाम्।

कुलवर्मा स्त्री० कुलैः वैद्यकुलैः वर्म्मो गुणोत्कीर्त्तनं यस्याः वर्म्म--भावे घञ् ६त०। रक्तत्रिवृति (लालतेओडि) राजनि०।

कुलवार पु० "रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे। "भौमशुक्रौ कुलाख्यौ तु बुधवारः कुलाकुलः" त- न्त्रसा० उक्तयोः कुजशुक्रवारयोः।

कुलविद्या स्त्री कुलक्रमागता विद्या। १वंशक्रमागतविद्या- याम्। कुलैः स्वकुलैः शिक्षणीया विद्या। "२आन्वीक्षि- कीत्रयीप्रभृतिविद्यायाम् "तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थ- विदां वरः" रघुः [चौरस्वामी कुलपुरोहितादयोऽप्यत्र

कुलविप्र पु० कुलक्रमागतः विप्रः। वंशक्रमागते पुरोहिते

कुलव्रत न० कुले चर्य्यं व्रतम्। कुलक्रमेण कर्त्तव्ये व्रते "गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्" रघुः।

कुलश्रेष्ठिन् त्रि० कुलेषु श्रेष्ठी। शिल्पकुलप्रधाने अमरः

कुलसंख्या स्त्री कुले संख्या कीर्त्तिः। वंशमध्ये गणना- याम् वंशश्रेष्ठतायाम् "मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्प- धनानि च। कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्- यशः" मनुः

कुलसत्र न० कुलैः कुलजैरनुष्ठेयं सत्रम्। पित्रादिक्रमेण तुल्ये सहस्रवर्षसाध्ये कार्ष्णाजिनिमताश्रिते सत्रभेदे तच्च कात्या०श्रौ० १,६,२२, दर्शितं यथा "कुलसत्रमिति कार्ष्णाजिनिः"सू०। "कार्ष्णाजिनि र्मुनि- रित्याह एवं कथयति यत् कुलसत्रमेतत् सहस्रसंवत्- सरं भवति कुलस्य पितृपुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रादिरूपस्य वंशस्यैतत्भवति न त्वेकस्य कस्यचित् असम्भवात्। मनु- ष्याधिकारं चैतत् प्रारब्धं चावश्यं समापनीयं नचैकः शक्नोति समापयितुमिति यथा शक्यते तथा समापनीय- मिति गम्यमाने ये बहवस्ते शक्नुवन्ति तेन तत्कुलीनाः क्रमेण कैश्चिदारब्धं कैश्चिन्मध्येऽनुष्ठितं कैश्चित् समा- पयिष्यन्तीत्येवं कुलसत्रं कार्ष्णाजिनिमन्यते" कर्कः अ- थास्य दिनपरत्व कल्पनेन कात्यायनेनेदं दूषितम्।

कुलसम्भव: कुलं सम्भवोऽस्य। बीज्ये कुलजाते अमरः।

कुलसाधक त्रि० कुलेन कुलाचारेण साधकः। तन्त्रोक्ते कुलाचारेण साधकभेदेषु तेच तन्त्रसारे दर्शिताः यथा "उपासकान्महादेव! शृणु चैकमनाः स्वयम्। मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च मन्मथसदनन्तरम्। लोपामुद्रामुनिर्नन्दी शक्रः स्कन्दः शिवस्तथा। क्रोधभट्टो रुद्रश्चैव पद्मनश्च प्रकी- र्त्तितः। दुर्व्वासा व्यासरुद्रौ च वशिष्ठश्च पराशरः। और्व्वोवह्निर्यमश्चैव निर्ऋतीवरुणस्तथा। वायुर्विष्णुः स्वयम्भूश्च भैरवो दानवस्तथा। अनिरुद्धो भरद्वाजो दक्षिणामूर्त्तिरेव च। गणपाः कुलपाश्चैव लक्ष्मीर्गङ्गा सरस्वती। रात्रीदेवः प्रमत्तश्च उन्मत्तः कुलभैरवः। क्षेत्रपालो हनूमांश्च दक्षो गरुड़ एव च। काश्यपः कौशकुत्सौ च जमदग्निर्भृगुस्तथा। बृहस्पतिर्यदु- श्रेष्ठो दत्तात्रेयो युधिष्ठिरः। अर्जुनो भीमसेनश्च द्रो- णाचार्य्यो कृपाकपिः। दुर्य्योधनस्तथा कुन्ती सीता च रुक्मिणी तथा। सत्यभामा द्रौपदी च उर्वशी च तिलो- त्तमा। पुष्पदन्तो महाबाहुर्वाणः कालश्च मन्दरः। कैलासः क्षीरसिन्धुश्च उदधिर्हिमवांस्तथा। नारदश्च महावीराः कामतो वीरसाधकाः। महाविद्याप्रसादेन स्वस्वकर्म्मसमन्विताः। एतेषां वत्स! नामानि विद्या विद्योपसेविनाम्। प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा यः पठेत् प्रय- तात्मवान्। पूजायां वा शुचिर्भूत्वा प्रसीदामि कुलान्वये। अशुचिर्वानिरालम्बप्रकालम्बप्र च कुलान्तिके। नित्य पूजाफलं तस्य ददामि यदभीप्सितम्।"

कुलवीरकुलोपासकादयोऽप्यत्र

कुलसौरभ न०कुलं श्रेष्ठं सौरभमस्य। मरुवकवृक्षे शब्दमा०

कुलस्त्री स्त्री कुले गृहे स्थिता स्त्री। कुलपालिकायाम् अमरः

कुलहुण्डक पु० कुलाय संघाय हुण्डते हुडि--संघे ण्वुल्। आवर्त्ते हारा० कुलहुण्डकोऽप्यत्र त्रि० पृषो०।

कुलाकुल त्रि० तन्त्रोक्तेषु तत्संज्ञकतिथिवारनक्षत्रेषु। कुलाचारग्रन्थे विवृतिः

कुलाकुलचक्र न० कुलञ्च अकुलं कुलाकुलम् तयोर्विचारार्थं चक्रम्। तन्त्रोक्ते साधकस्य शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे तद्विवृतिः तन्त्रसारे
"कुलाकुलस्य भेदं हि कथयामि मन्त्रिणामिह"। इत्युक्त्वा निबन्धे "वाय्वग्निभूजलाकाशपञ्चाशल्लिपयः क्रमात्। पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः (यादयः)। कादयः पञ्चशः षष्ठलक्षक्षान्ताः समीरिताः"। अ आ ए क च ट त प य षा मारुताः। इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्षा आग्नेयाः। उ ऊ ओ ग ज ड द ब ल ळाः पार्थिवाः। ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व सा वारुणाः। ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हा नाभसाः। "साधकस्याक्षरं पूर्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम्। यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् सकुलं हि तत्। भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्। मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयवारुणम्"। चकाराद्वाग्नेयं पार्थिवानां शत्रुः। तथाच रुद्रयामले "पार्थिवे वारुणं मित्रं तैजसं शत्रुरीरितः। ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुर्मारुतं स प्रकीर्त्तितः। नाभसं सर्वमित्रं स्यात् विरुद्धं नैव शीलयेत्। मित्रं सिद्धिः समाख्याता उदासीने न किञ्चन। शत्रुर्व्याधिरमित्रे च स्वकुले सिद्धिरुत्तमा"।

कुलाङ्गार न० कुलस्याङ्गारमिव उपमितस०। कुलाधमे वंशदूषके "भङ्क्ष्यति च कुलाङ्गारं चोदितो मे ततकुकम्" भाग० १।१४।२७।

कुलाचार पु० ६त०। कुलोचिते धर्मे "जीवः प्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च। क्षित्यप्तेजोवायवश्च कुलमित्यभिधीयते। ब्रह्मबुद्ध्या निर्विकल्पमेतेष्वाचरणञ्च यत्। कुलाचारः स एवोक्तो धर्मकामार्थमोक्षदः" इत्युक्तलक्षणे सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिसाधके श्यामभेदे तन्त्रोक्ते श्याचारभेदे च तन्त्रसारे तदाचारप्रकारो दर्शितो यथा "कालीतन्त्रे "अथाचारं प्रवक्ष्यामि यत्कृतेऽमृतमश्नुते। सर्वभूतहिते युक्तः समयाचारपालकः। अनित्यकर्मसंत्यागी नित्यानुष्ठानतत्परः। मन्त्राराधनकालेषु शिवभावेन तत्परः। परस्मै देवतायान्तु सर्वकर्मनिवेदकः। अन्यमन्त्रार्चनरता अन्यमन्त्रप्रपूजनम्। कुलस्त्रीवीरनिन्दाञ्च तद्द्रव्यस्यापहारणम्। स्त्रीषु रोषं प्रहारञ्च वर्जयेन्मतिमान् सदा। स्त्रीमयञ्च जगत् सर्वं स्वयञ्चापि तथा भवेत्। पेयद्रव्यं तथा चोष्यं भक्ष्यं लेह्यं स्वरूपं सुखम्। सर्वञ्च युवतीरूपं भावयेन्मतिमान् सदा। कुलजां युवतीं वीक्ष्य नमस्कुर्य्यात् समाहितः। यदि भाग्यवशाद्देवि! कुलदृष्टिः प्रजायते। तदैव मानसीं पूजां तत्र तासां प्रकल्पयेत्"। तासां भगादिदेवीनाम्। तास्तु "भगिनीं भगमालाञ्च भगाख्यां भगमालिनीम्। भगदत्तां भगाङ्गाञ्च भगरूपां भगसत्त्वाम्। भगनाथां भगस्तनीं भगस्थां भगसर्पिणीम्। संपूज्य ताभ्योगन्धाद्यैर्मानसैर्वमेव च। नमस्कृत्य पुमानेवं समश्नोति ततः सुधीः। बालां वा यौवनोन्मत्तां वृद्धां वा सुन्दरीं तथा। कुत्सितां वा महादुष्टां नमस्कृत्य विभावयेत्। तासां प्रहारं निन्दाञ्च कौटिल्यमप्रियन्तथा। सर्वथा न च कुर्व्वीत चान्यथा सिद्धिरोधकृत्। स्त्रियो देवाः स्त्रियः प्राणाः स्त्रिय एव विभूषणम्। स्त्रीसङ्गिना सदा भाव्यमन्यथा स्वस्त्रियापि। विपरीतरता सा तु भविता हृदयोपरि। तत्सारचितं पुष्पं तत्क्षारचितं जलम्। तत्क्षारचितं द्रव्यं देवताभ्यो निवेदयेत्। स्त्रीद्वेषो नैव कर्त्तव्यो विशेषात् पूजनं महत्। जपस्थाने महाशङ्खं निवेश्योर्द्धं जपञ्चरेत्। स्त्रियं गच्छन् स्पृशन् पश्यन् विशेषात् कुलजां शुभाम्। भक्ष्यं ताम्बूलमन्यच्च भक्ष्यद्रव्यं यथारुचि। भक्त्वाप्यशेषभक्ष्याणि भुक्त्वा शेषं जपञ्चरेत्"। कालीतन्त्रे "दिक्कालनियमोनात्र स्थित्यादिनियमो न च। जपे न कालनियमो नार्चादिषु बलिष्वपि। स्वेच्छानियम उक्तोऽत्र महामन्त्रस्य साधने। वस्त्रासनस्थानदेहागारपुष्पादिधारिणः। शुद्धिं नाचरेत्तत्र निर्विकल्पं मनश्चरेत्"। कुलार्णवे "कुलाचारमदृष्ट्वा भक्त्या पापविशुद्धये। याचयेदमृतं कौलं तदभावे जलं पिबेत्। कुलाचारेण यद्दत्तं क्षत्वा पात्रेण भक्षितः। नमस्कृत्य च टङ्कोपाटनन्यथा नरकं व्रजेत्"। अन्यत्रापि "न वृथा गमयेत् कालं द्यूतक्रीडादिना सुधीः। गमयेद्देवतापूजाजपयामस्तवादिना। वीराणां जपयज्ञस्तु सर्वकाले प्रशस्यते। सर्वदेशे सर्वपीठे कर्त्तव्यो नात्र संशयः"। शिवागमे "शक्तिः शिवः शिवः शक्तिः शक्तिर्ब्रह्मा जनार्द्दनः। शक्तिरिन्द्रो रविः शक्तिः शक्तिश्चन्द्रो ग्रहा ध्रुवम्। शक्तिरूपं जगत् सर्वं यो न जानाति नारकी"। वीरतन्त्रे "स्नानादि मानसं शौचं मानसं प्रवरो जपः। मानसं पूजनं दिव्यं मानसं तर्पणादिकम्। सर्व एव शुभः कालो नाशुभो विद्यते क्वचित्। न विशेषो दिवा रात्रौ न सन्ध्यायां महानिशि। सर्वदा पूज-

देहे चोपस्थात: कृतभोजनः । महानिशायां देवि यजेन् मन्त्री दापयेत्" । यत्तु "रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या-वीरसिद्धये । न दिवा सर्वथा कार्य्या सावधानम् सुव्रते" । तत् पुनः कुलदेवताविषये । महानिशा तु तत्रैव "अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव च । सा महारात्रि-रुद्दिष्टा तद्दत्तमक्षयम् वै" मन्त्रार्थे, "पुष्पोद्गमतीं वीक्ष्य सहस्रं यदि नित्यशः । तदा वाग्मी भवेल्लोके कवितत्र: क्षितितलं विशेत्" । "पञ्चमे कुसुमारोप्य निर्भयोयत-मानसः । कवितां लभते सोऽपि सुस्वरत्वञ्च गच्छति" । अत्रापि सहस्रमिति सम्बन्धः । पुष्पीं स्त्रियं, नित्यश इति योकुमदिनं यावत् । पर्वतं स्तनम् । अन्यच्च नीलतन्त्रे "पद्मं हृद्य तथा विम्बं खञ्जनं शिखरं तथा । चामरं रविविम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । त्रिशूलं वीक्ष्य जप्त्वा च मानवः शुद्धभावनः । सुकुशं प्रसादं सुखं सुखोचनं सुखात्मकम् । सुवेशं सुगतिं गन्धं सुगन्धं सुरमेव च । लभते च यथासंख्यं शृणु पार्वति ! सादरम्" । पद्मं मुखं,विम्बमधरं, खञ्जनचक्षुः,शिखरं स्तनं,चामरं केशं,रविबिम्बं सिन्दूरं,तिलपुष्पं नासिकां,सरोरुहं नाभिं, त्रिशूलं त्रिवलीम्,साहचर्य्यात् । भावचूड़ामणौ "एकाकी निर्जने देशे श्मशाने विजने वने । शून्यागारे नदीतीरे निःशङ्कोविचरेत् सदा । महाचीनक्रमे देवीं ध्यात्वा तत्र प्रपूजयेत् । तद्द्रव्योद्भवपुष्पेण पूजयेद्भक्तिभावतः । सुभनेत् कुलदेवस्य कुलद्रु मगतः शुचिः । श्मशाने रोर्म्यक्रा-पीठे देवीं ध्यात्वा यथाविधि । ततस्तु धारसधारेण तर्प-येच्चा रक्तानमम् । महाचीनद्रु मसतायेष्टितः साधको-त्तमः । रात्रौ यदि जपेन्मन्त्रं सर्वे कल्पद्रु मोभवेत् । ति-थिक्रमेण संख्याभिर्लताभिर्वेष्टितो यदि । तदा मासेन सिद्धिः स्यात् सहस्रजपमानतः । अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां द्विगुणं यदि लभ्यते । तत्रैव महती सिद्धिर्द्देवतानां सुदुर्लभा" । कुलचूड़ामणौ "शृणु पुत्र ! रहस्यं मे सम-याचारलक्षणम् । येन हीना न सिध्यन्ति कल्पकोटि-सहस्रतः । मानवः कुलशास्त्रार्थं कुलधर्म्मानुचारिणाम् । स्वदारनिरतः सर्वत्र वैष्णवाचारतत्परः । परनिन्दापरक्षिप्या-सादुपकाररतः सदा । पर्वते विपिने वापि निर्जने च शू-न्यमण्डपे । चतुष्पथे कन्या(स्त्री)मध्ये यदि दैवाद्गतिर्भ-वेत् । क्षणं स्थित्वा मनुं जप्त्वा गत्वा गच्छेद्यथासुखम् । श्मशं वीक्ष्य महाकालीं नमस्कुर्य्यादनन्तरम् । नमस्कुर्य्यात् तथा वीक्ष्य जम्बुकीं वमद्भूतिकाम् । कृष्णरक्तेनभूकाकौ

कृष्णमार्जारमेव च" । इन्द्रा नमस्कुर्य्यादिति शेषः । मन्त्रस्तु "लम्बोदरि ! महाचण्डे ! तीक्ष्णदंष्ट्रे ! वलिप्रिये ! । कुलाचारप्रसन्नास्ये ! नमस्ते शङ्करप्रिये ! । शृगालम् तं दृष्ट्वा प्रदक्षिणमनुव्रजन् । प्रणम्यानेन मनुना मन्त्रो सुखमवाप्नुयात् । घोरदंष्ट्रे ! करालास्ये ! किटिशब्दवि-नादिनि ! । घोरघोररवास्फाले ! नमस्ते ! चितिवासिनि ! । रक्तवस्त्रं तथा पुष्पं विलोक्य त्रिपुरां तथा । प्रणमेद् दण्डवद्भूमौ इमं मन्त्रं पठेन्नरः । बन्धूक-कुसुमप्रख्ये त्रिपुरे ! भयनाशिनि ! । भाग्योदयसमुत्-पन्ने ! नमस्ते वरवर्णिनि ! । कृष्णवस्त्रं तथा पुष्पं राजानं राजपूरुषम् । कृष्णम्बरधरश्चापि फलकान् वी-रपूरुषान् । महिषं कुलदेवञ्च दृष्टा महिषमर्द्दिनीम् । प्रणम्य जयदुर्गां वा स च विघ्नैर्न लिप्यते । जय ! देवि ! जगद्धात्रि ! त्रिपुराद्ये ! त्रिदैवते ! भक्तेभ्योवरदे ! देवि ! महिषघ्नि ! नमोऽस्तु ते । सद्यभाण्डं समालोक्य मत्स्यं मांसं वरस्त्रियम् । दृष्टा च भैरवीं देवीं प्रणम्य विलपेन्मनुम् । घोरविघ्नविनाशाय कुलाचारसमृद्धये ! । नमामि ! वरदे ! देवि ! मुण्डमालाव्यां विभूषिते ! । रक्तधारासमाकीर्णवदने ! त्वां नमाम्यहम् । सर्वविघ्नहरे ! देवि ! नमस्ते हरवल्लभे ! । एतेषां दर्शने चैव यदि नैवं प्रकुर्वते । शक्तिमन्त्रं पुरस्कृत्य तस्य सिद्धिर्न जायते" तथा कालचूड़ामणौ "कुलवारे कुला-ष्टम्यां चतुर्दश्यां विशेषतः । योगिनीपूजनं तत्र प्रधानं कुलपूजनम् । यथा विष्णुतिथौ विष्णुः पूजितो वा-ञ्छितप्रदः । तथा कुलतिथौ दुर्गा पूजिता वरदायिनी । कुलवारादिनियमोयामले "यरिवन्द्रौ गुरुः सौरिश्च-त्वारश्चाकुलाह्वये । भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः । द्वितीया द्वादशी षष्ठी कलाकलमुदाहृतम् । विषमा चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः" विषमाः प्रतिपत् तृतीया पञ्चमी सप्तमी नवमी एका-दशी त्रयोदशी पञ्चदशी चाकुलाख्या तद्भिन्नाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः । "वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुला-कुलमुदाहृतम् । कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि च कुलानि च । तत्फलमाह तत्रैव "तिथिवारे च नक्षत्रे चाकुले स्थायिनो भयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यं साम्यश्चैव कुलाकुले" । एवं कुलवारादिकं ज्ञात्वा साधकः कर्म्मकुर्य्यात्" । विद्वत्तिश्च आगमे द्रष्टव्या ।

कुलाचार्य्य पु० कुलक्रमागतः आचार्य्यः । (कुलगुरौ कन्या

वंशस्य व्याख्यायामाचार्य्यः। आधुनिककुलव्यापके विप्रभेदे। (घटक) [भेदे शब्दमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कुलाट पुंस्त्री कुलेन संघेनाटति अट–अच् ३त०। क्षुद्रमत्स्ये

कुलाय पु० कुलं पक्षिसंघातोऽयतेऽत्र अय–घञ्। १पक्षिनिलये नीडे, अमरः; "खगकुलाय कुलायनिलायिताम्" माघः वेदे त्वस्य क्लीवत्वमपि कुलायिनीशब्दे ता–ब्रा० वाक्ये उदा० दृश्यम्। २स्थानमात्रे मेदि० कौ वायोर्गतिरक्षात्। ३ देहे म०।

कुलायस्थ पुंस्त्री कुलाये नीड़े तिष्ठति स्था–क ७त०। नीड़स्थे पक्षिमात्रे शब्दच०स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कुलायवासीत्यादयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप्

कुलायिका स्त्री कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यतेऽस्याम् ठन्। पक्षिशालायां (चिड़ियाखाना)। त्रिका०।

कुलायिनी स्त्री व्युत्पत्तिः ता०भाष्योक्ता। त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ताण्ड्य०ब्रा०३अ० दर्शितं यथा।
"अथ कुलायिनीं विष्टुतिन्दर्शयति" माधवभाष्यम्
"तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिङ्करोति या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा, तिसृभ्यो हिङ्करोति योत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा सा मध्यमा, या मध्यमा सोत्तमा, कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिः" ब्रा०
"परिवर्त्तिन्याद्युच प्रथमः पर्य्यायः पराचीभिः। द्वितीये पर्य्याये तृचस्य या मध्यमा ऋक् सा प्रथमा कार्य्या। योत्तमा सा मध्यमा कार्य्या। या प्रथमा सोत्तमा कार्य्या। तृतीयः पर्य्यायः निगदसिद्धः। कुलायिनी कुलायो नीडं पक्षिणां निवासस्थानं तद्वद्या व्यस्ततृचादिर्निर्म्मितम् एवं व्यत्यासयुक्ता ऋचः कुलायास्तैस्तद्वती कुलायिनी एतन्नाम्नी त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिरियम्"
"अस्यां विष्टुतौ कोऽधिकारीत्यत आह" भा०
"प्रजाकामो वा पशुकामो वा स्तुवीत प्रजा वै कुलायम्पशवः कुलायङ्कुलायमेव भवति" ब्रा०
"प्रजानाम्पशूनाञ्च कुलायवदवस्थितिहेतुत्वात् कुलायत्वेन स्तुतिः। कुलायिन्या स्तुवानोऽपि प्रजानां पशूनाञ्च कुलायमेव आश्रयभूतो भवत्येव"।
"पुनरप्यधिकारिविशेषं दर्शयति" भा०
"एतामेवानुजावराय कुर्य्यादेव तासामेवाग्रं परियतीनां प्रजानामग्रम्पर्य्येति" ब्रा०
"अनु पश्चाज्जायत इत्यनुजः कनीयान् सन् निकृष्टः तस्मादप्यवरो निकृष्टः अनुजावरस्तादृशाय यजमानायैव ति। अग्रं परियतीनां लोके याः प्रजाः अग्रं श्रेष्ठपदं परियन्ति परितो गच्छन्ति एतासामेव श्रैष्ठ्यं परिगच्छन्तीनां प्रजानामध्ये स यजमानः अग्रं श्रेष्ठं पदं पर्य्येति परिगच्छति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः"
"सत्त्वहीनेषु च बहूनां यजमानानां फलसाम्यात् कुलायिनीं विधत्ते" भा०
"एतामेव बहुभ्यो यजमानेभ्यः कुर्य्यात् यत्सर्वा अग्रिया भवन्ति सर्वा मध्या सर्वा उत्तमाः। सर्वानेवैनान् समावद्भाजः करोति नान्योन्यस्मपत्नते सर्वे समावदिन्द्रिया भवन्ति" ब्रा०
"एतामेव कुलायिनीन्त्रिवृतो विष्टुतिं बहुभ्यो यजमानेभ्य: उद्गाता कुर्य्यात् यत् यस्माद्धेतोः तृचगताः सर्वा ऋचः अग्रिया मुख्याः प्रथमा भवन्ति सर्वास्तु मध्ये वर्त्तमाना भवन्ति सर्वास्तोत्तमा भवन्ति तद्यथा प्रथमे पर्य्याये प्रथमैव प्रथमा भवति। मध्यमे तु मध्यमा प्रथमा भवति। उत्तरे उत्तमा प्रथमा भवति। एवं सर्वासां प्राथम्यं जातम्। तथा प्रथमपर्य्याये मध्यमैव मध्यमा द्वितीये पर्य्याये उत्तमैव मध्यमा तृतीये पर्य्याये प्रथमैव मध्यमा। एवं सति तिस्रोऽपि मध्यमाः सम्पन्नाः। तथा प्रथमे पर्य्याये उत्तमोत्तमा भवति। द्वितीये पर्य्याये प्रथमैवोत्तमा भवति। तृतीये पर्य्याये मध्यमैवोत्तमा भवति। एवं सर्वा अप्युत्तमाः सम्पन्नाः। यस्मादेताः सर्वा ऋचः समानरूपाः ततो हेतोरनया विष्टुत्या सर्वानेवैनान् यजमानानुद्गाता समावद्भाजः समावच्छब्दः समपर्य्यायः समं फलं भजन्त इति समावद्भाजः साम्येन फलभाजः करोति। अतएव नान्योन्यमपन्नते परस्परञ्च हिंसन्ति। तथा सर्वे यजमानाः समावदिन्द्रियाः समावद्वीर्य्याः समानसामर्थ्या भवन्ति"।
"फलान्तरमाह" भा०
"शुष्कः पर्ज्जन्यो भवतीमे हि लोकाः पञ्चात् हिङ्कारेण व्यतिषजति" ब्रा०
"लोकत्रयात्मिकानां त्रिवृत्साम्नामादौ प्रयुक्तेनैकेनैव हिङ्कारेण व्यतिषञ्जनात् संयोजनात् त्रयाणां लोकानां परस्परमुपकार्य्योपकारकभावो न बाध्यत इति पर्ज्जन्यो वर्षशीलो भवतीत्यर्थः"।

"अस्यामपि विष्टुतौ बहुदोषाः सम्भवन्तीत्याह" भा० "पापवसीयसन्तु भवति" ब्रा०

"तुशब्दः फलवैलक्षण्यद्योतनार्थः। पापं प्रसिद्धं वसीयः पुण्यं तदुभयमेकाश्रयं भवति। इतरत् उद्यतीवाक्यशेषवत् व्याख्येयम्। नञः भावोऽत्र विशेषः। इत्थं विष्टुतयस्तिस्रो विहिताः, तिसृष्वपि तासु फलविशेषश्रवणाभिन्द्रादर्शनाच्च समानफलत्वात्पर्यायनित्याः, यत्र विशेषादेशः क्रियते निमित्तं वा कामो वा श्रूयते ततोऽन्यः नित्यः। प्रयोगे आद्याभिरेताभिरेव स्तुतिभिः स्तोमसम्पादनं कार्य्यं, तदाह सूत्रकृत्। "प्रथमाभिर्विष्टुतिभिः स्तोमविधानमनादेशे ताः पर्य्याः सर्वाभिप्रायाश्चेति"। पुनरपि यथाविधं वा विदध्यादित्यादिना सम्भेदेन बहवः पक्षाः सूत्रकृतोपन्यस्ताः ते तत्रैव बोद्धव्याः। नन्वेतास्वपि प्रत्येकं निन्दादर्शनात् कथमासां नित्यत्वम्। नैष दोषः, उद्यत्यान्नावत् यो दोष उक्तः अवर्षुकः पर्ज्जन्यो भवतीति, स कुलायिनीपरिग्रहे परिह्रियते। यत्र हि वर्षुकः पर्ज्जन्यो भवतीत्याम्नातम्। यत्तु कुलायिन्यां दोषदर्शनं पापवसीयसन्तु भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुद्यतीप्रयोगेण विहृतं तत्र हि पापवसीयसो विष्टुतिरिति या श्रूयते तत्रैव तु पापवसीयसन्तु भवति"।

"अधरोत्तरमपावगतो रुध्यतेवगच्छत्यपरः पापीयाञ्छ्रेयांसमभ्यारोहति जनता जनतामभ्येत्यन्योन्यस्य प्रजा आददते न यथा क्षेत्रं कल्पन्ते" ब्रा०

"प्रथमाया मध्यमायाश्चान्ते प्रयोग इति यदस्ति तदेतदधरोत्तरमनुष्ठानं यस्मिन् देशे क्रियते तत्र वा ईश्वरा पर्ज्जन्योऽनुज इति परिवर्त्तिन्यां यदपशुलक्षणं दोषदर्शनं तदुद्यत्यां परिहृतं भवति। एषा वै प्रतिष्ठिता विष्टुतिरिति, तत्र हि वाक्यशेषः प्रजापशुमश्नुते हि प्रतिष्ठितो भवतीति"।

एतत्सामयोनिः सूक्तविशेषः। तत्पाठप्रकारः साम संहिताभाष्ये उक्तो यथा "सामगानामुत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि यथा "उपास्मै गायता नर" इत्याद्यं सूक्तं "दविद्युतत्या रुचा" इति द्वितीयं "पवमानस्य ते कव" इति तृतीयम्" तच्च उद्यतीशब्दे ११८२पृ० दर्शितम्। एवमुद्यती विष्टुतिमुक्त्वा "एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती भवतः "इति इत्युक्त्वा परिवर्त्तिन्या विष्टुतेः प्रकारमुक्त्वा कुलायिन्याः प्रकारकथनाय प्रागुक्तं भा० ब्रा० वाक्यमुदाहृत्य व्याख्यातम्। अत्र प्रथमसूक्ते "पराचीभिः अनुक्रमेणाम्नाताभिः। तेन पाठक्रमएव। द्वितीये पर्य्याये मध्यमोत्तमप्रथमाः। तृतीयेतूत्तमाद्यमामध्यमा इत्येवं क्रमासेन" मन्त्राः (पूर्वोक्ताः) बोध्याः

२कुलाययुक्ते त्रि० "जज्ञानन्तं प्रथमः सीद योनिम्। कुलायिनं घृतवन्तम् सवित्रे" ऋ० ६।१५।१६। "कुलायिनं गुग्गुल्वादिसंभरणोपेतम् तथा च श्रूयते "कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत् पैतदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्णास्तुकासुगन्धितेजनानि" ऐत०ब्रा०" भा०।

कुलाल पुंस्त्री कुल—कालन्, कुलमलति अल—अण्,कुलमालाति आ+ला—क—वा। १कुम्भकारे, (कुमार) अमरः "कुलालजनकोऽपरः भाषा० "नमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्यश्च" यजु० १६।२७। २कुक्कुभपक्षिणि मेदि० जातित्वात् स्त्रियां ङीप्। ततः तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां कुलाला० वुञ्। कौलालक तत्कृते घरावादौ त्रि०

कुलालादि पु० संज्ञायां तेन कृतमित्यर्थे वुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कर्म्मार सेना सिरिन्ध्र सैरन्ध्र देवराज परिषत् वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक" कौलालकं वारुडकम् इत्यादि

कुलाली स्त्री कुलमलति अल—अण् ङीप्। १नीलाञ्जनभेदे, कपित्थाञ्जनप्रस्तरभेदे, अमरः २आरण्यकुलत्थिकायाम्, राजनि० ३कुम्भकारभार्य्यायाञ्च। स्वार्थे क ह्रस्वः। कुलालिकाप्यत्र हेमच०

कुलाह पुंस्त्री० कुलमाहन्ति आ+हन—ड। ईषत्पीतवर्णे कृष्णजानौ अश्वे हेमच० ततः संज्ञायां कन्। २लककारे, (राङ्गाकुलेखाड़ा) इति ख्याते शाकभेदे शब्दमाला। "आमवातरक्तवातरोगनाशी कुलाहकः" राजवल्लभः [वृक्षभेदे रत्नमाला

कुलाहल पु० कुलमाहलति स्पर्द्धते अच्। (कुकुरशोङ्गा)

कुलि पु० कुल—इन् कित्। १हस्ते त्रिका०। २कण्टकारिकायां स्त्री शब्दरत्ना० कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।

कुलिक त्रि०कुलमर्हत्वेन प्रायण्येन यास्यत्र ठन्। १कुलश्रेष्ठे मेदि०२शिल्पिकुल,प्रधाने अमरः। (कुलेखाड़ा)इति प्रसिद्धे ३शाकभेदे पु० मेदि० महानागान्तर्गते ४नागभेदे पु०"शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः। वासुकिस्तक्षकश्चैव कालियोमणिभद्रकः। ऐरावतो धृतराष्ट्र।

कर्कोटकधनञ्जयौ” तिथित० पु० “ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्ख श्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति” भाग० ५।२४।२। “कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिज्वलिताग्निधूमसमप्रभः” हेमा० तद्रूपवर्णनम्। तन्त्रे तु तस्य पाटलतोक्ता। उग्रतारायन्त्रे १०५६पृ० तद्ध्यानमुक्तम्:

“भुजेषु नागः कुलिकोऽङ्गदोगतः”। तस्य उग्रतारा-ङ्गदभूषणत्वमुक्तम्। रव्यादिवारेषु दिवारात्र्योः ५दुष्टमुहूर्त्तभेदे यथाह मुहू० चि०

“शनार्कादिष्वष्टरत्नादिशिष्यः कुलिका रवेः। रात्रौ निरेकाधिष्ण्यांशाः शनौ चान्त्योऽपि निन्दितः:”। रविमारभ्य सर्ववारेषु क्रमादुक्तसंख्याधिष्ण्यांशाः शानुमूर्त्ताः कुलिकाः स्युः। यथा रवौ दिने १४,मुहूर्त्तः चन्द्रे १२, मङ्गले १०, बुधे ८, गुरौ ६, शुक्रे ४, शनौ २कुलिकः रात्रावेते निरेकाः कार्य्याः। यथा रवौ १३, चन्द्रे ११, भौमे ९,बुधे ७,गुरौ ५,शुक्रे ३,शनौ १,शनौ तु अन्त्यः पञ्चदशमुहूर्त्तोऽपि कुलिकः। एते निन्दिताः। अस्यापवादमाह गुरुः “वारेषु सर्व्वेषु चापि अकाले लग्नगे शुभे। कुलिकोद्भवदोषस्तु विनश्यति न संशयः। शुभे केन्द्रगते चन्द्रे शुभांशे वा शुभेक्षिते। लग्नगे सबले वापि कुलिकस्तु विलीयते” अन्यत्र दोषमाह वशिष्ठः “विधर्म्मे प्रहरार्द्धे तु निःशक्तं यमघण्टके। कुलिके सर्व्वनाशः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः” रात्रावेते न दोषदा इत्यस्यापवादो रत्नकोषे “तमस्विनीगव्यशुभेन्द्र वारदोषास्तथा शक्तिकनाशुवन्तः। अल्पं समावाद्य विलासिनीनां कटाक्षवाणादिव निष्फलाः स्युः” न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम्। दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्व्वत्र निन्द्यो बुध० वारदोषः”। शुभलग्नांशाभावस्थले देशभेदेनापवादमाह गर्गः। “विन्ध्यस्योत्तरकूले तु यावदाहिमाचलम्। यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशेषु विद्यते। मत्स्याकुम्भमध्यान्त्रेषु यमघण्टस्तु दोषकृत्। काश्मीरे कुलिकं इत्यर्द्धयामस्तु सर्व्वतः”। कुलिकस्य विशेषप्रयोजनन्तु “जपित्वा सितगुञ्जानां कुडकं कुलिकोदये” शारदायाम् नवदुर्गाभिचारकर्म्मोक्तयोक्तम्। तट्टीकायां राघवभट्टेन च “मन्वर्कदिग्वसुतुवेदपक्षैरेकोन्मुहूर्त्तैः कुलिका भवन्ति। दिवा निरेकैस्त्व शर्व्वरीषु ते गर्हिताः कर्म्मसु शोभनेषु” इत्युक्तम् निरेकैः पूर्व्वोक्तमन्वादिसङ्ख्यैरे-कोनैरित्यर्थः” “स्वप्नाधिवासकुलिकप्रहरार्द्धपातविष्कम्भव्यतीपातिकालयमेव वर्ज्यम्” मुहू०चि० तस्य सर्व्व-कर्म्मसु वर्ज्जनीयतामाह

कुलिङ्ग पु० कौ पृथिव्यां लिङ्गति चरणार्थं गच्छति अच्। १चटके, शब्दचि० २धूम्याटे, (फिङ्गा) अमरः भूमिप्रन्थासंयुतया धान्यादिस्थलचारिणि ३सर्पभेदे च। ४कुत्सितलिङ्गे न०। ब०। ५तद्वति त्रि०। ६कर्कटशृङ्ग्याम् स्त्री गौरा० ङीष्। स्वार्थे क। कुलिङ्गक चटके हेमच०।

कुलिङ्गाक्षी स्त्री० कुलिङ्गं कुत्सितलिङ्गमक्षी यस्याः षच् समा० ङीष्। (पेटारी) घटिकाख्ये रक्तपाला

कुलिज त्रि० कुलौ हस्ते कर्कटकारिकायां वा जायते जन-ड ७त०। १हस्तजाते यथादौ “कुलिजलहे दक्षिणतोऽग्नेर्मध्यारभाहरति” श्रुतम् २कर्कटकारीजाते च ततः “कुलजात् लुक्खौ च” पा० तदन्तात् द्विगोः सम्भवति अवहरति पचति वेत्यर्थेषु ठञ् तस्य लुक् वा छञ् वा। द्विकुलज द्वैकुलजिक द्विकुलजिक द्विकुलजीन। तत् सम्भवति, (कुलिजं स्थालीन् समावेशयति) तदपहारके तत्पाचके च त्रि०। ठञि स्त्रियां ङीप् अन्यतः टाप्।

कुलिन् पु० कुल+अस्त्यर्थे मत्वा० पक्षे इनि। १पर्व्वते शब्दचि०। २सत्कुलयति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कुलिन्द पु० भून्नि १देशभेदे “कुलिन्दाः कालदाश्चैव कुण्डकाः करटास्तथा” भा०भी० ९अ० जनपदकथने। २तद्राजेषु च “शूरसेनाः भद्रकाराः बोधाः शाल्वाः पटच्चराः। सुस्थलाश्च सुकुट्टाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह” भा०स० १३अ०। “पूर्व्वं कुलिन्दविषये वशेचक्रे महीपतीन्। धनञ्जयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्म्मणा”। “आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः” भा०स० १२।२५अ० अयञ्च देशः बृहत्सं० कूर्म्मविभागे १४अ० ऐशान्यामुक्तः “वनराजकिरातचीनकौलिन्दाः” कुलिन्द+स्वार्थे अण् कौलिन्दाः। [मेषादिषु २चतुर्थे राशौ च

कुलिर पु० कुल—बा० इरन्+किश्च। १कर्कटे शब्दरत्ना०।

कुलिश पुंन० कुलौ हस्ते शेते शी—ड, कुलिनः पर्व्वतान् श्यति शो—ड वा ईषत् लिशति कु+लिश-क—कौ लिशति लिश—क वा यथायथं अनुर्पाश्च। १इन्द्रायुधे वज्रे अमरनिघण्टुः ५७४पृ० तद्रूपत्यादिकमुक्तं तत्स्वरूपादिकं हेमा० प०र० ख० अक्षयस्तृतीये कौशन सधनुर्वेदोक्तञ्च तस्य तत्रैव द्रष्टव्यम् विस्तरभयान्नोक्तम् “अधयः शक्तिकुलिशपाशदृंकरापाः शराः” भा०व०२०अ०।

"अभेदनाय कुलिशक्षतानाम्" कुमा० २मत्स्यभेदे पु० त्रिका०। ३अस्थिसंहारवृक्षे रत्नमा०।

कुलिशद्रुम पु० कुलिश इव द्रुमः। स्नुहीवृक्षे शब्दचि०

कुलिशधर पु० कुलिशं धरति धृ—अच्। वज्रधरे इन्द्रे कुलिशभृदादयोऽप्यत्र पु०

कुलिशनायक पु० "स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विस्तुक्तिमनिवृत्तकः। योनिञ्च पीडयेत् कामी बन्धः कुलिशनायकः" रतिमञ्जर्युक्ते शृङ्गारबन्धभेदे। कुलिशनामक इति पाठः साधुः

कुलिशपाणि पु० कुलिशः पाणावस्य। इन्द्रे देवराजे

कुलिशाङ्कुशा स्त्री बौद्धानां विद्यादेवीभेदे हेमच०

कुलिशासन पु० कुलिशमिव दृढमासनमस्य। शाक्यमुनौ त्रिका०

कुली स्त्री कुल—क गौरा० ङीष्। १कण्टकारिकायाम् अमरः २वृहत्यां राजनि०। ३पत्नीज्येष्ठभगिन्याम् (बड़शाली) हेमच०

कुलीक पुंस्त्री० कुल—बा० ईकन् किच्च। पक्षिमात्रे स्त्रियां जातित्वेऽपि टाप्। "सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्यः" यजु०२४।२४ कुलीक+स्वार्थेऽण् "कौलीकान् पक्षिणः" तिस्रः कुलीकाः पक्षिणोर्देवजामिभ्य देवभगिनीभ्यः" वेद दी०।

कुलीन पुंस्त्री० कुले जातः ख। १सत्कुलजे हये स्त्रियां ङीष्। तन्त्रोक्ते २कुलाचारयुक्ते ३उत्तमकुलजाते त्रि०। कौ पृथिव्यां लीनः। ४भूमिलग्ने त्रि०। संज्ञायां कन्। कुलीनक वनमुद्गे पु० हेमच० [क। जले हेम०।

कुलीनस न० कुलिलीनं भूलग्नं स्यति सो—अन्तकर्मणि

कुलीपय त्रि० जलचरजन्तुभेदे "मित्राय कुलीपयान्, वरुणाय नक्रान्" यजु० २४,२१। "कुलीपयान् जलजान् मित्राय" वेददी०। नाक्रोमकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य" यजु० २४।३५ "नाक्रः मकरः कुलीपयस्ते त्रयः जलचरविशेषाः" वेददी०

कुलीर पुंस्त्री० कुल—संस्त्याने ईरन् किच्च। १कर्कटे (केंकड़ा) जलचरजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २कर्कटराशौ च। कर्कटशब्दे विवृतिः।

कुलीरशृङ्गी स्त्री कुलीरः कुलीरावयव इव शृङ्गमस्याः गौरा० ङीष्। (काँकड़ा शिङ्गा) इति रत्नमा० कुलीरविषाणीत्यप्यत्र स्त्री

कुलीराद् पु० कुलीरमत्ति अद्—क्विप्। कर्कटविषाणी तत्रोत्पन्नत्वेव सावयवतिग्मविभागमेन तत्तुल्यत्वात्तथात्वम्

कुलीश पुंन० कुलिश+पृषो०। वज्रे शब्दरत्नावली

कुलुक न० कुल—बा० उलच् किच्च। जिह्वामले हेमच०

कुलुकगुञ्जा स्त्री कौ भूमौ लुका गुप्ता गुञ्जेव। उल्कायाम् हारा०।

कुलुङ्ग पुंस्त्री कुरङ्ग+पृषो०। हरिणभेदे स्त्रियां टाप्। "सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शकाः" यजु० २४।३२। "कुलुङ्गः कुरङ्गः हरिणः" वेददी० "ब्राह्मेभ्यः कुलुङ्गान्" यजु० २४।२७

कुलुञ्च त्रि० कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्चति हरति, कुत्सितं लुञ्चति वा लुन्च—अण्। चौरभेदे "उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः" यजु० १६।२२।

कुलूत पु० भूम्नि देशभेदे स च देशः वृ०सं० कूर्मविभागे वायव्यामैशान्यां च उक्तः यथा "दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्" इत्युपक्रमे "अश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्थाः" "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्य" इत्युपक्रमे "अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः"; तेन कुलूतदेशो द्विधा। तत्र भवः अण्। कौलूत तत्र भवे त्रि० बहुषु तस्य लुक् कुलूताः। तेषां राजा अण्। कौलूत तद्राज बहुषु तस्य लुक्। कुलूता तद्राजाः।

कुलेचर पु० कूले जलसमीपे चरति चर—अच् अलुक्स०। [illegible] शाकभेदे "चणककुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि" सुश्रुतः।

कुलेश्वर पु० ६त०। १शिवे २वंशपतौ च शब्दमा०

कुलेय त्रि० कुले भवः वा० ढ। कुलजाते "बभूव तत् कुलेयानां द्रव्यकार्य्यमुपस्थितम्" भा० आ० १७८अ०

कुलोत्कट पुंस्त्री० कुलेन उत्कटः। १कुलीनाश्वे शब्दच० २उत्कृष्टकुलजाते त्रि०

कुलोद्वह त्रि० कुलं वंशभारं रक्षणादिना उद्वहति उद्+वह—अच्। कुलपालके कुलश्रेष्ठे "पुत्रोऽमात्यानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वहः" भा० वि० ३५ अ०

कुल्फ पुंन०। कल—संख्याने फक् अस्य उच्च। १रोगभेदे २गुल्फे च उज्ज्वलद०। "कक्षीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत्" ऋ०७,५०,२, "अथैनं दक्षिणा करवंकणमाघास" इत्युपक्रमे "कुल्फावैन्द्राग्नं हविः" शत०ब्रा० ११।५।२।३। "अथैनमुत्तरमकरित्युपक्रमे "कुल्फावैन्द्राग्नं हविः तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविति च" ११।५।२।५। "जानुदघ्नोऽद्वितीयः कुल्फदघ्नस्तृतीयः" शत०ब्रा० १२।२।१।१०।

कुल्मल न० कुष—क्मलच् लस्यान्त्यादेशः। १पापे उज्ज्वलद०। "तत्र मे गच्छताद्धवं शल्य इव कुल्मलं यथा" अथ० २-

१०.३०।२तद्वति त्रि० "अपाष्ठाच्छृङ्गात् कुल्मलाच्चिरवोषमहं विषम्" अथ० ४,६,५, जिह्वा ज्या भवति कुल्मलम् ५,१८,८,

कुल्माष पु० कोलति कुल–क्विप् कुल् माषोऽत्र ७त० । "अर्द्धस्विन्नाश्च गोधूमा अन्ये च चणकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्ते इत्युक्ते १अर्द्धस्विन्नगोधूमादिषु वैद्यकम् "कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः" भावप्र० "सक्तून् पिबेद्वा कुल्माषं जलस्यापि शुभं पिबेत्" सुश्रु० । "बलाकां वारुणीकुल्माषाभ्याम्" (भाक्षीयात्) । सुश्रु० । "कथमिच्छाकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यस्यतयद्व्ययहरति" भाग० ५,९,१०, । कुत्सिता माषाः पृषो० । २निन्दितमाषे च "स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे" छान्दो० उ० "कुल्माषान् कुत्सितान् माषान्" शा० भाष्यम् । ३सूर्य्यस्य पारिपार्श्विकभेदे ४शूकधान्ये यवादौ च शब्दचि० । ५काञ्जिके ६मसीपरिणामे च न० शब्दचि० ।
"कुल्माषाः कुलेषु सीदन्तीति" निरुक्तोक्ते ७कुत्सितार्थे त्रि० "कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते" निरुक्तकारः । कुल्माषाः प्राचुर्येणाश्नन्त्यस्याम् अण् स्त्रियां ङीप् । कौल्माषी पूर्णिमा । ८माषादिमिश्राद्र्भ्रष्टभक्ते (खेचडी) भरतः । ९रोगभेदे शब्दरत्ना० १०वनकुलत्थे रत्नमा०।

कुल्माषाभिषुत न० ३त० । काञ्जिके क्षीरस्वामी ।

कुल्मास न० कुल्माष+पृषो० । कुल्माषशब्दार्थे भरतः ।

कुल्य न० कुल–क्यप् । १अस्थ्नि अमरः । २अष्टद्रोणपरिमाणे शूर्पे ३आमिषे च मेदि० । कुले भवः यत् । ४कुलजाते ५मान्ये च त्रि० मेदि० । कुल+चतुरर्थ्यां बलाद्य० । ५कुलसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । कुलाय हितं यत् । ६कुलहिते त्रि० "इतीव कुल्याः पशुभूतवर्गान्" भाग० ७।६।१२ । कुल्यायां भवः यत् यलोपः । ८कुल्याभवे त्रि० "नमः कुल्याय च सरस्याय च" यजु० १६,३७ कलिमेऽल्पे १०सरिद्भेदे स्त्री अमरः ११पयःप्रणाल्याम् १२जीवन्त्यामोषधौ १३नदीमात्रे च स्त्री० मेदि० "सैन्धमारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्" भा० अ० १०४० श्लो० । "घृतकुल्याश्च दध्नश्च मध्वो मङ्गलवाह्यया" भा० व० ८५.३० श्लो० । क्षीरकुल्या घृतकुल्या दधिकुल्या मधुकुल्या इत्यादि ।

कुल्यासन न० कुलाय कुलाचारायहितं यत् कुल्यमासनम् । "अथ कुल्यासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा कुलिको भुवि । एकहस्तो मात्रकस्थोऽधःशीर्षो नाभिगे करे" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुल्लूक पु० मन्वर्थमुक्तावलीनाम टीकाकारकविद्भेदे "श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत्" तट्टीकोपक्रमः ।

कुल्व कुल–उल्वा० नि० १लोमराहित्यरूपे । (टाक) रोगभेदे २तद्युक्ते त्रि० "अथैतानष्टौ विरूपानालभते अतिदीर्घं चातिह्रस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चातिकुल्वं चातिलोमशं च अशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः" यजु० ३०।२२। "अतिकुल्वं रोमरहितम्" वेददी०

कुव न० कुं भूमिं याति गच्छति या–क, कुङ् शब्दे कूङ्वज् वा । १जलजे, पुष्पमात्रे, २उत्पले च हेमच० ।

कुवकालुका स्त्री कुवमिव कायति कै–क आलुका । घोषीशाके । राजनि०

कुवङ्ग न० ईषद् वङ्गं गुणेन । सीसके राजनि० ।

कुवचस् त्रि० कुत्सितं वचोऽस्य । १कुत्सितवादकथके अमरः कुगतिस० । २परीवादकथने न० । कुवाक्यादयोऽप्यत्र न० ।

कुवज्र न० कुत्सितं वज्रं हीरकमिव कायति कै–क । वैक्रान्तमणौ राजनि० ।

कुवम पु० कौ पृथिव्यां वमति वर्षति जलं वम–अच् । १सूर्य्ये "कुलं कुलश्च कुवमः कुवमः काश्यपो द्विजः" भा० आनु० ९२अ० "कुः पृथिवी तस्यां वमति वर्षतीति कुवम आदित्यः "आदित्याद् जायते वृष्टिरिति" श्रुतेः सर्वोऽप्यादित्योऽहमेव मत्त एव सर्वेषामादित्यानामुत्पत्तेः" नीलकण्ठः । कुपयोः इति पाठान्तरे सूर्य्य एवार्थः । कुत्सितं वमति । २निन्दितवमनकारके त्रि० [रायमुकुटः

कुवर पु० कुत्सितं व्रियते वृ–अप् । १तुवरे २कषाये ३तद्वति त्रि०

कुवल न० कौ वलति वल–अच् । १उत्पले २मुक्ताफले च मेदि० ३बदर्य्यां स्त्री० गौरा० ङीष् । तस्याः फलम् अण् लुक् । ४बदरीफले न० । कौ वलनात् । ५जले । ६सर्पोदरे च न० कुवलेशयः । प्रथमे परे समासे कर्क्यादि० अस्य नाद्युदात्तता । तस्य पाकः पील्वादि० कुणच् । कुवलकुण तत्पाके पु० ।

कुवलय न० कौ वलयमिव शोभाहेतुत्वात् । १उत्पले, अमरः २श्वेतोत्पले नीलोत्पले राजनि० "कच्चित् साधो ! कुवलयदलश्यामविस्तीर्णदृष्टे ! इत्युद्भवदूतम् । ततः तारका० इतच् । कुवलयित जातकुवलये त्रि० । "कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम्" रघुः । कौवलयम् ३त० । ४भूमण्डले न० "यतो भूवलयं सर्वं आत्नोऽयं विचरिष्यति । अतः कुवलयो नाम्ना ख्यातिं लोके प्रयास्यति" इत्युक्तनिरुक्तियुते ५असुरभेदे पु० ।

कुवलयानन्द पु० कुवलयं भूमण्डलमानन्दयति आ+नन्द्–अण्

उप०स०। चन्द्रालोकस्यालङ्कारमयूखव्याख्याने अप्पदीक्षितकृते ग्रन्थभेदे ६त०। २कुमुदस्यानन्दे च।
"अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः। नियोगाद्वेङ्कटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः। चन्द्रालोकोयिजयतां शरदागमसम्भवः। हृद्यः कुवलयानन्दोयत्प्रसादादभूदयम्"। तद्ग्रन्थसमाप्तौ "तस्माच्च कुवलयानन्दः सम्पन्नोऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्यानन्दइति च शोभते" चन्द्रिका

कुवलयापीड त्रि०कुवलयमापीडः भूषणं यस्य। नीलोत्पलभूषणवति १जने कंसासुरस्य हस्तिरूपधारिणि २दैत्यभेदे पु०। "नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा। कंसस्य बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवशत्रुतः। अघ्नत् गोपवेशेन क्रीडासक्तोऽपि केशवः" हरिवं० १०६ अ० "राजा कुवलयापीडः समाजद्वारि कुञ्जरः। तिष्ठत्विति समाज्ञाप्य प्रेक्षागारमुपाययौ" हरि० ८६ अ०

कुवलयाश्व पु० कुव(ब)लाश्वनामके धुन्धुमारे नृपभेदे। स्वार्थे क तत्रार्थे "दृढदश्वस्तु श्रावस्तिस्ततः कुवलयाश्वकः। यः प्रियार्थमुतङ्कस्य धुन्धुनामासुरं बली। सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद्वृतः। धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः। धुन्धोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः" भाग० ६।६।१८।१६। कुबलाश्वशब्दे तच्चरितादि। [पलिम्यास् राजनि०।

कुवलयिनी स्त्री कुवलयानां संघः खलादि० इनि। उत्-

कुवलाश्व पु० कौ पृथिव्यां वलते वल अच् तादृशोऽश्वोऽस्य। कुवलयाश्वे धुन्धुमारे नृपभेदे।

कुवलेशय पु० कुवले जले शेते शी—अच् ७त० अलुक्स०। विष्णौ "कुमुदः कुवलेशयः" विष्णुस०। "क्षितौ वलनात् सम्वलनात् कुवलं जलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशयः, कुवलं वदरीफलं तन्मध्ये शेते कुवलेशयः तस्थकः सोऽपि भगवतोविभूतिरिति वा हरिः कुवलेशयः। कौ भूमौ वलति संश्रीयते सर्पोपासुदरं कुवलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशय इति" भाष्यम्।

कुवाद त्रि० कुत्सितं वदति अण्। अपरदोषकथनशीले। अमरः। भावे घञ् कुगतिस०। २कुत्सितवादे।

कुवाहुल पुंस्त्री वहति कु+वह—वा० उलञ्। उष्ट्रे शब्दचन्द्र० स्त्रियां ङीष्।

कुवि(चि)क पु० भूम्नि देशभेदे अयञ्च देशः वृह०सं० कूर्मविभागे ऐशान्यामुक्तः। "ऐशान्याभित्युपक्रमे कुनटखसघोषकुचि(वि) काख्याः" इति

कुविद् अव्य० कुः भूमिरिव विद्यते लाभते बाहुल्यात् विद—भावे क्विप् ६त०। १बाहुल्ये २प्रशंसायाञ्च। चादिमध्य व्याख्याने मनोरमा। उग्रैवंत् शतदभि च 'कुवित्सस्य प्रहि व्रजम्" ऋ० ६।४५।२४। "कुविदङ्ग यः स्तौति हिनस्ति" भा० "कुविज्ञो अस्य वचसः" ऋ०२।१६।७ कुविदङ्ग" भा०। 'स त्वष्टा चुक्रोध कुविन्मे पुत्रमवधीत्" शत० ब्रा० १।६ ३।६। "कुविदङ्ग नमसा ह्वधासः" ऋ० ७।९१।१। कुविदिति बहुनाम। अङ्गेति क्षिप्रनाम कुविदङ्गयोऽङ्ग क्षिप्रं कृतेन नमसा" भा०। "कुविद् अङ्ग" इति पदपाठे पदद्वयतया विभागः। एतेन कुविदङ्गेति एकशब्दकल्पनं चिन्त्यम्। कुत्सितं वेत्ति विद—ज्ञाने कर्त्तरि क्विप्। ४कुज्ञानवति त्रि०।

कुविद्या स्त्री कुगतिस०। १निन्द्यविद्यायाम्। ब०। २तद्वति त्रि०

कुविद्यास त्रि० कुविद्यां स्यति हिनस्ति सो—क। कुविद्यानिरासके। ततः कृशाश्वादिषु विकुश्यासेत्यत्र पाठान्तरेऽस्य पाठात् चतुरर्थ्यां छण्। कौविद्यासीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कुविन्द पुंस्त्री कुं भूं कुत्सितं वा विन्दति विद—श। तन्तुवाये शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मणो जाते जातिसङ्करभेदे अमरः [२निन्दितमण्डले च त्रिका०

कुविम्ब पु०न०। कोर्विम्बं कुत्सितं विम्बं वा। १भूमण्डले

कुविवाह पु०। कुगतिस० वर्णभेदेन निन्दनीयविवाहे मनुना वर्णभेदेन ब्राह्माद्यष्टविवाहेषु निन्द्यानिन्द्यत्वमुक्तं यथा
"चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान्। अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत" मनु०
"चतुर्णामिति। चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इह लोके च कांश्चित् हितान् कांश्चिदहितान् इमान् अभिधास्यमानान् अष्ट संक्षेपेण भार्य्याप्राप्तिहेतून् विवाहान् शृणुत" कुल्लूकभट्टीका
"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" मनु
"त एते नामतो निर्द्दिश्यन्ते ब्राह्म इति। ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञा चेयं शास्त्रादौ संव्यवहारार्था स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था च। ब्रह्मण इवायं ब्राह्मः रक्षस इवायं राक्षसः न तु ब्रह्मादिदेवताकत्वं विवाहानां सम्भवति। पैशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम्" टी०
"यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ।

तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान्" मनु०
"स इति। धर्म्मादनपेतो धर्म्म्यः यो विवाहो यस्य वर्णस्य धर्म्म्यो यस्य विवाहस्य यौ गुणदोषौ दृष्टादृष्ट-फलौ तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणागुणास्तत् सर्व्वं युष्माकं प्रकर्षेणाभिधास्यामि। वक्ष्यमाणानुकीर्त्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थम्" टी०

"षडानुपूर्व्व्या विप्रस्य क्षत्त्रस्य चतुरोऽवरान्। विट्-शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्म्यान् न राक्षसान्" मनु०
"षडिति। ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट्। क्षत्त्रियस्य, अवरानुपरितनानासुरादींश्चतुरः, विट्शूद्रयोस्तु तानेव राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्व्वपैशाचान् धर्म्मादनपेतान् जानीयात्" टी०

"चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः। राक्षसं क्षत्त्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः" मनु०
"चतुर इति। ब्राह्मणस्य प्रथमपठितान् ब्राह्मादींश्चतुरः, क्षत्त्रियस्य राक्षसमेकमेव, वैश्यशूद्रयोरासुरमेतान् श्रेष्ठान् ज्ञातारो जानन्ति। अतएव ब्राह्मणादिष्वासुरादीनां पूर्व्वविहितानामप्यत्रानुपादानं जघन्यत्वख्यापनार्थं तेन प्रशस्तविवाहासम्भवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम्। एवमुत्तरत्रापि विगर्हितपरित्यागो बोद्धव्यः" टी०

"पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ स्मृताविह। पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन" मनु०
"पञ्चानामिति। इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणम्। तेषु मध्ये प्राजापत्यगान्धर्व्वराक्षसास्त्रयो धर्म्मादनपेताः। तत्र प्राजापत्यः क्षत्त्रियादीनामप्राप्तो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूद्यते। गान्धर्व्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः। राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्व्विधीयते ब्राह्मणस्य क्षत्त्रियस्यानुवादस्तस्यापि, आसुरपैशाचौ न कर्त्तव्यौ। कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते। अत्र यं वर्णं प्रति यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः स च विहितासम्भवे बोद्धव्यः" टी०

"पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ। गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्त्रस्य तौ स्मृतौ" मनु०
"पृथगिति। पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनूद्यते। मिश्राविति विधीयते। पृथक्पृथक् मिश्रौ वा पूर्व्वविहितौ गान्धर्व्वराक्षसौ क्षत्त्रस्य धर्म्म्यौ मन्वादिभिः स्मृतौ। यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्व्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तद्बन्धूंस्तदा गान्धर्व्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः" टी०

"कुविवाहैः क्रियालोपैर्व्वेदानध्ययनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च" मनुः दुर्विवाहा दयोऽप्यत्र "जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः। अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा" मनुः।

कुवृत्ति स्त्री० कर्म्मधा०। १निन्दिताचरणे २दैन्यचरणे च ब०व्री०। ३तद्युक्ते त्रि०

कुवृत्तिकृत् पु० कुवृत्तिमीषदावरणरूपं वरणं करोति कृ—क्विप् (काँटाकरञ्जा) १ करञ्जभेदे शब्दचि०। २निन्दित-चेष्टाकारके त्रि० शब्दचि०

कुवेणि(णी) स्त्री ईषत् वेणन्ते मत्स्या अस्याम् वेण—इन्, वा ङीप्) मत्स्यधान्याम् (खालुइ) अमरः

कुवेर पु० कुत्सितं वेरमस्य। धनदे उत्तरदिक्पाले देवभेदे कुवेरशब्दे विवृतिः कुवेरोत्पत्त्यादिकं रामा० उ० का० ३ स० वर्णितं यथा
"ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः। ददौ विश्रवसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम्। प्रतिगृह्य तु धर्म्मेण भरद्वाजसुतां तदा। प्रजान्वीक्षिकया बुद्ध्या श्रेयोऽस्य विचिन्तयन्। मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः। स तस्यां वीर्य्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम्। जनयामास धर्म्मज्ञः सर्व्वैर्ब्रह्मगुणैर्वृतम्। तस्मिन् जाते तु संहृष्टः स बभूव पितामहः। दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति। नाम चास्याकरोत् प्रीतः सार्द्धं देवर्षिभिस्तदा। यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव। तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः। स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा। अवर्द्धताहुतिहुतो महातेजा यथाऽनलः। तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः। चरिष्ये परमं धर्म्मं धर्म्मो हि परमा गतिः। स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने। यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः। पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत्। जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च। एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत्। अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह। गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत्। परितुष्टोऽस्मि ते वत्स! कर्म्मणाऽनेन सुव्रत!। वरं वृणीष्व भद्रन्ते वरार्हस्त्वं महामते!। अथाब्रवीद्वैश्रवणः पि-

तामहमुपस्थितम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् । अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् । अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः । यमेन्द्रवरुणानाञ्च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ वत्स ! धर्मज्ञ ! निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानाञ्च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि । एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वयं तात ! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम् । धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । भगवन् ! लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो ! । न च पीड़ा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्य चित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः । वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तम ! । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा । राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रन्ते लङ्कायां नात्र संशयः । हेमप्राकारपरिखायन्त्रशस्त्रसमावृता । रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्यतोरणा । राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः । शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलङ्गतैः । शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते । स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र ! यथासुखम् । निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधस्तत्र कस्य चित् । एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः । निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि । नैरृतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा । अचिरेणैव कालेन संपूर्णा तस्य शासनात् । स तु तत्रावसत् प्रीतो धर्मात्मा नैरृतर्षभः । समुद्रपरिखायां स लङ्कायां विश्रवात्मजः । काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः । अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरञ्च ह ।”

कुवेरक पु० कुवेर इव कायति कै–क । १नन्दीवृक्षे अमरः स्वार्थे क । २अनदेऽनन्दीवृक्षे मेदि०३अर्ह्रदुपासकभेदे हेम०

कुवेराक्षी स्त्री० कुवेरस्याक्षीव पिङ्गवर्णत्वात् षच् समा० ङीप् । १पाटलावृक्षे अमरः २लताकरञ्जे राजनि०

कुवेराचल पु० ६त० । कैलासपर्वते त्रिका० कुवेरपर्वतादयोऽप्यत्र पु० [ला–क । उत्पले हेमच०

कुवेल न० कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये ई शोभां लाति–

कुवैद्य पु० कुगतिस० । सुश्रुताद्युक्तक्रियोक्तक्रमेण स्वेच्छया विपरीताचारिणि वैद्ये तस्य च दोषादिकं सुश्रुते उक्तं यथा “यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः । स मुह्यत्यातुरं प्राप्य भीरुरिवाहवम् । यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः । स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः । उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि । अर्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ । ओषध्योऽमृतकल्पास्तु शस्त्राशनिविषोपमाः । भवन्त्यज्ञैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् । स्नेहादिष्वनभिज्ञो यः छेद्यादिषु च कर्मसु । स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः । यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने । आहवे कर्म निर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा” “कुवैद्ये कितवे शठे । चाटचारणदासेषु दत्तं भवति निष्फलम्” स्मृतिः

कुश द्युतौ ह्रादित् वा चुरा० पक्षे भ्वादि०पर०सक० सेट् । कुंशयति ते कुंशति अचुकुंशत्–त अकुंशीत् । कुंशयां बभूव आस चकार चक्रे चकुंश । प्रनिकुंशति

कुश श्लेषे दि० पर०सक० सेट् । कुश्यति । अकुशत्–अकोशीत् । चुकोश । कुशितः कोशः

कुश पु०न० कौ शेते शी–क, कुं पापं श्यति शो–ड वा । १स्वनामख्याते तृणे अमरः । “कुशोत्सृष्टगर्भकोटयति २रामसुते “रिपुनागाङ्कुशं कुशमिति” रघुः । ३योक्त्रे, च पु० मेदि० घृतसमुद्रेणावृते ४द्वीपभेदे पु० । ५जले न० मेदि० । कुशेशयः । ६सर्पोदरे शङ्कराचार्यः “कौशं बर्हिः” कात्या० १।२।१२ तत्रार्थंस्कृतकुशार्थतामाह “बर्हिःकौशं कुशा दर्भाः तस्येदं कौशं कुशमात्रमेव बर्हिःशब्देनोच्यते न संस्कारात्, कुतः ? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वाद्बर्हिःशब्दस्य, यत्र यत्र बर्हिःशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्तेर्लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः, संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते क्वचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं बर्हिःशब्दः प्रयुज्यते बर्हिरादाय गावो गता इति तस्माज्जातिवाची बर्हिःशब्दः । असंस्कृतं कुशमात्रं बर्हिःशब्देनोच्यत इत्यर्थः । प्रयोजनं बर्हिषि प्राग्ग्रदग्रे च प्राक्प्रतीची

श्राद्धे संस्कारा न कर्त्तव्याः । स्मृतौ कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः । काशाभावे ग्रहीतव्या अन्ये दर्भा यथोचिताः । दर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्रैः कार्य्यक्रियाः सदा । कुशकाशशरा दूर्व्वायवगोधूमवल्वजाः । सुवर्णं रजतं ताम्रं दश दर्भाः प्रकीर्त्तिताः । स्नाने होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । सपवित्रौ सदर्भौ वा करौ कुर्व्वीत नान्यथा । सर्व्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं न वा । सपवित्रः सदर्भो वा कर्म्माङ्गाचमनं चरेत् । नोच्छिष्टं तत् सदर्भं च दर्भैरुच्छिष्टं तु वर्ज्जयेदिति" कर्म्माः कर्म्माङ्गकुशकथनादिकं श्रा० त० आह यथा

"ब्रह्मपुराणे 'सपिञ्जलाश्च हरिताः पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः । गोकर्णमात्राश्च कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः । पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्व्वा यज्ञाङ्गक एव च । काशाः कुशा वल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः । मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः" । तीक्ष्णरोमशा इति वल्वजानां विशेषणं तेन तेषामलाभे 'शूकतृणशरशीर्य्ययुतवल्वजोलपशुण्ठवर्ज्जं सर्व्वं तृणानीति' गोभिलेन तद्व्यतिरिक्तवल्वजानां निषेधोबोद्धव्यः । सपिञ्जलाः साग्राः स्निग्धा अकर्कशाः पुष्टा न सूक्ष्माः समाहिता निर्दोषाः शाद्वला इति मौञ्जस्य विशेषणम् । शूकानि फलपुष्पमञ्जर्य्यस्तावेषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानीति भट्टनारायणचरणाः । गोकर्णमात्रा विततांगुष्ठानामिकापरिमिताः । विष्णुः 'कुशस्थाने काशं दूर्व्वां वा दद्यादिति" तलतुलितहस्तपरिमिताः कुशाः प्रस्तरणार्थाः तथाच वायुपुराणम् 'रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः । उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तराः" । वर्ज्यकुशानाह हारीतः 'चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्ज्जयेत् । पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । मूत्रोच्छिष्टप्रलेपे तु त्यागस्तेषां विधीयते" । छन्दोगपरिशिष्टम् 'छूतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते । नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः । पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः । आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः । नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं विवर्ज्जयेत्' ।

अत्र विशेषः निर्णयसिन्धौ

पृथ्वीचन्द्रोदये तद्ग्रहणकालमाह दक्षः "समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्त्तितः । अष्टधा विभक्तदिनस्य द्वितीयोभाग इत्यर्थः । तत्रैव यमः "समूलस्तु भवेद्दर्भः पितॄणां श्राद्धकर्म्मणि । मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य सुमहात्मनः" व्यासः "तर्पणादीनि कार्य्याणि पितॄणां यानि कानि चित् । तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः साग्रपत्रैर्विशेषतः" शाट्यायनः "सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्" शङ्खः "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" हारीतः "पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैः । एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम्" । स्मृत्यर्थसारे "सर्व्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं नवम्" रत्नावल्याम् "द्वयोस्तु पर्व्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः" हेमाद्रौ स्कान्दे "अनामिकाधृता दर्भा ह्यनामिकयापि वा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्य्ये दर्भपवित्रके" पवित्राभावे तु तत्रैव सुमन्तुः "समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे । सव्ये चैव तथा त्रीन् वै बिभृयात् सर्व्वकर्म्मसु" । बौधायनः "हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वावाचमनेऽपि तथैव च" दर्भग्रहणे मन्त्रमाह शङ्खः "विरिञ्चिना सहोत्पन्न ! परमेष्ठिनिसर्गज ! । नुद सर्व्वाणि पापानि दर्भ ! स्वस्तिकरो भव" । स्मृत्यर्थसारे "हुम्फट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत्" भरद्वाजः "प्रेतक्रियार्थं पित्र्यर्थमभिचारार्थमेव च । दक्षिणाभिमुखश्छिन्द्यात् प्राचीनावीतिको द्विजः" । कुशाभावे अपरार्के सुमन्तुः "कुशाः काशाः शरो गुन्द्रो यवा दूर्व्वाऽथ वल्वजाः । गोकेशकुञ्जकुन्दाश्च पूर्व्वाभावे परः परः" । काशादौ विशेषमाह शङ्खः "काशहस्तस्तु नाचामेत् कदाचिद्विधिशङ्कया । प्रायश्चित्तेन युज्येत दूर्व्वाहस्तस्तथैव च" पृथ्वीचन्द्रोदये यमः "मासि मास्याहृता दर्भा मासि मास्येव चोदिताः" । षट्त्रिंशन्मते "मासेमास्यमावास्यां दर्भो ग्राह्योनवः स्मृतः" छन्दोगपरिशिष्टे "ये च पिण्डास्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । अमेध्याऽशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते" लघुहारीतः "पथि दर्भाश्चितौ दर्भाये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्ज्जयेत् । ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे । हतामूत्रपुरीषाभ्यान्तेषां त्यागो विधीयते" । हेमाद्रौ "अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्व्वात्मकानि च । हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हन्ति वै कलाम्"

भाद्रामावास्याहृतदर्भस्याक्षयतामाह हेमा० श्रा० ख० हारीतः "मासि नभस्यमावास्या तस्यां

दर्भौघो मतः। यज्ञातयामास्तु दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः”

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३,१३अ० “बर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता। न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः। कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः। ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे”।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेर्वा धारणावश्यकम् यथाह वरदातन्त्रे १प० “पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेत् सुधीः। तत्त्वर्ज्ज्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया। कुशकार्य्यकरं यस्मात्तस्मात् ते कुशाः कुशाः। कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया” अथवायास्तद्वारणनिषेधमाह आह्निकतत्त्वे स्मृतिः। “न स्पृशेत् तिलदर्भांश्च अथवा तु कथञ्चन”।

तत्पर्य्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा “कुशोदर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणम्। ततोऽन्योदीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च। दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्”। “एते कुशशिखास्तस्य दशनैश्चिरोहतैः। कुशकाशाविराजन्ते वटवः सामगा इव”। रामपुत्रकुशस्य नामनिरुक्तिसहितोत्पत्तिकथा रामा०उत्त०का० ६६स० यथा

“यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत्। तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम्। ततोऽर्द्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः। वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम्। भगवन्! रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम्। ततो रक्षां महातेजः! कुरु भूतविनाशिनीम्। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत्। बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ। जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ। भूतघ्नीञ्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम्। कुशमुष्टिमुपादाय लवञ्चैव तु स द्विजः। वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम्। यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः। निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्। यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः। निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः। एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ। मत्कृताभ्याञ्च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः। ता रक्षां जगृहुस्तां च मुनिहस्तात् समाहिताः। अकुर्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः। तथा तां क्रियमाणाञ्च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च। सङ्कीर्तनञ्च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ”। “स्थाप्य रामत्वं कुशलवसुता सत्यविगता” सा०द०। कुशद्वीपनामख्यानाद्युक्तं विष्णु० पु० यथा

“सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्व्वतः। शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः। ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान्। उद्भिदो वेणुमांश्चैव सुरथो लम्बनो धृतिः। प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः। तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः। तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादिभिः। वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः। दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने!। ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः। यथोक्तकर्म्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते। तत्र यस्तत् कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम्। यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम्। विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा। कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः। वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने!। नद्योऽपि सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात्। धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा। विद्युदम्भा मही चैव सर्वपापहरास्त्विमाः। अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः। कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम्। तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः”।

भाग० ५,२०अ० अन्यथैवायं वर्णितः यथा

“एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति। तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन्! हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत्। वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यः तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव। बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति। रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म्मकौशलेन यजन्ते”। कल्पभेदान्नामभेदः समाधेयः। कुशद्वीपोऽप्यत्र पु० “कुशोऽभूत् काञ्चनः कौशे स्वयम्भूर्यत्र तिष्ठति”। कुत्सिते आचरणे शेते शी–ड। ७ पापिष्ठे स्मृते च त्रि० मेदि०।

२नृपभेदे पु० "अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः । बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत्" हरि० २७अ०

कुशकण्डिका स्त्री कुशैः कण्डिकेव । वैदिकाग्निसंस्कारभेदे स च वेदिभेदेन भिन्नः तत्प्रकारश्च ऋग्वेदिनाम् कालेशोक्तते, यजुर्वेदिनाम् पशुपतिकृते, सामवेदिनां भवदेवभट्टकृते ग्रन्थे उक्तः संक्षेपेण तुलादानादिपद्धतौ तदनुसारिप्रकारोऽस्माभिर्दर्शितः । प्रयो० कस्य सोमे कुशकण्डिकाऽप्यत्र स्त्री "सर्व्वेषु त्वाकृतियुक्तकर्म्मणाम् कुशकण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते" भवदेव

कुशकाश न० नित्यः समाहारद्व० । कुशकाशानां समाहारे क्वचित् इतरेतरसमास आर्षप्रयोगे दृश्यते यथा "इमे मूर्द्धाभिषिक्तस्य दर्भैरभिरोहितैः । कुशकाशा विराजन्ते बटवः सामगा इव" विष्णुपु० इति केचित् । कुशसहिताः काशा इत्येव तत्र वाक्यमित्यन्ये

कुशधारा स्त्री० नदीभेदे ।

कुशध्वज पु० जनकस्य नृपस्यानुजे भ्रातरि । "तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्म्मज्ञस्य महात्मनः । ज्येष्ठोऽहमनुजो वीरो मम भ्राता कुशध्वजः" रामा० आ० का० ७१स० "जनकोक्तिः । तस्य राजत्वं साङ्काश्यनगरस्यासीत् यथोक्तं तत्रैव "साङ्काश्ये भ्रातरं शूरमभ्यषिञ्चं कुशध्वजम्" । "भ्राता यवीयान् धर्म्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः" स च भरतशत्रुघ्नयोः श्वशुरः तत्कथा तत्रैव ७२ सर्गे दृश्या "निमिवंशज जनकस्यात्मजे नृपभेदे "स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत । ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम् । सीता सीराग्रतो जाता तस्मात् सीरध्वजः स्मृतः । कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्म्मध्वजो नृपः" इति भाग० ९।१३।१२। अनयोर्विरोधः कल्पभेदात् समाधेयः "पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्म्मिलाम् । यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे" रघुः

कुशनाभ पु० कुश इव नाभिरस्य अच् समा० । बलाकाश्वपौत्रे कुशपुत्रे नृपभेदे "अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः । बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् । कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः । कुशिकः कुशनाभश्च कुशाश्वो मूर्त्तिमांस्तथा" हरिवं २७अ० । कन्याकुब्जशब्दे तच्चरितानि दर्शितानि तस्य राजधानी महोदयनामपुरं यथा रामा० आदि०३२स० "कुशनाभस्तु धर्म्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम्" ।

कुशनेत्र पु० मारीचिपुत्रभेदे असुरे "शुम्भूश्चण्डशक्तिश्च कुशनेत्रः शशिध्वजः । अथासन्त मया प्रोक्ताः मारीचेः कीर्त्तिवर्द्धनाः" हरिवं० २४०अ० ।

कुशप न० कुश—आ० कपन् । पानपात्रे उणादिकोषः

कुशपुष्प न० कुशाकारं पुष्पमस्य । १ग्रन्थिपर्णे वृक्षे रत्नमा० । कुशाश्च पुष्पाणि च समा० द्व० । २कुशपुष्पयोः समाहारे "कुशपुष्पं समिद्वारि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्" स्मृतिः

कुशप्लवन न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत्" भा० व० ८५अ०

कुशर पु० कुत्सितः शरः । शरसदृशे जलान्विते तृणभेदे ऋ० भा० माधवः "शरासः कुशरास" ऋ० १।१९१।३।

कुशल न० कुश—कलच् । १कल्याणे । २तद्वति त्रि० । कुशान् लाति ला—क । ३कुशग्राहके त्रि० । कौ पृथिव्यां शलति चलयति कर्म्माणि शल—अच् । ४कार्य्यचतुरे त्रि० । अस्य च कुशग्राहकत्वे यौगिकत्वम् चतुरे लाक्षणिकत्वमिति काव्यप्रकाशकारश्चाह तदेतन्मतं सा० द० निराकृत्य दक्षतायां रूढत्वमस्य व्यवस्थापितं यथा

"केचित् तु "कर्म्मणि कुशलः" इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः । "कुशं लाति" इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवन् विवेचकत्वसाधर्म्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति" । तदन्ये न मन्यन्ते । कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे "गौः शेते" इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् । "गमेर्डोः" इति गमधातोर्डोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि प्रयोगात्" ।

अत्रेदमभिदध्महे । "गमेर्डोरिति औणादिकडोप्रत्ययान्तस्य गोशब्दस्य "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" पा० उक्तत्वात् न यौगिकतासम्भवः अवयवशक्त्यार्थाभावात् अतस्तस्य गवादौ रूढतैव । "आतोऽनुपसर्गे कः" पा० उक्तकप्रत्ययस्य लक्षणेन व्युत्पन्नत्वात् अवयवार्थलभ्यार्थसत्त्वाच्च गोशब्दतुल्यता "किञ्च उणादीनां व्युत्पन्नत्वपक्षेऽपि गोशब्दस्यावयवार्थयोगात् पङ्कजादिपदवत् अर्थविशेषे योगरूढत्वं गोशब्दे वक्ष्यते । अतएव गोशब्दस्य रूढत्वकल्पनमव्युत्पन्नत्वपक्षमाश्रित्यैवेति विवेचनीयमिति । मण्डपशब्दस्य मण्डपानकर्त्तृतात्-

र्थार्थकत्वे यौगिकता अन्यार्थपरत्वे रूढत्वमिव कुशल शब्दस्य रूढयौगिकत्वमेव युक्तम् “पप्रच्छ कुशलं राज्ये” रघुः। “नयाम्ब रामस्य कुशलप्रश्नुता न लब्धि- गता” भा०द०। “प्रचारयन्ति कुशलाचिन्त्यां वाचं पटीमिव” माघः। “तदनुप्रवेशमथ वा कुशलः” माघः। कुश+अस्त्यर्थे पिच्छा० लच्। ५कुशयुक्ते त्रि०। ततः अस्त्यर्थे इनि। कुशलिन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। “कुशलिनी मत्स्यस्य वार्त्ताऽपि न” भा० द०। “माश्च कुशलिनीं ब्रूयाः” भा० उ०१२६अ०। गौरा० एतस्य ७त०। कर्म्म कुशलः। अनेन सह कुमारशब्दस्य समासे कुमारस्य विशेष्यत्वेऽपि श्रमणादि० परनिपातः। कुमार कुशलः। ततः ब्राह्मणादि० कर्म्मणि भावे च ष्यञ्। कौशल्य दक्षतायाम् न०। युवा० तदर्थे अण्। कौशल तदर्थे “योगः कर्म्मसु कौशलम्” गीता।

कुशलव पु०द्वि०। पुष्पवतोरिव एकपक्त्या रामसुतयोः हेमच०

कुशलिन् त्रि० कुशल+अस्त्यर्थे इनि। कल्याणयति। “कुश- लिनी मत्स्यस्य वार्त्तापि न” भा०द०। [त्वकदले वैद्य०।

कुशली स्त्री कुशइव शोयते शी–ड गौरा० ङीप्। अश्म-

कुशविन्दु पु० भूम्नि देशभेदे। “वातायना दशार्णाश्च रो- मकाः कुशविन्दवः” भा० भी० ६अ० जनपदकथने।

कुशस्थल न० कुशप्रधानं स्थलम्। १कान्यकुब्जदेशे हेमच०। “कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम्। देहि मे चतु ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्” वेणीसं० २पुरीभेदे स्त्री ङीप् जटाधरः सा च प्राक् रैवतनृपेण निर्म्मिता पश्चात् यदुभिः संस्कृता यथा हरिवं० १२२ अ०

“इति सञ्चिन्त्य सर्वे च प्रतीच्यां दिशमाश्रिताः। कुश- स्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् “विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम्। कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः” हरिवं० ९६अ०।

“आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी तस्य कुशस्थली” हरिवं०१०अ०।

कुशा स्त्री कुश–क। १रज्ज्वां मेदि० २मधुकर्कटाम् शब्दच० ३वल्गायां हेमच०। कुशायते परे कर्षतः सा कर्षतः [illegible] अधश्छिता कुशा अयस्मयी [illegible] सि० कौ०। सामगानां स्तोत्रगणनार्थे औदुम्बरे ४शङ्कौ च शब्दचि०।

कुशाकर पु० कुशैराकीर्य्यते सम्यगाछाद्यते कुशाच्छादनेन वेद्यतेऽत्र आ+कॄ–आधारे अप्। यज्ञाग्नौ। स हि कुशकण्डिकायां कुशैराच्छाद्यते। [कानने शब्दमाला

कुशाक्ष पुंस्त्री कुशइव सूक्ष्माण्यक्षीणि अस्य षच् समा०।

कुशाग्र न० ६त०। कुशस्याग्रे। “कुशाग्रेणापि कौन्तेय! न स्प्रष्टव्यो महोदधिः” भा० व० ११०२२श्लो०। कुशस्या- ग्रमिव सूक्ष्मत्वात्। २कुशाग्रतुल्यसूक्ष्मे ३अतिदुर्बोध- ग्राहके “कुशाग्रबुद्धे। कुशली गुरुस्ते” रघुः। कुशा- ग्रमिव इवार्थे छ। कुशाग्रीय कुशाग्रतुल्ये त्रि० “कुरु बुद्धिं कुशाग्रीयामनुकामीनतां त्यज” भट्टिः।

कुशादिक भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे यथा

कुशाश्मभिद्यवैरीयनलदर्भेक्षुगोक्षुराः। कपोतवङ्कावसुक- वसिरेन्दीवरीशराः। धातक्यरलुकन्दाकाः कर्णपूराश्म- भेदकाः। एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत्। पानाभ्यञ्जकयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना। शर्कराश्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे। प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च। कन्यागर्भकरं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम्”।

कुशाम्ब पु० निमिवंश्ये नृपभेदे कुशनृपसुते। “कुशनाभ- शब्दे हरिवं० वाक्यम्” रामा० उ०३२स० “ब्रह्मयोनि- र्महानासीत् कुशोनाम महातपाः” इत्युपक्रमे “स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहारथान्। वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान् सुतान्। कुशाम्बं कुशनाभञ्च असूर्त्तरजसं वसुम्” नामभेदः कल्पभेदात् अविरुद्धः। “प्रत्यग्रथः कुशाम्बश्च यमाद्गर्भोत्याजनम्” भा०आ०६३अ० कुशाम्बेन निर्वृत्ता अण् ङीप्। तत्कृतपुरीभेदे “कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्” रामा० उ०३२स० निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः सि०कौ०। कुशाम्बस्या- पत्यं शुभ्रा०ढक्। कौशाम्बेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

कुशारणि पु० कुशं जलं शायार्थमुदकमरणिरिवास्य। दुर्वा- सवि मुनौ त्रिका० तस्य शापजलेनैव सर्वनाशकत्वात् तथात्वम्। [राजनि०

कुशाल्मलि पु० कुत्सितः शाल्मलिः। रोहितकवृक्षे।

कुशावती स्त्री कुश–अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। रामात्मजकुशस्य राजधान्याम् पुर्य्याम्। “स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्”। “कुशावतीं श्रोत्रिय- सात् स कृत्वा” रघुः। रामा०उ०का० तु कोशलेष्वेतद- भिनवोवर्णितः। “कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा ल- वम्। अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ”। अतोरघुवाक्यं पुराणान्तरानुसारीति विवेच्यम्।

कुशावर्त्त पु०कुशस्य जलस्यावर्त्तोयत्र। गङ्गावतारतीर्थे “गङ्गा द्वारे कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्वते। तथा कनखले स्नात्वा

धूतपाप्मा दिवं व्रजेत्" भा० आनु० १७००श्लो०। "उपगम्य कुशावर्त्तं आसीनं सत्त्ववित्तमम्" भाग० ३।२०।५। "कुशावर्त्तं गङ्गाद्वारे" श्रीधरः। २भरतनृपपुत्रभेदे। "तमनु कुशावर्त्त इलावर्त्तो ब्रह्मावर्त्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः" भाग० ५।४।१०। तद्राज्यत्वात् कुशावर्त्तस्य तत्संज्ञत्वम्।

कुशाश्व पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान्। कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्म्मिकः" रामा० आ०

कुशासन न० कुशैर्निर्म्मितमासनम्। कुशनिर्म्मिते आसने "कुशासनमनन्तरम्" आह्निकम:। तत्स्वरूपादि आ०त० "अथ कुशासनम् तत्र गोभिलः 'पित्र्ये द्विगुणांस्तु दर्भान् पवित्रपाणिर्द्व्यादासीनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान् वा सर्वत्रासनेषु द्वर्भानासीये"ति" पित्र्ये पितृअर्घदाने तत्रादौ जलगण्डूषप्रक्षेपः। ततोहि गुणभुग्नकुशपत्रत्रयं पितॄणामासनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ विश्वदेवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः 'पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा उपन्यस्ते न्यृचा पितॄन्"। प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थमासनार्थमिति दीपकलिका। कुशान् ऋजून् दद्यात्। अक्षमाकाश्वलायनः "अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय" इति आसनमित्यनेनोपवेशनीयत्वप्रतीते कुंसे तद्दानं प्रतीयते। तथाच कार्ष्णाजिनिः 'दर्भांश्चैवासने दद्यान्न तु पाणौ कदा चन। पितृदेवमनुष्याणामेवं तृप्तिर्हि शाश्वती"। अत्र पितृदेवमनुष्येभ्योऽपि कुशासनदानं प्रतीयते। अत्र दैविकत्वेन कुशानां ऋजुत्वमिति विशेषः। देवपितृविप्रयोर्दक्षिणवामयोः कुशासनस्थापनमाह स्मृतसम्भावप्रदत्तवचनम्। "पितॄणामासनं दद्याद्वामपार्श्वे कुशान् सुधीः। दक्षिणे चैव देवानां सर्वत्र श्राद्धकर्म्मसु"। कोः पृथिव्याः शासने च। अत्राप्युपोऽपि कुशासनसंहितः"

कुशिंशपा स्त्री कुत्सिता शिंशपा। कपिलशिंशपायां राजनि०

कुशिक पु० कुशः कुशनामा नृपः जनकत्वेनास्त्यस्य ठन्। गाधिनृपजनके विश्वामित्रपितामहे नृपभेदे तत्कथा यथा "कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ!। गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः। तस्य धर्म्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः। विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्द्दनः। भा०आ०१७४अ०

"कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन!" रामा० आ०

"कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः। भा०आ०४अ०

"कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्च्चसः। कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्त्तिमांस्तथा" कुशिकस्तु तपस्तेपे" इत्युपक्रमे "स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० २७।अ०। कुशिकचरितं च भा०आनु०५०अध्यायावधि ५६अ० पर्य्यन्ते

"अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत!। एतं दोषं पुरा दृष्टा भार्गवश्च्यवनस्तदा। आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिसत्तमः। निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषं बलाबलम्। दग्धुकामः कुलं सर्व्वं कुशिकानां तपोधनः। च्यवनः समनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत्। वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह समानघ!।

कुशिक उवाच। भगवन् सह धर्म्मोऽयं पण्डितैरिह धार्य्यते। प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः। यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्म्मद्वारं तपोधनम्। तत् कार्य्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि। भीष्म उवाच। अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुने!। कुशिको भार्य्यया सार्द्धमाजगाम यतो मुनिः। प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत्। कारयामास सर्व्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः। ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि। ग्राहयामास चाव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः। सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाब्रवीत्। भगवन्! परवन्तौ स्वो ब्रूहि किं करवावहै। यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत!। यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्व्वं ददामि ते। इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्म्मासनञ्च ते। राजा त्वमसि शाध्युर्वीं योऽहं स परवांस्त्वयि। एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा। कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया पुनः। न राज्यं कामये राजन् धनं न च योषितः। न च गा न च वै देशान् यज्ञं श्रूयतामिदम्। नियमं कञ्चिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते। परिचर्य्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया। एवमुक्ते तदा तेन दम्पती तौ जहर्षतुः। प्रत्यब्रूताञ्च तमृषिमेवमस्त्विति भारत।।

अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम्। गृहोद्दे"

ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् । इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम् । प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्त्तुं ते तपोधन ! । अथ सूर्य्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा । अथर्षिर्नोदयामास पानमन्नं तथैव च । तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा । किमन्नजातमिष्टन्ते किमुपस्थापयाम्यहम् । ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच नराधिपम् । औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत ! । तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः । यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ! । ततः स भुक्त्वा भगवान् दम्पती प्राह धर्म्मवित् । स्वप्तुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ! । ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः । संविवेश नरेन्द्रस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् । न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः । संवाहितव्यौ मे पादौ जागर्त्तव्यञ्च तेऽनिशम् । अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्म्मवित् । न प्रबोधयतान्तौ च तं तथा रजनीक्षये । यथा तथा महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा । बभूवतुर्म्महाराज ! प्रयतावथ दम्पती । ततः स भगवान् विप्रः समादिश्य नराधिपम् । सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । स तु राजा निराहारः सभार्य्यः कुरुनन्दन ! । पर्य्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः । भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः । अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः । तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्षितौ । भार्य्यापती मुनिश्रेष्ठस्तावेतौ नावलोकयत् । तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्वहः । अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ! ततो राजाऽपतत् क्षितौ । स मुहूर्त्तं समाश्वास्य सह देव्या महाद्युतिः । पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत् परमं तदा” ५२ अ० युधिष्ठिर उवाच । तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा । भार्य्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह ! । भीष्म उवाच । अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्य्यया । परिश्रान्तो निववृते व्रीडितो नष्टचेतनः । स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन । तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम् । अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं नृपः । ददर्श शयने तस्मिञ्छयानं भृगुनन्दनम् । विस्मितौ तावृषिं दृष्ट्वा तदाश्चर्य्यं विचिन्त्य च । दर्शनात्तस्य तु तदा विश्रान्तौ सम्बभूवतुः । यथास्थानन्तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः । अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः । तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत् स वीर्य्यवान् । न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्किता । प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशाम्पते ! । तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत ! । तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्षितौ । शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः । ततः सुखासीनमृषिं दम्पती संववाहतुः । न च पर्य्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः । यदा तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः । तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह । क्लृप्तमेव तु तत्रासीत् स्नानीयं पार्थिवोचितम् । असत्कृत्य च तत् सर्व्वं तत्रैवान्तरधीयत । स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा । नासूयाञ्चक्रतुस्तौ च दम्पती भरतर्षभ ! । अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः । दर्शयामास कुशिकं सभार्य्यं कुरुनन्दन ! । स हृष्टवदनो राजा सभार्य्यः कुशिको मुनिम् । सिद्धमन्नमिति प्रह्वो निर्विकारो न्यवेदयत् । आनीयतामिति मुनिस्तञ्चोवाच नराधिपम् । स राजा समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्य्यया । मांसप्रकारान् विविधाञ्छाकानि विविधानि च । रसालापूपकांश्चित्रान् मोदकानथ षाडवान् । रसान् नानाप्रकारांश्च वन्यञ्च मुनिभोजनम् । फलानि च विचित्राणि राजभोज्यानि भूरिशः । बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकफलानि च । गृहस्थानाञ्च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम् । सर्व्वमाहारयामास राजा शापभयात्ततः । अथ सर्व्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत् । ततः सर्व्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः । वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह । सर्व्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः । न च तौ चक्रतुः क्रोधं दम्पती सुमहामती । तयोः सम्प्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् । तथैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा । सभार्य्यो वाग्यतः श्रीमान्न कोपं स समाविशत् । नित्यं संस्कृतमन्नन्तु विविधं राजवेश्मनि । शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः । वस्त्रञ्च विविधाकारमभवत् समुपार्ज्जितम् । न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा । पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् । सभार्य्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् । तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् । क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः । इत्युक्तः स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तद्वचः । च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरञ्जय ! । सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते

सांग्रामिको रथः। सायुधः सपताकश्च सशक्तिः कनकयष्टिमान्। किङ्किणीस्वननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः। जाम्बूनदनिबद्धश्च परमेषुशतान्वितः। ततः स तं तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम्। भार्य्यां वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा। त्रिदण्डं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत्। सर्व्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत्। भगवन्! क्व रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दन!। यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे! तत्र यास्यति ते रथः। एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाचाथ तं नृपम्। इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः। श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मे छन्दचारिणौ। सुसुखञ्चैव वोढव्यो जनः सर्व्वश्च पश्यतु। नोत्सार्य्याः पथिकाः केचित्तेभ्यो दास्ये वसु ह्यहम्। ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि। सर्व्वं दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि। क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव!। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाब्रवीत्। यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्तत् सर्व्वं देयमशङ्कितैः। ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकम्। कृताकृतञ्च कनकं गजेन्द्राश्चाचलोपमाः। अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्व्वशः। हाहाकृतञ्च तत् सर्व्वमासीन्नगरमार्त्तवत्। तौ तीक्ष्णाग्रेण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ। पृष्ठे विद्धौ कटे चैव निर्व्विकारौ तमूहतुः। वेपमानौ निराहारौ पञ्चाशद्रात्रिकर्षितौ। कथञ्चिदूहतुर्व्वीरौ दम्पती तौ रथोत्तमम्। बहुशो भृशविद्धौ च वहन्तौ च क्षतोद्भवम्। ददृशाते महाराज! पुष्पिताविव किंशुकौ। तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकसमाकुलः। अभिशापभयत्रस्तो न च किञ्चिदुवाच ह। द्वन्द्वशश्चाब्रुवन् सर्व्वे पश्यध्वं तपसो बलम्। क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नेह शक्नुमः। अहो भगवतो वीर्य्यं महर्षेर्भावितात्मनः। राज्ञश्चापि सभार्य्यस्य धैर्य्यं पश्यत यादृशम्। श्रान्तावपि हि कृच्छ्रेण रथमेतं समूहतुः। न चैतयोर्व्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः।

"भीष्म उवाच। ततः स निर्व्विकारौ तौ दृष्ट्वा भृगुकुलोद्वहः। वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा। तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत्। ततोऽस्य भगवान् प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः। अवतीर्य्य रथश्रेष्ठाद्दम्पती तौ मुमोच ह। विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह। स्निग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया। ददानि वां वरं श्रेष्ठं तं ब्रूतामिति भारत!। सुकुमारौ च तौ विद्धौ कराभ्यां मुनिसत्तमः। पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम!। अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह। विश्रान्तौ च प्रभावात्ते ऊचतुस्तौ च भार्गवम्। अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृष्टश्च्यवनस्तदा। न वृथा व्याहृतं पूर्व्वं यन्मया तद्भविष्यति। रमणीयः समुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम्। किञ्चित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव!। गम्यतां स्वपुरं पुत्त्र! विश्रान्तः पुनरेष्यसि। इहस्थं मां सभार्य्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप!। न च मन्युस्त्वया कार्य्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम्। यत् काङ्क्षितं हृदिस्थं ते तत् सर्व्वं हि भविष्यति। इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना। प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत्। न मे मन्युर्महाभाग! पूतौ स्वो भगवंस्त्वया। संवृत्तौ यौवनस्थौ स्वो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ। प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्य्यस्य त्वया कृताः। तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्य्यया। इमां च देवीं पश्यामि वपुषाऽप्सरसोपमाम्। श्रिया परमया युक्तां यथा दृष्टा पुरा मया। तव प्रसादात् संवृत्तमिदं सर्व्वं महामुने!। नैतच्चित्रन्तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं च्यवनस्तदा। आगच्छेथाः सभार्य्यश्च त्वमिहेति नराधिप। इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम्। प्रययौ वपुषा युक्तो नगरीं देवराजवत्। तत एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः। बलस्था गणिकायुक्ताः सर्व्वाः प्रकृतयस्तथा। तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन्। प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ वन्दिभिः। ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा पूर्व्वाह्णिकीः क्रियाः। भुक्त्वा सभार्य्यो रजनीमुवास स महाद्युतिः। ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं परस्परं विगतजराविवामरौ। ननन्दतुः शयनगतौ वपुर्धरौ श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तदा। अथाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्त्तिवर्द्धनस्तपोधनो वनमभिरामसृद्धिमत्। मनीषया बहुविधरत्नभूषितं ससर्ज यन्नो नगरे शतक्रतोः" इति ५२ अ०

"भीष्म उवाच। ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः। कृतपूर्व्वाह्णिकः प्रायात् सभार्य्यस्तद्वनं प्रति। ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्व्वकाञ्चनम्। मणिस्तम्भसहस्राढ्यं गन्धर्व्वनगरोपमम्। तत्र दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुशिकस्तदा। पर्व्वतान् रूप्यसानूंश्च नलिनीश्च सपङ्कजाः। तत्र शालाश्च विविधास्तोरणानि च भार-

न !। शाद्वलोपचितां भूमिं यथाकाञ्चनकुट्टिमाम् । बदरकारान् प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान् धवान् । अशोकान् वकुलांश्च कुब्जांश्चैवातिमुक्तकान् । चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् वञ्जुलानपि । पुष्पितान् कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह । श्यामान् वारणपुष्पांश्च तथाऽष्टपादिका लताः । तत्र तत्र परिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः । वृक्षान् पद्मोत्पलधरान् सर्वर्त्तुकुसुमांस्तथा । विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादाञ्छैलसन्निभान् । शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ! । आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च । पर्य्यङ्कान् रत्नसौवर्णान् पराद्ध्यास्तरणावृतान् । भक्ष्यभोज्यमनन्तञ्च तत्र तत्रोपकल्पितम् । वाणीवादांश्च शुकांश्चैव शारिकान् भृङ्गराजकान् । कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुक्कुभान् । मयूरान् कुक्कुटांश्चापि दात्यूहान् जीवजीवकान् । चकोरान् वानरान् हंसान् सारसांश्चक्रसाह्वयान् । समन्ततः प्रमुदितान् ददर्श सुमनोहरान् । क्वचिदप्सरसां संघान् गन्धर्व्वाणाञ्च पार्थिव !। कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान् ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृपः। गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम्। हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः । तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा। स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु । अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ वाऽप्यमरावतीम् । किन्त्विदं महदाश्चर्य्यं संपश्यामीत्यचिन्तयत् । एवं सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् । तस्मिन् विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले । महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् । तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्य्यया । अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनञ्च तत् । ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां वृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् । एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् । क्षणेन तद्वनञ्चैव ते चैवाप्सरसां गणाः । गन्धर्व्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत । निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ! । कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा । ततः स राजा कुशिकः सभार्य्यस्तेन कर्म्मणा । विस्मयं परमं प्राप्य तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् । ततः प्रोवाच कुशिको भार्य्यां हर्षसमन्वितः । पश्य भद्रे ! यथा भावा दृष्टा हृष्टाः सुदुर्लभाः । प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् । तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः । त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते । तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात् । अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः । इच्छयैव तपोवीर्य्यादन्यान् लोकान् सृजेदपि । ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धिकर्म्मणः । उत्सहेदिह कृत्वैव कोऽन्यो वै च्यवनादृते । ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः । ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्व धुर्य्यवत् । इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै । सम्प्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति । इत्युक्तः सहभार्य्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम् । शिरसा वन्दनीयन्तमवन्दत च पार्थिवः । तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् । निषीदेत्यब्रवीद्धीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ !। ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप ! । उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ! । राजन् ! सम्यग् जितानीह पञ्च पञ्चस्वयं त्वया । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै । सम्यगाराधितः पुत्र ! त्वया प्रवदतां वर ! । न हि ते वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते । अनुजानीहि मां राजन् ! गमिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र ! वरश्च प्रतिगृह्यताम् ।

कुशिक उवाच । अग्निमध्यगतेनेव भगवन् सन्निधौ मया । वर्त्तितं भृगुशार्दूल ! यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु । एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ! । यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन् ! कुलं त्रातञ्च मेऽनघ ! । एष मेऽनुग्रहो विप्र ! जीविते च प्रयोजनम् । एतद्राज्यफलञ्चैव तपसश्च फलं मम । यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र ! मयि वै भृगुनन्दन ! । अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । ५४ अ०

“च्यवन उवाच । वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि । तं प्रब्रूहि नरश्रेष्ठ । सर्वं सम्पादयामि ते । कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ! । कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् । शयनञ्चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुङ्गव ! । अन्तर्द्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् । पुनश्च शयनं विप्र ! दिवसानेकविंशतिम् । तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम । समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा । निर्याणञ्च रथेनाशु सहसा यत् कृतं त्वया । धनानाञ्च विसर्गश्च वनस्यापि च दर्शनम् । प्रासादानां बहूनाञ्च काञ्चनानां महामुने ! । मणिविद्रुमपादानां पर्य्यङ्कानाञ्च दर्शनम् । पुनश्चादर्शनं तस्य

श्रोतुमिच्छामि कारणम्। अतीव ह्यत्र मुह्यामि चिन्तयानो भृगूद्वह!॥ तथैवास्याधिगच्छामि सर्व्वस्यास्य विनिश्चयम्। एतदिच्छामि कार्त्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन! च्यवन उवाच। शृणु सर्व्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना। न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव!॥ पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे। श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः शृणु। ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसङ्करः। पौत्रस्ते भविता राजंस्तेजोवीर्य्यसमन्वितः। ततस्त्वत्कुलनाशार्थमहं त्वां समुपागतः। चिकीर्षन् कुशिकोच्छेदं सन्दिधक्षुः कुलन्तव। ततोऽहमागम्य पुरे त्वामवोचं महीपते!॥ नियमं कञ्चिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति। न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमासादयं गृहे। तेन जीवसि राजर्षे। न भवेथास्त्वमन्यथा। एवं बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम्। सुप्तोऽस्मि यदि मां कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव!। यदा त्वया सभार्य्येण संसुप्तो न प्रबोधितः। अहन्तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम!॥ उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते!॥ पृच्छेः क्व यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो!॥ अन्तर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते गृहे। योगमास्थाय संसुप्तो दिवसानेकविंशतिम्। क्षुधितो मामसूयेथाः श्रमाद्वेति नराधिप!॥ एवं बुद्धिं समास्थाय कर्षितौ वां क्षुधा मया। न च तेऽभूत् सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्म्मनसि पार्थिव!। सभार्य्यस्य नरश्रेष्ठ! तेन ते प्रीतिमानहम्। भोजनञ्च समानाय्य यत्तदा दीपितं मया। क्रुध्येथा यदि मात्सर्य्यादिति तन्मर्षितञ्च मे। ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप!॥ सभार्य्यो मां वहस्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा। अविशङ्को नरपते! प्रीतोऽहञ्चापि तेन ह। धनोत्सर्गेऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयेत्। ततः प्रीतेन ते राजन्! पुनरेतत् कृतं तव। सभार्य्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप! प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसन्दर्शनं कृतम्। यत्ते वनेऽस्मिन् नृपते! दृष्टं दिव्यं निदर्शनम्। स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन्! सशरीरेण पार्थिव!॥ मुहूर्त्तमनुभूतोऽसौ सभार्य्येण नृपोत्तम!॥ निदर्शनार्थं तपसो धर्म्मस्य च नराधिप!। तत्र यासीत् स्पृहा राजंस्तच्चापि विदितं मया। ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते!॥ अवमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं नराधिप!॥ एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मण्यं तात! दुर्लभम्। ब्राह्मण्ये सति चर्षित्वं ऋषित्वे च तपस्विता। भविष्यत्येव ते कामः कौशिकात् कौशिको द्विजः। तृतीयं पुरुषं तुभ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति। वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ! भृगूणामेव तेजसा। पौत्रस्ते भविता विप्रस्तपस्वी पावकद्युतिः। यः सदेवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति। त्रयाणामेव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। वरं गृहाण राजर्षे! यस्ते मनसि वर्त्तते। तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽभिवर्त्तते।

कुशिक उवाच। एष एव वरो मेऽद्य यत्त्वं प्रीतो महामुने!॥ भवत्वेतद्यथात्थ त्वं भवेत् पौत्रो ममानघ!॥ ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः। पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्! विस्तरेण वै। कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन। कश्चासौ भविता बन्धुर्मम कश्चापि सम्मतः। ५५ अ०

च्यवन उवाच। अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुङ्गव!॥ यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं सम्प्राप्तो मनुजाधिप!॥ भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेतज्जनाधिप!॥ ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना। क्षत्रियाश्च भृगून् सर्व्वान् वधिष्यन्ति नराधिप!॥ आगर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः। तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुलगोत्रविवर्द्धनः। ऊर्व्वो नाम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः। स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति। महीं सपर्व्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात्। कञ्चित् कालन्तु वह्निञ्च स एव शमयिष्यति। समुद्रे वडवावक्त्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः। पुत्रं तस्य महाराज! ऋचीकं भृगुनन्दनम्। साक्षात् कृत्स्नो धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ!॥ क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना। स तु तं प्रतिगृह्यैव पुत्रे संक्रामयिष्यति। जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि। स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति। कुलात्तु तव धर्म्मात्मन् कन्यां सोऽधिगमिष्यति। उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य भरतर्षभ!॥ गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः। ब्राह्मणं क्षत्रधर्म्माणं पुत्रमुत्पादयिष्यति। क्षत्रियं विप्रकर्म्माणं बृहस्पतिमिवौजसा। विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्म्मिकम्। तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते!॥ स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्त्ते भविष्यतः। पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति। तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति"।

"भीष्म उवाच॥ कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः। श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यञ्चेदमुवाच ह।

एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ! । च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपम् । वरार्थं चोदयामास तमुवाच स पार्थिवः । बाढमेवं करिष्यामि कामं त्वत्तो भृगूद्वह ! । ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत् । एवमस्त्वित्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः । अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा । एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ! । भृगूणां कुशिकानाञ्च अभिसम्बन्धकारणम् । यथोक्तमृषिणा चापि तदा तदभवन्नृप !" ५६अ० । कुशिकस्यापत्यम् अण् । कौशिक तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् हेमच० इत्यभिधानेदार्थकतामालोच्य अमरादिभिःपर्यायकतोक्तिः कल्पद्रुमे तन्मूलाग्र्यमोक्तिश्च चिन्त्या । २फाले हले हेमच०। ३विभीतकवृक्षे पु० विश्वः ४तैले लि० ५अश्वकर्णवृक्षे राजनि० ६तैलपेषे पु० शब्दमा० कुशी+स्वार्थे क । कुशिका ७फाले स्त्री

कुशित त्रि० कुश-इतच् । जलमिश्रिते उज्वा०

कुशिन् त्रि० कुशोऽस्त्यस्य इनि । कुशयुक्ते "दिनेऽष्टमे तु विप्रेन्द्र दीक्षितोऽहं यथाविधि । दण्डी कपाली कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः" भा०आनु०१४अ० २वाल्मीकौ मुनौ हेमच० ।

कुशिम्बि(म्बी) स्त्री कुत्सिता शिम्बी पृषो० वा ह्रस्वः । शिम्बीभेदे सुश्रु० । "वल्लादय मूलकजाश्च शिम्बा कशिम्बिवल्लीप्रभवाश्च शिम्बाः । ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिबर्हणाश्च सुश्रु० । [फाले मेदि० ।

कुशी स्त्री कुश-अयोविकारेऽर्थे ङीप् नि० । लौहविकारे

कुशो(सौ)द न० कु+सद-अ पृषो० वा सस्य शः । वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे अमरः "कुशी(सी)दवृद्धिर्द्विगुणं नात्येति सकृदाहृता" या० स्मृतिः । २रक्तचन्दने तन्त्रसा० । "लाक्षा कुशी(सी)दसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् । विलोड्य गुटिकां कृत्वा जपसंख्याञ्च कारयेत्"

कुशी(सी)दक पु० कुत्सितः सी(सीरोऽस्य कर्षणे वा कप् । कर्षणेन कृषिकृतहलके क्षेत्रादौ । ततः चतुरर्थ्यां सख्या० ढञ् । कौशी(सी)दकेय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कुशीलव पु० कुत्सितं शीलं कुगति०अस्त्यर्थे व, कुशीलं वाति वा-क-वा । १कीर्त्तिसञ्चारके भटे,२चारणे,३गायके च । कुशीलवशब्दस्यार्थं नाम्नप्रचारकत्वात् ४वाल्मीकौ मुनौ । शब्दचि० ५नटमात्रे अमरः । "यक्षाश्चवस्तुनःपूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये" कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति सा०द० । कुशच लवश्च पृषो०। ६कुशलवयोः द्वि० हेमच० । "अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ" रामा० उ० १०७स० । लिङ्गानुशासने कुशीलवः इति वाल्मीकप्रयोगे पाठः लिपिकरप्रमादकृतः ।

कुशुम्भ पु० कु+शुम्भ अच् । कुसुम्भशब्दार्थे शब्दा०

कुशूल पु० कुश-ऊलच् । १तुषाग्नौ, जटाधरः २अन्नकोष्ठे, इष्टकादिनिर्मिते धान्यादिस्थापनार्हे ३स्थाने च । हेमच० "कुशूलपूरणावहः" स्मृतिः

कुशूलधान्यक पु० कुशूलपरिमितं धान्यं यस्य । यावता धान्येन वर्षत्रयं स्वस्य स्वकुटुम्बस्य स्वकलस्य निर्वाहो भवति तावत्कालसञ्चितधान्ये १विप्रे । कुम्भीधान्यशब्दे विवृतिः ।

कुशेशय न० कुशे जले शेते शी-अच् अलुक् स० । १पद्मे, "कुशेशयैरत्र जलाशयोषिताम्" माघः । २सारसपक्षिणि, अमरः । ३कर्णिकारवृक्षे शब्दचिन्ता० । कुशद्वीपस्थे ४पर्वतभेदे पु० कुशशब्दे विवृतिः [जले

कुशोदक न० कुशसंसृष्टमुदकम् शाकत०। दानार्थं कुशसंस्कृते

कुष निष्कर्षे क्र्यादि० पर० सक० सेट् । कुष्णाति अकोषीत् । निरस्तु वेट् निरकोषीत् निरकुक्षत् । चुकोष । निष्कर्षश्च इष्टसम्बन्धविच्छेदः, मध्यस्थितस्य, वस्तुनो बहिर्निःसारणम् । "शिवाः कुष्णन्ति मांसानि" "ततोऽकुष्णात् दशग्रीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्" भट्टिः । क्त्वा सेट् कित् । "कुषित्वा जगतां सारम्" भट्टिः कर्म्मकर्त्तरि सार्वधातुके श्यन् वा प० । कुष्यति ते वा पादः । आर्द्धधातुके तु न परस्मैपदम् श्यन्सन्नियोगशिष्टत्वात् कोषिषीष्ट पादः ।

अनु+सादृश्येन बहिर्निःसारणे तुल्येनानुकुष्णाति

अभि+आ+भिमुख्येन निःसारणे "न चालकस्य बालस्याक्षीतो दशनविवराणभिकुष्णीयात्" सुश्रुतः

अव+अधोनिःसारणे तुलैरवकुष्णाति सि०कौ० ।

निर्+निष्कासने । निरकुक्षत् निरकोषीत् "निष्कोषा निष्कोषिता । "निष्कोषितव्यान्निष्कोट्य प्राणान् दशमुखात्मजात् । आदाय परिधं तस्थौ बलान्निष्कुषितद्रुमः" भट्टिः "कीटनिष्कुषितं धनुः" भट्टिः "उपान्तयो निष्कुषितं विहङ्गैः" रघुः । आर्षे तु गणव्यत्ययोऽपि क्वचित् दृश्यते "यमपुरुषा यमकायैरन्तिमैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति" भाग० ५।२६।१८।

कुषल त्रि० कुष-बा० कलच् । दक्षे पटौ भरतः [कोष

कुषाकु पु० कुष-आकु । १कपौ २वह्नौ ३सूर्ये च उज्वा०

कुषित् अव्य०कुषिद्+पृषो०। १वाकुत्ये २प्रशंसायाञ्च गणरत्ना०

कुषित त्रि० कुष—क्त। जलमिश्रिते उणादि०।

कुषोद्य न० कु+वद—य पृषो० षत्वम्। कुत्सार्थवचनप्रयोगे भरतः

कुषीतक पु० ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् काश्यप: ठञ्। कौषीतकेय तदपत्ये काश्यपे। अन्यत्रार्थे अत इञ्। कौषीतकि तदपत्येऽकाश्यपे। ततः उपकादि० द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च गोत्रप्रत्ययस्य लुक्।

कुषुभ क्षेपे कण्ड्वा०प०सक०सेट्। कुषुभ्यति अकुषु(भी)भ्यीत्। "भिनद्मि ते कुषुभ्यं यस्ते विषधानः" अथ० २।३२।६।

कुषुम्भक पुं स्त्री कुषुम—ण्वुल् वेदे पृषो० मुम् यथोपत्र। नकुले "कुषुम्भकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्त्तमानकः" ऋ० १।१९१।१६। "कुषुम्भकोनकुलः" भा०

कुष्ठ पुंन०कुष्णाति रोगम् कुष—क्थन्। (कुड) प्रसिद्धे द्रव्यभेदे "कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु। हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान्" भावप्र०। तद्भेदास्तत्रैवोक्ता यथा "उक्तं पुष्करमूलं तु पौष्करं पुष्करं च तत्। पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः"। अयञ्च सुश्रुते एलादिकगणे एलातगरकुष्ठेत्यादिना, मुस्तकादिकगणे च मुस्ताहरिद्रेत्युपक्रमे विभीतककुष्ठेत्यादिना उक्तः। रोगभेदे तत्स्वरूपनिदानभेदादि भावप्र० दर्शितं यथा "विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च। भजतामागतान् छर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम्। व्यायाममतिसन्तापमत्याश्यतिभुक्तानिषेविणाम्। शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम्। घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम्। अजीर्णाध्यासिनां चापि पञ्चकर्म्मापचारिणाम्। नवान्नदधिमत्स्यादिलवणाम्लनिषेविणाम्। माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम्। व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने दिवा निद्रानिषेविणाम्। विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम्। वातादयस्त्रयो दोषास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च। दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः। अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्तचैकादशैव च"। विरोधीन्यन्नपानानि क्षीरमत्स्यादीनि व्याख्यातानित्यादि। अतिभुक्त्वा व्यायामम्, अतिसन्तापम् अग्निसन्तापं सूर्य्यादिसन्तापञ्च निषेविणामिति। कृदन्तस्य योगे षष्ठी प्राप्ता द्वितीया तु मुनिवचनात्। एवमग्रेऽपि "शीतोष्णं लङ्घनाहारानित्यादिष्वपि द्वितीया। क्रमं—विधिं, घर्म्मेत्यादि। घर्म्मार्त्ते सति द्रुतमविश्रम्य पाने स्नाने शीताम्बुसेविनाम्। अजीर्णाध्यासिनां भुक्तेऽजीर्णे भुञ्जताम्। पञ्चकर्म्मापचारिणां पञ्चकर्म्माणि वमनविरेकवस्तिनिरूहानुवासनानि तेषु कृतेषु अपचारिणाम्। नवान्नदधिमत्स्यादि आहारादि सेविनाम्। व्यवायमित्यादि। अन्ने अजीर्णे विदग्धादिरूपे सति। व्यवायं मैथुनं निषेविणाम्। दिवानिद्रानिषेविणामिति भिन्नो हेतुः। धर्षयताम् अभिभवताम्। दोषदूष्यसंग्रहमाह। वातादय इत्यादि। सप्तकेन त्रिष्वपि प्रतीतेषु त्रय इति पदं सर्वेषु कुष्ठेषु त्रयाणामपि वातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम्। त्वक्, रस, अम्बु, लसीका। अथ संख्यामाह। अतः कुष्ठानीत्यादि। अतः पूर्व्वोक्तदोषदूष्यसमुदायात्। सप्तचैकादशेति संख्याविच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां क्षुद्रकुष्ठत्वं बोधयति। तत्र महाकुष्ठान्याह "पूर्वं त्रिकं तथा सिध्मं ततः काकणकं तथा। पुण्डरीकर्ष्यजिह्वाके महाकुष्ठानि सप्त च"। पूर्वंत्रिकं कपालौदुम्बरमण्डलाख्यम्। सिध्मशब्दोऽकारान्तो नपुंसकः। ननु कथं सिध्मस्य महाकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन क्षुद्रकुष्ठेषु उक्तत्वात् धातुप्रविष्टं सिध्मं तु स्यान्महाकुष्ठमेव च। एवंविधस्य सिध्मस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। एषां महाकुष्ठत्वञ्च शीघ्रमुत्तरोत्तरधात्ववगाहनात् उल्वणदोषजन्यत्वात् चिकित्साबाहुल्याच्च। अथ क्षुद्रकुष्ठान्याह "एककुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्म्म ततः स्मृतम्। ततश्चर्म्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका। विपादिकाभिधा सैव पामा कच्छू स्ततः परम्। दद्रूविस्फोटकिटिमालसकानि च वेदितम्। क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः"। ननु दद्रूः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणिता? सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात्। उच्यते असितावगाढमूला दद्रूः सुश्रुतेन महाकुष्ठेषु उक्ता। असितेतराऽनवगाढमूला दद्रूः क्षुद्रकुष्ठमेव। एवंविधाया दद्र्वाश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वेऽपि दोषस्योल्वणतया सप्तधात्वमाह। "कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः। सर्वेषु च त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकस्ततः"। सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशः कपालादिसंज्ञास्वेषामनादधकपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा, दोषैः कथंभूतैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः सङ्कुलैः संमिलितैरिति यावत्। अस्यायमर्थः। किमपि कुष्ठं वातोल्वणं, किमपि पित्तोल्वणं, किमपि कफोल्वणं, किमपि वातश्लेष्मोल्वणं, किमपि पित्तश्लेष्मोल्वणम्, किमपि वातपित्तोल्वणं, किमपि

त्रिदोषोल्वणमिति । पूर्व्वरूपमाह "अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदविवर्णता । दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः । व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः । रूढ़ानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् । रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" । अतिश्लक्ष्णः अतिमृदुः । अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदाभावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । शीघ्रोत्पत्तिः व्रणानाम् । "दूषयन्ति त्वचो कृत्वा निश्चलत्वादितस्ततः । त्वचः कुर्व्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तम्" । येनोल्वणेन यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह । "वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्च्ची च ऋष्याख्यं वातपित्ततः । चर्म्मैककुष्ठकिटिभं सिध्मालसविपादिकाः । वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफाद्दद्रूशतारुषी । सपुण्डरीकविस्फोटपामाचर्म्मदलं तथा । सर्व्वैर्दोषैल्वणैर्दोषैराङ्गः काकणकं बुधाः" । विचर्च्ची च कफादित्यन्वयः । पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः । अथ महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह । "कृष्णारुणं कपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु । कपालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्" । किञ्चित्कृष्णाः किञ्चिदरुणाः ये कपालाः स्फुटितमृत्पात्रखण्डाः 'खपरा' इति यावत् तद्वर्णं, परुषं खरस्पर्शम् । तनु तनुत्वक् कपालम् कपालसंज्ञं, विषमं दुश्चिकित्स्यम् । औदुम्बरमाह "उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् । रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्" । औदुम्बरफलाकारम् । मण्डलमाह "श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् । कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते । श्वेतरक्तं किञ्चिच्छ्वेतं किञ्चिद्रक्तम् । स्थिरं चिकित्सां विना अविनाशि, स्त्यानम् आर्द्रं, स्निग्धं सस्वेदम् । उत्सन्नमण्डलम् उन्नतमण्डलम् । कृच्छ्रं कष्टसाध्यम् । अन्योन्यसंसक्तं परस्परमिलितम् । अथ सिध्ममाह "श्वेतताम्रञ्च तनु यत् रजोघृष्टं विमुञ्चति । प्रायेणोरसि तत् सिध्ममलाबूकुसुमोपमम्" । श्वेतताम्रं श्वेतं ताम्रम् । तनु तनुत्वक् । प्रायेणोरसि प्रायशब्दादन्यत्रापि बोद्धव्यम् काकणमाह "यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् । त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति । काकणन्तिका गुञ्जा । गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम् । अथवा मध्ये रक्तं मध्यान्ते कृष्णम् । अपाकं स्वभावात् । त्रिदोषलिङ्गम्-सर्व्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्वणदोषमयलिङ्गम् । पुण्डरीकमाह "तत् श्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् । सरागञ्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं कफोल्वणम्" पुण्डरीकदलोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमलं तत्पत्रोपमम् सरागञ्चैव । अत एव श्वेतं, रक्तपर्य्यन्तं अन्ते रक्तम् । सरागमिति अन्ते लौहित्याधिक्यबोधनार्थम् । सोत्सेधम् उन्नतम् । ऋष्यजिह्वकमाह "कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् । यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते" । रक्तपर्य्यन्तं अन्ते रक्तम् अन्तःश्यावं मध्ये धूम्रवर्णम् । ऋष्यजिह्वासंस्थानम् ऋष्यो मृगभेदस्तस्य जिह्वाकृति । अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठगजचर्म्मणोर्लक्षणमाह "अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् । तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलं हस्तिचर्म्मवत्" । महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमम् अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते । तेन चक्राकारमत्स्यकपलसदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । चर्म्माख्यं गजचर्म्माख्यम् बहुलं स्थूलम् गजचर्म्मवत् रूक्षं कृष्णं च । अथ चर्म्मदलमाह "रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि । तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहनञ्च यत्" । दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्म्मेति शेषः । विचर्च्चिकामाह "सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" । पिडका क्षुद्रपिडका । ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकाया द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते । विचर्च्चिकैव पादयोर्भवन्ती विपादिका तेन संख्यानतिरेकः । अतएव भोजः "दाल्यते त्वक् यया हस्तपादयोर्ज्ञेया विचर्च्चिका । पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्च्चिका" । दाल्यते विदार्य्यते । केचिद्विचर्च्चिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः । विपादिकामाह "वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" । पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् । पामामाह "सूक्ष्मा बह्व्यः स्राविण्यः सदाहाः पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डूमत्यः" । पिडकाः पीडयन्तीति पिडका इति क्षिपकादित्वात् निपात्यते । कच्छूमाह "सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छूरुग्रा स्फिचोश्च" । सैव पामा स्फोटैः महद्भिः, स्फिचौ-पोंदौ । दद्रूमाह "सकण्डूरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्" । दद्रूमण्डलरूपेणोत्पतितम्, उद्गतम् उच्छूनम् । विस्फोटमाह "स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः" । किटिभमाह "श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।

त्रिपाद्यवरुणैर्नु त्रिषः शुक्लव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशमर्मम्। यद्वर्णं कृष्णम्। अलसकमाह "कण्डू-मद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्" गण्डैः महापिडकाभिः चितं व्याप्तम्। शतारुमाह "रक्तश्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्यात् बहुव्रणम्"। अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणान्याह तत्र त्वग्गतस्य लक्षणमाह "त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते। त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्"। त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते आश्रयाश्रयिणोरभेदात्। त्वक्स्थत्वाच्च त्वक्स्वापः स्प-र्शाज्ञानम्। त्वक्स्वाप इत्यादिकं कैश्चिद्रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते। रुधिरगतमाह "कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शो-णितसंश्रये"। विपूयकः विशेषेण पूयः। अथ मांस-गतमाह "बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः। तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते"। बाहुल्यं कुष्ठस्य वृद्धिः। पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडकोद्गमः स्फोटः वृहत्पिडका। स्थिरत्वम् अचञ्चारित्वम्। मेदोगत-माह "कौण्यङ्गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्। क्षतप्रचारो लिङ्गानि पूर्वोक्तानि यानि च। मेदःस्थान गते लिङ्गं प्रोक्तानि तथैव च"। कौण्यं हस्तनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः, क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणं, पू-र्वोक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि। अस्थिमज्जागतमाह "नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भवः। स्वरोप-घातः पीडा च भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे"। शुक्रगतमाह "दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्"। ननु शुक्रशोणित-शुक्रगतत्वे दम्पत्योर्गर्भसम्भवः दुष्टशोणितशुक्रयोः कथम् अपत्योत्पत्तिः? अत आह सुश्रुतः "का-मान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः। गर्भः सञ्जायते नार्याः स जातो बाल उच्यते"। अथान्यत्र "वातादि-दुष्टेऽसकोऽप्यस्योत्पादनेऽसमर्थः" इति। उच्यते। गर्भो-ऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः। अशुद्धगर्भोऽपि दुष्टशोणितशुक्र-योरपि भवति गतकल्पाश्वतरादीनां सम्भवात्। शोणितनाशार्थम्। कुष्ठितं कुष्ठं सञ्जातमस्येति तार-कादित्वादितच्। शुक्रार्थमपि कुष्ठमत्येन व्यज्यते इति तात्पर्यम्। कुष्ठेषु वातादिदोषचिह्नमाह "खरं श्यावारुणं रूक्षं वातात् कुष्ठं सवेदनम्। पित्तात् प्रकुथितं दाहरागस्रावान्वितं मतम्। कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम्। द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रि-लिङ्गं सान्निपातिकम्"। खरं कर्कशम्। श्यावारुणं श्यावं वा अरुणं वा। प्रकुथितं पूतिक्लेदबहुलम्। क्लेदम् आर्द्रतायुक्तम् घनं पुष्टम्। साध्यत्वादिकमाह "साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्। मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम्। क्रिमितृड्दाहमन्दा-ग्निसंयुक्तं यत् त्रिदोषजम्"। वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन विस्फोटकुष्ठगजचर्मविपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्जागतं शुक्रगतमप्यसाध्यम्। क्रिमि-र्वीह्न्योऽपि वर्ज्यं इत्यन्वयः। अरिष्टमाह "प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्। पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्"। प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्चकर्मगुणातीतम् असञ्जातवमनादिपञ्च-कर्मगुणम्। अथ त्वग्दुष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाभावेऽपि श्वि-त्रमाह "कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्। निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्"। कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सहैकः समानः सम्भवो निदानं यस्य तत्। अथ श्वित्रस्य भेदमाह किलासञ्चारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमां-साश्रयात् किलाससञ्ज्ञमरुणञ्च भवेदित्यर्थः। ननु कुष्ठस्य श्वित्र-स्य च को भेद इत्यत आह निर्दिष्टमपरिस्रावीति श्वित्रम-परिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवसं-श्रयमिति। त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः उद्भू-तेभ्य उद्भवो यस्य तत् श्वित्रम्। अथ वा त्रयो धातवो र-क्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठन्तु सा-न्निपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति भेदः। दोषभेदेन लक्ष-णभेदानाह "वाताद्रूक्षारुणं, पित्तात् ताम्रं कमलपत्र-वत्। सदाहं रोमविध्वंसि, कफात् श्वेतं घनं गुरु। सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्"। अरुणमीषल्लोहितम्। कमल-पत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः "अरुणं रक्तसंवाने ताम्रं पित्ते पलङ्कृते। श्वेतं श्लेष्माणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परापरमिति" उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव। अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च दोषभेदात्। द्विविधं दोषजं व्रणजं च। तथा च भोजः "श्वित्रं तु द्वि-विधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथेति"। श्वित्रं साध्यमसाध्य-ञ्चाह "अशुक्लरोमबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम्। अनग्नि-दग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा"। अवश्यं तत्। अन्यच्च "गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्त-

[illegible]नीयं विशेषेण किलासं विशिमिच्छता"। [illegible]कम् अगम्यं तलमलपदतलं, तत्र जातं कुष्ठमे-[illegible]मिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात्। अपश्चिरन्त-[illegible]मपि। कुष्ठस्य संसर्गजत्वप्रसङ्गेनान्यानपि संसर्ग-[illegible] रोगानाह "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सह [illegible]"। प्रसङ्गो मैथुनम्। "एकशय्यासनाच्चापि वस्त्र-
। कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च।
सर्वरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्। म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत्। अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकीर्त्तितम्"। एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रती-कारणीयं न तु उपेक्षणीयम्"।

एतेषां मध्ये केषाञ्चित् महापातकचिह्नत्वं केषाञ्चि-दतिपातकचिह्नत्वं केषांचिच्चोपपातकचिह्नत्वं स्मृत्यादौ प्रसिद्धम्। अष्टादशानां मध्ये अष्टानामेव पापरोगतया स्मृतौ तदुक्तप्रायश्चित्तादिकमुक्तं तच्च शु०त०निर्णीतं यथा भविष्यपुराणीयमध्यतन्त्रस्य षष्ठाध्याये "शृणु कुष्ठगणं विप्र! उत्तरोत्तरतोगुरुम्। विचर्चिका तु दुश्चर्म्म चर्म्म-दलस्तु तीयकः। विकृतं चं विसर्पाख्यौ च लक्ष्यन्ते तथाष्ट-कम्। एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्व्वकर्म्मसु। व्रण-वत् सर्व्वगात्रेषु गलज्जे भाले तथा नसि"। तथा 'तत्रैव प्रोषधैस्तीर्थे अथवा तरुमूलके। न पिवेत् गोदकं कुष्ठी-जस्य दाहक्रियाञ्चरेत्। षण्मासीयविश्वमासीयोक्ततः कुष्ठी कदा चन। यदि स्नेहाश्च देहात् यतिचान्द्रायणं चरेत्"। यतिचान्द्रायणासक्तौ पादोनधेनुचतुष्टयं देयम्। अतिपा-तकरूपफलजनादक्षेयं युक्तं यथाह विष्णुः "अथ न-रकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वदर्शनीयानां मानुष्ये लक्ष्य-णानि भवन्ति कुष्ठातिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, सुवर्णहारी कुनखी, गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा, इत्यादि। श्यावदन्तकः स्वभावकृष्णदन्तकः प्रधानदन्तद्वय-मध्यवर्त्तिक्षुद्रदन्तः। प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तरमिति केचित्। कुनखी सङ्कुचितनखः, दुश्चर्म्मा स्वभावतः प्र-नाष्टतमेदः,। अत एव महारोगिणोऽयावच्छौचमशौच-माह कूर्म्मपुराणम् "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च। यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्"। क्रि-याहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः। मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य। सार्थगायत्रीरहितस्येति वद्भचरः। महारोगिणः पापरोगाद्यकान्यतमरोगवतः। ते च उ-न्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासोमधुमेहोभगन्दरः उद-रोऽश्मरी चेत्यष्टौ पापरोगमहारोगाः। यथेष्टाचारस्य [illegible]। एवञ्च भविष्यपुराणोक्तं यति-चान्द्रायणप्रायश्चित्तमकृतप्रायश्चित्तानां कुष्ठ्यादीनां दाहे [illegible] प्रायश्चित्तोपदेशोविफलःस्यात्। यथाह विष्णुः "कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वो-द्धरेयातां तद्दन्तनखौ" इति अत्र द्वादशरात्रं पराकद्वयं तत्र पञ्च धेनवः नतु प्राजापत्यं तद्द्वादशकं यतिचान्द्रा-यणेन विषमशिष्टत्वात् अत्र बहूनामेकधर्म्मत्वामिति वच-नादाकाङ्क्षितत्वाच्च कुष्ठ्यादीनामपि प्रायश्चित्तम्। अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तमेतं दुश्चर्म्मादिष्वपूर्व्वामिति। महा-पातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्छेषेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगु-णम्। कर्म्मविपाके शातातपः "महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते। बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रा-दिभिः शमः। कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहोग्रहणी तथा"। अत्र कुष्ठपदमत्र कुष्ठपरमिति पूर्व्वेणाविरोधः"।

कुष्ठकेतु पु० कुष्ठं तन्नाशनः केतुश्चिह्नं यस्य। मार्कण्डिकायां (भूँइखखसा) वृक्षे राजनि०

कुष्ठगण पु० कुत०। शु०त०उक्ते कुष्ठशब्दे दर्शिते अष्टाद्यात्मादि प्रयोजके कुष्ठभेदसमूहे स च कुष्ठशब्दे भावप्र० अष्टादश-विधो वर्णितः स च कुष्ठशब्दे दर्शितः [राजनि०

कुष्ठगन्धि न० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य इच् समा०। एलवालुके

कुष्ठगन्धिनी स्त्री० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्याः इनि ङीप्। अश्व-गन्धायां शब्दच०

कुष्ठघ्न त्रि० कुष्ठं हन्ति हन–टक्। कुष्ठनाशके औषधे "महारिकायां कुष्ठघ्नलेपनादिक्रिया हिता" सुश्रु०। २हितावल्यां पु० राजनि०३काकोदुम्बरिकायां ४नाकुल्यां च स्त्री ङीप् राजनि०

कुष्ठनाशन पु० कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–ल्यु। १वाराही कन्दे २ श्वेतसर्षपे च राजनि० ३क्षीरीशवृक्षे रत्नमा० ४कुष्ठनाशके औषधादौ त्रि०

कुष्ठनाशिन् त्रि० कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–णिनि। कुष्ठ-नाशके स्त्रियां ङीप्। सा च २सोमराज्यां रत्नमा०

कुष्ठल न० कुत्सितं स्थलम् अम्बष्ठादित्वात् षत्वम्। कुत्सितस्थले

कुष्ठविद् स्त्री कुष्ठस्य तत्स्वरूपादेः विद् विद्या विद्–सम्प० भावे क्विप्। कुष्ठस्वरूपादिविद्यायां तत्र साधु कथादि० ठक्। कौष्ठविदिक तत्र साधौ त्रि० कुष्ठं वेत्ति कर्त्तरि क्विप्। २कुष्ठस्वरूपवेत्तरि त्रि०। [राजनि०। २कुष्ठनाशके त्रि०

कुष्ठसूदन पु० कुष्ठं सूदयति सूदि–ल्यु। १आरग्वधे(सोन्दाल)

कुष्ठघ्न पु० कुष्ठं हन्ति हन–टक् । १हरिताल्दे (हाति-वाल्हा) राजनि० २कुष्ठ... राजनि० ...

कुष्ठहृत् पु० कुष्ठं हरति ...

कुष्ठारि पु० ६त० । १विट... ...मयले ४खदिरमाले ५... राजनि० ...

कुष्ठिका स्त्री कुष्ठीव कायति ... अङ्गुः याः कुष्ठिका ... ते यथाः" अम०१०८२२

कुष्ठिन् त्रि० कुष्ठ+अस्त्यर्थे इनि । कुष्ठरोगयुक्ते । कुष्ठमर्द्दे-उदा० स्त्रियां ङीप्

कुष्ठित त्रि० कुष्ठं जातमस्य तार० इतच् । जातकुष्ठे "स्त्री-पुंसयोः कुष्ठदोषाद् दुष्टशोणितशुक्रयोः । यदपत्यं तयो र्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्" सुश्रुतः [ज्या०

कुष्मल न० कुष–क्मलन् । १छेदने २खादने ३विकसिते च

कुष्माण्ड पु० ईषत् उष्मा पित्तहेतुत्वात् अण्डेषु वीजेषु यस्य शक०। (कुमड़ा) ख्याते १वृक्षे, २शिवस्य पारिषदभेदे च तस्य कुष्माण्डाकृतित्वात्तथात्वम् जातित्वात् स्त्रियां ङीप् कुष्माण्डी ३लताभेदे स्त्री भावप्र० ... दादि प्रसिद्धेषु ४ऋग्विशेषेषु स्त्री ५यद्देवा देवहेडनमित्यादि-मन्त्रपञ्चात्मकेऽनुवाके पु० "सुतस्य दशरात्रेष्य प्रायश्चित्तानि दापयेत् । बाधितां रेवतीमिष्टिं कुष्माण्डमथ-मर्षणम्" भा० आनु० १२६अ० व्याख्याने नीलकण्ठः । यद्देवा इत्याद्यनुवाकश्च यजु० २०।१४।१७॥ यथा "यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मा-देनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः" यजु० २०।१४।

यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चकृमा वयम् । वायु-र्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः"१५ । यदि जाग्र-द्यदि स्वप्न एनांसि चकृमा वयम् । सूर्य्यो मा तस्मादेन-सोविश्वान्मुञ्चत्वंहसः" १६ । यद्ग्रामे यदरण्ये यत् सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्य्ये यदेनश्चकृमा व-यम् । यदेकस्याधिधर्म्मणि तस्यावयजनमसि" १७ । यदापो अघ्न्या इति वरुणेति नो मुञ्चत्वंहसः" १७॥ "इति कार्शकृत्स्नमन्त्रात्मकोऽनुवाकः तत्राद्यास्तिस्रः कुष्माण्डी-संज्ञा यथाह वेददी० "इत उत्तरमनुवाकः आवरकूष्मा-ण्डावयति यद्देवा इति" का० ११५।१२। अथ ...ष्टिं ... यद्देवा इत्यादिना वरुणो नो मुञ्चतित्यन्तेन कार्श-कृत्स्नाचार्यमन्त्रात्मकेन मन्त्रेण आवरकूष्माण्डं जपे तार-यति । अग्निवायुसूर्य्यदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः कुष्माण्डी-संज्ञाः" इति । तेनापर्यस्तशाकम्भरीकृतिः । कुष्माण्डसंज्ञक इति विवेचनम् प्रायुक्तमादृतश्च । नीलकण्ठेन मन्त्रपञ्चात्मकस्य तस्मात्योक्तिः ... अत्यन्तजनस्येति बोध्यम् । आर्षे च कुष्माण्डे (कुमड़ा) वृक्षे ओषधिभेदे, उमायां, (अम्बिका) च । कुष्माण्डस्य गुणपाकप्रकारादि भावप्र० उक्तं यथा "कूष्माण्डं बृंहणं वृष्यं गुरु पित्तास्रवातनुत् । बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् । वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु । वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्वदोषजित् । अथ पाकप्रकाराः यथा "वृद्धे न-घ्ने विभिःछित्त्वा खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान् । वासा...-धिना कुर्यात् प्रवेष्टनकादिकम् । ... इते तक्रनपूर्वकम् । कुष्माण्डकं फलं सिद्धं ... सुन्दरम्" । "एतेन गुडयुक्तेन गोलकुष्माण्डखण्डका-न् । रचितान् क्षीरसरिचैरिमान् सुयुक्तिकां ..." "चतुरस्रायतान् स्थूलान् खिन्नान् क्षीरेण कोदितान् । सुपाचान् स्वच्छसर्पिर्ष्यां मरिचैलादिवासितान्"।"कुष्मा-ण्डखण्डानि ससैन्धवानि तनूनि सर्पींषि तपितकानि । अम्भोरनीराश्रितसक्तुमेरैर्भवन्ति वक्त्रेरपि पोषणाय" । "कुष्माण्डसम्भवाः खण्डाः सुखिन्नाश्चणकान्विताः । वेस-वारयुते तैले तक्रेसा प्रवेष्टयेत् । खण्डं कनिष्ठिकाकारं कौष्माण्डं खेदपिण्डितम् । राजिकादिभिरिन्मूल्यं भिन्नितं चारुरोचकम् । एवं बहुविधाः कार्याः कौष्माण्डा हि विचक्षणैः । प्रवेष्टनखनखाद्युष्मारसम्भवानराजिकाः" । "अकृतं पक्वकुष्माण्डं कुष्माण्डं तरुणम् विषम्" वैद्य० "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात्" तिथित० । अतएव चैत्र कुष्माण्डं कार्त्तिके परिवर्ज्जयेत्, कार्त्तिकव्रते पुरा०। ६ बालक्रियाविशेषे सन्दरता० तत्रूपं स्मृत्यम्

कुष्माण्डकरसायन न० चक्रदत्तोक्ते कुष्माण्डस्य द्रव्यान्तर मिश्रितस्य पाकविशेषेण जाते औषधभेदे यथा "कुष्माण्डकात् पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतम् । पचेत् तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये दृढे । यदा मधुनिभः पाक-स्तदा खण्डशतं न्यसेत् । पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च । त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्द्धकम् । न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेन्मुहुः । तत् पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम् । तद्यथाग्निबलं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी । कासश्वासतमश्छर्द्दितृष्णाज्वर-निपीडितः । वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसादनम् ।